

Леонід Залізняк

**СТАРОДАВНЯ
ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

Леонід Залізняк

*Стародавня історія
України*

Томшра: 2012

УДК 94(477)“652”
ББК 63.3(4УКР)3
3 22

Рецензенти:

*Щербак В. О., доктор іст. наук, проф.
(Національний університет «Киево-Могилянська академія»)*

*Отрощенко В. В., доктор іст. наук, проф.
(Інститут археології НАНУ)*

Редактор: *Вікторія Олексієнко*
Дизайн та верстка: *Віктор Кузик*
Кольорові реконструкції: *Тарас Штик*

Л. Залізняк

3 22 Стародавня історія України. — К., Темпора, 2012. — 542 с., іл.

ISBN 978-617-569-083-3

Висвітлено маловідомі, проте актуальні проблеми давньої історії України. Значна увага приділена проблемам планетарних катастроф, походження людини, способу життя прильодовикових мисливців, неолітичній революції, етногенезу та розселенню індоєвропейців, витокам слов'янства та походженню українського народу, етнічним процесам у Київській Русі, місцю України серед світових цивілізацій. В основу книги покладено курс лекцій «Первісна історія України», який тривалий час автор читає в Національному університеті «Киево-Могилянська академія».

Для студентів та викладачів історичних факультетів, учителів історії, археологів, істориків, етнологів, усіх, хто цікавиться минулим України.

ISBN 978-617-569-083-3

© «Темпора», 2012
© Залізняк, 2012

ЗМІСТ

Передмова	7
1. Катастрофи в історії землі та людства	9
2. Походження людини	31
3. Найдавніше населення України	66
4. Культурно-історичні процеси у верхньому палеоліті України	80
5. Мисливці прильодовикової Європи	99
6. Устрій мисливських суспільств	129
7. Доба катастроф у прильодовиковій Європі	141
8. Лісові мисливці мезоліту	160
9. Неолітична революція	184
10. Походження індоєвропейців	209
11. Розселення індоєвропейських народів	240
12. Індоєвропейські релікти в традиційній культурі українців	269
13. Іранські кочовики Надчорномор'я	281
14. Тюркські народи Надчорномор'я середньовіччя	310
15. Походження слов'ян	333
16. Боротьба за спадщину княжого Києва та проблема давньоруської народності	355
17. Походження українського народу	378
18. Київська Русь — українська держава	402
19. Етнічні процеси в Київській Русі та походження білорусів і росіян	420
20. Культурно-історичні провінції України	446
21. Східна Європа в системі світових цивілізацій	467
22. Україна та Росія. Різні історичні долі	486
Післямова	523
Література	525

Моему батькові

*ЗАЛІЗНЯКУ ЛЕВКУ МИТРОФАНОВИЧУ,
який мріяв стати істориком, але у 1937 р. був арештований
разом з багатьма студентами 5-го курсу
Київського університету ім. Тараса Шевченка
і повернувся з Сибіру до Києва
лише через двадцять років*

Надзвичайне багатство України на різноманітні пам'ятки археології свідчить про бурхливе минуле регіону. У далекому минулому історичні процеси на Європейському континенті протікали під постійним, прогресивним впливом Середземномор'я, яке у первісні часи значно випереджало у своєму розвитку території, що лежали на північ від нього. Поширення новацій із Середземномор'я на схід Європи відбувалося через терени України, тому саме тут з'явилися найдавніші у Східній Європі людські істоти, перші *Homo sapiens*, перші землероби, постали найдавніші в регіоні держави. Розташована на шляху з Середземномор'я у Східну Європу Україна сполучала не лише розвинутий Південь із первісною Європою, але й власне Європу та Азію. Український степ є частиною великого євразійського степу, яким протягом останніх трьох тисяч років котилися з серця Азії на Європу численні хвилі степовиків-номадів.

Однак Україна була не тільки коридором між різними регіонами, але й місцем народження культурних явищ континентального масштабу, які протягом тривалого часу визначали культурно-історичний процес на безкраїх просторах Євразії. Саме на українських теренах зародилася індоєвропейська мовна сім'я, народи якої колонізували величезні території Євразії та інші континенти і започаткували пануючу нині в світі європейську цивілізацію. Північно-Західна Україна була батьківщиною слов'ян, які у середні віки розселилися по всій Центрально-Східній Європі. Утворена княжим Києвом Русь стала канонем державного будівництва у Східній Європі.

З огляду на всі ці фактори, кількість і різноманіття археологічних пам'яток України, яких не знає жоден інший регіон Східної Європи, не видаються дивними. На жаль, широка громадськість в Україні та поза її межами мало знайома з бурхливою стародавньою історією регіону, реконструйованою

українськими та зарубіжними вченими на основі багатої археологічної спадщини та історичних джерел.

Незнання минулого призвело до поширення псевдонаукових, міфічних версій первісної історії України. Численні міфотворці заповнили своїми хворобливими фантазіями шпальти газет та журналів, радіо, телебачення і навіть шкільні підручники. Виявляється, трипільська культура — це спільна колыска трьох братніх народів (росіян, українців та білорусів), що зобов'язує їх до об'єднання в оборонний союз на території колишнього СРСР проти атлантистів та сіоністів. Засновники Рима Ромул і Рем взагалі походять з Ромен, римський імператор Сула — з Посулля, а перший єгипетський фараон Менес — з райцентру Мени на Чернігівщині.

Шкода від таких суперпатріотичних, але псевдонаукових «концепцій» для України очевидна, а користь сумнівна. По-перше, у наш складний час вони дезінформують і дезорієнтують її громадян; по-друге, дискредитують українську науку в боротьбі з ідеологічними супротивниками незалежної України. Подібні фантазії не тільки не підносять Україну до числа цивілізованих країн Європи, а навпаки роблять з неї посміховисько в очах світової громадськості. Патріотизм українського вченого полягає не в прикрашанні минулого країни всупереч історичній правді, а в максимальному наближенні до неї.

Велика кількість псевдонаукових спекуляцій щодо первісної історії України, які з'явилися останніми роками, є прямим наслідком незнання широкою громадськістю України свого минулого, а часом і свідомого ігнорування новітніми міфотворцями здобутків світової науки.

Ця книга є спробою доступного викладу складних проблем первісної історії України на основі розробок українських вчених та здобутків світової науки. Їй передували книги Л. А. Залізняка «Нариси стародавньої історії України» 1994 р. та «Первісна історія України» 1999 р.

Українська етнокультура сформувалася на основі безцінних культурних надбань, полишених у спадок сотнями стародавніх народів, які жили на українських теренах задовго до появи тут власне українців. Тож знання стародавньої історії України є необхідною передумовою об'єктивного розуміння українцями витоків своєї національної історії та культури.

КАТАСТРОФИ В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ ТА ЛЮДСТВА

Зусиллями багатьох поколінь учених з'ясовано, що Земля, як і уся сонячна система, сформувалася близько 4,5 млрд років тому. За свій довгий вік наша планета пережила численні глобальні й локальні катастрофи, що не раз ставили на грань виживання усе живе, в тому числі людство. Про ці сумні сторінки історії планети, позначені періодами різких змін земного клімату та катастрофічним вимиранням живих організмів, особливо багато стало відомо за останні 30 років.

Палеонтологи, вивчаючи історію життя на Землі, дійшли висновку про п'ять періодів масового вимирання видів флори та фауни. З'ясувалося, що кожен із них пов'язаний з планетарною катастрофою, викликаною або падінням великого астероїда, або виверженням супервулкана.

Масові вимирання видів за геологічною періодизацією

Час	Ера	Причина
450 млн р. т.	кінець ордовіку	вибух наднової зірки
360 млн р. т.	кінець девону	причина дискутується
250 млн р. т.	кінець пермі	вплив сибірських трапів або падіння астероїда Уїлкса
200 млн р. т.	кінець тріасу	розкол земної кори в Атлантиці
65 млн р. т.	кінець крейди	падіння астероїда, що утворив кратер Чиксулуб

Зупинимось докладніше на причинах деяких планетарних катастроф.

ЗАГРОЗИ З КОСМОСУ

У Сонячній системі, крім відомих усім дев'яти планет, є незліченна кількість дрібніших космічних об'єктів — комет, метеороїдів, астероїдів. Усі вони рухаються довкола Сонця за власними орбітами, які іноді перетинаються з орбітою Землі, і за певного збігу обставин можуть зіткнутися з нашою планетою.

Катастрофи в історії землі та людства

Упродовж останніх років людство дізналося про численні зустрічі планети з незваними гостями з космосу.

Наймасштабніший космічний катаклізм стався на зорі формування Землі. Мається на увазі зіткнення нашої планети з дещо меншою, маса якої приблизно дорівнювала масі Марсу. Внаслідок удару вивільнилася величезна кількість енергії, Земля розплавилася, а на її орбіту було викинуто велику кількість матеріалу, що тривалий час оберталося довкола землі по замкнутій орбіті. Саме з нього сили гравітації сформували супутник нашої планети — Місяць. Тоді він знаходився у 15 разів ближче до Землі, ніж зараз. Кожного року Місяць на кілька сантиметрів віддаляється від нашої планети. На думку астрономів, у далекому майбутньому прийде час, коли супутник Землі буде так далеко, що земна вісь дестабілізується, і це матиме катастрофічні наслідки для життя на планеті.

Здається, ще зовсім недавно точилися дискусії про походження сотень кратерів, які помітні на поверхні Місяця. Сьогодні вже ніхто не сумнівається, що переважна більшість з них має не вулканічне, а метеоритне походження. Науковці називають кратери від удару метеоритів об поверхню іншого космічного тіла астроблемами, тобто «зоряними ранами». Якщо ж маленькі і великі кратери на поверхні Місяця є шрамами від бомбардування супутника метеоритами, астероїдами та кометами, то, очевидно, на тілі нашої Землі, розміри якої у багато разів переважають розміри супутника, має бути ще більше слідів від зіткнення з небесними тілами, однак наявність атмосфери та води сприяла стиранню цих шрамів. Разом з тим науці відомо близько двох сотень ударних метеоритних кратерів різної величини на поверхні Землі (Фельдман, 1999; Хряніна, 1987; Резанов, 1994; Девіс, 1996; Бурба, 2009; Кац, 1989).

Найвідомішою серед астроблем планети є відносно «свіжий» кратер Беринджера в Аризоні (США), що має форму гігантської чаші діаметром більше 1,2 км та глибиною 175 м (Мал. 1). Він утворився близько 40–50 тис. р. т. внаслідок падіння залізо-нікелевого метеорита діаметром 50 м, уламки якого знайдені в кратері та поблизу нього. Небесне тіло врізалось в землю зі швидкістю 12–15 км за секунду. При цьому вивільнилася енергія, що за потужністю дорівнювала вибуху 1000 атомних бомб, скинутих на Хіросіму. Саме щодо Аризонського кратера у 1902 р. уперше було висловлено припущення про його метеоритне походження (Фельдман, 1999).

Наукове вивчення метеоритних кратерів розпочали американські вчені в 60-х роках ХХ ст. У СРСР початком таких досліджень вважається визначення у 1969 р. метеоритного походження кратера Попігай (Масайтис, 1975, 1980), що на північному заході Якутії. Він має діаметр близько 100 км при глибині 2 км. Утворився 36 млн р. т. від падіння астероїда діаметром 5–8 км. Унаслідок колосального тиску від удару графіт

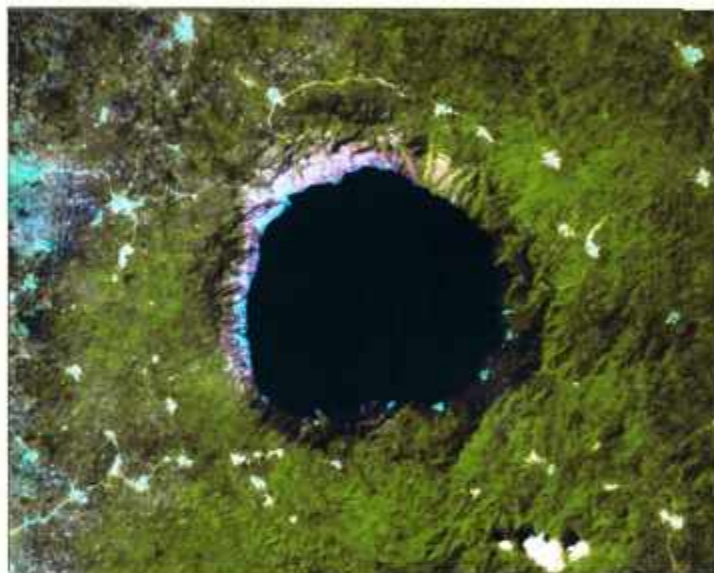

у надрах землі перетворився на алмази. Це унікальне родовище технічних чорних алмазів почали розробляти ще в повоєнний час в'язні ГУЛАГу.

Коли радянські вчені з'ясували метеоритне походження родовища Попігай, розпочався пошук ударних кратерів по всій території СРСР, у тому числі в Україні. Більшість з восьми відомих на нашій території метеоритних кратерів були відкриті в процесі цих робіт. Зокрема, під Вінницею знайдено Ільницький метеоритний кратер діаметром 7 км та глибиною 700 м. Він утворився внаслідок падіння астероїда діаметром близько 250 м. У гірських породах дна кратера знайдені дрібні алмази ударного походження. Найбільшим з кратерів України вважається Бовтиський, розташований неподалік від м. Олександрія на Кіровоградщині. Його діаметр сягає 24 км, а глибина 900 м. Учені вважають його результатом падіння близько 65 млн р. т. небесного тіла діаметром 1 км (Резанов, 1994).

Мал. 1. Метеоритний кратер Беринджера в Аризоні (США) діаметром 1,2 км та глибиною 175 м

Кратери подібних розмірів збереглися в Німеччині, Фінляндії, Австралії, Африці (Мал. 2, 3). У Росії відомо 15 великих ударних кратерів діаметром від 10 до 110 км. У Південній Африці досліджено кратер, діаметр якого сягає 300 км, у Канаді — 250 км. Але найбільший на Землі ударний кратер діаметром близько 500 км виявлено у 2006 р. в районі Землі Уіакса в Антарктиді під крижаним щитом потужністю 1 км. Навіть важко уявити собі кратер, діаметр якого перевищує

Мал. 2. Озеро Босумтві в Гані (Африка). Ударний кратер діаметром 10,5 км. Видяд з космосу

відстань між Києвом та Одесою. Висловлено припущення, що він утворився 250 млн р. т. внаслідок падіння гігантського астероїда, діаметр якого сягав 48 км. На думку деяких дослідників, саме цей катаклізм став причиною наймасовішого вимирання живих істот в історії планети, яке сталося на межі пермського та тріасового періодів. Нещодавно ж на дні Індійського океану виявлено астроблему Шива колосальних розмірів (600 × 400 км).

Вважається, що суттєву небезпеку людству несуть небесні тіла більше 100 м діаметром, які через значну масу практично не загальмовуються при проходженні через атмосферу. Менші метеорні тіла втрачають швидкість, руйнуються або вибухають внаслідок зіткнення з атмосферою Землі. Саме так сталося у 1908 р. коли небесне тіло (ймовірно, ядро комети)

діаметром 50–100 м вибухнуло над сибірською річкою Тунгуска, породивши численні легенди про Тунгуський метеорит. Про величезну потужність вибуху свідчить той факт, що ліс був повалений у радіусі десятків кілометрів від його епіцентру. Учені визначають силу вибуху від 10 до 50 Мт, що відповідає силі вибуху водневої бомби. Якби цей метеорит розірвався над Лондоном або Москвою, він би повністю знищив ці багатомільйонні міста (Ромейко, 2007).

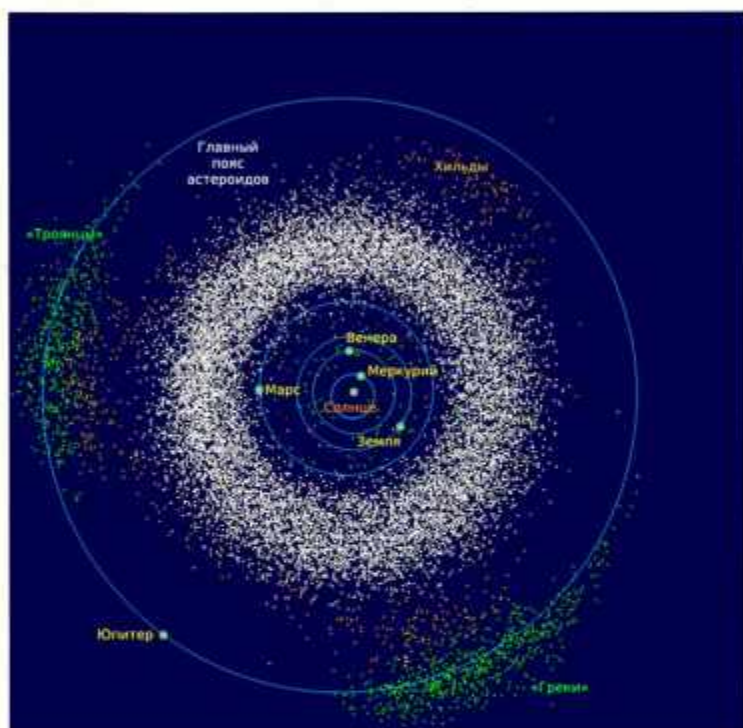
Переважна більшість астероїдів Сонячної системи (98 %) сконцентрована у головному поясі астероїдів між орбітами Марса та Юпітера, де їх нараховується більше 400 тис. (Мал. 4). Часом деякі з них унаслідок зіткнень або під дією гравітації більших космічних тіл (наприклад, Юпітера) залишають свою орбіту і можуть перетинати орбіту нашої планети, загрожуючи впасти на неї.

Швидкість космічних об'єктів сягає десятків кілометрів за секунду (11–76 км/сек.), тому їх зіткнення із Землею, під час яких вивільняється величезна кількість енергії ($E=mv^2/2$), мають для планети катастрофічні наслідки.

Науковці підраховали, що за 1 млн років у Землю вриваються в середньому чотири астероїди діаметром близько 1 км. Їх падіння небезпечні для окремих країн або частин окремих

Мал. 3. Метеоритний кратер Каалі на о. Саарема (Естонія) діаметром 110 м. Кратер утворився 4 тис. р. т. від падіння уламку метеорита, який розпався в атмосфері. Поряд із ним розташовано ще 8 менших кратерів діаметром 15–40 м

континентів. Загрозу ж самому існуванню земної цивілізації несуть небесні тіла діаметром більше 10 км. Вважається, що за останні 570 млн років на землю впало 4–5 таких гігантських космічних об'єктів (приблизно один на 100–150 млн років). До них належать і астероїди, що залишили по собі згадувані вище кратери Чиксулуб, Шива та в районі Землі Уїл-

Мал. 4. Пояс астероїдів між орбітами Марса та Юпітера

са. Людство, що існує близько 3 млн. років, ще не переживало такого космічного катаклізму.

Однак мешканцям Землі загрожують з космосу не лише астероїди та комети. Зокрема, велике вимирання видів наприкінці ордовіцького періоду (450 млн р. т.), на думку вчених, сталося внаслідок спричиненого вибухом наднової зірки потужного опромінення Землі гама-променями. Озоновий шар планети був зруйнований, і ультрафіолетові промені знищили близько 60% видів живих організмів.

Загроза з космосу всьому живому на Землі існувала завжди. Існує вона й у наш час. На жаль, людство ще не досягло технологічного рівня, який дав би можливість надійно захистити Землю від нового падіння на неї космічного тіла значних

розмірів. Разом з тим пам'ятаймо, що бомбардування Землі небесними тілами не тільки нищило все живе на планеті, але й суттєво впливало як на її формування, так і на зародження та розвиток життя на ній. Зокрема, висловлено припущення, що воду наша планета отримала з космосу в тілі численних астероїдів, які інтенсивно бомбардували її поверхню на зорі її історії. Інша гіпотеза наводить аргументи на користь того, що життя на Землю було також занесене з космосу якимось астероїдом.

АСТЕРОЇД — УБИВЦЯ ДИНОЗАВРІВ

Проблема катастрофічних наслідків зіткнення Землі з астероїдами стала особливо актуальною з початку 80-х років ХХ ст., коли був встановлений факт падіння 65 млн р. т. на поверхню Землі гігантського метеорита, що поклав край пануванню рептилій на планеті і знищив 60–70% живих організмів на ній.

У 1977 р. американський геолог Уолтер Альварес звернув увагу на геологічний прошарок глини блакитного кольору за 150 км на північний захід від Рима. Шар блакитної глини потужністю 1–2 см відділяв мезозойські відклади з рештками динозаврів від пізніших кайнозойських без таких скам'янілостей. Дивний колір глини пояснювався великою концентрацією в ній рідкоземельного елемента іридію, якого дуже мало на Землі, але багато в космічних тілах. У 1980 р. сформульовано припущення, що іридій у згаданому геологічному горизонті віком 65 млн. років має космічне походження і був занесений на землю астероїдом. Разом з «космічним» іридієм знайдені дрібні шматочки переплавленого кварцу та скла (тектити) і навіть мікроскопічні алмази, що могли утворитися лише внаслідок потужного вибуху. Подібні іридієві відклади з тектитами відомі в різних країнах світу, що свідчить про планетарний масштаб катастрофи.

На можливе місце падіння астероїда вказував особливо потужний (більше 0,5 м) іридієвий шар в регіоні Карибського моря. Нарешті на узбережжі півострова Юкатан у місцевості Чиксулуб на півдні Мексики знайшли величезний кратер метеоритного походження. Зруйнований природною ерозією і похований під багатометровою товщею пізніших відкладів кратер має діаметр 180 км, більша ж частина його взагалі лежить під морським дном. З'ясовано, що кратер утворився

65 млн р. т. внаслідок падіння космічного тіла діаметром більше 10 км, яке рухалося зі швидкістю понад 11 км за секунду (Хрянина, 1987; Кац, 1989; Бурба, 2009; Фельдман, 1999). Сучасна глибина кратеру Чиксулуб — 1,5 км. Однак висловлено припущення, що одразу після метеоритного удару його глибина могла сягати 30 км.

Встановлено навіть місяць, в якому сталася ця планетарна катастрофа. У штаті Вайомінг (США) досліджено рештки скам'янілих лілей, які 65 млн р. т. росли у неглибокій водоймі. Серед скам'янілостей знайдені зерна кварцу та тектити, що утворилися внаслідок потужного удару метеорита. Однак лілеї загинули не від вибуху, а вимерзли, про що свідчить стан поверхні рослини. Пояснюється це різким планетарним похолоданням, спричиненим падінням астероїда. У скам'янілих квітах лілей знайдений недорозвинений пилок. Оскільки зазвичай лілеї розквітають у середині червня, вчені дійшли висновку, що метеоритний удар стався десь на початку червня.

Вибух колосальної потужності в 10 млн водневих бомб знищив усе живе в радіусі тисячі кілометрів. Від удару астероїда всю планету сколихнув небувалої сили землетрус (13 балів), що спровокував виверження вулканів у різних частинах Землі. Хвилі цунамі висотою 300 м прокотилися океанами, знищуючи все живе на багато кілометрів углиб суші. Вибух викинув у стратосферу величезну кількість розплавленого і випаруваного земного матеріалу, який випав вогняним метеоритним дощем на поверхню планети, спричинюючи планетарні пожежі. Швидкість уламків була настільки велика, що від удару об атмосферу вони вибухали мов ядерні бомби. Протягом перших годин після метеоритного удару атмосфера розігрілася, за деякими підрахунками, до 200 °С. Усі істоти на суші, які не сховалися під землю чи у воду, загинули. Чим більший розмір мала тварина, тим важче їй було пережити цей астероїдний катаклізм. За даними палеонтологів, загинули усі сухопутні істоти важчі за 10 кг.

Через викид в атмосферу величезної кількості сірчаних сполук повсюдно пройшли кислотні дощі. Величезна кількість пилу в стратосфері та атмосфері Землі спричинила планетарну ніч, що тривала протягом року. Пил від вибуху на кілька років затьмарив Сонце, промені якого не досягали поверхні землі, що призвело до її охолодження. Наступила планетарна зима тривалістю у кілька років. Температура різко понижилася, що спричинило вимерзання багатьох живих організмів.

Однак найгіршим для життя на Землі стало різке гальмування рослинного фотосинтезу через зниження рівня сонячної радіації. Спалені жаром вибуху, засипані попелом, позбавлені сонячного світла рослини вимерли, спричинивши загибель трав'янистих. Це у свою чергу викликало голодну смерть хижаків. Протягом короткого часу на планеті вимерло близько 75% видів живих організмів. Дещо менше постраждали мешканці океанів, зниження температури яких відбувалося повільніше, ніж суші. Тому в морях так багато реліктових видів живих істот.

На той час на Землі панували рептилії, в тому числі найбільші з них — динозаври. Тепловий удар та наступне різке пониження температури стали смертельними для холоднокровних плазунів, які не могли регулювати температуру тіла. Врятувалися лише ті, хто зарився в землю (ящірки, змії) або ж мешкав у водоймах (черпахи, крокодили).

Падіння астероїда знищило світ рептилій мезозойської ери, але відкрило новий кайнозойський етап розвитку життя на землі — епоху ссавців. Останні з'явилися ще у мезозої в добу динозаврів. Вони дещо нагадували щурів, які вели нічний спосіб життя. На відміну від рептилій, ссавці здатні регулювати температуру свого тіла. Ця особливість допомогла їм пережити «астероїдну зиму» і після вимирання рептилій завоювати весь світ. Кайнозой характеризується надзвичайним видовим різноманіттям ссавців, серед яких з'являються примати, розвиток яких урешті-решт призвів до появи людини.

Отже, падіння астероїдів та спричинені ними наслідки були могутнім стимулом до розвитку життя на нашій планеті.

Хоча більшість сучасних науковців пов'язує велике вимирання видів 65 млн р. т. саме з падінням астероїда, який лишив кратер Чиксулуб, нещодавно з'явилася й альтернативна концепція — падіння не одного, а кількох астероїдів.

За 2,5 тис. км на північ від Юкатану, поблизу Айова-сіті у США, виявлений ще один кратер діаметром 35 км — Менсон. Він полишений астероїдом діаметром близько 1 км і має той самий вік, що й Чиксулуб. Це дає підстави припускати, що обидва кратери є слідами падіння окремих уламків одного величезного астероїда, який розколовся в атмосфері Землі.

Спільні дослідження українських та англійських вчених уже згаданого Бовтиського кратера в Центральній Україні дозволили дійти висновку, що він утворився приблизно у той же час, що й кратер Чиксулуб. Є дані, що тоді ж виник

і кратер Кара діаметром 110 км на узбережжі Карського моря в Сибіру. Не набагато пізніше впав у Індійський океан гігантський астероїд Шива, струс від якого спровокував масштабний вилів магми в Індії. Виходить, що вимирання видів у кінці крейдяного періоду було спричинене цілою серією астероїдних катастроф.

Науковець Джерта Келлер з Пенсільванського університету виступила із власною альтернативною концепцією причин вимирання видів 65 млн р. т. На її думку, через 300 тис. років після падіння астероїда на Юкатан у Індійський океан західніше півострова Індостан упав уже згадуваний астероїд Шива діаметром близько 40 км. На дні океану досліджено кратер діаметром близько 500 км і глибиною 12 км. Стався вибух набагато потужніший за той, що сформував кратер Чиксулуб. Він спричинив грандіозний вилів магми, яка утворила базальтове плато Індостану. Потужність лавового покриву базальтових трапів Декану сягає 2 км.

Падіння астероїда Шива та величезний вилів магми спричинили планетарну катастрофу значно більшого масштабу, ніж падіння астероїда Чиксулуб. На думку Д. Келлер, у цей час виділилося у 10 разів більше діоксиду сірки (SO_2) та діоксиду вуглецю (CO_2), ніж при ударі американського астероїда. А саме ці гази через створюваний ними парниковий ефект були головною причиною вимирання живих організмів.

Який зі згаданих факторів спричинився до вимирання динозаврів 65 млн р. т. більшою мірою — покаже майбутнє. Не виключено, що вбивцею 60% живих організмів на Землі у зазначений час була серія катастрофічних подій — удари астероїдів Чиксулуб, Менсон, Бовтиш, Кара та Шива, а також викликаний останнім колосальний вилів базальтової магми на півострові Індостан. Учені не виключають ситуації, що наша планета наприкінці ери динозаврів потрапила під астероїдний дощ, який і став причиною чергової масової загибелі живих організмів. Припускають, що в майбутньому будуть виявлені нові кратери від падіння астероїдів у цей час.

КАТАСТРОФИ ВУЛКАНІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Окрім космічних загроз з неба на людство чатують підземні, тобто вулканічні небезпеки. Вивчаючи історію розвитку життя на Землі, палеонтологи зафіксували наймасштабніше вимирання живих організмів в історії планети на межі тріасо-

вого і юрського періодів 250 млн р. т. Тоді зникло 96% видів флори і фауни на суші і 75% у Світовому океані. Деякі вчені висловили думку про те, що цей катаклізм стався через падіння неподалік від Південного полюса вже згаданого астероїда, гігантський кратер якого зараз похований під льодовиками Антарктиди на Землі Уікса. Однак науковий світ схиляється до думки, що глобальне вимирання видів на рубежі палеозоя та мезозоя сталося через грандіозний за масштабами і тривалістю вилів вулканічної лави в Сибіру. Причому лава вилівалася не з вулканів, а з тріщин у земній корі на величезній площі і протягом тривалого часу (не менше 100 тис. років). Слідами цього вулканічного катаклізму є так звані сибірські трапи, що являють собою безмежні поля застиглої лави товщиною до 5 км і площею, за різними підрахунками, від 4 до 8 млн км² (для порівняння: площа США становить близько 9,5 млн км²) (Девіс, 1996; Резанов, 1994).

Зрозуміло, що таке колосальне виверження магми мало планетарні наслідки. Все почалося з так званої «вулканічної зими», що дуже нагадувала «астероїдну зиму», яка настає на планеті після падіння великих небесних тіл, або «атомну зиму», яку вчені передрікають людству у випадку глобальної ядерної війни. Внаслідок масштабних вивержень у стратосфері Землі було викинуто мільйони тон вулканічного попелу та сірчанних сполук. Вони утворили над планетою суцільну хмарність, яка не пропускала сонячне світло до поверхні Землі. Крім різкого падіння температури, на Землі різко загальмувався фотосинтез, який неможливий без сонячних променів. Наслідком цих процесів стала загибель рослинності, що призвело до вимирання спочатку трав'янистих, а потім і хижаків.

З часом грандіозні виверження призвели до різкого збільшення кількості вуглецю в атмосфері. До того ж лава залила величезні вугільні родовища Сибіру, які горіли, виділяючи вуглекислоту в атмосферу. За підрахунками вчених, кількість CO₂ в повітрі збільшилася у 30 разів. Парниковий ефект призвів до розігріву планети, в тому числі океанів, що різко загальмувало циркуляцію води в них і катастрофічно зменшило концентрацію кисню у воді. У Світовому океані почалося накопичення сірководню, який убивав усе живе.

Після закінчення трапових виливів магми в Сибіру на Землі лишилося від 10 до 25% живих організмів, які мешкали на ній до початку виверження. Так 250 млн р. т. закінчилася ера земноводних (палеозой) і розпочалася ера рептилій (мезозой),

яка, як уже зазначалося, завершилася 65 млн р. т. новим планетарним катаклізмом, зумовленим падінням гігантського астероїда.

Великий вилів базальтових лав був причиною ще одного масового вимирання видів живих організмів на планеті. Стався він через 50 млн років після виверження сибірських трапів наприкінці тріасового періоду — близько 200 млн р. т. На цей час існував один величезний суперматерик Пангея, який почав розпадатися на частини. Саме з них внаслідок дрейфу тектонічних плит земної кори з часом сформувалися сучасні континенти. Західна частина Пангеї відкололася від майбутнього Африканського материка і почала дрейфувати на захід, трансформуючись в Південну та Північну Америки. І в наш час форма західного узбережжя Африки збігається з контуром східного берега Америки, що свідчить про те, що колись ці континенти були єдиним цілим.

На місці розколу по мірі розходження Африки з Америкою почав утворюватися Атлантичний океан, а на дні тектонічного розлому земної кори сталося потужне виверження базальтових лав. Катастрофічні для життя на Землі події розвивалися за сценарієм близьким до того, що стався 250 млн р. т. під час виверження сибірських трапів. Масштабний вилів магми з тектонічної тріщини на дні Атлантики супроводжувався викидом величезної кількості небезпечних для життя діоксиду сірки (SO_2) та діоксиду вуглецю (CO_2). Перший газ спричинив різке кількарічне похолодання, що внаслідок поступового накопичення вуглекислого газу в атмосфері змінилося глобальним потеплінням. Його наслідком було різке скорочення вмісту кисню у Світовому океані та накопичення сірководню, що й спричинило масове вимирання живих організмів.

Крім масштабних виливів магми причинами грандіозних катаклізмів ставали вибухи вулканів. На пам'яті людства сталося кілька великих вулканічних вивержень. Зокрема добре відоме виверження вулкану Везувій у 79 р., коли під лавою і попелом загинули римські міста Помпеї та Геркуланум. У 1883 р. між островами Ява та Суматра в Індонезії вибухнув вулкан Кракатау. Сила вибуху сягнула потужності 100 тисяч атомних бомб скинутих на Хіросіму, а його гуркіт почули в Австралії та Африці. Хвиля цунамі від вибуху Кракатау п'ять разів обігнула Землю. Загинуло 36 тисяч людей (Резанов, 1994).

В історичній пам'яті людства збереглися згадки про ще одну вулканічну катастрофу, в якій загинула легендарна Атлан-

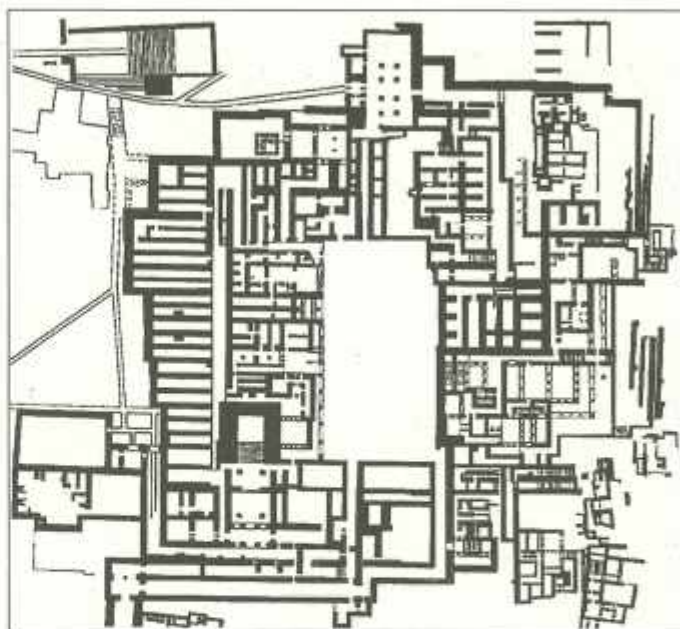
тида. Давньогрецький філософ V–IV ст. до н. е. Платон, спираючись на стародавні легенди, писав про квітучу країну атлантів, яка внаслідок небувалих землетрусів протягом одного дня була поглинута морем. Більшість сучасних вчених вважає, що в основі легенди про Атлантиду лежать реальні події загибелі Мінойської цивілізації, спричиненої вибухом вулкана Санторін близько 1460 р. до н. е. (Мал. 5) (Резанов, 1994; Дзвіс, 1996).

Мал. 5. Кальдера вулкану Санторін в Егейському морі. Вигляд з космосу

Про країну царя Міноса на острові Крит в Егейському морі дізнаємося з давньогрецького міфу про Мінотавра. За легендою грецький цар Егей ворогував з Міносом і був змушений платити йому данину юнаками та дівчатами, яких пожирив син Міноса Мінотавр. Це чудовисько з тілом людини та головою бика мешкало в Лабіринті — палаці з тисячами кімнат, з якого неможливо знайти вихід. Корабель з молоддю для Мінотавра очолював син царя Егея Тесеї. На Криті в царевича закохалася рідна сестра Мінотавра Аріадна. Вона дала Тесею клубок ниток, навчила як здолати брата і знайти вихід

з Лабіринту. Царевич убив Мінотавра і за допомогою нитки Аріадни благополучно вивів грецьку молодь з Лабіринту. Разом із нареченою Аріадною Тесеї поплив на кораблі додому, але забув замінити чорне вітрило на біле. Побачивши траурне вітрило, цар Егей вирішив, що його син загинув і в розпачі кинувся зі скелі в море. З тих пір море називають Егейським. Героїчний Тесеї одружився з Аріадною й посів трон батька.

Мал. 6. План палацу в Кносі на о. Крит

Ця романтична легенда несподівано отримала археологічне підтвердження. Англійський археолог Артур Еванс 1900 р. розкопав на північному узбережжі острова Крит біля Кносу грандіозний палац з величезною кількістю кімнат (Мал. 6, 7). Стіни палацу вкривали зображення биків та сцени тавромахії — ігри з биками, які децю нагадували іспанську кориду (Мал. 8). Вони були пам'ятками притаманного стародавньому Середземномор'ю культу бика, реліктом якого і є сучасна корида. Споруда нагадала йому лабіринт міфічного Мінотавра, тому була названа палацом Міноса, а цивілізацію, яку відкрив А. Еванс назвали мінойською.

Протягом XX ст. на Криті розкопано ще декілька палацових комплексів, подібних до Кноського. Мінойська культура

була надзвичайно розвинена для свого часу (кінець III – перша половина II тис. до н.е.). Її рештки демонструють високий розвиток різноманітних ремесел, мореплавства, домобудівництва. Крім численних витворів мистецтва мінойці лишили після себе два різновиди писемних пам'яток. Давніше лінійне письмо А не розшифроване й понині.

Встановлено, що провідний для мінойців культ бика мав

Мал. 7. Тронна зала Кноського палацу

близькосхідне походження. Прообразом Мінотавра був фінікійський бог Молох, якому приносили людські жертви і зображували з головою бика. Та й сама мінойська цивілізація, схоже, мала близькосхідне коріння. Міф про Мінотавра демонструє суперництво греків, що саме просунулися на Балканський півострів з півночі, з чужою і ворожою для них палацовою цивілізацією близькосхідного типу. Кінець цьому протистоянню поклав у 1460 р. до н. е. вибух вулкану Санторін, який розташований за 120 км на північ від Криту. Археологія свідчить, що палаці Криту в середині II тис. до н.е. зазнали руйнувань унаслідок потужного землетрусу та хвиль цунамі, а також були засипані попелом вулкану Санторін. На думку вчених, його вибух був удесятеро потужніший за вибух

Кракатау. Вивільнена енергія сягала потужності 1 млн атомних бомб Хіросіми і мала катастрофічні наслідки для усього Східного Середземномор'я, а особливо для Криту.

Землетруси, цунамі та вулканічний попіл нищили міста і села величезного регіону. У Старому Заповіті згадується непроглядна «єгипетська тьма», що у цей час на три дні оповила Єгипет. Подібні явища спостерігались і під час вибухів інших вулканів. Так, при вже згадуваному виверженні Кракатау хмара вулканічного пилу була настільки густою, що темінь вкрила землю в радіусі 200 км від вулкану на цілу добу. З вибухом Санторіна вчені пов'язують деякі події, що сталися з євреями, які під проводом Мойсея тікали з єгипетського полону. Маються на увазі вогняний стовп, який вони бачили на півночі, та відхід моря на їхньому шляху. Можливо, останнє пояснюється наближенням цунамі, чия хвиля накрила переслідувачів-єгиптян.

Виверження Санторіна не знищило мінойців, але послабило їх настільки, що близько 1450 р. до н. е. Крит захопили греки, а культурні надбання мінойців стали підґрунтям для мікенської цивілізації греків-ахейців.

Гігантська кальдера* вулкана Санторін діаметром 14 км у наш час залита водами Егейського моря (Мал. 5) (Резанов, 1994). Сам острів Санторін має серпоподібну форму і являє собою стінки величезного вулканічного кратера, що підіймаються над поверхнею моря. Острів вкритий шаром вулканічного попелу та пемзи товщиною 15–25 м, під яким розкопані рештки міста з триповерховими будинками, водогоном та каналізацією. Знахідки мають прямі паралелі в матеріалах Кносського та інших палаців Криту. Схоже місто на о. Санторін було важливим центром мінойської цивілізації і загинуло разом з нею внаслідок грандіозного вулканічного катаклізму.

ВУЛКАН, ЩО МАЛО НЕ ЗНИЩИВ ЛЮДСТВО

Зовсім недавно стало відомо про найбільшу вулканічну катастрофу в історії людства, коли сила виверження в багато разів перевищувала згадані вибухи Везувія, Кракатау, Санторіна.

На початку 80-х років ХХ ст., коли у Карибському басейні розпочалися пошуки слідів падіння астероїда, ознаки ще однієї планетарної катастрофи були знайдені в льодовиках Гренландії. Під час буріння Гренландського крижаного щи-

* Кальдера (у перекладі з іспанської «корито») — провал у землі, що виникає після вулканічного вибуху.

та був виявлений прошарок льоду, що містив величезну кількість сульфідів (сполук сірки) і датувався 74 тис. р. т. Дослідження мікроскопічних молюсків форамініфер у придонних відкладах океанів зафіксували різке падіння температури у шарах, що належать до того ж часу. Геологічні горизонти цього періоду на півдні Азії (узбережжя та острови Індійського океану, Китайського моря, Індія, Індокитай, Малайзія) міс-

тять потужні відклади вулканічного попелу своєїрідної структури. Зазначимо, що кожен вулкан під час виверження викидає властивий лише йому попіл.

Пошуки джерела специфічного вулканічного попелу з Південної Азії привели дослідників на острів Суматра до засипаних таким попелом і залитих вулканічною лавою та пемзою берегів величезного озера Тоба. Виявилося, що озеро являє собою залиту водою вулканічну кальдеру розмірами 100×30 км (Мал. 9). Унаслідок виверження колосальної маси магми, попелу та газів у земних надрах утворилася величезна порожнина, «покрівля» якої просіла. Почалося нове накопичення магми, про що свідчить повільне підняття дна кальдери вулкана Тоба, яке неминуче завершиться в майбутньому новим виверженням.

Мал. 8. Зображення священного бика на стіні Кносського палацу

Зусиллями різних вчених вдалося реконструювати катастрофічні явища, спричинені грандіозним виверженням супервулкана на острові Ява 74 тис. р. т. (Rampino, 2008). Його потужність принаймні в 100 разів перевищувала вибух Кракатау. Якщо останній викинув 13 км^3 вулканічного матеріалу, то вулкан Тоба — більше 1000 км^3 . У радіусі більше 3000 км

Мал. 9. Озеро Тоба в кальдері супервулкана на о. Суматра. Вигляд з космосу

від вулкана поверхня землі вкрилася шаром токсичного попелу товщиною 30 см, що є смертельним для рослинного покриву. В деяких регіонах Індії його товщина сягала 3 м. Вулканічний попіл являв собою мікроскопічні уламки кварцу, які при вдиханні травмували легені тварин та людей, призводячи до їх загибелі. Сполуки сірки, з'єднуючись з атмосферною вологою, випадали у вигляді дощів з сірчаної кислоти, які нищили все живе на суші.

Безпосереднім наслідком колосального викиду попелу та сульфатів у атмосферу стала «вулканічна зима», яка за дея-

кими підрахунками тривала на всій планеті протягом 6 років. Сульфати утворювали сріблясті хмаринки у стратосфері Землі і разом із хмарами попелу різко зменшили кількість сонячної радіації, що досягала поверхні землі. Це не тільки призупинило фотосинтез, остаточно нищачи рослинність, але й призвело до різкого похолодання, що разом спричинило масове вимирання рослин і тварин. Висловлено припущення, що вибух Тоби спровокував початок останнього вюрмського зледеніння. Усі ці смертельно небезпечні фактори призвели до масового вимирання не тільки флори та фауни, але й первісних людей.

На думку деяких дослідників, унаслідок вибуху вулкана Тоба 74 тис. р. т. загинуло не менше 3/4 людства. Відомі й більш песимістичні підрахунки, за якими на землі вижило лише близько 20 тисяч людей. Особливо постраждало населення наближеної до вулкана Південної Азії. На час катастрофи тут мешкало два різновиди людських істот: пітекантропи, що просунулися в регіон з Африки ще близько 1 млн р. т. та перші *Homo Sapiens*, які вийшли з Африки і саме розпочали освоєння Південної Азії. Виверження фактично знищило пітекантропів і скоротило популяцію людини розумної до критичної межі (на думку деяких дослідників — до кількох десятків осіб). Саме з цих решток азійських сапієнсів пізніше розвинулася європейська (біла) та азійсько-американська (жовта) раси людини розумної. Представники обох мають споріднений, але дуже бідний генний набір. Це свідчить, що їхній спільний пращур пройшов через так зване «пляшкове горло» розвитку популяції, коли остання мало не припинила своє існування, вірогідно, через вибух вулкану Тоба (Ramprino, 2008).

Розміри кальдери вулкану Тоба (100 × 30 км) дозволяють зарахувати його до числа супервулканів, яких на Землі відомо більше десятка. Виверження кожного з них загрожує людству планетарною катастрофою. Є такий сплячий супервулкан і в Європі. Це так звані Флегрейські поля (від грецького «палаючі») під Неаполем в Італії. За грецькою міфологією саме тут відбувся бій олімпійських богів з титанами.

Флегрейські поля — це кальдери супервулкана, вкрита вулканічними куполами, кратерами, потоками лави, попелом та пемзою. Про активні вулканічні процеси свідчать часті землетруси та численні фумароли, з яких виходять вулканічні гази. Сумнозвісний Везувій, можливо, входить в єдину вулканічну систему з Флегрейськими полями. Розташування в густо

населеній Європі робить цей супервулкан особливо небезпечним для людства, навіть попри відносно невеликий розмір його кальдери (20 × 10 км). За даними геології та археології останній раз він вивергався близько 38 тис. р. т., засипавши попелом усю Південну Європу аж до річки Дон на сході. Під час розкопок палеолітичних стоянок поблизу сіл Костенки та Боршеве на Середньому Доні виявлено шари попелу з Флегрейських полів потужністю до 2 см.

Існує навіть гіпотеза, що останні неандертальці в Європі загинули саме через виверження Флегрейських полів, а перші *Homo sapiens* прийшли вже на попелище безлюдної Європи. Однак це сміливе припущення не узгоджується з археологічними, антропологічними та геологічними фактами. Зокрема радіовуглецевий аналіз найпізніших стоянок неандертальців свідчить, що в Європі вони дожили принаймні до 28 тис. р. т. В Іспанії неандертальці мешкали ще 24 тис. р. т., а в горах Криму навіть 20 тис. р. т. Оскільки найдавніші стоянки *Homo sapiens* в Європі датуються не пізніше 36 тис. р. т., то неандертальці співіснували з людиною сучасного типу принаймні ще 10 тис. років після виверження Флегрейських полів.

До числа найбільш небезпечних для людства вулканів нашого часу відносять супервулкан у національному парку Еллоустоун у США. Його кальдера має розмір 50 × 70 км. В її межах знаходиться кілька вулканів, тисяча гарячих гейзерів, а дно кальдери поступово піднімається, що свідчить про активне накопичення магми. Підраховано, що супервулкан у Еллоустоуні вивергався з періодом 600 тис. років. Оскільки після останнього виверження пройшло вже 640 тис. років, то є всі підстави очікувати вулканічного катаклізму.

Японські вчені дійшли висновку, що ймовірність виверження американського супервулкана у цьому столітті 1:6. Його наслідки для людства можуть бути фатальними. Адже якщо Кракатау вивергнув 13 км³ лави, попелу та газів, Тоба — 1000 км³, то Еллоустоун може вивергнути 2500 км³, що призведе до повного знищення західних штатів США. Вулиці Лос-Анджелеса вкриються півтораметровим шаром попелу. Землетруси колосальної сили спровокують виверження вулканів по всій планеті. Хвилі цунамі небувалої висоти знищать тисячі населених пунктів на узбережжях усіх континентів, у тому числі Нью-Йорк, Лондон, Санкт-Петербург. Попіл засипле родючі поля і разом з сірчаними газами затьма-

рить сонце, що призведе до тривалої «вулканічної зими». Різке похолодання спричинить вимирання та міграцію на південь населення північних країн (Канада, Ісландія, Скандинавія, північ Росії). Похолодання, попіл, зниження фотосинтезу через нестачу сонячної радіації приведе до планетарного краху сільського господарства і, як наслідок, до всесвітнього голоду. Особливо постраждають такі багатонаселені країни як Китай та Індія. Загальні людські втрати у перші роки після виверження перевищать 2 млрд. Нестача ресурсів спричинить численні збройні конфлікти, а можливо й розпад сучасного світового устрою. Розташована в помірній зоні Україна з її багатими природними ресурсами неминуче стане об'єктом збройних претензій сусідів. Такими є апокаліптичні прогнози різних вчених стосовно можливих наслідків вибуху супервулкана (Rampino, 2008).

Таким чином, завдяки науковим дослідженням останніх тридцяти років людство дізналося про потенційні загрози життю на Землі як із космосу, так і з земних надр. Серед поінформованих учених поширена думка, що життя на планеті і людська цивілізація стали можливими і досі існують лише завдяки дивовижному збігу щасливих випадковостей. «Пізнання породжує скорботу», — сказано у Святому Письмі.

Однак небезпеку з небес (астероїдну) чи із земних надр (вулканічну) не слід перебільшувати. Значно реальнішу загрозу земній цивілізації несуть не космічні тіла і не супервулкани, а, як це не парадоксально, технологічний прогрес людства. З 70-х років ХХ ст. астрономи Землі прослуховують космос, сподіваючись почути радіосигнали, які б свідчили про наявність розумного життя за межами нашої планети. Як не дивно, попри безмежність космосу і міриади планет у ньому, жодного такого сигналу протягом майже 40 років спостережень не зафіксовано.

Висловлено припущення, що розумне життя, досягнувши певного технологічного рівня, має реальну перспективу самознищення через необачне використання своїх же знань. Такою фатальною інформацією, наприклад, може бути знаменита формула Альберта Ейнштейна $E=MC^2$ (енергія тіла дорівнює його масі помноженій на квадрат швидкості світла). Оскільки швидкість світла сягає 300 тис. км на секунду, то за формулою Ейнштейна будь-який, навіть найменший предмет містить в собі колосальну енергію. Людство вже навчилося трансформувати матерію в енергію через атомний синтез

і плідно працює в цьому напрямку, шукаючи нові, простіші способи вивільнення енергії з маси тіла. Коли технічний прогрес спростить цю операцію настільки, що вона стане доступною «широким масам» землян, давно обіцяний кінець світу стане реальністю. Можливо, радіомовчання неземних цивілізацій пояснюється відкриттям ними доступних способів практичного використання формули Ейнштейна ще до освоєння радіозв'язку з братами по розуму з інших планет.

Але не слід забувати, що падіння астероїдів чи виверження супервулканів не лише нищили усе живе. Ці планетарні катаклізми були потужним стимулом розвитку життя на Землі. Падіння астероїда 65 млн. р. т. вбило мільярди живих істот, поклавши край пануванню рептилій на планеті. Однак, глобальне вимирання динозаврів відкрило шлях для нового життя, для розвитку ссавців, і врешті-решт призвело до появи людської цивілізації. Так що будьмо оптимістами.

2

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

— 51

Історія починається з появи її суб'єкта — людини. Тому проблема походження людини (антропогенез) є однією з ключових для гуманітарних наук. Ще на початку XIX ст. людство не підозрювало, що людина створена не Богом за своєю подобою, а походить від вкритої шерстю дикої тварини — мавпи. Навіть найосвіченіші на той час країни Європи знаходилися в полоні біблійної версії походження людини. Протягом XIX ст. кращі мислителі вели запеклу боротьбу за право людини називатися не плодом Божественного творіння, а прямим нащадком мавпи.

ПОШУКИ ПРАЩУРА: ВІД АДАМА ДО МАВПИ

Загальноприйнята в наш час наукова концепція формування людини як продукту розвитку тваринного світу й олюднення мавпи затвердилася досить пізно — в другій половині XIX ст., адже вона суперечила біблійній версії походження людини, яка безроздільно панувала в християнській свідомості тогочасної Європи. Нагадаємо, що за Святим Письмом Бог створив людину за своєю подобою близько 7,5 тис. років тому. Спочатку він зіп'яв з глини Адама, а потім з його ребра створив Єву. За свої гріхи перші люди були вигнані з раю на землю, де й започаткували рід людський. Через зрозумілі причини відкидати ці релігійні догми було не тільки важко, але й небезпечно. Альтернативна до релігійної наукова версія зародження людства затвердилася протягом XIX ст. завдяки зусиллям європейської науки у трьох головних напрямках: розробка теорії антропогенезу, археологічні та антропологічні дослідження.

ТЕОРІЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Інтерес до походження людини проявляли ще філософи античності та мислителі епохи Відродження. У середині XVIII ст.

Карл Лінней, систематизуючи тваринний світ, відзначив морфологічну подібність скелетів мавпи та людини. Об'єднання людей та мавп в одному ряді приматів фактично заклало основу сучасної теорії антропогенезу, яку вже в другій половині XIX ст. розробили Ч. Дарвін та Ф. Енгельс.

Чарльз Дарвін у своїй фундаментальній праці 1871 р. «Походження людини та статевий добір» проаналізував величезний матеріал і дійшов висновку про тваринне походження людини. Англійський вчений переніс на антропогенез принципи еволюціонізму і вчення про природний добір як визначальний фактор розвитку життя на Землі. Разом із тим, дослідник зробив надто великий наголос на ролі статевого відбору у становленні людини. Важко пояснити зникнення шерсті на тілі людини, зростання обсягу мозку, тривалий прогресивний розвиток мови чи удосконалення людської руки лише тим, що стародавні представниці прекрасної статі віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями.

Наступним етапом розвитку започаткованої Ч. Дарвіном наукової концепції походження людини була трудова теорія антропогенезу Ф. Енгельса, сформульована 1876 р. у книзі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Вчений звернув увагу, що наші безпосередні пращури мавпи були колективними тваринами. Отже, людина формувалася в процесі спільної праці з метою життєзабезпечення колективів. Колективне полювання, пошуки і розподіл їжі, захист від хижаків в умовах постійного ускладнення методів полювання, згуртовували первісний колектив, сприяли встановленню між його членами виробничих зв'язків. Виникла нагальна необхідність обміну інформацією, передачі виробничого досвіду наступним поколінням, що стимулювало розвиток мови, яка, фактично, є продуктом колективної праці людей.

Важливу роль в олюдненні мавпи, за Ф. Енгельсом, відіграло прямоходіння, що звільнило руки для трудових операцій. Праця, у свою чергу, стимулювала прогресивний розвиток людського мозку. Важливим фактором антропогенезу визнано перехід до м'ясного раціону. Адже м'ясна їжа більше відповідає біохімії людського організму, ніж рослинна. Її багатий хімічний склад краще забезпечував необхідними елементами організм, у тому числі мозок еволюціонуючих людських істот. До того ж висока калорійність м'яса звільняла від цілодобових пошуків харчів. У свою чергу, полювання вимагало вищого рівня інтелектуальної діяльності, ніж пошуки рос-

линної їжі. Не випадково психіка хижих ссавців складніша за психіку травоядних. Усі ці біологічні фактори напряму впливали на антропогенез дуже довго, аж до появи людини сучасного типу.

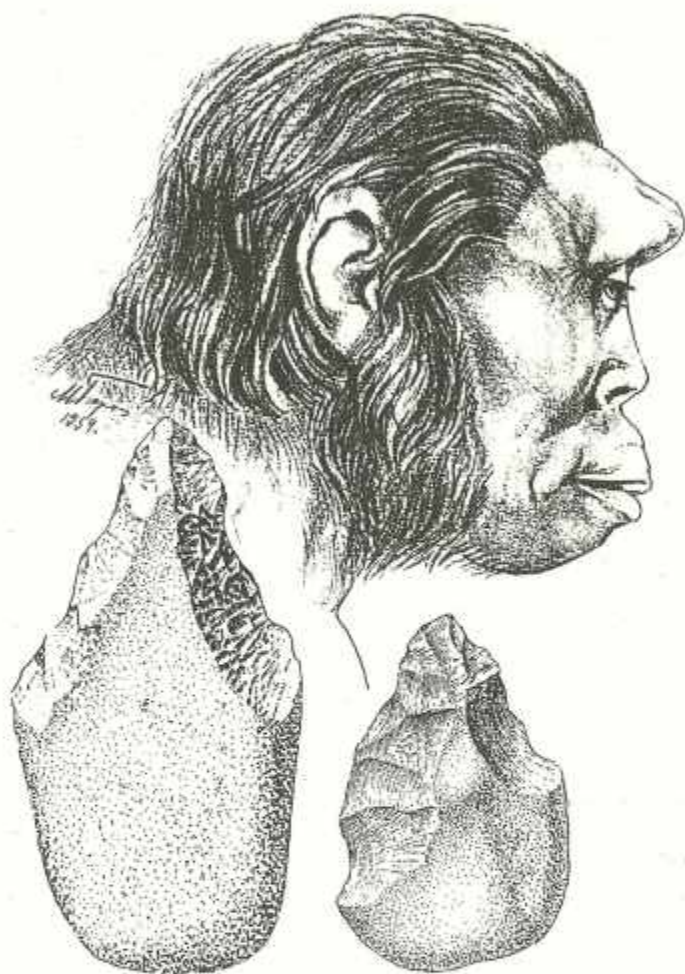
Археологічна наука, що на той час робила лише перші кроки, також відіграла значну роль у становленні сучасної версії антропогенезу. Знахідки численних доісторичних артефактів не знаходили пояснення в поглядах на витоки людства офіційної церкви. Зокрема французький чиновник Ж. Буше-де-Перт 1831 р. почав збирати в кар'єрах долини річки Сомі великі крем'яні знаряддя, які він назвав ручними рубилами, а також численні кістки викопних слонів та гіпопотамів. Тридцять років французький дослідник марно намагався переконати громадськість, що рубила належали стародавнім людям, які загинули разом із доісторичними тваринами внаслідок біблійного потопу. Ця «битва на Сомі» завершилася перемогою Буше-де-Перта лише 1859 р., коли авторитетна комісія визнала належність зібраної ним колекції знарядь доісторичним людям і визначила вік знахідок у півмільйона років.

Однак без великих антропологічних відкриттів XIX ст. теорія антропогенезу Дарвіна-Енгельса не була б сприйнята громадськістю і ніколи б не стала органічною частиною наукової свідомості людства. Лише знахідки решток перехідних між мавпами і людьми істот остаточно переконали освічену громадськість кінця XIX ст. у правоті теоретиків антропогенезу. Першорядне значення мали відкриття кісток неандертальця у 1856 р. та пітекантропа у 1891 р.

Наприкінці XVII ст. в місті Дюссельдорф у Німеччині мешкав молодий священик на ім'я Йоахім Неандр. Його прізвище у перекладі з грецької означало «нова людина». Для релігійних проповідей він обрав мальовничу долину за містом. Після смерті проповідника вдячна паства назвала долину його іменем Неандерталь, що значить «долина Неандра», або «долина нової людини» («таль» по-німецьки «долина»). Назва виявилася пророчою, бо саме тут через півтора століття по смерті Неандра буде знайдено новий, раніше невідомий тип людини, який пізніше отримав ім'я неандертальця.

Сталось це 1856 р., коли в процесі добування вапнякового каменю для потреб будівництва була підірвана скеля, під якою виявився грот Фольтгофер. Робітники знайшли в ньому дивні кістки, які спочатку прийняли за решки скелета печерного

Мал. 10. Пітекантроп з о. Ява (реконструкція за черепом) та рубила пітекантропів

ведмедя. Скоро вчені Дюссельдорфського університету визнали ці кістки людськими, але такими, що суттєво відрізняються від кісток сучасної людини. Висловлено було навіть припущення, що кістки належать кривоногому і постійно наспуленому (звідси розвинені надбрівні дуги) монгольському козаку, який у 1814 р. у складі російської армії переслідував Наполеона. Поранений козак переховувався в печері, де нібито і помер. А відомий німецький фізіолог Рудольф Вірхов, який взагалі не сприймав теорію еволюціонізму стосовно

людини, пояснював незвичайність знайдених людських кісток їх належністю «рахітичному ідіоту з патологічними відхиленнями в будові скелета».

Знайдені під Дюссельдорфом рештки людської істоти були «реабілітовані» лише через півсторіччя, у зв'язку зі знахідками аналогічних скелетів в інших печерах Європи, які за першою такою знахідкою в долині Неандерталь врешті-решт отримали назву неандертальців.

Розробка теорії антропогенезу Ч. Дарвіном та Ф. Енгельсом стимулювала цілеспрямовані пошуки попередників сучасної людини антропологами та палеозоологами. Натхнений ідеями Ч. Дарвіна голландський лікар Ежен Дюбуа поставив перед собою завдання знайти перехідну форму між мавпою та людиною. У 1891–1894 рр. він переніс пошуки на береги річки Соло біля Тринілі на о. Ява (Індонезія). Досліджуючи скупчення кісток різноманітних тварин, які вірогідно загинули внаслідок виверження стародавнього вулкану, Е. Дюбуа знайшов верхню частину черепа та стегно архаїчної форми людських істот. Її визначили як перехідну форму від мавпи до людини і відповідно назвали пітекантропом, що означає «мавполюдина» (Маал. 10). Блискуче відкриття Е. Дюбуа символізувало остаточну перемогу концепції Ч. Дарвіна про формування людини шляхом олюднення мавпи.

Протягом ХХ ст. завдяки великим відкриттям антропологів, археологів, палеозоологів в Африці відбулося остаточне формування концепції антропогенезу в її сучасному вигляді.

ВІД ДИНОЗАВРІВ ДО НАЙДАВНІШИХ ЛЮДСЬКИХ ІСТОТ

Людина разом із мавпами за біологічною класифікацією належить до ряду приматів класу ссавців. Найдавніші ссавці з'явилися ще за доби динозаврів — у мезозойську еру, коли на землі панували рептилії. Температура тіла останніх залежала від температури середовища. Перші ссавці нагадували щурів і вели нічний спосіб життя, адже активність їхніх ворогів рептилій вночі знижувалася через падіння температури тіла.

Катастрофічні наслідки падіння на землю астероїда 65 млн р. т. спричинили масове вимирання динозаврів, про що йшлося у попередньому розділі. Ця катастрофа планетарного масштабу зробила господарями Землі ссавців, температура тіла яких менше залежала від температури середовища,

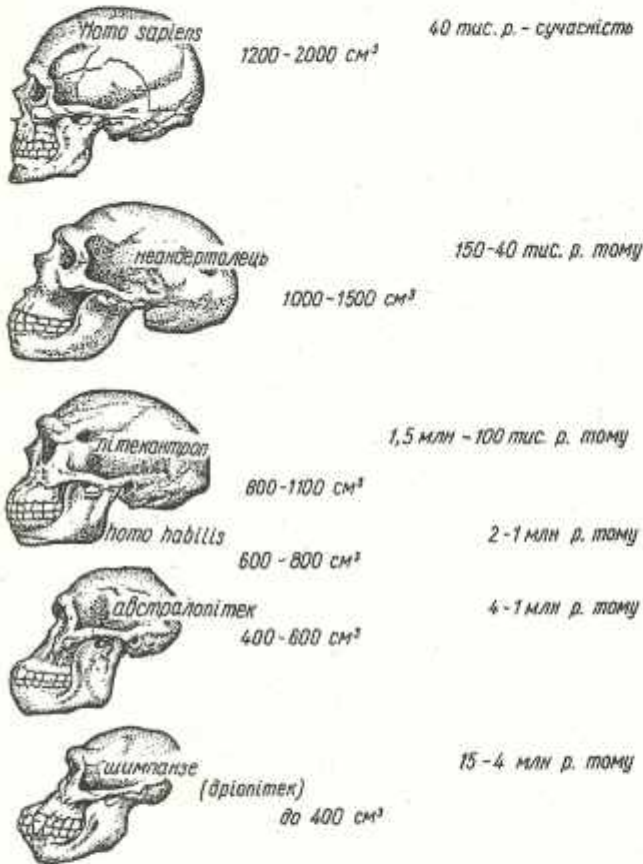
порівняно з рептиліями. З початком нової кайнозойської ери на землі поширюються різноманітні ссавці, у тому числі примати, що з'явилися близько 50 млн р. т. А 40 млн р. т. в Африці сформувалися перші мавпи.

Перш ніж викласти коротку історію формування людини нагадаємо біологічну класифікацію людських істот. Усі люди, що в наш час мешкають на землі, належать до одного біологічного виду *Homo sapiens* — людина розумна. До роду *Homo* також входять вимерлі види людських істот: *Homo habilis* (людина вміла), *Homo erectus* (людина прямоходяча), *Homo neanderthalensis* (неандерталець) (Мал. 11). Людськими істотами вважаються усі представники роду *Homo*, які виготовляли знаряддя праці, але власне людьми — лише *Homo sapiens*. Рід *Homo* разом із родом *Australopithecus* утворюють родину гомінід, однією з визначальних рис якого є двоногість. Гомініди разом із людиноподібними мавпами вимерлими та нині існуючими (шимпанзе, горила, гібон, орангутанг) утворюють надродину гоміноїдів.

Близько 25 млн р. т. теплий і вологий клімат Землі сприяв надавичайному поширенню тропічних лісів на планеті. Вони стали домівкою величезної популяції людиноподібних мавп (гоміноїдів), які сформувалися в Африці, але розселилися й на сусідні континенти. До їх числа належать дріопітеки (деревні мавпи), рештки яких відомі не тільки в Африці, але й на півдні Європи та Азії. Вважається, що сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, орангутанги, гібони) походять від різновидів дріопітеків, що не перейшли до наземного способу життя. У дріопітеків простежений розвиток зубного апарату у напрямку людських істот. Їх діастема (відстань між іклами та різцями) зменшується, а ікла невеликі, як у людей.

Важливою передумовою появи власне людських істот було відділення від людиноподібних мавп родини гомінід, яке об'єднує людину та її безпосередніх прямоходячих пращурів австралопітеків. Сталося це 6 млн р. т. у Східній Африці. Передумовою появи наземних гомінід було скорочення тропічних лісів через похолодання та зменшення вологості клімату. Цей процес розпочався в Антарктиді, яка почала вкриватися льодовиками. Похолодання було наслідком зникнення гірської гряди, що з'єднувала Антарктиду з Південною Америкою. Ця перемичка між материками сприяла підігріву океану навкруги Антарктиди. Холодна течія від узбережжя Антарктиди рухалася вздовж Південної Америки на північ до еква-

тора, звідки вже нагріті океанічні води поверталися на південь. Зникнення згаданої перемички між двома континентами південної півкулі близько 6 млн р. т. і утворення Магелланової протоки спричинило появу потужної холодної течії, що і понині циркулює навкруги Антарктиди. Ця течія ізолювала Антарктиду від теплих вод екватора і сприяла накопичен-

Мал. 11. Еволюція черепа людини

ню криги на південному полюсі і загальному похолоданню на значних обшарах планети.

Похолодання і зменшення вологості клімату призвело до різкого скорочення площі тропічних лісів. Особливо активно ліси заміщалися саванами у Східній Африці. Тектонічні зрушення призвели до утворення африканської рифтової

долини — вузького і довгого тектонічного розлому, що тягнеться з півдня на північ через усю Східну Африку до Ефіопії. Його північним продовженням є Червоне море, долина Йордану та Мертве море Палестини. Підняття гірських хребтів уздовж африканського рифту ізолювало Східну Африку від вологих західних вітрів. Зростання посушливості клімату (аридизація) призвело до деградації тропічних лісів і поширенню сухих саван. У безлісих саванах мавпи були змушені переходити до наземного способу життя.

Причому з дерев на землю спустилися не тільки частина людиноподібних, але й деякі примітивні мавпи. Приклад павіанів свідчить, що це супроводжувалося зростанням згуртованості стада, збільшенням його агресивності, переходом до вживання м'ясної їжі. Щось подібне сталося з безпосередніми пращурами австралопітеків, які все частіше були змушені злазити з дерев в савану, де зустріли своїх головних ворогів — хижаків родини котячих (левів, тигрів, леопардів).

У савані наші пращури були змушені перейти до прямоходіння, яке збільшувало можливості самозахисту наземних мавп. Вертикальна позиція тіла не тільки давала можливість оглядати місцевість у високій траві саван, але й звільняла передні кінцівки для самооборони від хижаків за допомогою палиць та каміння. Рука з палицею чи каменем поступово стала не тільки засобом оборони, але й знаряддям полювання. Включення до раціону м'яса створювало умови для швидкої біологічної еволюції мавп, зокрема їхнього мозку. Захист від хижаків та необхідність кооперації для колективного полювання сприяли згуртуванню мавпячого стада. Останнє вимагало вдосконалення сигнальної системи всередині стада, тобто стимулювало розвиток мови. Усе це створювало умови для поступової трансформації мавпячого стада в первісну общину. З переходом до наземного способу життя в саванах і прямоходіння пов'язують появу принципово нового виду людиноподібних мавп, який отримав назву австралопітек.

Австралопітеки (південні мавпи) — прямоходячі людиноподібні мавпи з обсягом мозку 400–500 см³, що мешкали в саванах Південно-Східної Африки 4–2 млн р. т. Їхні рештки вперше відкрив професор Р. Дарт 1924 р. у Південній Африці, що було підставою такої назви цих приматів. Можливо деякі з них з Африки потрапили на Близький Схід.

Численні рештки австралопітеків та інших гомінід знайдені у згаданій рифтовій долині Східної Африки. Рифт відзна-

чається великою вулканічною активністю. Вулканічна лава з глибин землі має підвищений рівень радіації. Висловлена думка, що радіація спричинювала мутаційні зміни в організмі пращурів людини, збільшувала біологічну пластичність біологічного виду, сприяючи його трансформації в людину. Висловлена думка, що саме рифтова долина Східної Африки була батьківщиною людства, де й відбулося олюднення мавпи.

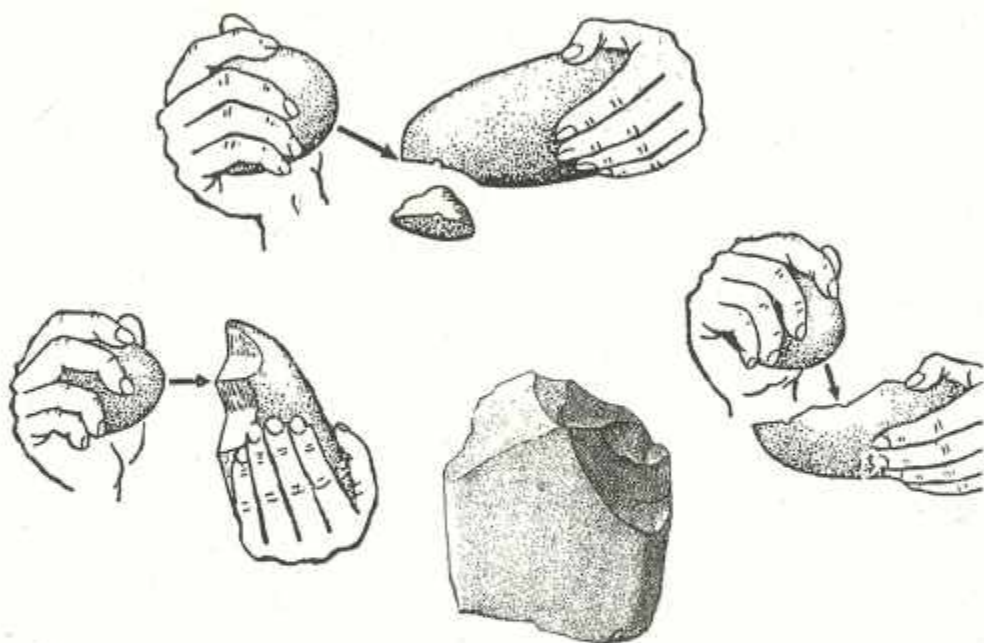
Виверження вулканів утворили потужні відклади вулканічного попелу, які добре консервують кістки тварин та людей. Тому африканський рифт став справжнім музеєм стародавньої фауни. Зокрема це стосується Олдувайської ущелини в Танзанії, яка розрізала вулканічні відклади на глибину 100 м. Схили цієї долини встелені кістками вимерлих тварин, серед яких трапляються рештки приматів. Починаючи з 1959 р. сім'я відомих палеоантропологів Луїс, Мері та їх син Річард Лікі досліджували Олдувай у пошуках вимерлих гомінід. На північ від Олдуваю розташовані інші відомі місцезнаходження викопної фауни — Омо, Хадар в Ефіопії. Саме в африканському рифті у другій половині ХХ ст. були зроблені видатні відкриття, які дозволили поглибити історію людства до 2,5 млн. років і переконливо довели, що його прабатьківщиною була Східна Африка.

Тривале дослідження рифтової долини палеонтологами, антропологами та археологами свідчить, що процес олюднення мавп відбувався в умовах сухих, спекотних саван Східної Африки. Як зазначалося, аридизація клімату призвела до поширення саван і скорочення площі тропічних лісів, що змусило деревних мавп спуститися на землю. Скорочуються популяції лісних тварин, різко збільшується кількість великих трав'янистих саван. Серед вкритих густою травою, окремими кущами та деревами пагорбів текли ріки, вздовж яких росли ліси. Різноманітні копитні трав'яні, що й зараз населяють африканську савану, були здобиччю численних левів, тигрів, леопардів. Австралопітеки вдовольнялися полюванням на дрібних тварин (гризунів, земноводних, ящірок, комах тощо). Рештки кісток тварин на стійбищах австралопітекових мавп дали підстави вченим називати їх «крисоловами пустель» та «падальниками», що не гребували рештками трапез великих хижаків. Значну частину їх раціону складала також рослина Іжа — дикі плоди, їстівне коріння, соковиті пагони тощо.

Поступово австралопітеки починають полювати на більших тварин, навіть таких агресивних як павіани. Схоже, як

мисливську зброю вони застосовували палиці та каміння, однак кам'яних знарядь не виготовляли, оскільки вони не знайдені в шарах з кістками австралопітеків.

Сучасній науці відомі рештки близько 500 особин австралопітеків з Африки, серед яких вчені виділяють до 8 різновидів. Одні з них за розмірами тіла нагадували шимпанзе, інші були завбільшки з сучасну людину.

Мал. 12. Спосіб виготовлення галькових знарядь

Australopithecus afarensis («південна мавпа з Афару») — найдавніший різновид, що мешкав 4–2 млн р. т., мав зріст 1–1,3 м, вагу близько 30 кг. Від нього походять інші різновиди австралопітеків, а також людський рід *Homo*. *Australopithecus africanus* своїми розмірами нагадував попередника і жив 3–1 млн р. т. Поряд з ним мешкав травоїдний *Australopithecus robustus* (могутній), або *Parantrop* зростом 1,6 м і вагою 50 кг. Від нього походить *Australopithecus boisei*, або *Zinjanthrop* зростом до 1,8 м і вагою до 80 кг.

Ці всеїдні, вкриті шерстю прямоходячі мавпи саван, утворювали дві головні групи: менш розвинену, травоїдну масивну та всеїдну тендітну. Саме від останніх походять найдавніші людські істоти, що виготовили перші знаряддя з каменю.

ню. По суті австралопітек був перехідною формою між людиноподібною мавпою та найдавнішими людськими істотами.

НАЙДАВНІШІ ЛЮДСЬКІ ІСТОТИ

Головним критерієм появи людини є виготовлення перших знарядь праці. Сталося це близько 2,5 млн р. т. у Східній Африці і знаменувало собою початок нової ери в історії землі — антропогену, а також початок історії людства та початок палеоліту за археологічною періодизацією.

Людина вміла (*Homo habilis*) — найдавніші людські істоти, що вперше почали виготовляти знаряддя з каменю близько 2,5 млн р. т. і вимерли 1,5 млн р. т. Ці найдавніші представники роду *Homo* дуже нагадували австралопітеків, однак розмірами тіла та обсягом мозку дещо перевищували останніх. Зріст *Homo habilis* сягав 150 см, вага 50 кг, а мозок 700 см³. Їхні примітивні кам'яні знаряддя отримали назву галькових, оскільки являють собою звичайну кварцитову або крем'яну річкову гальку, один кінець якої пригострений кількома грубими, але цілеспрямованими сколами (Мал. 12). Ці грубі, рубаючі знаряддя (чопери і чопінги) використовувалися для рубання дерева, різання та розрубання м'яса, а також дозволяли людським істотам добувати поживний мозок з кісток з'їдених хижаками травоядних. Як зазначалося, перші людські істоти не гребували рештками трапези хижаків. Суттєве доповнення до раціону давало збиральництво їстівних рослин, плодів, коренів, а також спорадичне полювання, в тому числі, вірогідно, і на австралопітеків. Досліджено рештки укриттів *Homo habilis*, що нагадували примітивні житла. Слідів використання вогню не знайдено (Мал. 13, див. кольоровий додаток).

Уперше кістки *Homo habilis* були знайдені 1960 р. Луїсом Лікі в Олдувайській ущелині. Вони залягали в шарі вік якого сягав 1,7–2 млн р. т., разом з кістками викопних тварин та гальковими знаряддями. Син Луїса Річард Лікі у 1972 р. знайшов на березі озера Рудольф у Кенії значну кількість кісток *Homo habilis*, в тому числі рештки черепа, який незважаючи на більшу місткість порівняно з черепом з Олдуваю мав вік більше 2 млн р. т. Пізніше рештки *Homo habilis* знайшли в Ефіопії (Хайдар), у Південній Африці в печерах Штеркфонтейн, Сварткранс. Дослідники припускають, що зі Східної Африки *Homo habilis* заселили Аравію та Близький Схід, де відомі місцезнаходження характерних галькових знарядь.

Існує точка зору, що показником належності до людських істот (гомінід) є не тільки перші виготовлені знаряддя праці, але і деякі біологічні особливості — так звана «гомінідна тріада». До таких ознак належить обсяг мозку більше 800 см³, рука з протиставленням великого пальця іншим та прямоходіння. Однак якщо виділяти першу форму людських істот за цими ознаками, то цим критеріям більше відповідає не *Homo habilis*, а значно розвинутіша форма гомінід — пітекантроп.

Архантроп, відомий також під назвами *Homo erectus* (людина прямоходяча), пітекантроп (мавполюдина), синантроп, датується 1,8 млн – 150 тис. р. т. Ранню африканську форму називають *Homo ergaster*. Уперше був відкритий Еженом Дюбуа 1891 р. на острові Ява в Індонезії. Це була кремезна істота зростом до 170 см, з вагою сучасної людини і середнім обсягом мозку 800–1100 см³. Череп характеризувався архаїчними рисами: значною товщиною, похилим лобом, розвиненими надбрівними дугами, що утворювали характерний козирок (Мал. 10). Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови, про існування якої у зародковій формі свідчить структура черепів. Скелет наближається до скелета власне людини, перш за все через подовження стегнової кістки ніг.

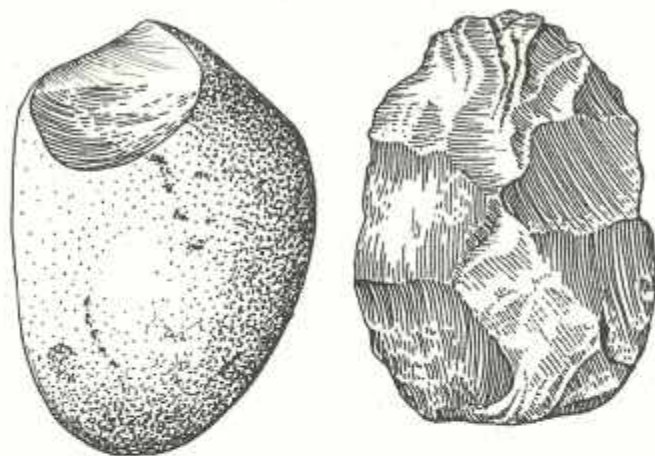
Архантропи були вмiлими мисливцями на великих трав'янистих. Вони полювали на копитних (оленів, антилоп, коней) і навіть товстошкірих — слонів, носорогів, гіпопотамів. Головною мисливською зброєю був дерев'яний спис із загостреним і обпаленим для міцності кінцем та ручні рубила — масивні, двобічно оббиті крем'яні знаряддя мигдалеподібною форми (Мал. 10, 14). Однак рубила були властиві африканським, європейським та індійським архантропам, тоді як на південному сході Азії вони не набули поширення.

Знайдено кілька дерев'яних списів пітекантропів: стоянки Амбронна (Іспанія), Клектон-он-Сі (Англія). На стоянці пізніх архантропів Шенінген у Німеччині у торф'яних відкладах давністю 300 тис. р. т. виявлено п'ять списів довжиною більше 2 м з ретельно пригостреними і обпаленими для міцності вістрями.

Вважається, що у африканської форми архантропів (ергастерів) з'явилися потові залози для регуляції температури тіла. Це дозволило мешкати на спекотних рівнинах Африки, не перегріваючись під променями тропічного сонця. Поява потових залоз спричинила втрату більшої частини волоссяного по-

криву, що захищав тіло від сонячної радіації. Інтенсивне вироблення меланіну для захисту організму від шкідливого ультрафіолету призвело до потемніння шкіри (Мал. 21). Зазначені зміни в організмі архантропів зробили їх здатними до пристосування до різноманітних природних умов і відкрили перспективу освоєння ними нових континентів.

Рештки пітекантропів відомі не лише на батьківщині людства у Східній Африці (Кенія, Танзанія, Ефіопія), але і в Алжирі (атлантроп), на півдні Європи, в Китаї (синантроп), Індонезії.

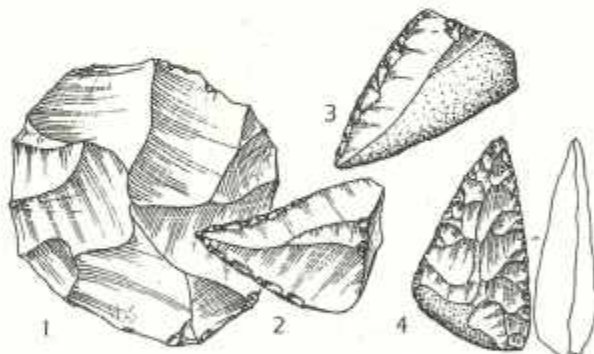

Мал. 14. Чопер *Homo habilis* та рубило пітекантропа

незії. Пітекантропи з'явилися в Африці 1,8 млн р. т., звідки 1,2 млн р. т. розселилися на Близький Схід аж до Кавказу. З Ефіопії вони перейшли на південь Аравії і, просуваючись північним узбережжям Індійського океану, досягли Індії, Індокитаю, Суматри та Яви. Схоже, між 1,2–0,8 млн р. т. архантропи кілька разів прибували з Північної Африки через Гібралтар до Західної Європи. Їхні кістки та рештки життєдіяльності відомі в Іспанії (Атапуерка), в гротах Валоне та Лазаре на півдні Франції. Приблизно у цей же час пітекантропи з Малої Азії через Балкани (череп з Петралоне) просувалися у Центральну та на південь Східної Європи. В останню вони могли потрапити лише через територію України. Не випадково найдавніші стоянки в Східній Європі досліджені саме в Україні. Нижній шар стоянки Королеве в Закарпатті датується близько 1 млн р. т. і очевидно являє собою стоянку архантропів.

Мал. 15.
Неандертальська
жінка з печери
Ля Кіна (Франція)
та крем'яні вироби
мустьєрської доби.
1 — дископодібний
нуклеус; 2 — го-
страконечник;
3 — скребло;
4 — гостроконеч-
ник двобічно обра-
блений

Розселення еректусів з Африки на величезних обширах у Південній Європі, Південній Азії, в Індокитаї, Китаї та Індонезії призвело до формування кількох локальних підвидів архантропів (ергастер Африки, синантроп Китаю, пітекантроп Яви, гейдельбержець Європи). Дискутується доля азійських пітекантропів. Серія дат, отриманих різними фізичними методами для антропологічних решток пітекантропів з місцезнаходжень Самбунгмакан та Нгандонг на о. Ява свідчить, що в Індонезії вони мешкали ще 50 тис. р. т. Нещодавно на о. Флорес біля Яви відкриті рештки карликового гомініда

з виразними рисами архантропа, який отримав дату 20–15 тис. р. т. і назву *Homo floresiensis*. Вчені не виключають можливості, що він є далеким нащадком пітекантропів, що тривалий час мешкав у Південно-Східній Азії в ізоляції паралельно з людиною сучасного анатомічного типу.

Освоєння архантропами помірної зони північної півкулі стало можливим лише завдяки вогню, який, судячи з шарів попелу на стоянках, був добре відомий пітекантропам. Вогнище не тільки гріло, воно захищало від хижаків, на ньому готували їжу, гострили списи. Завдяки вогню людям вдалося не лише заселити безмежні території півдня Євразії, але і витримати наступ льодовиків, що розпочався з півночі. На деяких стоянках пітекантропів знайдено рештки примітивних жител. В Європі африканські архантропи швидко трансформувалися у *Homo heidelbergensis* (гейдельберґця), що був прямим попередником нового виду гомінід — неандертальця.

Неандерталець (*Homo neanderthalensis*), або палеантроп — різновид гомінід, що мешкав 200–28 тис. р. т. переважно у Європі, хоча менш численні сліди їх перебування відомі на Близькому Сході і навіть у Центральній Азії. Отримав назву від долини Неандерталь в Німеччині, де 1856 р. вперше були знайдені кістки цього виду людських істот. Численні рештки неандертальців пізніше були знайдені в печерних стоянках Європи (Ля Мустье, Ля Кіна, Шапель-о-Сен, Ля Феррасі, Сен-Сезар, Спи, Монте-Чірчео, Ле Фате 3, Крапіна, Кіік-Коба, Заскельне V, VI та ін.). Значно менше їх відомо з Близького Сходу (Амуд, Табун I, Кебара в Ізраїлі, Шанідар в Іраку,) та з Центральної Азії (Тешик-Таш).

Порівняно з сучасною людиною неандерталець мав великий і дуже масивний череп. Об'єм мозку (1500–1700 см³) дорівнював об'єму черепної порожнини сучасної людини (а іноді його перевищував). Профіль лоба похилий, черепна кришка низька і довга, розвинені «дашком» надбрівні дуги, виступаюча назад потилиця, велике обличчя, скошене підборіддя, великий ніс, щелепи помітно видавалися вперед (виразний прогнатизм) (Мал. 15).

Реконструкція палеантропа на основі кісток літньої, хворої на артрит людини з Ля Шапель-о-Сен у Франції створила хибне уявлення про неандертальця, як згорблену, незграбну істоту. Насправді, це були невисокі (1,6–1,7 м), але надзвичайно сильні, кремезні, широкоплечі люди з дуже розвинутою мускулатурою і масивним скелетом, товстими трубчатими

кістками кінцівок. Сила їхньої руки у кілька разів перевищувала силу сучасної людини. Кисть руки масивна, з широкими фалангами, великими, міцними нігтями. Розвинені остисті відростки хребта та рельєфні гребені в місцях кріплення м'язів до кістки свідчать про потужну мускулатуру. Ці особливості скелета є переконливими свідченнями великих фізичних навантажень протягом важкого і короткого життя.

Враховуючи численні поховання дітей, більшість з неандертальців помирали в дитинстві, не досягнувши статевої зрілості. Стан зубів дозволив зробити висновок про періодичні голодування. Літні неандертальці нерідко страждали на артрит гомілкостопу, пальців рук та ніг, хребта, тазу, часом у тяжкій формі. Сліди численних і різноманітних травм на кістках є доказом нелегких і небезпечних умов, в яких мешкали палеантропи. Однак виживання людей з тяжкими травмами та захворюваннями (фактично інвалідів) є доказом піклування родичів про постраждалих, свідчить про взаємодопомогу та розвиненість суспільних відносин.

Разом із проявами гуманності, неандертальці часом вдавалися до канібалізму. Так, у печері Крапіна в Хорватії знайдено сотні уламків кісток неандертальців, частина з яких мала сліди дії вогню. Дроблення кісток пояснюється добуванням з них кісткового мозку. У печері Муля-Герсі на півдні Франції знайдені фрагментовані кістки шести неандертальців, що лягали разом з подробленими кістками оленя. Ті й інші мали на поверхні сліди надрізів крем'яними знаряддями. Схожа картина спостерігалася в печері Ель Сидрон, а також у печері Гран Долина в Атапуерці на північному сході Іспанії. В останньому випадку канібалізмом займалися далекі пращури неандертальців, що мешкали в Каталонії 800 тис. р. т.

Враховуючи географію масових знахідок решток неандертальців в Європі, меншою мірою на Близькому Сході та в Середній Азії, а також інші дані, більшість сучасних дослідників вважають, що їх батьківщиною була саме Європа. Вважається, що класичний неандерталець є наслідком еволюції пізніх пітекантропів (*Homo heidelbergensis*) Західної Європи під впливом несприятливих природно-кліматичних умов прильодовиків'я.

Заселення Європи пітекантропами з Африки 1 млн р. т. збіглося з початком прогресуючого похолодання. Серія льодовикових епох з потепліннями між ними завершилася найпотужнішим похолоданням, що тривало протягом останнього

вюрмського зледеніння (110–10 тис. р. т.). В умовах наднизьких температур, що супроводжувалися потужними холодними вітрами з льодовика, відбувалося формування класичних неандертальців прильодовикової Європи (Мал. 16, див. кольоровий додаток). Вчені давно звернули увагу, що їх конституція нагадувала статуру народів півночі — ескімосів, чукчів, інuitів. Їм властивий невисокий зріст, але при цьому масивне тіло й короткі кінцівки. Ці особливості дозволяли зменшити площу тіла, а значить і його тепловіддачу.

Ще одним пристосуванням до холодного клімату у неандертальців був великий, широкий ніс, структура якого сприяла нагріванню холодного повітря при диханні і запобігала застуді.

Коротші кінцівки покращували їх забезпечення кров'ю, запобігаючи обмороженню рук та ніг. Вкорочення кінцівок неандертальців відбулося (як і у ескімосів та чукчів) за рахунок вкорочення передпліччя порівняно з плечем та гомілки порівняно зі стегном. Однак коротконогість не сприяла надто рухливому способу життя. Особливості скелета палеантропів свідчать, що вони були значно сильнішими за сапієнсів, але менш рухливими і навіть дещо незграбними.

Надзвичайно розвинена грудна клітка вмещувала великі легені. Та ж особливість властива представникам арктичних популяцій сучасного людства. Їх раціон, як правило, складається з великої кількості м'яса та жиру і навіть отримав назву «раціон хижака». Пояснюється це величезними енергетичними витратами організму в умовах низьких температур. Біохімічні дослідження кісток та зубів палеантропів Європи свідчать про їх переважно м'ясний раціон. Для травлення та засвоєння великої кількості тваринної їжі необхідно багато кисню, що і зумовило значний розвиток легенів та грудної клітки у неандертальців.

Новітні дослідження дають підстави вважати, що більшість неандертальців мали світлу шкіру та світле і навіть руде волосся. Адже сотні поколінь їхніх пращурів прожили в прильодовиковій Європі з порівняно низьким рівнем ультрафіолетового випромінювання сонця. На користь світлої пігментації класичних неандертальців Європи свідчать останні дослідження генетиків (Вишняцкий, 2010, с. 47).

Класичні неандертальці в Європі мешкали приблизно від 150 тис. р. т. (Крапіна) до 30–28 тис. р. т. (Ля Кіна, Сен-Сезар у Франції, Відія і Велика Печина в Хорватії, неандертальці

печер Криму). Близько 70 тис. р. т. відбулося розселення неандертальців з Європи на Близький Схід (печери Табун I, II, Кебара, Амуд), далі на Іранське нагір'я (Шанідар), Закавказзя (печери Джручула, Сакажія), у Центральну Азію (Тешик-Таш, Обі-Рахмат), на Алтай (печера Окладнікова). Поширення характерної для Європи крем'яної індустрії одностороннього мустье в Західній Азії від Кавказу на півночі до Персидської затоки на півдні і до Алтаю на сході позначає межі розселення неандертальців 70–40 тис. р. тому. Їх міграцію з Європи на схід, на думку А. Б. Вишняцького (2010, с. 213), стимулювало похолодання, яке відбулося 70–63 тис. р. т., можливо, внаслідок виверження супервулкана Тоба в Індонезії. Прибульці з холодної Європи зустрілися на Близькому Сході з архаїчними сапієнсами, відомими за антропологічними матеріалами з печер Схул та Кафзах в Ізраїлі. Останні прийшли на Близький Схід з Африки ще 120 тис. р. т. і, на думку А. Б. Вишняцького (2010, с. 225), були витіснені з регіону 70 тис. р. т. неандертальцями.

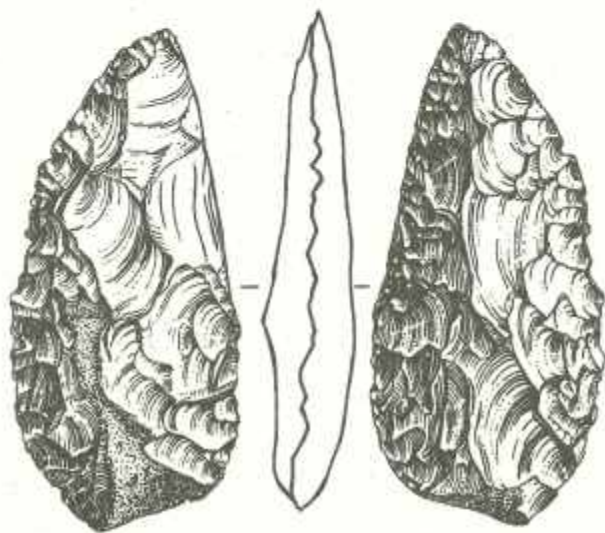
Таким чином, неандертальці прийшли у Західну Азію зі своєї батьківщини, тобто з прильодовикової Європи, досить пізно (70 тис. р. т.). Тому палеантропи Азії не становлять монолітної самостійної популяції, а лише східну периферію світу європейських спеціалізованих неандертальців. У Південно-Східній Азії, а також в Африці, їх достовірні рештки невідомі.

Палеантропи суттєво вдосконалили свою мисливську зброю за рахунок прогресу в обробці кременю. Якщо рубила пітекантропів виготовлялися шляхом двобічного оббивання цілих крем'яних гальок, то неандертальці виготовляли знаряддя із спеціально зроблених заготовок — відщепів кременю. Останні відбивалися зі спеціальних ядрищ кременю, або нуклеусів. Ядрища палеантропів найчастіше мали дископодібну форму, а зняті з них відщепи, як правило, мали трикутні обриси (Мал. 15). Тому трикутними були і головні знаряддя неандертальців — гостроконечники та скребла, що виготовлялися шляхом ретушування країв крем'яних відщепів (Мал. 17).

Ефективною зброєю для полювання на великих ссавців прильодовиків'я був дерев'яний спис довжиною 2–2,5 м з пригостреним та обпаленим для міцності на вогнищі кінцем. Такий спис був знайдений між ребрами скелету слона на стоянці Лерінген в Німеччині.

Культура палеантропів сягнула високого рівня розвитку, який дозволяв вижити в суворих умовах прильодовикової

Європи. Більшість їх стоянок розташовані в передгір'ях, де зустрічалися улюблені житла неандертальців — печери (Мал. 16, див. кольоровий додаток). Культурні шари печер свідчать про їх додаткове обладнання для захисту від холоду та вітру, а також широке використання вогню. Неандертальці навряд чи вижили б без шкіряного одягу та взуття, рештки яких, на жаль, не збереглися у відкладах стоянок середнього палеоліту. Несподіване анекдотичне підтвердження існування одягу у неандертальців отримано в результаті дослідження біологами во-

Мал. 17.
Крем'яний
гостроконечник
епохи муст'є

шей. Встановлено, що одягова воша з'явилася на світ як окремий біологічний підвид саме у часи неандертальців — 200–70 тис. р. т. (Вишняцький, 2010, с. 141). А оскільки цей різновид паразитів може жити лише на одязі, можна припускати, що неандертальці його носили.

Про початки розвитку духовної культури палеантропів свідчать перші в історії людства спеціально влаштовані поховання померлих (Мал. 16, див. кольоровий додаток).

Низький, похилий лоб неандертальців свідчить про певну недорозвиненість лобних доль мозку. Лобні долі мозку відповідають за складне асоціативне мислення, а також містять центри гальмівних процесів. Іншими словами неандертальці, порівняно з сучасними людьми, були не здатні до складного, абстрактного мислення, а нерозвиненість гальмівних

центрів робила їх збудливими і агресивними. Останнє в поєднанні з великою силою неандертальців та досконалою зброєю зумовлювало часті, кровопролитні сутички в первісних колективах, які становили серйозну загрозу для існування самої популяції палеантропів. На думку деяких вчених, саме це було одним із негативних факторів, що стали причиною вимирання класичних неандертальців, на зміну яким в Європі прийшла людина сучасного типу — *Homo sapiens*.

Крім самознищення агресивних неандертальців в ході внутрішньогрупових конфліктів за представниць прекрасної статі в ендогамних праобщинах неандертальців, висловлені й інші припущення щодо причин їх вимирання. Серед них конкуренція з боку значно численніших прибульців з півдня (*Homo sapiens*), які хвилями котилися в Європу і могли принести з собою хвороби, до яких організм неандертальців не був пристосований.

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ *HOMO SAPIENS* У СВІТЛІ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Homo sapiens (людина розумна), або неоантроп відрізняється від попередніх форм людських істот тендітнішою, стрункою статурою, довшими кінцівками, вужчим тазом і меншою силою, зате великим об'ємом мозку, що сягав 1200–2000 см³. Розвинені лобні доли були досконалим інструментом складної розумової діяльності (Мал. 18). Структура мозку свідчить про більш врівноважений характер *Homo sapiens*, що робило його соціальною істотою. Тому в популяціях людей сучасного типу відбулася заміна природного відбору соціальним.

Спільна праця в згуртованому колективі передбачала повсякчасний обмін інформацією, що стимулювало розвиток мовного апарату. Розвиток мовлення спричинив формування виступаючого підборіддя. Як наслідок зник такий архаїчний елемент обличчя наших пращурів як прогнатизм — властиві сучасним людиноподібним мавпам виступаючі вперед верхня та нижня щелепи. Через значний розвиток лобного відділу мозку деградував надбрівний виступ. Так сформувався вертикальний профіль обличчя сучасної людини (Мал. 18).

Homo sapiens вважається власне людиною. Попередні форми гомінід (людина вміла, пітекантроп, неандерталець) ще не люди, а людські істоти, які по суті були перехідними формами від мавпи до власне людини — *Homo sapiens*. Її доскона-

Маал. 18.
Кроманьйонець
(реконструкція за
черепом)

лий мозок зумовив піднесення суспільства та культури на новий, вищий рівень розвитку. Здатність людини розумної до абстрактного мислення створила передумови для виникнення мистецтва, релігії, міфотворчості. З'являються перші витвори образотворчого мистецтва, найдавніші календарі, зароджується лічба.

Поява людини розумної спричинила небувалий прогрес матеріальної культури. Якщо неандерталець користувався

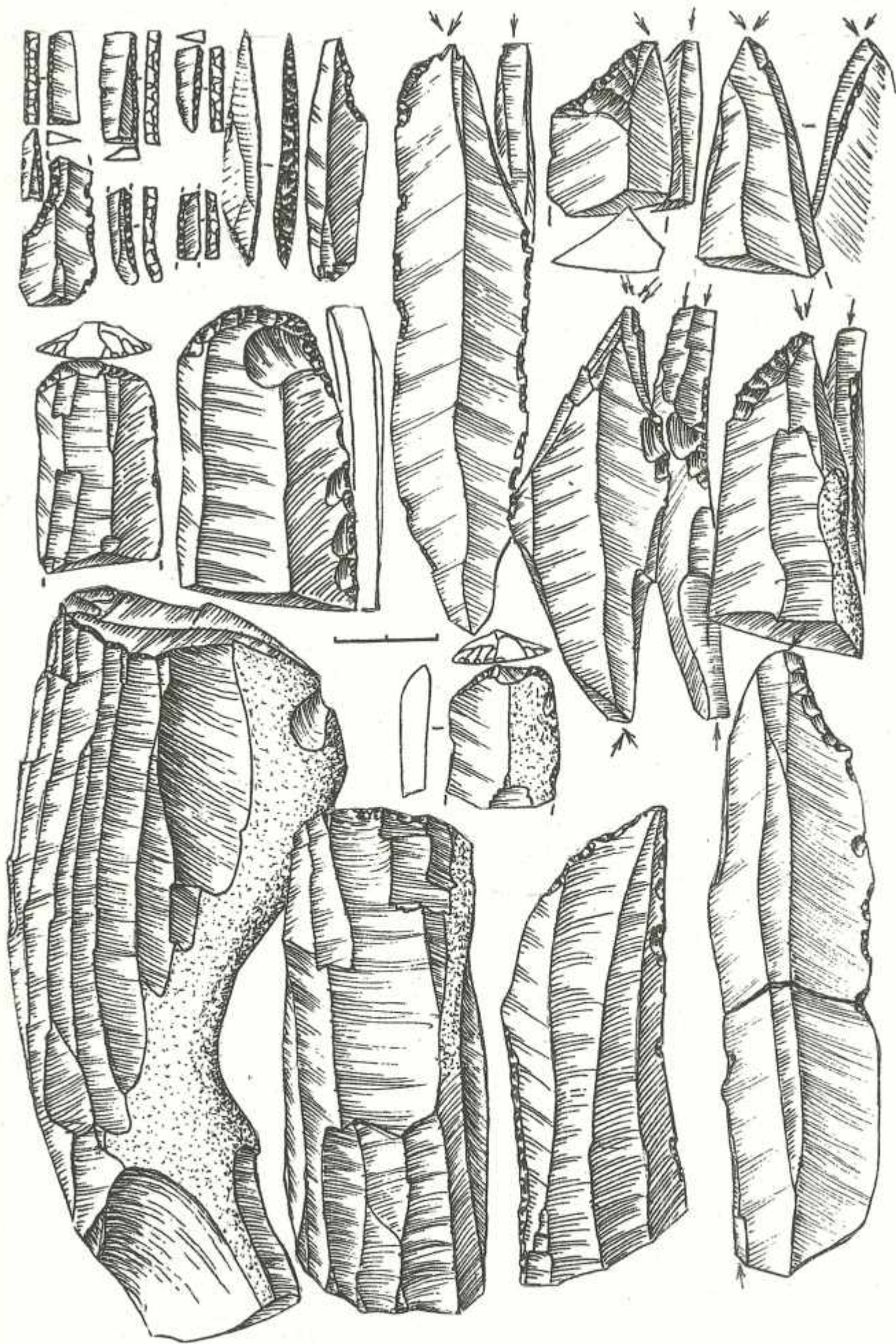
нечисленними універсальними знаряддями (різні гостроконечники, скребла), то *Homo sapiens* — великою кількістю спеціалізованих знарядь з кременю (Мал. 19). Це скребачки для обробки шкіри, різці для обробки кістки та дерева, різноманітні наконечники мисливської зброї, ножі для м'яса і дерева, проколки для шиття одягу та взуття, сокири для рубання дерева та багато інших. Визначальною особливістю техніки обробки кременю стає масове використання для виготовлення знарядь вузьких і довгих крем'яних пластин, знятих з призматичних нуклеусів. Тому виготовлені з таких пластин знаряддя *Homo sapiens* мають характерні видовжені пропорції (Мал. 19).

З приходом людини розумної у Європі починається широке використання кісток тварин у виробничих процесах. Поширюються різноманітні знаряддя з кістки: голки, шила, наконечники списів, гарпуни тощо. Знайдено багато творів первісного мистецтва з кістки та бивня мамонта: статуєтки жінок, тварин, гравійовані зображення людей, тварин, геометричні орнаменти. Кістки великих тварин, зокрема мамонтів, використовували для будівництва жител.

Мал. 19. Крем'яні вироби гравецької культурної традиції верхнього палеоліту зі стоянки Троянове 4 на Кіровоградщині (25 тис. р. т.)

Згадані форми людиноподібних мавп та людських істот тривалий час розглядалися як послідовні, генетично пов'язані етапи прогресивного розвитку гомінід, який закономірно привів до появи людини сучасного типу. Вважалося, що кожна наступна форма людських істот була прямим генетичним нащадком попередньої і розвивалася безпосередньо з неї. Така прямолінійна схема антропогенезу сформувалася в умовах панування у кінці XIX — початку XX ст. еволюціонізму в науці. Накопичення фактів, запровадження новітніх методик дослідження, а також перехід від прямолінійно-еволюціоністських схем минулого людства до розуміння багатоваріантності історії з найдавніших часів, внесли суттєві зміни в осмислення процесу антропогенезу сучасними вченими.

Традиційним стадіальним уявленням про антропогенез вже давно суперечили численні палеоантропологічні знахідки, які свідчили про одночасне існування кількох різновидів гомінід, частина з яких опинилася на узбіччі антропогенезу і вимерла, не лишивши нащадків. Виявилось, що *Homo habilis* довго мешкали серед австралопітеків, а пізніше — серед пітекантропів. Останні, в свою чергу, тривалий час співіснували з неандертальцями. А *Homo sapiens* протягом тисячоліть конкурували на теренах Близького Сходу та Європи з класичними неандертальцями.

Певні сумніви щодо чіткої стадіальності антропогенезу породили 1931 р. знахідки на Близькому Сході в палестинських печерах Схул та Кафзех дуже давніх антропологічних решток людських істот з характерними ознаками *Homo sapiens*. Показова характеристика, яку дав цим матеріалам авторитетний палеоантрополог М. М. Герасимов: «Якби ці кістки були знайдені ізолювано від стародавньої фауни і мустьєрської індустрії, наврядчи всі вони були б визнані неандертальськими». Знахідка кісток людини сучасного типу в шарах середнього палеоліту порушувала засадничі принципи пануючої в недавньому минулому шойно згадуваної прямолінійної еволюціоністської схеми антропогенезу. Тому первісних людей з палестинських печер назвали сапієнтними неандертальцям, що буцімто були на шляху трансформації в неантропів. Вважалося, що врешті-решт якась група останніх еволюціонувала в людину сучасного типу близько 40 тис. р. т. Адаже саме цим часом датувалися найдавніші рештки *Homo sapiens* у Європі.

Новітні генетичні дослідження кісток неандертальців та людини сучасного типу нанесли нищівний удар по традиційним спрощено-еволюціоністським поглядам на антропогенез. З середини 80-х років до аналізу палеоантропологічних матеріалів були застосовані нові методики визначення ДНК по кісткам стародавніх людей. З 1997 р. досліджується геном неандертальця. У 2008 р. вдалося дешифрувати генний набір ДНК з мітохондрій клітин, а у 2010 р. опубліковані результати реконструкції геному ДНК з клітинних ядер класичних неандертальців Європи (Вишняцкий, 2010, с. 91, 92). Мітохондріальна ДНК неандертальця складається з 16565 пар нуклеотидних основ. Їх порівняння з геномом людини розумної свідчить про значні розбіжності між ними на рівні окремих біологічних видів. Зокрема нараховується 206 розбіжностей з геномом сапієнса, а це втричі більше ніж кількість відмінностей між геномами різних рас всередині виду *Homo sapiens*. Розбіжність між генними наборами різних популяцій останнього коливається в межах від 2 до 118. Причому генний набір найдавніших сапієнсів Європи (хроманьйонців) ідентичний геному сучасних людей і суттєво різниться від неандертальського.

Отже, генний набір *Homo sapiens* принципово різниться від геному неандертальця. Масштаб різниці сягає міжвидових відмінностей. Тому на думку відомих генетиків, що займалися цією проблемою, генетичний аналіз заперечує саму

можливість походження сучасного людства від неандертальців і виключає останніх з числа наших пращурів. Біомолекулярний аналіз ДНК дав підстави для висновку, що генетичні лінії палеантропів і неоантропів розійшлися приблизно 600 тис. р. т. Це спонукало дослідників переглянути традиційний погляд на згадувані антропологічні рештки з ознаками *Homo sapiens* з Близького Сходу та Африки, які раніше вважали кістками сапієнтних неандертальців. За новітніми даними в печерах Схул та Кафзех були знайдені рештки не палеантропів, а архаїчних *Homo sapiens*, які мешкали на Близькому Сході вже 120–100 тис. р. т. і прийшли сюди з Африки.

За останні тридцять років завдяки спільним зусиллям антропологів, археологів та генетиків у проблемі антропогенезу сталися революційні зрушення. Переважна більшість фахівців відмовилась як від прямолінійно-стадіальної версії антропогенезу, так і від поліцентричної концепції олюднення мавпи. Останнє сталося у Східній Африці, а *Homo sapiens* походить не від прогресивного неандертальця, як це вважалося зовсім недавно, а від архантропів Африки, звідки й відбулося розселення людей сучасного анатомічного типу.

На користь африканського походження сапієнтів свідчить їх струнка «тропічна» статура, довгі нижні кінцівки та вузький таз. Масивна «арктична» антропология ескімосів, чукчів, алеутів (як і неандертальців) є наслідком тривалої адаптації людини розумної до холодних природно-кліматичних умов. Якби прильодовикові неандертальці були нашими пращурами, то людина сучасного типу мала б не струнку «тропічну» конституцію, а масивну «арктичну».

Про африканські витoki людини розумної свідчать численні знахідки кісткових решток найдавніших сапієнтів та їх пращурів на сході Африканського континенту. У Східній Африці люди сучасного типу за новітніми даними мешкали вже 150–200 тис. р. т. Саме цим часом датуються черепи та кістки ранніх сапієнтів з місцезнаходжень Омо 1, Херто та Діре-Дауа в Ефіопії та з гроту Мумба (Танзанія). Безпосереднім пращурам перших сапієнтів Східної Африки належать черепи з Флорисбад (ПАР), Кообі-Форо (Ефіопія), Синга (Судан), Ілерет (Кенія). Ще старшими є рештки істот, які морфологічно представляють собою перший етап трансформації *Homo erectus* у людину сучасного типу. Це антропологічні

і відображають початок процесу трансформації якоїсь групи пізніх африканських архантропів в архаїчних *Homo sapiens*.

Найдавніші сапієнси зі Східної Африки 100–70 тис. р. т. заселили південь чорного континенту (матеріали з печер Класіс, Бордер, ді Кальдер) та Північну Африку — Мугарет ель Алія, Дар-ес-Салтан, Джебел Ірхуд (Мароко), Хауа Фтеа (Лівія), Тамса (Єгипет).

Ці матеріали дали підстави для висновку, що сапієнтна лінія розвитку намітилася в середовищі африканських пітекантропів (*Homo ergaster*) ще 0,6 млн р. т. Ранні *Homo sapiens* відгалужуються від пізніх архантропів близько 200 тис. р. т. у тій же Східній Африці. На думку С. Опенгеймера (2004, с. 116) близько 130 тис. р. т. вони остаточно витіснили пізні форми архантропів (*Homo helmei*) і стали єдиними господарями Африканського континенту. Судячи з дат сапієнтних антропологічних решток з печер Схул та Кафзех (Палестина), архаїчні *Homo sapiens* зі Східної Африки 130–120 тис. р. т. потрапили до Леванту (Близького Сходу), а за новітніми даними і на південь Аравії. Однак близько 70 тис. р. т. ранні сапієнси зникають з Близького Сходу. На думку С. Опенгеймера (2004) вони вимерли внаслідок похолодання, тоді як Л. Б. Вишняцький (2010, с. 225) вважає, що їх витіснили неандертальці, які прийшли з Європи.

Новітні дослідження генетиків показали незначну розбіжність генетичних наборів різних популяцій сучасних представників білої та жовтої рас. Низька ступінь генетичної варіабельності у вихідців з Європи та Азії свідчить про те, що всі вони є носіями генів дуже обмеженого числа спільних пращурів. Вчені намагалися пояснити цей феномен походженням сучасного людства від кількох, чи навіть однієї жінки. Оскільки більшість дослідників вважають колискою людства Африку, то ця гіпотеза отримала назву «чорної Єви».

На відміну від бідного і однотипного геному європейців, азіатів та похідних від них американців, генний набір корінних африканців багатий і різноманітний. Висловлено припущення, що людство в процесі еволюції пережило ефект так званого «пляшкового горла». Тобто відносно недавно чисельність пращурів сучасного корінного населення Європи, Азії та Америки скоротилася до кількох або кількох десятків осіб, спадкоємцями генного набору яких є все населення Землі, за винятком вихідців з Африки, оскільки серед останніх варіабельність геному значно більша ніж у автохтонів Азії чи Єв-

ропи. Постійна швидкість змін генного набору людини дала змогу визначити за допомогою біомолекулярного аналізу приблизний час проходження популяції *Homo sapiens* через згадане «пляшкове горло». Сталося це за різними даними 100–70 тис. р. т.

Узагальнюючи дані археології, антропології та генетики щодо походження *Homo sapiens*, сучасна наука дійшла таких висновків. Скоріш за все, неантропи формувалися 600–200 тис. р. т. в Східній Африці на генетичній основі якогось різновиду архантропів. Близько 200–150 тис. р. т. в Африці вже панував ранній різновид *Homo sapiens*, який у цей час остаточно витіснив з континенту популяцію *Homo erectus*. Згаданий феномен «пляшкового горла» стався пізніше десь у Південній Азії з сапієнсами, які переселялися сюди з Африки кількома хвилями, починаючи з 130 тис. р. т. Якийсь природний катаклізм критично скоротив популяцію азійських сапієнсів до дуже нечисленної групи, від якої походять усі представники білої та жовтої рас людства.

Останнім часом винуватцем знищення майже усієї популяції найдавніших *Homo sapiens* в Азії вважають супервулкан Тоба на о. Суматра, який вибухнув 74 тис. р. т., про що йшлося у першому розділі книги. Рештки популяції азійських сапієнсів, які пережили катастрофу, на думку деяких вчених (Оппенгеймер, 2004), збереглися на Іранському нагір'ї. Саме звідси під час потепління 50–40 тис. р. т. відбулося розселення пращурів білої раси через Близький Схід в Європу, а попередників жовтої раси — до Центральної Азії та Алтаю.

Так можна пояснити споріднений між собою, але дуже бідний і одноманітний набір генів у європейців, азіатів та похідних від них мешканців Америки. Багатство геному корінних мешканців Африки пояснюється їх походженням від основного масиву неантропів, що лишилися в Африці.

Лише 40–35 тис. р. т., судячи з археологічних даних, неантропи Палестини розселилися на схід у Центральну та Східну Азію, а також на захід до Європи. Якщо на півдні Азії архаїчні *Homo sapiens*, мабуть, застали рештки популяції пізніх пітекантропів, то в Європі вони зустрілися з неандертальцями. Тут *Homo sapiens* мешкав поряд з класичним неандертальцем, очевидно конкуруючи з ним, у період між 40 і 28 тис. р. т. Значна різниця у генному наборі цих різновидів людських істот свідчить про те, що між ними не було шлюбних контактів. Новітні дослідження свідчать, що рештки колись

численної популяції неандертальців дожили на півдні Піренейського, Апеннінського, Балканського півостровів та в горах Криму до 28 тис. р. т., а за останніми даними можливо навіть до 20 тис. р. т.

Прихід зі Східного Середземномор'я в Європу *Homo sapiens* археологи фіксують поширенням так званої оріньякської крем'яної індустрії (від печери Оріньяк в Піренеях). Археологія свідчить, що між 40 і 28 тис. р. т. останія розвивалася в Європі поряд з крем'яними технологіями, носіями яких були класичні неандертальці (Мал. 30, 31).

Ранні *Homo sapiens* відрізнялися від сучасних людей дещо більшими розмірами тіла, розвиненою мускулатурою, значними розмірами черепа та зубів. У Європі вони отримали назву кроманьйонців (від печери Кро-Маньйон у Франції, де ще 1868 р. знайдено кілька їхніх поховань). З часом неантроп став стрункішим, вищим на зріст, втратив певну частину волосся на тілі. Зменшилися розміри обличчя за рахунок збільшення мозкової частини черепа.

Антропологічний тип перших неантропів не був однорідним і складався з кількох підтипів, в яких дослідники вбачають прообрази майбутніх рас. Внаслідок дії природно-кліматичних факторів на популяції ранніх неантропів природний відбір лишався потужним фактором антропогенезу. Людський організм пристосовувався до кліматичних особливостей різних регіонів. В умовах холодного прильодовикового клімату формувалися кремезні, широколиці і світлошкірі кроманьйонці Європи — пращури сучасних європеїдів. У спекотній екваторіальній Африці почали формуватися адаптовані до вологих і спекотних тропіків темношкірі негроїди. Певні негроїдні риси простежуються в гримальдійському (від поховання в печері Гримальді в Італії) антропологічному типі півдня Європи, який відомий також у Східній Європі за похованням з Маркиної гори на Дону. В умовах різкоконтинентального клімату пустель Центральної Азії формувалися монголоїди, найдавніші рештки яких відомі з верхніх шарів печери Чжоу-Коу-Тянь під Пекіном.

Реліктом одного з найдавніших різновидів *Homo sapiens* є бушмени пустелі Калахарі в Африці. Люди подібного до бушменів антропологічного типу, судячи зі згадуваних решток в печерах Схул і Кафзах, не тільки заселили 120 тис. р. т. Палестину, а й, просуваючись з Ефіопії через південь Аравії, Південну Азію, Індокитай, близько 70–60 тис. р. т. досягли Ав-

стралії. Тому певні антропологічні паралелі поєднують бушменів та австралійських аборигенів з раніше згаданими найдавнішими неантропами з печер Схул і Кафзех Близького Сходу. Люди подібного до бушменів антропологічного типу зовсім недавно мешкали на більшій частині території Африканського континенту. У пустелю Калахарі їх витіснили класичні негроїди, які за останні 5 тисяч років, спираючись на екстенсивне скотарство, здійснили потужну експансію з екваторіальної Африки по всьому чорному континенту.

Прогресивний розвиток людського суспільства призвів спочатку до обмеження, а в кінці палеоліту до фактичного припинення дії природного добору, на зміну якому приходить соціальний. Наприклад, одяг і прогрес у домобудівництві ізолювали людське тіло від прямої дії природно-кліматичних факторів і з кінцем льодовикової доби процес расоутворення різко загальмувався. Тим самим становлення людини сучасного типу (антропогенез) в цілому завершився, хоча трансформація організму сучасної людини, пов'язана з процесами грацилізації, брахікефалізації, акселерації, триває.

Підсумовуючи сказане, наголосимо, що генні дослідження останніх років спричинили революційні зміни в уявленнях про антропогенез. Вони зумовили остаточний перехід більшості фахівців від прямолінійно-стадіальних уявлень до усвідомлення багатоваріантності шляхів біологічної історії роду *Homo*. Однак, ця революція в наших уявленнях про походження людини сталася за дуже короткий час. Тому поки що не варто вважати сучасне бачення антропогенезу істиною в останній інстанції.

Зокрема, інтенсивні дослідження в галузі молекулярної генетики у 2010, 2011 рр. дозволили реконструювати не тільки мітохондріальну ДНК неандертальця, але і ядерну. З'ясувалося, що від 1 до 4% геному сапієнсів Євразії мають паралелі в ДНК неандертальців, тоді як у генному наборі вихідців з Африки неандертальських генів не виявлено. Серед фахівців поширюється думка, що неандертальці незначною мірою, але все ж вплинули на формування європейської та азійської гілок сучасного людства. Дослідження тривають, що неминуче приведе до подальшої кореляції головних положень концепції походження людини.

Одним із важливих аспектів останньої є проблема розселення людських істот з Африки та колонізації ними інших континентів.

РОЗСЕЛЕННЯ З АФРИКИ

Проблема освоєння першими людськими істотами нашої планети далека від остаточного вирішення. Кілька років тому відомий американський антрополог Стівен Оппенгеймер узагальнив дані генетики, антропології та археології відносно первинної колонізації планети найдавнішими людськими істотами (Оппенгеймер, 2004).

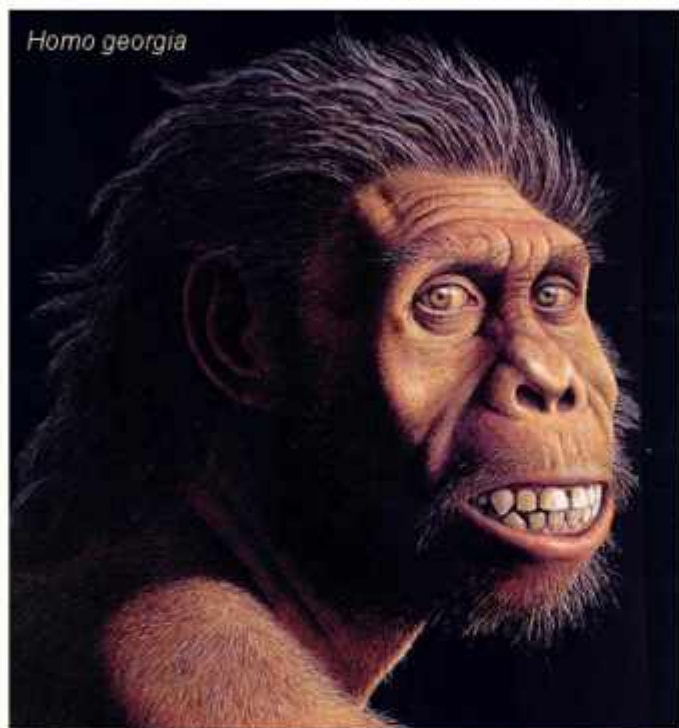
З Африки до Євразії можна потрапити трьома шляхами: північно-західним через Гібралтар, північно-східним через долину Нілу та Синайський півострів і східним через південне гирло Червоного моря або Баб-ель-Мандебську протоку, що у перекладі з арабської значить «Ворота скорботи». Через останні та через Гібралтарську протоку вихідці з Африки могли перебратися лише в умовах значного пониження рівня Світового океану. Таке падіння рівня океану періодично відбувалося під час максимальних похолодань льодовикового періоду, коли великі маси води були скуті в тілі льодовика. Реконструюється чотири головні фази виходу людських істот (а також фауни) з Африки до Азії та Європи: 1) 2 млн р. т., 2) 800 тис. р. т., 3) 120 тис. р. т., 4) 80 тис. р. т.

Першими Африканський континент близько 2 млн р. т. полишили пізні *Homo habilis* через Синайський півострів. Теплий та вологий клімат сприяв розселенню не тільки перших людських істот, але й різних представників африканської фауни на Близький Схід та в Аравію, які на той час вкрилися трав'янистими саванами. Доказом першого виходу людини з Африки є численні місцезнаходження характерних галькових знарядь, а також антропологічні рештки шести архаїчних людських істот у печері Дманісі в Грузії. Вони продатовані 1,85 млн р. т. і анатомічно являють собою щось середнє між габілісом та еректусом (Мал. 20). Вважається, що це найдавніше населення Близького Сходу вимерло внаслідок потужного похолодання наступного льодовикового періоду.

Другий вихід людей з Африки до Європи через Гібралтар та до Азії через Ворота скорботи стався під час пониження рівня Світового океану внаслідок похолодання близько 800 тис. р. т. Цими мігрантами були еректуси (Мал. 21), які стали першими мешканцями Європи і відомі за матеріалами стоянок Атапуерке в Іспанії, грот Валоне на півдні Франції, Королеве в Україні. Схоже, що між 800 та 150 тис. р. т. до Європи пізні еректуси з Африки переселялися неодноразово. У холодній

прильодовиковій Європі ці мігранти з Африки 200 тис. р. т. трансформувалися через гейдельбергську людину в класичних неандертальців.

З Ефіопії до Азії через Ворота скорботи між 800 та 150 тис. р. т. також прибуло кілька хвиль пізніх *Homo erectus*. Просуваючись через південь Аравії по північному узбережжю Індійського океану, вони заселили Індію, Індокитай, південний

Мал. 20. Людина з Дманісі (Грузія) 1,85 млн р. т.

Китай, Індонезію. Численні стоянки раннього палеоліту Індії, багаті на рубила, — характерне знаряддя архантропів. Однак в Індонезії, де 1891 р. Е. Дюбуа вперше знайшов кістки пітекантропів, рубила невідомі. Вважається, що тут через відсутність родовищ кременю основним матеріалом для виготовлення знарядь став бамбук. Найвідомішою пам'яткою *Homo erectus* у Китаї є печера Чжоу-Коу-Тянь під Пекіном.

Третій вихід людини з Африки (на цей раз ранніх *Homo sapiens*) стався близько 130 тис. р. т. через Ворота Скорботи на Південь Аравії та долиною Нілу через Синайський

Мал. 21.
Пітехантроп з Африки (2 млн р. т.)

півострів. Наближалось міжльодовикове потепління, внаслідок якого на Близькому Сході встановилися сприятливі для людини природно-кліматичні умови. Цей епізод фіксується знахідками антропологічних решток архаїчних сапієнсів в печерах Схул та Кафзех в Палестині, які датуються 120–90 тис. р. т. Доля цих ранніх сапієнсів Леванту невідома. Їх сліди зникають 80–70 тис. р. т., коли з Європи на Близький Схід прийшли неандертальці. Існуючі джерела свідчать, що останні були єдиною формою людських істот у Східному

Мал. 22. Черепи австралопітека, пітекантропа та людини сучасного типу, що демонструють зростання обсягу мозку в процесі еволюції

Середземномор'ї між 70 та 45 тис. р. т. *Homo sapiens* знову з'являється тут лише 45 тис. р. т. разом з принципово новим оріньякським типом культури. Одні вчені вважають, що ранні сапієнси Леванту вимерли через різке похолодання 80–70 тис. р. т. (Оппенгеймер, 2004, с. 86, 87), інші — що вони були витіснені неандертальськими мігрантами з Європи (Вишняцкий, 2010, с. 212).

Четвертий вихід з Африки стався у східному напрямку через Ворота скорботи близько 80 тис. р. т. Це стало можливим через чергове пониження рівня океану внаслідок нового похолодання. Нова хвиля *Homo sapiens*, рухалася на схід тим же шляхом, яким до нього заселяли південь Азії пітекантропи та ранні сапієнси, тобто північним узбережжям Індійського океану. Колонізація півдня Азії людьми сучасного анатомічного типу, без сумніву, відбувалася в умовах конкуренції з аборигенами — азійськими пітекантропами, які були нащадками попередньої хвилі мігрантів з Африки. Додаткового драматизму ситуації додав вибух супервулкана Тоба, що стався 74 тис. р. т. на о. Суматра в Індонезії. Це найстрашніше у світовій історії виверження мало не знищило людство, про що йшлося вище.

Значних втрат зазнали обидві популяції людських істот Азії, як пітекантропи, так і сапієнси. Однак і ті, й інші пережили планетарний катаклізм. Радіокарбоніві дати антропологічних решток з місцезнаходжень Нгандонг та Самбунгмакан на о. Ява свідчать, що нащадки пітекантропів жили тут ще

50 тис. р. т. А знахідки решток карликового пітекантропа на о. Флорес продатовані усього 20 тис. р. т.

Уже після вибуху Тоби близько 60 тис. р. т. сапієнси архаїчного типу заселили Австралію. Більше від виверження постраждали пращури білої та жовтої рас *Homo sapiens*. Як зазначалося, збіднений геном представників білої та жовтої рас свідчить, що їх спільні пращури пройшли так зване «пляшкове горло»: після виверження Тоби їх кількість скоротилася до надзвичайно нечисленної популяції. Відкриття північніше Перської затоки на Іранському нагір'ї дуже архаїчних крем'яних індустрій верхньопалеолітичного оріньякського типу, який пов'язують з ранніми *Homo sapiens* Азії та Європи, вказує на місце, де могли вижити останні сапієнси Азії після згаданого вулканічного катаклізму.

Колонізація *Homo sapiens* Центральної Азії, Близького Сходу, Європи пов'язана з потеплінням клімату Євразії 50–30 тис. р. т. У цей час з Іранського нагір'я почалося розселення пращурів білої раси на захід, а жовтої на північний схід, що фіксується поширенням 40 тис. р. т. оріньякських матеріалів на Близькому Сході та на Алтаї. Люди сучасного типу витісняють неандертальців з Леванту і через Малу Азію та Балкани після 40 тис. р. т. потрапляють до Європи, поширюючи оріньякську технологію обробки кременю. З 40 по 28 тис. р. т. в Європі триває конкуренція між двома різновидами людини — неандертальцями та людиною розумною.

Під впливом природно-кліматичних умов Центральної Азії місцеві сапієнси набули характерних для жовтої раси анатомічних рис. Східна Азія була заселена *Homo sapiens* двома шляхами: з Алтаю та Центральної Азії на північний схід та з Південного Китаю узбережжям Тихого океану на північ. Близько 20 тис. р. т. мігранти досягли Камчатки та Чукотки, а 14–12 тис. р. т. дном сухого на той час Берингового моря перейшли на Аляску, започаткувавши аборигенне населення Америки.

Підбиваючи підсумки розгляду проблеми походження людини, відзначимо провідну роль Африки в антропогенезі. Схоже, вже остаточно доведено, що батьківщиною людства був схід Африканського континенту, звідки походить основна маса різноманітних антропологічних матеріалів епохи зародження людства 6–1,5 млн р. т. Саме тут внаслідок аридазації клімату і деградації лісів деревні людиноподібні мавпи перейшли до наземного, прямоходячого способу життя.

У Східній Африці з'явилися перші людські істоти, які близько 2,5 млн р. т. почали виготовляти найдавніші знаряддя праці з каменю. Звідси, за новітніми даними, походять найдавніші пітекантропи і перші *Homo sapiens*, що пізніше переселилися на сусідні континенти — Євразію, Австралію, Америку. Єдиним аборигеном Європи, що народився на цьому континенті, але так і не полишив по собі нащадків, був неандерталець (Мал. 22).

Представлена картина антропогенезу не є остаточною. Дослідження тривають, і з появою нових фактів та наукових методик сучасні уявлення про походження людини можуть бути суттєво доповнені.

3 НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Історія людства почалася з виготовлення найперших знарядь праці людиною вмілою 2,5 млн р. т. у Східній Африці. З цього моменту розпочався найдавніший і найдовший період нашого минулого — епоха каменю, яка закінчилася в Україні усього 5 тис. р. т. Тож, якщо прийняти тривалість усієї історії людства (2,5 млн років) за 100%, то на кам'яну добу припадає 99,8% минулого людини. Усі інші періоди історії (епохи міді, бронзи, раннього заліза, античність, середньовіччя, новий та новітній час) вкладаються у п'ять останніх тисячоліть і складають усього 0,2% нашого минулого. Кам'яна доба ділиться на послідовні епохи: палеоліт, мезоліт, неоліт, кожна з яких, у свою чергу, має внутрішній поділ на фази розвитку чи періоди (Археологія УРСР, т. I; Палеоліт СРСР, 1984).

ПЕРІОДИЗАЦІЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

Періодизація, або поділ на окремі фази розвитку епохи каменю здійснюється на основі визначення своєрідності матеріальної культури (і перш за все крем'яних знарядь) кожного з виділених підрозділів. Оскільки кожна форма людських істот виробляла властиві їй специфічні знаряддя, то археологічна періодизація початку кам'яної доби загалом збігається з етапами антропогенезу (Мал. 23).

Епосі *Homo habilis* (2,5–1,5 млн р. т.) відповідає археологічна епоха олдувай; доба пітекантропів (1,5 млн – 200 тис. р. т.) — це ашель, неандертальців (200–28 тис. р. т.) — мустье. Два перші періоди об'єднані назвою ранній палеоліт, епоху мустье називають середнім палеолітом. Пізній палеоліт почався з приходом в Європу близько 40 тис. р. т. представників *Homo sapiens* і з настанням післяльодовикової доби переріс у мезоліт, на зміну якому прийшла епоха поширення відтворювального господарства — неоліт.

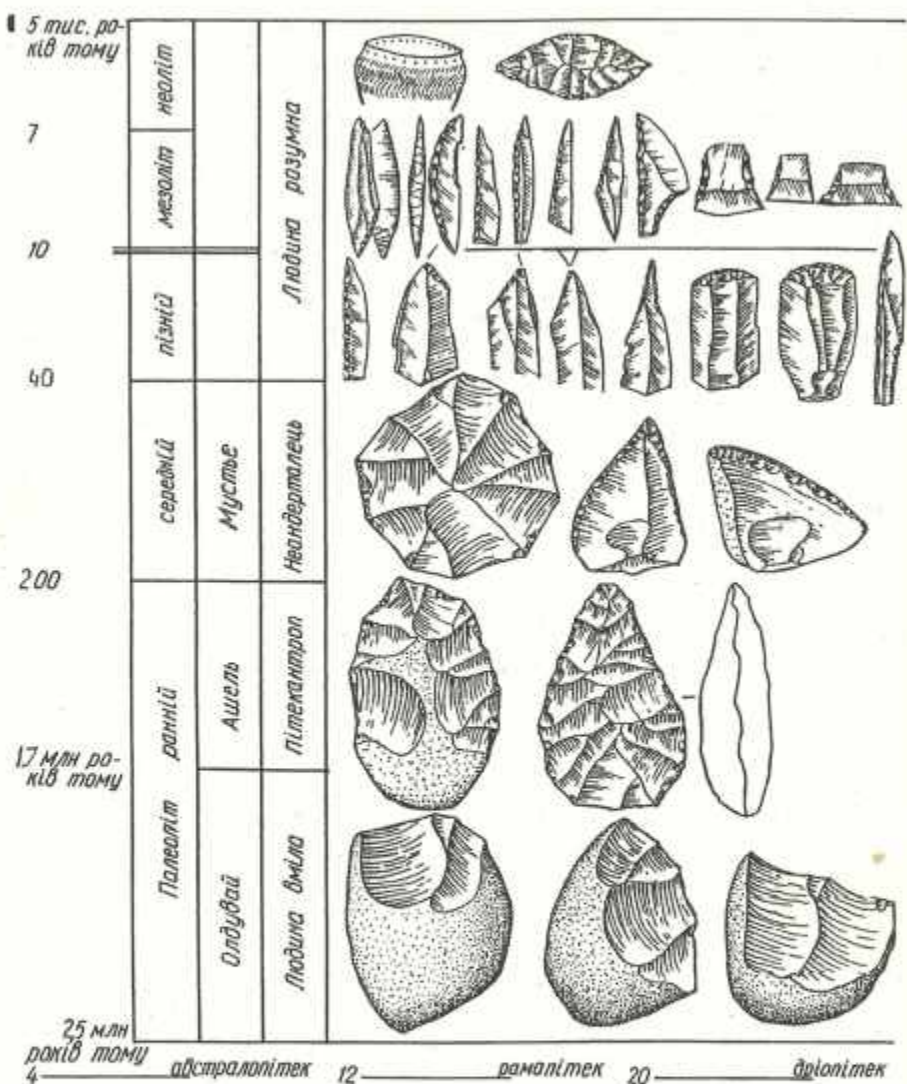
Отже, кам'яна доба ділиться на три послідовні періоди: палеоліт (в перекладі з грецької «древній камінь»), мезоліт («середній камінь») та неоліт («новий камінь») (Мал. 23), які охоплюють період часу від 2,5 млн р. т. до появи перших металевих виробів з міді 5 тис. р. т. В Європу (в тому числі в Україну) людські істоти потрапили з Африки близько 1 млн р. т, тобто у ранньому палеоліті, який є першою сторінкою людської історії.

Палеоліт (давньокам'яна доба) — це найдавніша і найтриваліша епоха історії людства, що почалася з появою перших людських істот (2,5 млн р. т.) і завершилася разом з кінцем льодовикової доби (10 тис. р. т.). Протягом палеоліту перші людські істоти пройшли довгий шлях від свого народження до формування людини сучасного типу, а мавпяче стадо трансформувалося в суспільство людини розумної. У палеоліті зроблені перші знаряддя праці, опановано вогонь, споруджені перші житла, виготовлений одяг. Релігія, міфологія, мистецтво та інші сфери духовної культури також народилися в палеоліті. Іншими словами, визначальні елементи людського суспільства своїм корінням сягають палеолітичної доби, без вивчення якої неможливе повноцінне розуміння сьогодення. У палеоліті виділяють три підперіоди — ранній, середній і пізній (верхній) палеоліт, — кожен з яких, у свою чергу, має внутрішній поділ.

У **ранньому палеоліті** (2,5 млн–200 тис. р. т.) виділяють два послідовні етапи — олдувайський та ашельський. Першому з них властиві вже згадувані галькові знаряддя (чопери і чопінги), вперше виявлені разом з кістками *Homo habilis* 1959 р. в Олдувайській ущелині (Мал. 12–14).

Ашельський період почався 1,5 млн р. т. з поширенням ручних рубил (Мал. 10, 14), виробником яких була нова форма людських істот — пітекантроп. Назва періоду походить від стоянки біля містечка Сент Ашель на півночі Франції, де ще у ХІХ ст. фундатором вивчення раннього палеоліту Буше-де-Пертом було знайдено багато різноманітних рубил та інших знарядь пітекантропів.

Середній палеоліт (200–40 тис. р. т.), або епоху мустьє (назва походить від гроту Ля Мустьє у Франції) починається від поширення мустьєрської технології обробки кремню. Їй властиві дископодібні нуклеуси, з яких сколювали масивні, підтрикутні відщепи, що використовувалися для виготовлення гостроконечників та скребел (Мал. 15, 17). Носієм

Мал. 23.
Періодизація
кам'яної доби

цієї технології в Європі були неандертальці та їх безпосередні пращури.

Пізній, або верхній палеоліт у Європі (40–10 тис. р. т.) розпочався з поширення властивої йому пластинчастої техніки обробки кременю, носієм якої був *Homo sapiens* (Мал. 18, 19). Показово, що кожний наступний період палеоліту починав-

ся не зі зникненням попередньої технології обробки кременю разом з відповідною їй формою людських істот, а з появою нової техніки кременеобробки та її носіїв. Так, на початку ашелю ранні пітекантропи, що виробляли рубила, співіснували в Африці з *Homo habilis*, які вимерли близько 1,5 млн р. т. Мустьєрська технологія з'явилася, коли в Європі ще мешкали пізні пітекантропи (гейдельберґці), на початку пізнього палеоліту вона тривалий час співіснувала на європейських теренах з верхньопалеолітичними технологіями, носіями яких був *Homo sapiens*.

Кінець пізнього палеоліту збігається з кінцем льодовикової доби близько 10 тис. р. т. Різке потепління спричинило радикальні зміни в мисливських суспільствах помірної смуги північної півкулі і знаменувало початок нової археологічної епохи — мезоліту.

Мезоліт (VIII–V тис. до н.е.) — це доба мікролітичної техніки обробки кременю, якій властиве поширення стандартизованих крем'яних наконечників стріл переважно геометричної форми — мікролітів. В основі господарства мезоліту Європи лежить полювання з луком та стрілами на лісових копитних (лосів, турів, оленів, косуль, кабанів).

Неоліт (VI–IV тис. до н.е.) — доба зародження та поширення перших навичок відтворювального господарства, археологічною ознакою якої є найдавніший глиняний посуд. Відтворювальне господарство і супутня йому кераміка потрапили в Європу з Близького Сходу через Балкани. Тому ближча до балкано-дунайського регіону Північно-Західна Україна неолітизувалася раніше (VI тис. до н.е.), ніж північніші території (V–IV тис. до н.е.). Коли на півдні України з'явилися перші неолітичні землероби та скотарі, на півночі в Поліссі ще мешкали мезолітичні мисливці.

Подібна асинхронність мала місце при переході неолітичної людності України до наступної енеолітичної доби. Неоліт закінчується з появою перших виробів з міді, що сталося у Подністров'ї та Надчорномор'ї ще у V тис. до н.е., а на півночі значно пізніше — у III тис. до н.е.

КРЕМІНЬ ТА ОЗНАКИ ЙОГО ШТУЧНОГО РОЗКОЛЮВАННЯ

Епоха каменю отримала свою назву через матеріал, з якого виготовлено переважну більшість артефактів, що збереглися від найдавнішої епохи історії людства. Однак з усіх порід

каменю первісна людина найчастіше використовувала кремій.

Поклади кременю формувалися на дні теплих морів мезозойської ери 250–65 млн р. т. Природні родовища кременю пов'язані з морськими відкладами крейди та мергелю, які виходять на поверхню у багатьох регіонах України: Верхній Дністер, Волинь, Середня Десна, Сіверський Донець, передгір'я Криму, басейн річки Велика Вись на Кіровоградщині. Саме тут досліджені скупчення стоянок кам'яної доби.

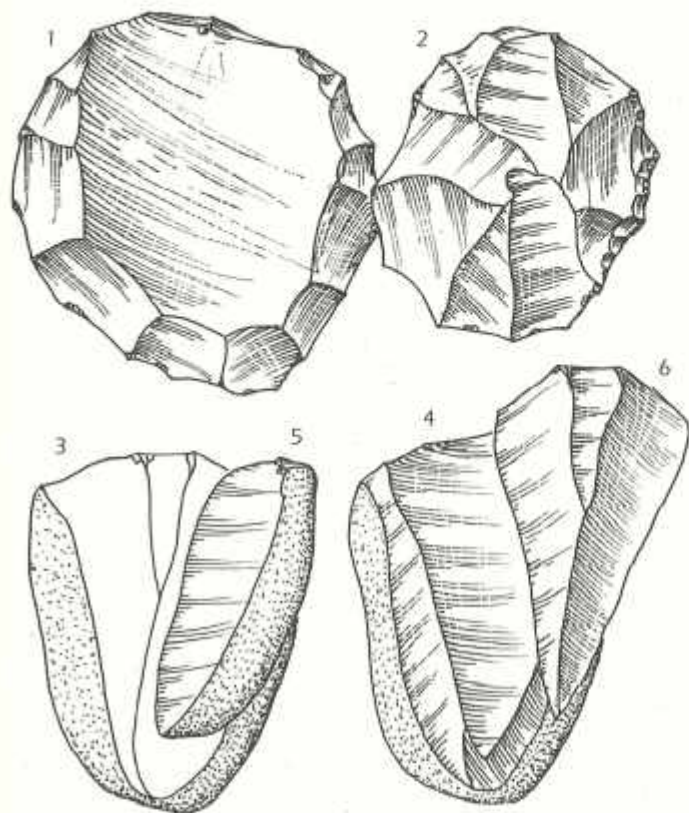
Кремій відіграв провідну роль у виготовленні знарядь праці з двох причин. По-перше, при розколюванні кременю утворювався гострий ріжучий край, що нагадував гострий край розколотого скла. По-друге, через надзвичайне поширення кремій був найбільш доступною первісним людям сировиною для виготовлення кам'яних знарядь. Через велику стійкість до впливу зовнішніх факторів знаряддя з кременю зберігаються в землі майже у незмінному вигляді тисячоліттями. Для науковців вони є головним джерелом інформації про початкові етапи історії людства.

Щоб відрізнити природні уламки кременю від оброблених людиною виробів, слід знати ознаки його штучного розколювання. При виготовленні кам'яних знарядь по краю шматка кременю (ядрища чи нуклеусу) наносилися удари каменем, який називають відбійником. При цьому від нуклеусу відлітали плоскі сколи з гострими краями, з яких і виготовлялася більшість знарядь первісної людини. Завдяки своїм гострим краям сколи часто використовували без будь-якої обробки. Однак досконалі знаряддя виготовлялися шляхом спеціального ретушування країв сколів, що в такому випадку слугували заготовками власне знарядь.

Таким чином, переважну більшість знахідок (більше 90%) на стоянках кам'яної доби становлять різноманітні плоскі сколи кременю. Найбільше серед них коротких, аморфних відщепів. Менш численні видовжені пластини. Щоб надати пластині чи відщепу потрібної форми їхній край обробляли шляхом сколювання дрібних лусочок — ретушшю. Оброблені спеціальною ретушшю сколи, або власне закінчені знаряддя складають 1–5% усіх кременів стоянки.

Різноманітні сколи (відщепи, пластини), що є наймасовішими знахідками на стоянках первісних людей, мають характерні ознаки штучного розколювання кременю. До них належать плоске черевце та опукла спинка, ударна площина, від-

бивний горбок, фасетки біля нього, хвилі на поверхні, що розходяться від місця удару відбійником, ретуш робочого краю (Мал. 24).

Мал. 24. Левалязька техніка обробки каменю. 1 — черепахоподібний нуклеус та скол з нього (2); 3, 4 — левалязькі нуклеуси для вістер та сколи з них (5, 6)

Черевце — це плоский, прилягаючий до нуклеусу бік відщепу чи пластини. **Спинка** — опуклий, протилежний від ядрища бік сколу, що має характерне огранення, яке є слідом від зняття попередніх сколів. **Ударна площина** — невелика плоска ділянка на верхньому, масивному кінці пластини чи відщепу, по якій вдарили відбійником при їх знятті з нуклеусу. **Відбивний горбок** з дрібними **фасетками** по боках виникає під ударною площадкою з боку черевця. При штучному розколюванні кременю на його поверхні виникають характерні хвилі, що розходяться з точки удару (Мал. 24).

Для отримання знаряддя праці потрібної форми та зміцнення і пригострення його робочого леза край пластини чи

відщепу підправлявся дрібними сколами, які називаються *ретушією* (Мал. 15, 3–5).

Перелічені особливості є ознаками штучного розколювання кременю, які дозволяють відрізнити оброблений людиною кремень від природного.

ОБРОБКА КРЕМЕНЮ НА ПОЧАТКУ ПАЛЕОЛІТУ

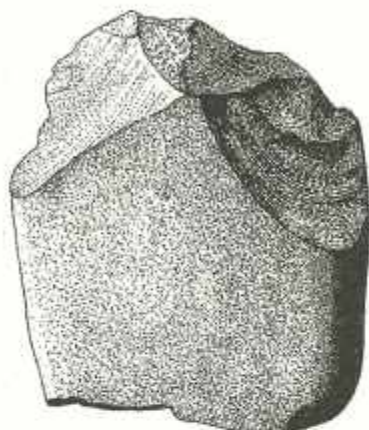
Найдавнішими знаряддями з каменю, як зазначалося, є виготовлені з річкових гальок кількома пригострюючими ударами чопери і чопінги олдувайської епохи (Мал. 12, 14, 25). В ашельський час поряд з гальковими знаряддями поширилися ручні рубила. Спочатку це були масивні жовна кременю, суцільно оббиті з двох боків для надання їм мигдалеподібної форми. Грубі, великі ранньоашельські рубила на масивнішому кінці мали вкриту кіркою або спеціально притуплену п'ятку для упору в долоню при ударно-рубаючих трудових операціях (Мал. 10, 14). Численні відщепи кременю з гострими краями, які отримували при виготовленні рубил, також використовували у роботі. Пізньоашельські рубила більш досконалі, менші за розміром і масивністю, оскільки вони виготовлялися з великих плоских відщепів. Їхній робочий край не зигзагоподібний, як раніше, а прямий, оброблений пригострюючою ретушією. На відміну від ранньоашельських досконалі пізні рубила використовувалися як ножі та скребла.

Технологія виготовлення ручних рубил привела до появи першої сталої форми нуклеуса — дископодібного або радіального (Мал. 15, 2), який з'явився в ашелі, але особливо поширився в мустьєрську добу. Внаслідок зняття сколів від краю до центру таке ядрище мало округлу, дископодібну форму, а отримані з нього масивні відщепи були трикутними (Мал. 15, 3–5).

Середньому палеоліту, або мустьєрській добі властиво кілька головних типів крем'яної індустрії — технік обробки кременю: мустьє класичне однобічне, мустьє двобічне, або мікок (від стоянки Мікок у Франції), левалуа (від місцезнаходження Левалуа-Перре під Парижем), протопризматична техніка.

Мустьє однобічне — техніка обробки кременю, яка передбачає отримання з дископодібних нуклеусів масивних відщепів трикутних обрисів для виготовлення з них гострокопчиків та скребел за допомогою однобічного ретушування країв заготовок з боку спинки (Мал. 15, 3, 4).

Мустьє двобічне — схожа на попередню техніка обробки кременю, якій також властиві дисковидні ядрища, трикутні відщепи, скребла, обушкові ножі та гостроконечники. Однак останні оброблені крайовими сколами не тільки зі спинки, але й з червця. Такі двобічно оброблені гостроконечники називають також біфасами, за формою вони нагадують маленькі рубильця ашельської доби (Мал. 17).

Мал. 25. Чопер зі стоянки Королеве (Закарпаття)

Левалуа — техніка отримання досконалих крем'яних сколів зі спеціально підготовлених для цього нуклеусів. Відомі два головні різновиди техніки левалуа, що відрізняються типами нуклеусів. Левалуа для відщепів базується на так званому черепахоподібному ядрищі (Мал. 24, 1), з якого сколювали один овальний плоский відщеп з радіальним ограненням спинки (Мал. 24, 2). Левалуа для вістер — техніка обробки кременю, що основана на нуклеусі з ребром (Мал. 24, 3), спеціально підготовленим для зняття одного досконалого сколу-вістря (Мал. 24, 6).

Протопризматична техніка обробки кременю передбачає зняття паралельних сколів з нуклеусу в одному напрямку. Як наслідок, нуклеуси мали паралельне огранення робочої поверхні, а зняті з них сколи — правильні, видовжені пропорції. Ця техніка була провісником досконалої пізньопалеолітичної технології отримання видовжених пластин.

Стоянки середнього палеоліту, яким властива лише одна зі згаданих технік обробки кременю у чистому вигляді, поодинокі. Частіше крем'яний інвентар мустьєрських пам'яток демонструє суміш кількох технологій у різних пропорціях.

Їх комбінації створюють умови для виділення дослідниками різних варіантів мустьєрських індустрій, які також відомі в літературі під назвою мустьєрських культур.

ПЕРВИННЕ ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Як зазначалося, дитинство людства пройшло на Африканському континенті. В Європу перші людські істоти (очевидно, архантропи) потрапили близько 1 млн р. т. з півдня. На захід Європейського континенту вони прийшли з Африки через Гібралтар, а в Центральну та Східну Європу — швидше за все, з Близького Сходу через Балкани. У 60–70-ті роки ХХ ст. точилася дискусія між прибічниками кавказького та балканського шляхів первинного заселення території України, яка закінчилася перемогою останніх. У ті далекі часи Чорне та Каспійське моря були з'єднані Кумо-Маницькою протокою, що лежала на північ від Кавказу. Величезна водойма тяглася далеко на схід до Аральського моря, роблячи заселення Східної Європи з Кавказу маловірогідним. Ця Чорноморсько-Каспійська прісноводна водойма поповнювалася величезною кількістю талої води з льодовика, яку несли на південь Прадніпро, Прадон, Праволга.

Отже, первинне заселення Східної Європи архантропами раннього палеоліту, швидше за все, відбувалося не з Кавказу, а з Балкан та півдня Центральної Європи через територію України. Не випадково найдавніші сліди перебування пралюдей у Східній Європі досліджені переважно на заході України: у Закарпатті (Королеве, Рокосове, Малий Раковець), Прикарпатті (Лука-Врублівецька, Меджибіж). На користь заселення території України з півдня Центральної Європи свідчать виразні паралелі до матеріалів з ранньопалеолітичних (Королеве) та мустьєрських стоянок України в палеоліті Балкан, Румунії, Словаччини, Польщі, Німеччини.

Разом з тим, у Північному Криму відомо кілька місцезнаходжень архаїчних галькових знарядь, що нагадують чопери і чопінги *Homo habilis* раннього палеоліту (Гаспра, Шари, Ечкі-Даг). Останнім часом стали відомі дуже ранні матеріали, віком більше півмільйона років, з Таманського півострова. До того ж Кумо-Маницька протока між Чорним та Каспійським морями існувала не завжди. Тому не варто категорично заперечувати будь-яку можливість проникнення первісних людей у Крим, Північне Надчорномор'я та Надазов'я з Кавказу.

Картографування найдавніших стоянок України та сусідніх територій показало, що вони тягнуть до передгір'їв та узвишшя з розчленованим рельєфом та різними ландшафтами, багатими на крем'яну сировину для виготовлення знарядь та з багатоманітним тваринним світом (передгір'я Карпат, Подністрів'я, Прський Крим, Донбас). До того ж функціонували ці стоянки переважно в теплі міжльодовикові періоди.

Складається враження, що первинне заселення території України в ранньому та на початку середнього палеоліту (1 млн–200 тис. р. т.) не було одноразовим, а мало пульсуючий характер. Іншими словами, архантропи у теплі кліматичні періоди кілька разів заселяли передгір'я Карпат, а можливо і Криму, з Балкан та півдня Центральної Європи. Льодовикові похолодання змушували первісні колективи відходити на південь, щоб через тисячі років під час нових потеплінь повернутися назад.

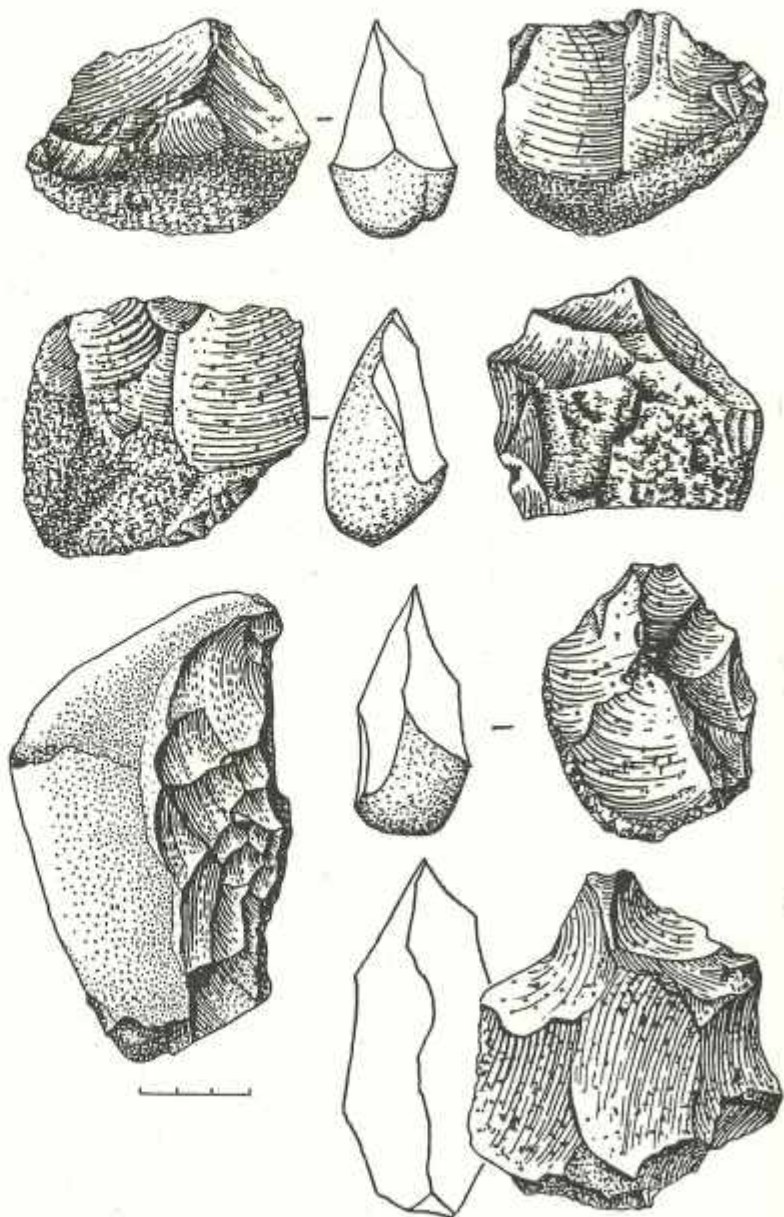
Щось подібне відбувалося у ранньому палеоліті по всьому півдню Європи. Нечисленні розрізнені археологічні матеріали свідчать про спорадичне відвідування людськими істотами з Африки та Близького Сходу Балкан, Апеннін та Піренейського півострова починаючи з 1,2 млн р. т.

Отже, поки що немає підстав стверджувати про постійну освоєність людьми території України у ранньому палеоліті. Постійне населення на півдні Європи фіксується приблизно з 800 тис. р. т., а в Україні з середнього палеоліту, приблизно з 200 тис. р. т.

Серед стоянок раннього палеоліту України слід згадати Королеве, Рокосове, Меджибіж, Луку-Врублівецьку, Амвросіївку, Бодрак, Гаспру, Кара-Куш та ін.

Королеве — одна з найдавніших стоянок Європи, розташована біля однойменного села в Українському Закарпатті. Пагорб з численними палеолітичними стоянками на ньому піднімається на 120 м над річкою Тисою і являє собою рештки стародавнього вулкана. Згаслий вулкан приваблював первісних людей родовищем андезиту — склоподібної застиглої лави, що була гарною сировиною для виготовлення кам'яних знарядь праці. Стоянку відкрив і розкопував з 1975 по 1992 рік В. М. Гладилін. У 12-метровій товщі суглинків виявлено 14 культурних шарів від раннього ашелю до початку пізнього палеоліту. Найнижчий VIII культурний горизонт відноситься до часів найдавнішого в Європі зледеніння й датується

близько 1 млн р. т. Він містив виготовлені з андезиту чопери, примітивні ручні рубила, скребла (Мал. 25, 26), що мають аналогії в матеріалах найдавніших стоянок Центральної Європи. Шість нижніх ашельських шарів стоянки перекривають шість мустьєрських горизонтів і ще два пізньопалеолітичні.

Мал. 26.
Вироби з нижнього шару стоянки Королеве, що датуються близько 1 млн р. т.

Меджибіж — стоянка розташована на березі притоки Південного Бугу західніше відомої фортеці Меджибіж Хмельницької області. Стоянка функціонувала близько 400 тис. р. т. під час потепління між двома льодовиковими періодами — міндельським та риським. Крем'яні знаряддя знайдені на значній глибині разом із кістками теплолюбних тварин: трогонтерієвого слона, етрусського носорога, гігантського та благородного оленів, кабана, ведмедя, гієни.

Дещо пізнішими є стоянки ашельської доби в Україні: Рокосове та середні шари Королевого в Закарпатті, Лука-Врублівецька на Дністрі, Житомирська стоянка та Амвросіївка на Донбасі, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами у Криму — Бодрак I–III, Шари, Чокмакли, Гаспра, Кара Куш I, III. Знахідки з цих стоянок нагадують деякі центральноевропейські матеріали і, можливо, свідчать про нову хвилю мігрантів (ймовірно, пізніх пітекантропів) із заходу.

Якщо пам'яток ашельської доби, полишених пітекантропами в Україні нараховується не більше 30, то кількість стоянок середнього палеоліту значно більша — близько 200. Ці стоянки належали неандертальцям мустьєрського часу, які мешкали в Україні від 150 до 28 тис. р. т., а може й пізніше. Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму: Кіік-Коба, Вовчий грот, Шайтан-Коба, Чокурча, Старосілля, Ак-Кая, Заскельне, Пролом, Кабазі та ін. Більшість з них мають по кілька шарів, що лишилися від багаторазових відвідувань печер неандертальцями.

За мустьєрської доби з'являються перші поховання. Як правило, це скелети неандертальців, що були покладені у скорченому вигляді на боці у неглибокій ямі, виритій в підлозі печери. Іноді похованих супроводжують кістки впольованих тварин, крем'яні знаряддя. Подібні поховання палеантропів та окремі кістки останніх знайдено на кримських стоянках Кіік-Коба, Заскельне VI. Вони залишені класичними неандертальцями, які мешкали в горах Криму навіть на початку верхнього палеоліту поряд із ранніми *Homo sapiens* (Мал. 16).

Кіік-Коба — печера під Сімферополем, де Г. А. Бонч-Осмоловський у 1924–1926 рр. дослідив два культурні шари мустьєрського часу. Судячи зі знайдених кісток, мешканці печери полювали на гігантського оленя, диких коней та віслуків, сайгаків. У шарах стоянки знайдено багато двобічно оброблених крем'яних гостроконечників, скребла, ножі тощо. У нижньому горизонті досліджено скелет неандертальської

жінки, покладений на правий бік у скорченій позиції в неглибоку яму.

Заскельє VI — одна з десяти стоянок неандертальців, розкопаних Ю. Г. Колосовим у 1969–1985 рр. у гротах Червоної балки біля мальовничої скелі Ак-Кая під м. Білогорськ у Криму. Пам'ятка має шість культурних шарів епохи мустьє, перекритих брилами зруйнованого даху гроту. Знайдені кістки свідчать, що мешканці гроту полювали на мамонтів, бізонів, диких коней та віслуків, гігантських та північних оленів, сайгаків. У третьому шарі стоянки виявлені розрізнені кістки кількох дітей і підлітків неандертальців (можливо, рештки зруйнованого колективного поховання).

Культурні горизонти пам'ятки надзвичайно насичені виробами з кременю. Лише у другому шарі, не рахуючи тисяч відщепів, знайдено більше 3000 знарядь, що є більше, ніж на будь-якій мустьєрській стоянці, відомій на той час для території СРСР. Серед нуклеусів переважали протопризматичні, дископодібні. Великою кількістю представлені двобічно оброблені гостроконечники (Мал. 17), скребла, ножі зі спинкою, які характерні для так званої аккайської культури середнього палеоліту Криму.

Крім Прського Криму групи мустьєрських стоянок відомі у Закарпатті (верхні шари Королевого, Рокосового), Подністрів'ї (нижні шари Молодового I, V, Кормані IV), на Поділлі (Великий Глибочок, Пронятин), на Житомирщині (Рихта, Житомирська стоянка), у Надпоріжжі (Орел), Донбасі (Антонівка 1, 2, Білокузьминівка), на Кіровоградщині (Андруївка 4, Коробчино). Приклад мустьєрських крем'яних виробів з Північної України дає стоянка Рихта на Житомирщині.

Рихта — стоянка мустьєрської доби на невисокому піщаному пагорбі над невеликою річкою в Житомирському Поліссі. Тут знайдено близько 11 тисяч крем'яних виробів, серед яких багато типових дископодібних нуклеусів, двобічно оброблених гостроконечників, скребел (Мал. 15, 17). Ці знахідки мають прямі аналогії в матеріалах мікокського типу з Центральної Європи.

Пам'ятки мустьєрської доби України, як і більш ранні, демонструють стійкі зв'язки західного напрямку. Так зване двобічне мустьє Полісся, Волині, Прикарпаття, Східного Криму подібне до знахідок зі стоянок Німеччини, Польщі, Словаччини. Класичне одностороннє мустьє Придністров'я, Західного Криму нагадує середній палеоліт Румунії, Хорватії, Греції. Прина-

гідно зазначимо, що найдавніші археологічні матеріали з України демонструють споконвічне домінування культурно-історичних зв'язків регіону з Центральною Європою та Балканами. Іншими словами, з самого початку кам'яної доби територія України розвивалася як органічна частина Європи.

Середній палеоліт в Україні закінчився приблизно 40 тис. р. т. з приходом у Європу з Близького Сходу ранніх *Homo sapiens*, або кроманьйонців з властивою верхньому палеоліту пластинчастою технікою обробки кременю. Однак неандертальці продовжували мешкати в печерах Криму і на початку наступної пізньопалеолітичної епохи. Співіснування кроманьйонців з властивою їм оріньякською технікою обробки кременю (Мал. 31, 1) та носіїв класичного одно- і двобічного мустье й інших неандертальських технологій простежується в горах Криму аж до 28 тис. р. т., а на думку деяких українських вчених навіть пізніше — до 20 тис. р. т. (Мал. 30).

4 КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ У ВЕРХНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

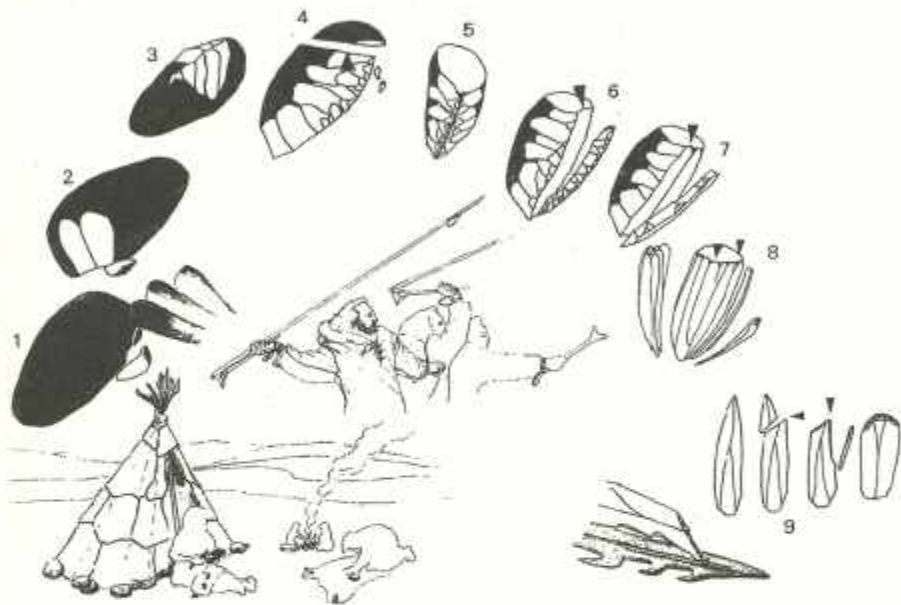
Україна, як одна з найбільших країн Європи, надзвичайно багата на різноманітні пам'ятки археології. Небувала концентрація археологічних пам'яток в Україні пояснюється її розташуванням на порозі Східної Європи, на шляху з Великого Середземномор'я до великих рівнин сходу Європейського континенту. Саме цим шляхом 40 тис. р. т. перші *Homo sapiens* прийшли в Європу, відкривши нову, дуже важливу епоху в історії континенту — верхній палеоліт.

Починаючи з відкриття у 1873 р. на Полтавщині вперше в Російській імперії палеолітичної стоянки Гінці, в Україні виявлені тисячі, а розкопані сотні стоянок верхнього палеоліту. Серед найбільш відомих пам'яток кроманьйонців — багатощарові стоянки Верхнього Дністра, стоянки мисливців на бізонів Надчорномор'я та Надазов'я, унікальні пам'ятки з жителями з кісток мамонтів Північної України, багатощарові печери Криму, численні стоянки мисливців на північних оленів фінального палеоліту Волині. Створена зусиллями кількох генерацій дослідників джерельна база українського палеоліту дає підстави для узагальнень у складній сфері реконструкції культурно-історичних процесів кінця льодовикової доби.

Як зазначалося у попередньому розділі, у ранньому палеоліті людські істоти спорадично потрапляли на територію України під час потеплінь. У мустьєрську добу неандертальці мешкали тут постійно, але лише в передгір'ях Карпат та Кримських гір. Освоєння всієї території України сталося лише з приходом у Європу з Близького Сходу внаслідок глобального потепління перших *Homo sapiens*. Тож з початком верхнього палеоліту 40 тис. р. т. кількість стоянок різко збільшується. Принципово змінюється і характер заселення території, коли люди освоюють не тільки багаті на мінеральні та біологічні ресурси передгір'я, але й безкраї степи Надчорномор'я, рівнини Лівобережжя, Поліську низовину. Разом з тим, більшість пам'яток концентрується групами поблизу природних

родовищ кременю: на Середньому Дністрі, Волині, на Десні, на Кіровоградщині, у Донбасі, в П'рському Криму.

Верхній, або пізній палеоліт (ВП) розпочався близько 40 тис. р. т. з приходом у Європу з Близького Сходу людини сучасного типу (Мал. 18) і закінчився разом з кінцем льодовикової епохи 10 тис. р. т. Отже, ВП можна назвати добою людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій Європі. Поява в Європі нової, біологічно і соціально більш розвинутої форми гомінід, а саме людини сучасного типу, збіглася зі справж-

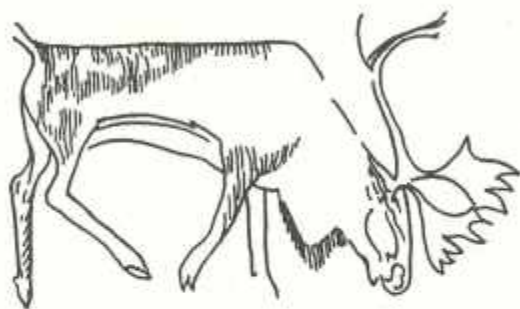

ньою соціальною революцією, яка супроводжувалася докорінними змінами в матеріальній та духовній культурі первісного населення континенту, зокрема в техніці обробки кременю. На зміну коротким відщеповим заготовкам знарядь неандертальців середнього палеоліту приходять довгі правильні пластини, зняті з призматичних нуклеусів верхнього палеоліту (Мал. 27). Відповідно, готовий інструментарій набуває правильних видовжених обрисів (Мал. 19) і небувалого різноманіття. Суттєві зрушення відбулись у соціально-економічній та ідеологічних сферах. Саме у цей час зароджуються початкові форми релігійних уявлень, мистецтво (Мал. 28). Принципово

Мал. 27. Верхньопалеолітична техніка сколювання пластин з призматичного нуклеуса

змінюється суспільний устрій, основою якого стають мала сім'я, родова екзогамна община та первісне плем'я.

Община людини розумної була влаштована на засадах екзогамії (зовнішньошлюбності). Інакше кажучи, шлюбні стосунки всередині обцинного колективу заборонялися, тоді як сусідні общини обмінювалися шлюбними партнерами. Так виникли первісні племена, які були групами сусідніх общин,

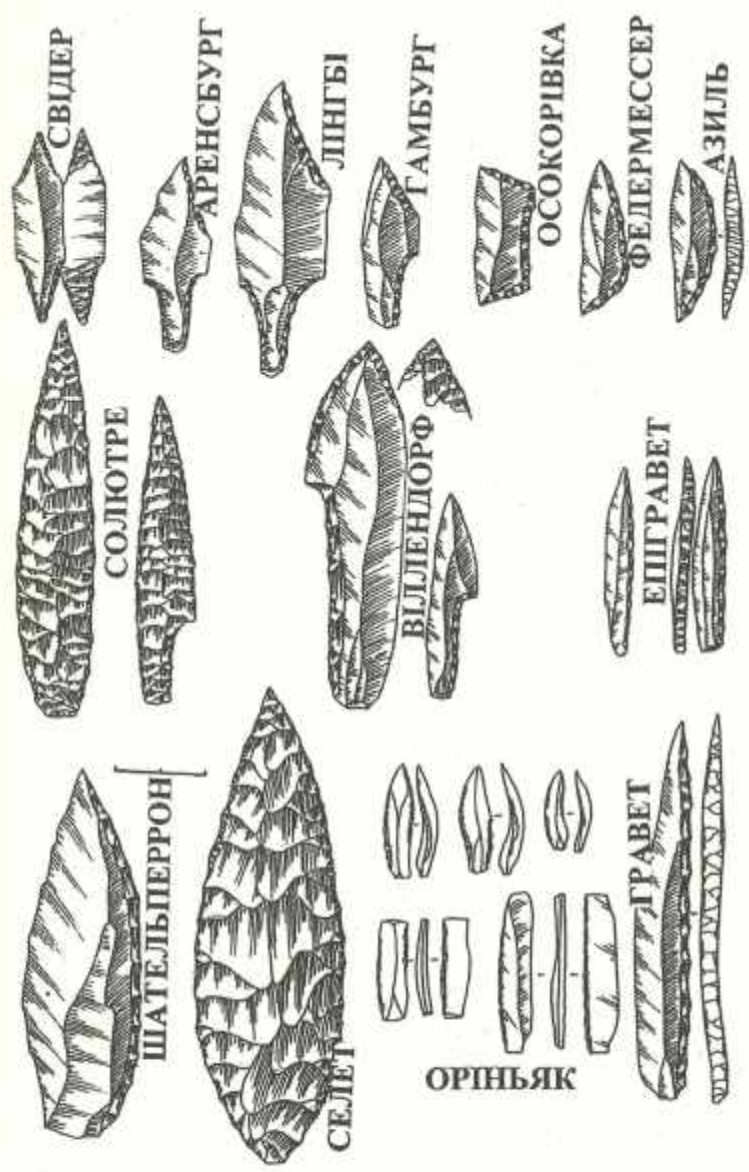
Мал. 28. Гравюра на році оленя зі стоянки Кеслерлох (Швейцарія)

що здійснювали обмін шлюбними партнерами. У процесі такого обміну в межах одного або кількох племен формувалася єдина культура та діалект. Таким був механізм виникнення найдавніших етнічних спільнот, які фіксуються науковцями у вигляді культурних єдностей, що на кінець ВП набувають обрисів справжніх археологічних культур.

Оскільки екзогамія є специфічною особливістю суспільств *Homo sapiens*, то й етнічний поділ властивий лише цьому виду людських істот. Він поширився по Євразії в епоху верхнього палеоліту разом із розселенням людини сучасного типу. Іншими словами, культурна диференціація ВП прильодовикової Європи значною мірою відображає етнічний поділ найдавніших людей сучасного типу в час заселення ними континенту.

Прихід до Європи *Homo sapiens* стимулював зростання культурної строкатості на континенті: збільшується кількість культурних груп населення Європи, які різнилися між собою специфікою матеріальної культури, зокрема крем'яного інвентарю (Мал. 29).

Культурні спільності кроманьйонців прильодовикової Європи поступово набувають форм археологічних культур. Останні є сконцентрованими на обмеженій території групами синхронних або генетично пов'язаних стоянок з однотипними наборами речей, що свідчить про спорідненість населен-

Мал. 29. Крем'яні наконечники різних культур верхнього палеоліту Європи

ня, яке лишило ці пам'ятки. Більшість дослідників вважає, що археологічні культури являють собою сліди мешкання окремих етнічних спільнот первісності.

Вироби з кременю є найбільш масовими знахідками на стоянках кам'яної доби і їх класифікація лежить в основі виділення археологічних культур та культурних традицій.

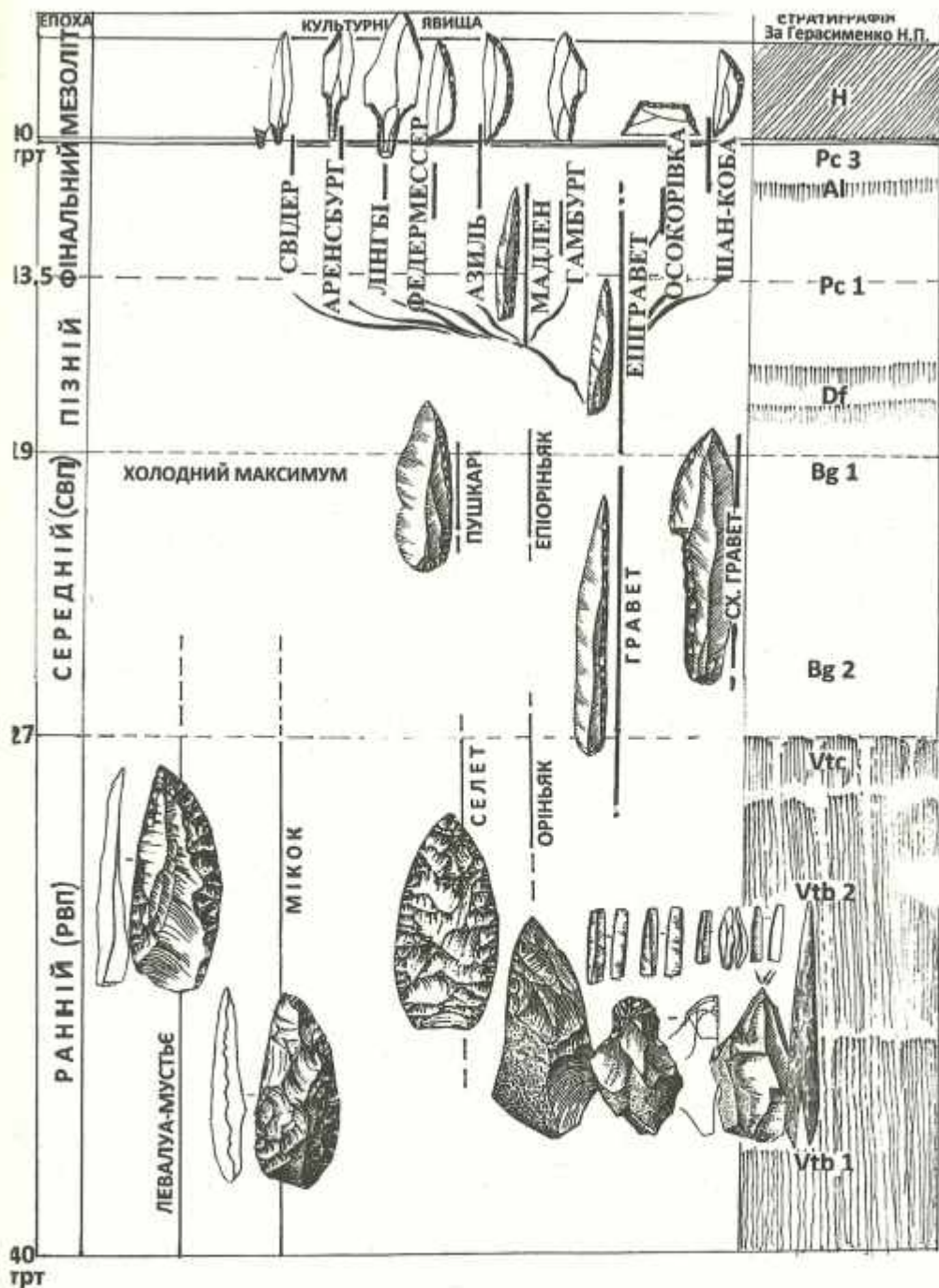
Особливо показовою для визначення належності стоянки до тієї чи іншої культури є форма наконечників металевих зброї (стріл, дротиків). Саме їх класифікація лежить в основі виділення культурних спільнот верхнього палеоліту та мезоліту (Мал. 29). Форми інших виробів та особливості обробки кременю є важливими, але все ж вторинними ознаками для культурної диференціації пам'яток. Отже, окремі культурні групи населення кам'яної доби, ймовірно, являли собою стародавні етнічні спільноти, кожна з яких мала власну своєрідну традицію обробки кременю і виготовляла знаряддя (зокрема наконечники) специфічних форм (Мал. 29). Тому саме систематизація кам'яних артефактів дозволяє вирішувати питання етнокультурної історії кам'яної доби, зокрема верхнього палеоліту України.

Аналіз наявних археологічних матеріалів дозволяє скласти схему розвитку культурних явищ протягом верхнього палеоліту України (Мал. 30), в якому виділяється чотири послідовні фази: рання (40–27 тис. р. т.), середня (27–19 тис. р. т.), пізня (19–14 тис. р. т.) та фінальна (14–10 тис. р. т.). Періодизація ВП певною мірою корелюється зі змінами клімату, що відбилися на геологічних нашаруваннях кінця льодовикового періоду, нещодавно проаналізованих Н. П. Герасименко (2004) (Мал. 30).

РАННЯ ПОРА (40–27 ТИС. Р. Т.)

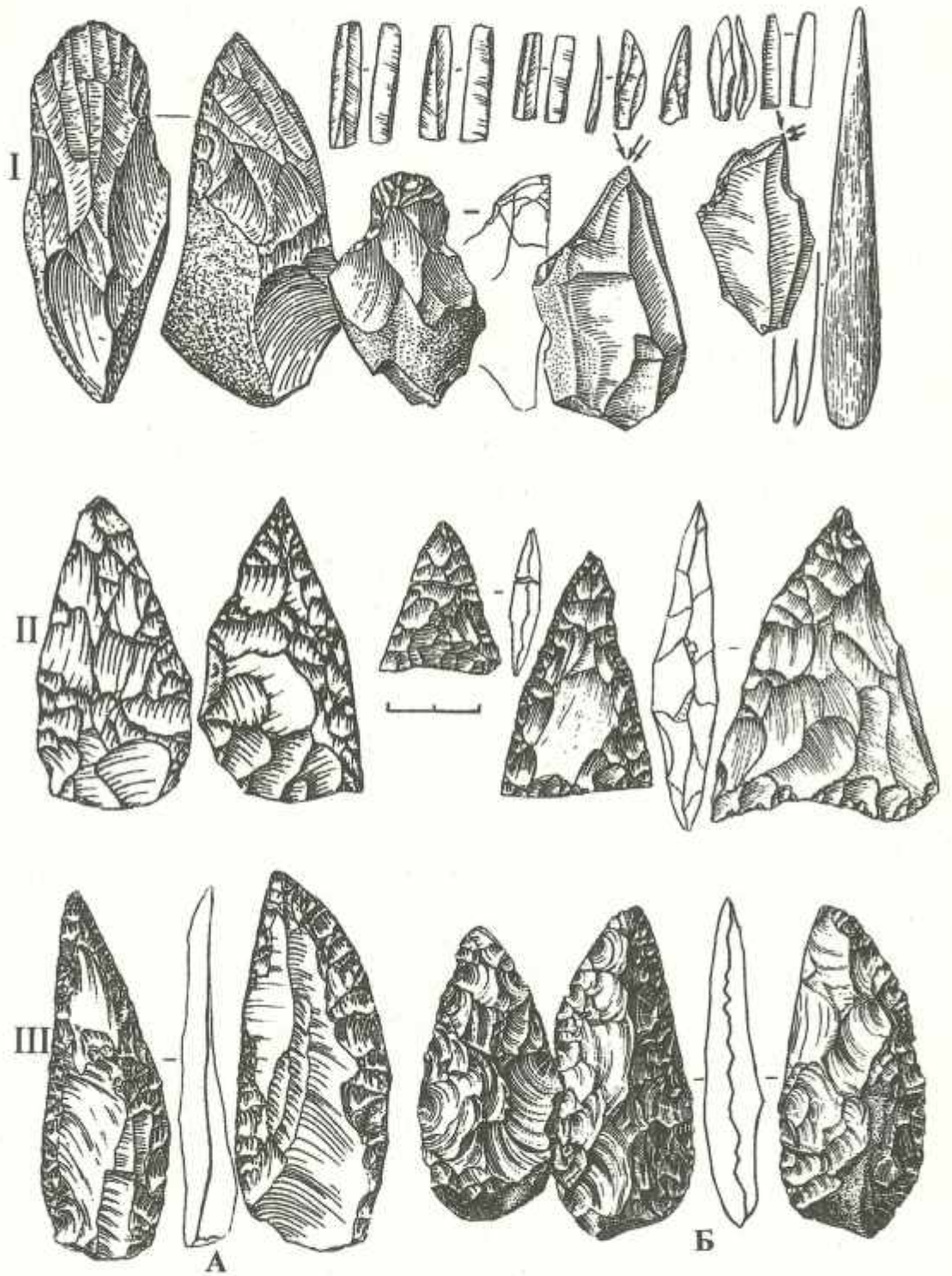
Час співіснування людини розумної та неандертальців у сучасній літературі отримав назву ранньої пори ВП, перехідного періоду від середнього до верхнього палеоліту, або початкового ВП. Ранній верхній палеоліт (РВП) розпочався з приходом *Homo sapiens* в Європу близько 40 тис. р. т. і закінчився з вимиранням неандертальців близько 28 тис. р. т. Культурні шари стоянок початку ВП залягають у коричневих похованих ґрунтах, які утворювалися в умовах відносно теплого та вологого клімату. Це сліди того самого потепління, що привело *Homo sapiens* у холодну Європу.

Співіснування двох типів людських істот з різними традиціями обробки кременю відбилося на культурній строкатості початкової пори ВП. Археологічні джерела того часу дозволяють виділити на території України три основні типи пам'яток. Перший представляє типову неандертальську технологію виготовлення знарядь попередньої епохи мустьє;

Мал. 30. Періодизація верхнього палеоліту України

Культурно-історичні процеси

Мал. 31. Культурні явища ранньої пори верхнього палеоліту.
 III А — левалуа-мустьє; III Б — мікок; II — селет; I — оріньяк

другий тип демонструє верхньопалеолітичні новації і асоціюється з *Homo sapiens*, а третій напрямок, по суті, є синтезом чи гібридом двох перших. Мустьєрська традиція представлена печерними стоянками Криму з крем'яними виробами виконаними в техніках мікок та левалуа-мустьє. Класична ВП технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи першими європейськими *Homo sapiens*, або кроманьйонцями, представлена оріньяком. Синтез архаїчних мустьєрських традицій з ВП технологіями демонструють колекції кременю зі стоянок селетського типу (Мал. 30, 31, 1, 2, 3).

Левалуа-мустьєрським комплексам властиві вістря на вдовжених пластинчастих сколах та відсутність двобічно оброблених виробів (Мал. 31, III A). Наймолодші мустьєрські пам'ятки цього типу, що датуються пізніше 40 тис. р. т., тобто верхнім палеолітом, досліджені в печерах Прського Криму. Найдовше вони проіснували у Південно-Західному Криму і відомі під назвою пам'яток кабазійської культури (Кабазі II, шар 2; Старосілля; Шайтан-Коба I, IV; Чокурча II; Холодна Балка) (Колосов, 1972; Чабай, 2004, с. 49–80, 280–283; Степанчук, 2006, с. 204, 460).

Мікоксська культурна традиція середнього палеоліту характеризується, перш за все, численними двобічно обробленими знаряддями — гостроконечниками (рубильцями) (Мал. 31, III B), ножами зі спинкою, скреблами, виготовленими з масивних відщепів підтрикутної форми, які знімали з дископодібних нуклеусів. Найпізніші мікоксські стоянки України входять до аккайської, старосізьської та кійкобинської культур Криму (Заскельна VI, шар 3; Пролом I, II; Буран-Кая III B) (Колосов, 1983, 1986; Степанчук, 2002, 2006; Чабай, 2004; Колосов, Степанчук, Чабай, 1993).

Радіокарбоніві дати левалуа-мустьєрських та мікоксських шарів кримських стоянок Заскельна V, 1, Заскельна VI, 2, Пролом I, 1, Пролом II, 2, Кабазі II, Буран-Кая III, VI, Альошин Грот свідчать про їх відносно молодий вік у межах 28–30 тис. років. Ще молодші дати верхніх шарів Пролому II (22–25 тис. років), Заскельної VI (22–24 тис. років), Шайтан-Коби IV (24, 21, 18 тис. років) стали повною несподіванкою для дослідників і потребують додаткового вивчення. Якщо ці дати не є хибними, то неандертальці протрималися в Криму найдовше в Європі, принаймні до 20 тис. р. т. (Мал. 30).

Оріньяк — культурна традиція обробки кременю ранньої пори ВП, що отримала назву від однойменної печери

в Піренеях і датується приблизно від 37 до 28 тис. р. т. Вважається, що її носіями були найдавніші *Homo sapiens* прильодовикової Європи (кроманьйонці), які прийшли з Близького Сходу. Крем'яному комплексу оріньяка властиві характерні мікрровкладені у вигляді лусочок кременю з дрібною ретушю по краю, нуклеподібні скребачки високої форми, багатофасеткові різці, великі пластини з виїмками, а також кістяні наконечники з розщепленою основою (Мал. 31, I). В Україні оріньякські стоянки відомі в Гірському Криму (Сюрень I), Надпоріжжі (Ворона III), на Одещині (Зелений Хутір). Зуб *Homo sapiens* зі стоянки Сюрень I вказує на антропологічний тип носіїв оріньякських традицій.

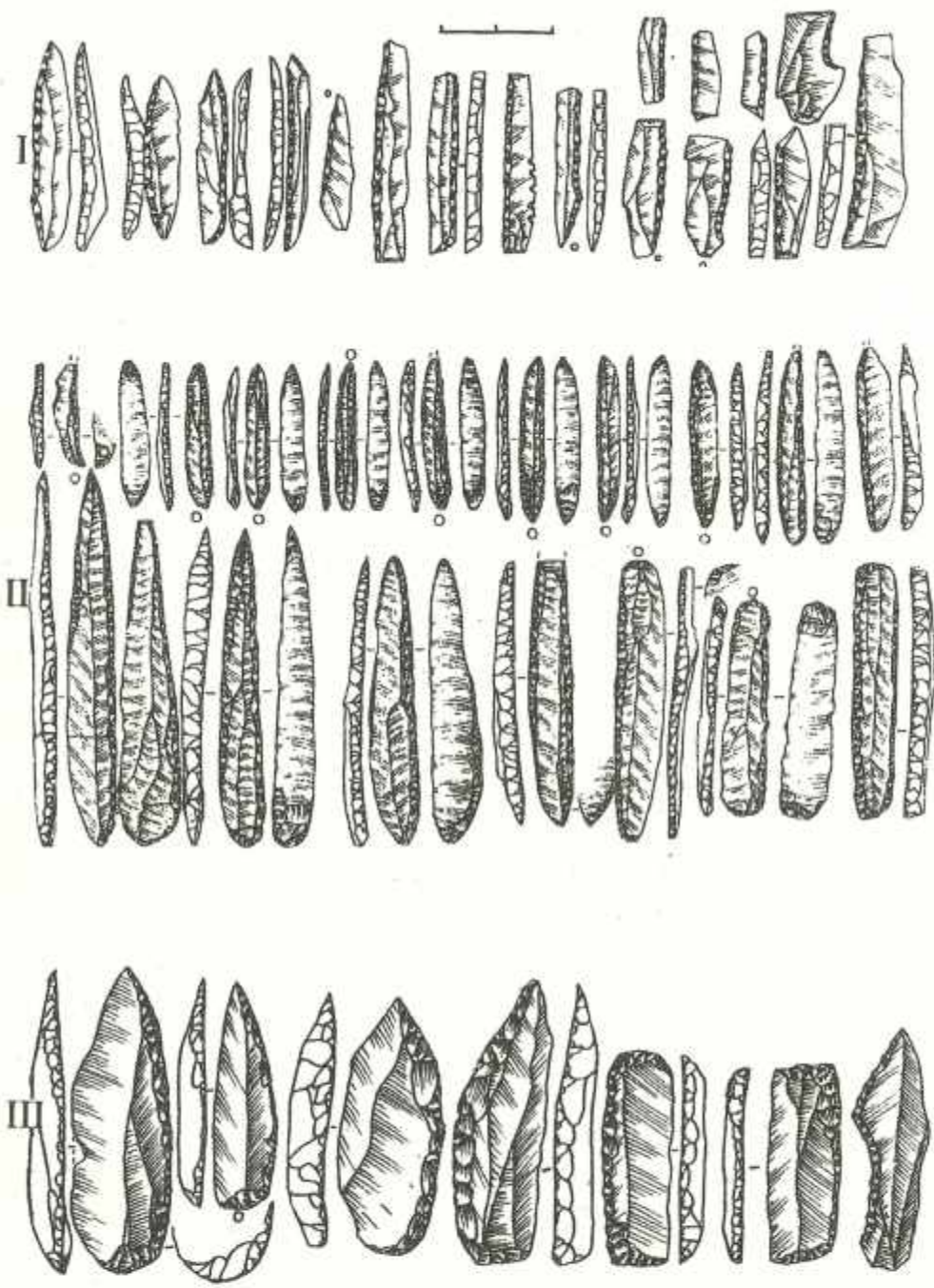
Селет — культурна група ранньої пори верхнього палеоліту Центрально-Східної Європи, що отримала назву від печери Селета в Угорщині. Визначальними крем'яними виробами є двобічно оброблені вістря трикутної та листоподібної форми (Мал. 31, II). У Центральній Європі пам'ятки з двобічно обтесаними вістрями селетського типу датують в межах 40–30 тис. р. т. Їх виводять з місцевого мікоку, носіями якого були неандертальці. Деякі антропологічні дані свідчать на користь того, що творцями селетоїдних індустрій Центральної Європи були пізні неандертальці або їхні безпосередні нащадки (Вишняцкий, 2008, с. 152).

До селетського кола у Східній Європі належать пам'ятки України — Стінка, Буран-Кая III С, Міра, Вись, Королеве II. Відомі вони в Центральній Європі, Румунії, Молдові, на Дону в Росії. Датуються 36–27 тис. р. т. Вважається, що селетоїдні пам'ятки передували появі оріньякських і певний час співіснували з ними. Більшість дослідників виводить селет Східної Європи з кримського мікоку, на який, можливо, вплинули перші кроманьйонці, що були носіями нових ВП технологій обробки кременю.

Носії селетських традицій в Україні мешкали принаймні між 32 і 27 тис. р. т. поряд з останніми неандертальцями та носіями оріньякських традицій, які одночасно вважаються першими *Homo sapiens* в Європі. Їх стосунки є інтригуючою проблемою першої історії Європи.

СЕРЕДНЯ ПОРА (27–19 ТИС. Р. Т.)

Середня фаза ВП України (27–19 тис. р. т.) збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне

Мал. 32. Середня та пізня пора верхнього палеоліту України.
 Культурні традиції: III — пушкарівська, II — гравецька, I — епігравецька

Культурно-історичні процеси _____

падіння температур у прильодовиковій Європі 20–19 тис. р. т. Тому культурні шари цієї епохи залягають у відкладах льодовикового пилу, які геологи називають лесовими. Леси формувалися в умовах холодних і сухих прильодовикових тундростепів. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція, а на її заключних фазах — пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньякські (Мал. 30, 32).

Гравет — культурна традиція обробки кременю, що отримала назву від однойменної стоянки у Франції і розвивалася у прильодовиковій Європі в середині пізнього палеоліту від 30 до 20 тис. р. т. Визначальними для цього періоду знаряддями є крем'яні вістря на пластинах з прямим притупленим краєм (Мал. 32, II). Характерними для періоду є й типові ВП технології — призматичні нуклеуси для великих пластин, довгі кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах (Мал. 19). Судячи з фауни стоянок (мамонт, кінь, північний олень тощо), граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів Європи.

В Україні граветська традиція представлена відповідними шарами стоянок пізнього палеоліту Подністров'я — Молодове I, V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Атаки, Бабин I, Межигірці I, Галич та ін., які по суті є східною філією гравету Центральної Європи (Черныш, 1973; Djindjian, 1999). Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністров'я просунулася на схід у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх шарів стоянки Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4, Озерове під м. Новомиргород (Залізник та ін., 2007б).

На Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки невідомі. Далі на північний схід в Росії на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки поширені пам'ятки так званого східного гравету. Це культурне явище з'являється дещо пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і суттєво відрізняється від нього.

Існує думка, що граветські пам'ятки були полишені другою хвилею *Homo sapiens*, яка 30 тис. р. т. просунулася з Близького Сходу у Східну Європу. Носії граветських традицій колонізували всю середню смугу Європи (Середній Дон, Десна, Волинь, Верхній Дністер, південь Польщі, Моравія, південь Німеччини та Франції). На той час нащадки першої хвилі *Homo sapiens* (носії оріньякських культурних традицій), що прибула в Європу близько 40 тис. р. т., мешкали південніше.

Під час максимального похолодання 20–19 тис. р. т. мисливці прильодовиків'я відійшли на південь Європи на територію Іспанії, Південної Франції, Апенніни та Балкани, на південь України. Внаслідок синтезу граветських традицій з епіоріньякськими в зазначених регіонах у часи максимального похолодання постало таке масштабне загальноєвропейське явище як епігравет, про яке йтиметься далі.

Епіоріньякські пам'ятки відомі на півдні та південному заході України у Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністров'ї (Рашків VII) та Надазов'ї (Муралівка, Золотівка). Крем'яний інвентар містить виразні вироби оріньякського типу: численні нуклеоподібні скребачки високої форми, мікропластинки дюфур. Згадані стоянки датуються в межах 22–17 тис. р. т., тобто вони існували під час максимального похолодання в Європі (Мал. 30). Вважається, що більшість з них належить до фінальних етапів існування оріньякського технокомплексу. У Західній Європі також відомий епіоріньяк, або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто 20–19 тис. р. т.

Висловлена думка, що епіоріньяк був генетичною підосною південних пам'яток епігравету України (Нужний, 1992, с. 26) або принаймні брав участь разом із граветом у формуванні мікрограветських пам'яток пізньої пори ВП півдня України (Залізняк, 2005, с. 36). Про це свідчить поширення оріньякських виробів разом з граветськими на ранніх епіграветських пам'ятках півдня (Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II).

Для пам'яток **пушкарівського типу** властиві своєрідні ланцетоподібні вістря (Мал. 32, III), виразні серії яких походять зі стоянок басейну Десни — Пушкарі, Ключи, Хотильово II. Схоже, стоянка Пушкарі функціонувала напередодні максимального похолодання 20–19 тис. р. т., чим пояснюється значне пошкодження її культурного шару морозобійними тріщинами. Якщо раніше пам'ятки типу Пушкарі I розглядали як локальний варіант східного гравету, то зараз дослідники схиляються до думки, що це окремий тип пам'яток ВП Подесення.

ПІЗНЯ ПОРА (19–14 ТИС. Р. Т.)

Пізня пора ВП розпочалася 19 тис. р. т. після максимального похолодання і закінчилася 13,5 тис. р. т. рауніським потеплінням, що знищило європейську популяцію мамонтів.

Домінуючою культурною традицією цього часу не тільки в Україні, а й на всій території від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону був мікрогравет, або епігравет.

Епігравет, або мікрогравет — культурна традиція кінця пізнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладенів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок та мікрівістер з притупленим краєм (Мал. 30, 32, 1).

Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії і є мало не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України.

Отже, епігравет на території України розвивався в межах 19–12 тис. р. т., тобто з кінця середнього ВП протягом усієї пізньої фази ВП до середини фінального палеоліту (Мал. 30). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих стадних ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України — на мамонтів та північних оленів, у південних степах — на бізонів та коней.

Говорячи про генезу епігравету України, слід пам'ятати, що типологічним і хронологічним попередником його європейських аналогів (мадлену, епігравету Італії) вважають класичний гравет.

Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа), крім власне граветських, ще й окремих оріньякських елементів вказує на участь у становленні епігравету півдня носіїв оріньякських традицій. Швидше за все, це було згадуване епіоріньякське населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які синхронні найранішим епіграветським стоянкам степового Надчорномор'я і датуються 21–18 тис. р. т. Тож, очевидно, епігравет на півдні Європи формувався в епоху максимального похолодання шляхом синтезу граветських та епіоріньякських традицій.

Яскравим, але короткотривалим епізодом розвитку епіграветської традиції на Середньому Дніпрі та в Подесенні є феномен широко відомих поселень з ефектними житлами з кісток мамонтів — Гінці, Кирилівка, Межиріч, Добранічівка, Мізин, Юдиново, Єлисеєвичі, Тимонівка та ін. Судячи з численних радіокарбонів дат, стоянки існували наприкінці пізньої фази ВП — 15, 14 тис. р. т. Край їхньому існуванню, схоже, поклато рауніське потепління близько 13,5 тис. р. т., що

спричинило вимирання мамонтів в Європі і стало межею між пізньою та фінальною фазами ВП Європи. Однак епігравецька традиція обробки кременю продовжила свій розвиток у першій половині наступної, фінальної, фази ВП до 12 тис. р. т. (Мал. 30).

Таким чином, гравецькі традиції на території України розвивалися протягом майже 20 тис. років: з 30 тис. р. т. (Молодове V, *шари 9, 10*) до заключних фаз ВП 12 тис. р. т. Під час максимуму похолодання 20–19 тис. р. т. гравець трансформувалася в епігравець, місцями з участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяка. У фінальному палеоліті на епігравецьких традиціях постали культури осокорівка і шанкоба (Залізняк, 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44).

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ (14–10 ТИС. Р. Т.)

У фінальній фазі палеоліту (ФП) південний край відступаючого Скандинавського льодовика зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Початок ФП пов'язують з потеплінням Рауніс, яке близько 13,5 тис. р. т. спричинило відхід краю льодовика з Південної Балтії у Скандинавію. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II, III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Алеред) вимерли мамонти, а їх місце в прильодовиковій Європі зайняли величезні стада північних оленів. Тому фінальний палеоліт нерідко називають добою північного оленя. Однак на півдні — в Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї — продовжують домінувати степові копитні (бізон, кінь). Фінальний палеоліт закінчується різким потеплінням близько 10300 р. т., яке вважається рубежем палеоліту і мезоліту.

З фінального палеоліту у прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ і з'являються справжні археологічні культури, які більшість сучасних дослідників вважає слідами мешкання окремих стародавніх етносів. Їх поява очевидно пояснюється суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи у цей час (Залізняк, 2000).

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи відрізняються між собою, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів (Мал. 33). Зроблено кілька спроб реконструкції

етнокультурних процесів на території України у фінальному палеоліті (Телегін, 1982; Залізняк, 1989; 1998, с. 115–145; 1999; 2005, с. 32–55).

Наприкінці палеоліту на території України були поширені пам'ятки двох різних культурних областей: північної балтійської і південної надчорноморської. Північ України (Полісся) входила в область культур мисливців на північного оленя, що поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Маються на увазі культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми на пластинах (Мал. 33, I, II).

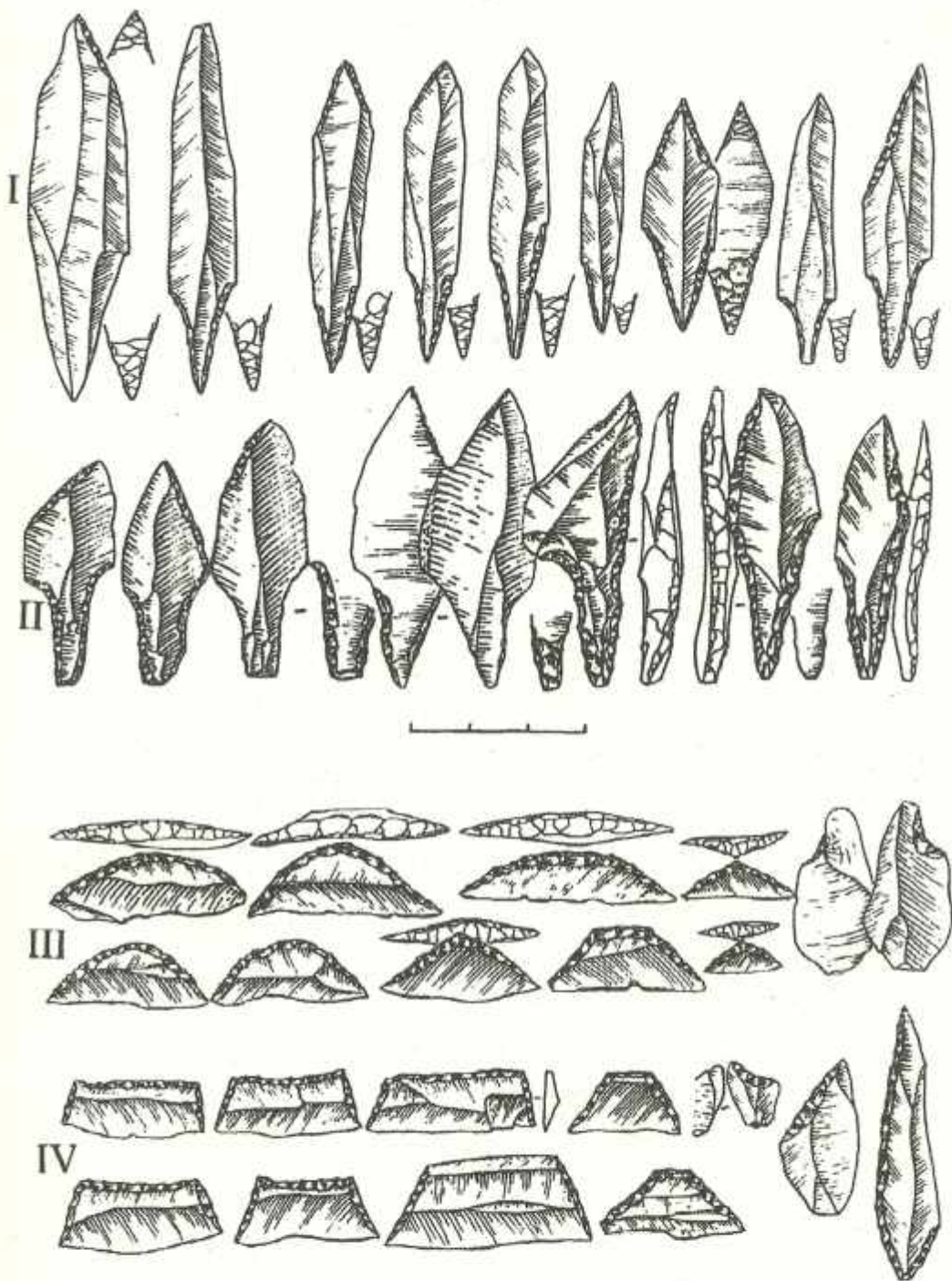
У лісостепах та степовому Надчорномор'ї доживав свій вік епігравет, який породив шан-кобинську та осокорівську культури з архаїчними мікролітами — грубими сегментами та трапеціями (Мал. 33, III, IV). Їх носії полювали на степових стадних копитних (кінь, бізон), а шан-кобинська людність ПРСЬКОГО КРИМУ ще й на лісових трав'янистих.

Осокорівська культура — група споріднених пам'яток фінального палеоліту лісостепової України з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушшо по верхній основі (рис. 33, IV). На стоянці Рогалик на Луганщині знайдені сланцеві плити зі схематичними зображеннями жінок та геометричним орнаментом (Мал. 34).

Стоянки поширені на межі лісостепової та степової зон України: Осокорівка, шар 3 в; Рогалик Акимівський; Прогон; Леонтівка; Царинка. Датуються 13 тис. р. т. Осокорівська людність полювала в умовах лісостепу та степу на стадних трав'янистих (коні, бізони). Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізньольодовиків'я.

Шан-кобинська культура — група споріднених пам'яток ПРСЬКОГО КРИМУ зі специфічним крем'яним інвентарем, якому властиві численні грубі сегменти (Мал. 33, III).

Печерні стоянки культури поширені в ПРСЬКОМУ КРИМУ: Шан-Коба, шари 5, 6; Фатьма-Коба, шари 5, 6; грот Водоспадний, шар 2; Буран-Кая; Заміль-Коба 1; Сюрень 2, верхній шар; Алимівський Навіс, шари 3, 4; грот Скелястий. Аналогічна пам'ятка — Білолісся — досліджена на Одещині. Фауна стоянок (благородний олень, косуля, кабан, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових трав'янистих.

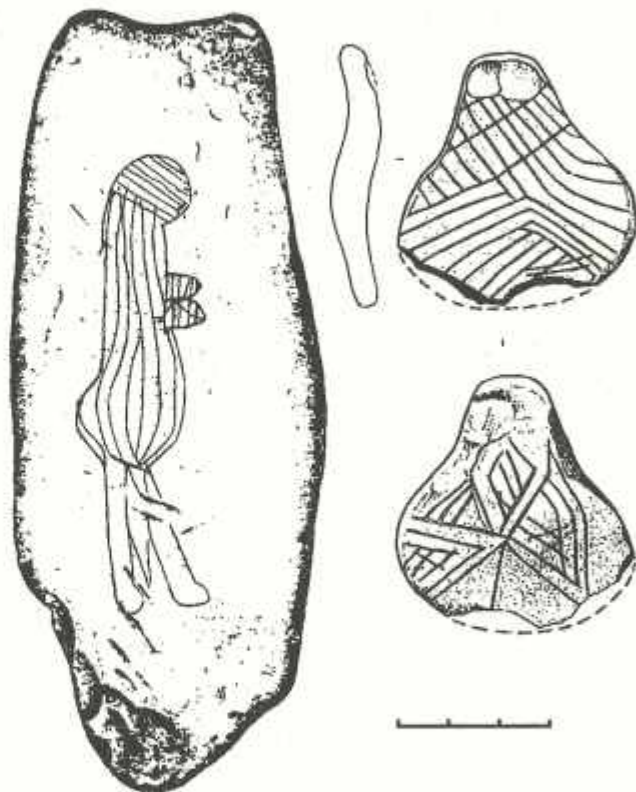

Маал. 33. Фінальний палеоліт України.

Культури: I — свідерська, II — красносільська, III — шан-кобинська, IV — осокорівська

Культурно-історичні процеси

Шан-кобинська культура, що постала з епіграветських традицій, належала до області культур з сегментоподібними мікролітами, які розвивалися в Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі у фінальному палеоліті та на самому початку мезоліту (12–9 тис. р. т.); азиль півдня Франції, романеллі в Італії, федермесер у Німеччині, вітув і тарново в Польщі, сосруко Кавказу.

Мал. 34. Схематичні зображення жінок на сланцевих плитках з фінальнопалеолітичної стоянки Роголик на Луганщині

Культурні явища фінального палеоліту Північної України належать до балтійської культурної провінції, а тому поширені далеко за межами Українського Полісся — на території Польщі, Білорусії, Литви (Римантене, 1971; Кольцов, 1977; Kozłowski, 1975; Schild, 1975; Зализняк, 1974; 1998; 1991; 1999; 2005).

Красносільська культура (від стоянки Красносілля на Волині) — група споріднених пам'яток фінального палеоліту з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, які часто мають асиметричну форму (Мал. 33, *И*). Була поширена в басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра у IX тис. до н.е. В Українському Поліссі досліджені стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Птича 3, Самари, Раска, Бір. Походить від культури Лінгбі, населення якої 11 тис. р. т. просунулося в Полісся із заходу. Тому на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі. У кінці IX тис. до н.е. під тиском з заходу людності свідерської культури красносільське населення рухалось з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу. Відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільці, очевидно, полювали на північних оленів. Післяльодовикове потепління близько 10 тис. р. т. призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, греську та ієнівську басейнів Десни, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги.

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — велика група споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, які були поширені на території Польщі, Литви, Західної Білорусії, Північно-Західної України в останнє тисячоліття льодовикової доби. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з пласкою підтескою кінців з черевця (Мал. 33, *Л*).

Культура була поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять, на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутувичі, Березно, Прибір, Кричельск, Смячка). Окремі стоянки відомі в Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, Буран-Кая III). Датується IX тис. до н.е.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на сезонно мігруючих, стадних північних оленів. Генетичним пращуром є культура Лінгбі Західної Балтії, людність якої близько 11 тис. р. т. просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Населення свідерської культури відіграло провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління близько 10 300 р. т., що вважається рубежем палеоліту і мезоліту, зумовило міграцію

свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової зони від Східної Балтії до Північного Уралу. Ця людиність, вірогідно, була підґрунтям майбутньої фіно-угорської сім'ї народів півночі Східної Європи.

Фази розвитку верхнього палеоліту України відповідають хронологічним етапам верхнього палеоліту Центральної та Західної Європи. Культурні явища кінця льодовикової доби України є органічними складовими або локальними проявами загальноєвропейських верхньопалеолітичних спільнот. Принаймні більшість з них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, в цілому верхній палеоліт України в культурно-історичному сенсі є невід'ємною східною частиною ВП Європи.

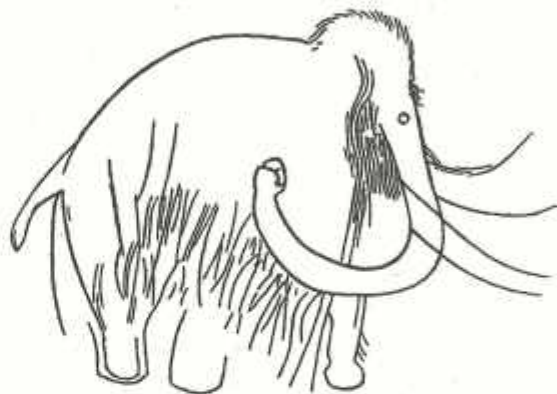
ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРИЛЬДОВИКІВ'Я

Велике зледеніння північної півкулі було визначальним фактором для найдавнішої історії людства. На цю епоху, яку геологи звать плейстоценом, припадає палеоліт — давньокам'яна доба. Почавшись близько 1 млн р. т. з утворення крижаної шапки над Скандинавією, зледеніння в Європі досягло максимуму 150 тис. р. т., коли крижаний щит сягнув долиною Дніпра та Дону широти Кременчука. Однак максимальне похолодання припадає на час 20–18 тис. р. т. Деградація Скандинавського льодовика зумовила різке потепління 10 тис. р. т., коли в Європі встановилися сучасні кліматичні умови. Ця подія вважається рубежем між льодовиковою добою (плейстоценом) та геологічною сучасністю (голоценом), а за археологічною періодизацією — межею між палеолітом і мезолітом.

Незвичайні природно-кліматичні умови прильдовикової Європи дещо нагадували дуже холодний, сухий різко континентальний клімат внутрішніх районів Чукотки (Величко, 1973). Льодовик скував у своєму тілі величезні маси води, внаслідок чого рівень Світового океану понизився на 130 м. Північне море між Англією і Скандинавією було сушею. Не існувало Одеської затоки та Азовського моря. Надчорноморські степи простиралися на 150–200 км південніше, бо північний берег Чорного моря проходив на широті гирла Дунаю, південного берега Криму та Керченської протоки.

Світовий океан у північній півкулі вкрився кригою до широти Іспанії та Японії. На відміну від водної поверхні, крига дуже мало зволожує повітря і віддзеркалює сонячні промені, що зумовлювало не тільки низькі температури, але і сухість клімату. Встановився різко континентальний клімат з дуже холодною зимою і сухим, спекотним літом. Наприклад, у Поліссі під час максимального похолодання середня температура зими сягала -30°C , а річна норма опадів не перевищувала 200–300 мм, що відповідає нормі напівпустель.

Уздовж краю льодовика від Англії через північ Німеччини, Польщу, Поліську низовину тяглася смуга зритої краєм пульсуючого льодовика землі. Ця пустельна смуга шириною 200 км була позбавлена рослинності і вкрита грядками глини з уламками принесених льодовиком гірських порід. Потоки талої води з льодовика утворювали льодовикові озера, вкривали великі території піщаними відкладами — зандрами. Так, біля підніжжя льодовика сформувалася смуга зандрових низин Європи, до якої входить Полісся.

Мал. 35.
Зображення мамонта на стіні печери Комбарель (Франція)

Замість вологих і теплих повітряних мас з Атлантики, що зараз визначають м'який клімат Європи, дув холодний і сухий вітер зі Скандинавського льодовика. Холодне і важке повітря з крижаного щита рухалося на південь на місце теплих і легких повітряних мас Середземномор'я. Сильні, холодні і сухі вітри з льодовика зривали пил з непокритих рослинністю зандрових прильодовикових рівнин і несли його на південь. Віддаляючись від льодовика, вітер слабшав і пил випадав на землю, формуючи так звані лесові відклади прильодовикового пилу. В Україні вони сягають потужності 20 м і вкривають весь лісостеп від південного кордону Полісся до чорноморського узбережжя. Лес, як продукт розкладу різних гірських порід, має багатий хімічний склад. Тому ґрунти, що формуються на його основі, відзначаються надзвичайною родючістю. Зокрема в цьому секрет родючості українських чорноземів.

Сухість клімату зумовлювала незначну хмарність, а значить велику кількість сонячних днів, що стимулювало процеси фотосинтезу рослин. Однак холодні вітри з льодовика, промер-

зання ґрунтів, сухий континентальний клімат пригнічували деревну рослинність, тим самим усуваючи природного конкурента трав. Тому на величезних просторах середньої смуги Європи поширився холодний, безлісий тундростеп, вкритий густим трав'яним килимом. Прекрасні пасовиська створили сприятливі умови для величезної кількості вкритих густо шерстю холодолюбних травоядних мамонтового фауністичного комплексу: мамонтів (Мал. 35), шерстистих носорогів, бізонів, вівцебиків, бізонів, північних оленів, коней, сайгаків тощо. Посушливий клімат прильодовикових степів сприяв збереженню поживних якостей трави навіть узимку. Вона не переживала від осінніх дощів і була доступною для травоядних через незначну потужність снігового покриву. Незважаючи на дуже холодний і сухий клімат, постійні холодні вітри і пилові бурі, величезна кількість травоядних приваблювала первісних мисливців у прильодовикову зону.

В умовах відкритих степових чи тундрових просторів травоядні утворювали великі стада, які протягом року здійснювали дві сезонні міграції. Восени стадні тварини, тікаючи від холодів, мігрували подалі від льодовика на південь у передгір'я Піреней, Альп, Карпат, до Чорного моря, а навесні поверталися на північні прильодовикові пасовиська, де влітку менше вигорала під сонцем трава, а вітер з льодовика здував гнус. Хоча амплітуда таких сезонних міграцій іноді сягала багатьох сотень кілометрів, їх шляхи лишалися незмінними. Це створювало сприятливі умови прильодовиковим мисливцям для періодичних колективних полювань на величезні стада сезонно мігруючих тварин на їхніх постійних міграційних шляхах. Мисливський контроль за їхніми міграційними шляхами став основою господарства первісних мешканців прильодовикової Європи.

Однак в різних регіонах прильодовиків'я в різний час домінували різні тварини. Відповідно до специфіки фауни простежується мисливська спеціалізація первісних колективів і формування різних форм господарської адаптації мисливців прильодовиків'я.

Іншими словами, через жорстку залежність первісної людини від природного середовища у кожній природній зоні формувався власний, неповторний спосіб життя мисливських колективів, який у радянській літературі дістав назву господарсько-культурного типу (ГКТ), а в зарубіжній — моделі господарчої адаптації.

У прильодовикових лісостепах півночі України домінував мамонт, у степах Надчорномор'я — бізон (Мал. 36). Своєрідна природна обстановка склалася в гірських районах Криму та в Карпатах. В останні тисячоліття льодовикової доби в Європі, в тому числі на півночі України, особливо поширився північний олень. Відповідно до специфіки фауни на території України наприкінці льодовикової доби приблизно 20 тис. р. т.

Мал. 36.
Зображення
бізона на скелі
над р. Кальміус
(Донецчина)

сформувалися чотири типи ГКТ, або моделі господарчої адаптації прильодовикових суспільств: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя та мисливці прильодовикових гір. Кожен з них вирізнявся своєрідним способом життя, господарством, матеріальною та духовною культурою. Спеціалізуючись на полюванні якогось трав'яного, мисливці були змушені будувати свій спосіб життя відповідно до поведінки об'єкту мисливського промислу, який мав певний біологічний цикл.

Згадані чотири типи мисливських суспільств пізнього палеоліту України були локальними проявами чотирьох головних моделей господарчої адаптації прильодовикових мисливців усієї північної півкулі. Повнота реконструкції цих моделей господарського пристосування мешканців прильодовиків'я залежить не лише від археологічних даних, але й від наявності етнографічних свідчень щодо відповідних реліктових суспільств недавнього минулого. Існують спеціальні наукові методики, які дозволяють екстраполювати етнографічні дані на далеке минуле для реконструкції археологічних суспільств.

Найкраще реконструйований спосіб життя мисливців на північного оленя. Адже в тундрах Сибіру, Аляски та Канади первісні колективи полювали на оленя ще у XIX і навіть на початку XX ст., про що маємо численні етнографічні свідчення. Спосіб життя мисливців на бізона відомий нам з етнографічних матеріалів щодо індіанців американських прерій.

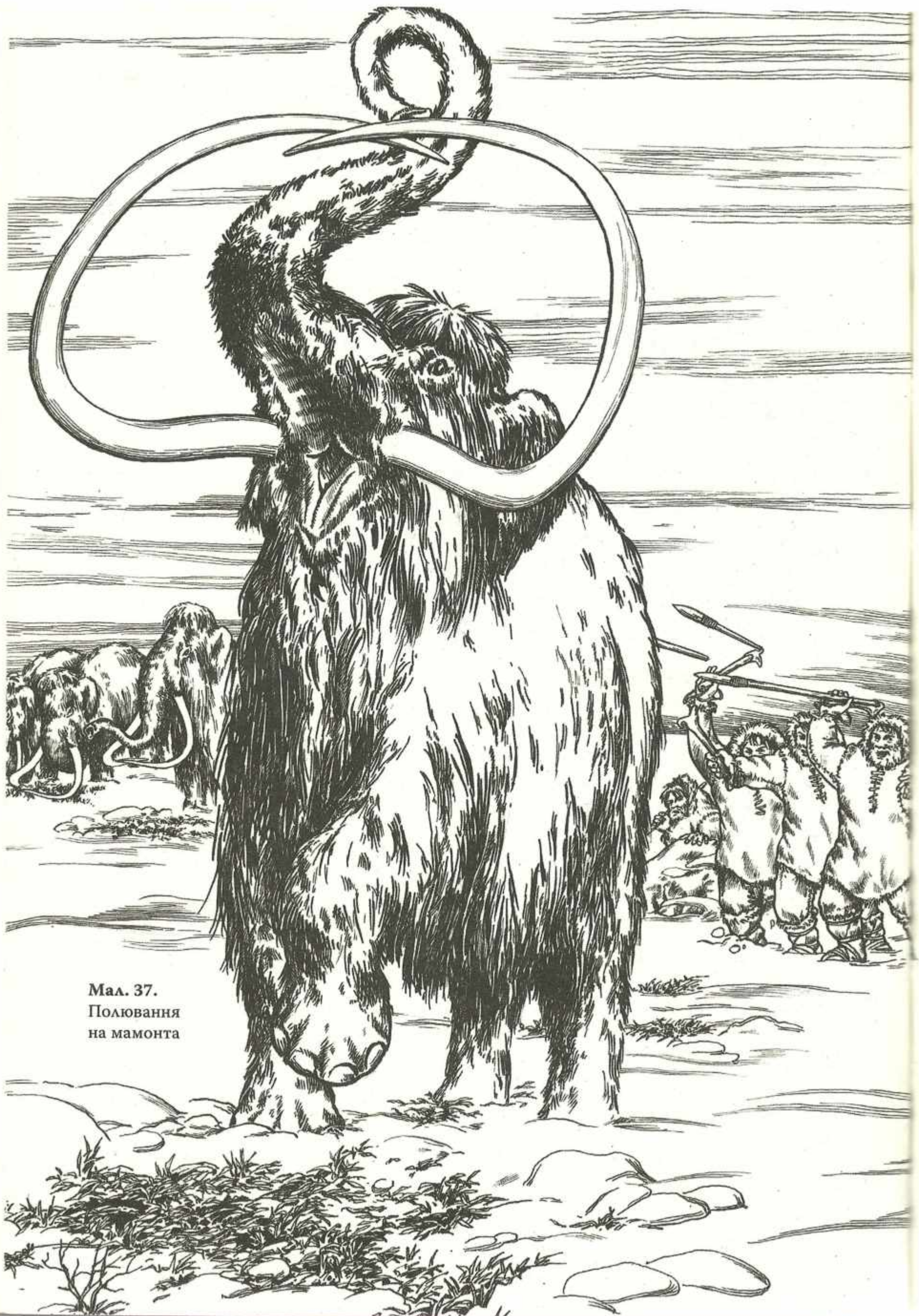
МИСЛИВЦІ НА МАМОНТІВ

Найбільш загадковим серед мисливських суспільств прильодовиків'я є мисливці на мамонтів (Залізняк, 2003; Археологія України, 2005, с. 56–59). Пов'язаних з ними археологічних решток досить багато, однак до історичних часів ці первісні колективи не дожили через вимирання самих мамонтів, а тому не були зафіксовані в писемних джерелах. Це породило велику кількість далеких від історичних реалій міфів та домислів про мамонтів і способи полювання на них, які й у наші дні зустрічаються навіть у шкільних підручниках. Серед них фантастичний спосіб полювання на мамонтів за допомогою ловчих ям, використання шкіри слона як покриття жител та матеріалу для пошиття одягу, невірне уявлення про бивні, які нібито були загнуті вертикально вгору.

Насправді бивні у мамонтів були спрямовані вперед з вигином усередину, що давало можливість тварині розгрібати сніг, щоб добратися до трави (Мал. 37). Про таку їхню функцію свідчать потертості у відповідних місцях. Через велику товщину шкіри мамонта (до 2–3 см) її не можна було зняти й утилізувати. Дерев'яний каркас не витримував ваги шкіри, тож її не використовували для покриття жител; очевидно, що і для пошиття одягу вона також була непридатна. Для виготовлення одягу та покриття чумів використовували шкіри оленів та бізонів.

Чистою фантазією є полювання на мамонтів за допомогою замаскованих ловчих ям, що ніколи не застосовувалося в практиці мисливського промислу слонів. До того ж вирити таку яму у вічній мерзлоті прильодовикові мисливці не могли фізично.

Виявилося, що ці фантастичні уявлення про світ прильодовикових мисливців своїм корінням сягають XIX ст. Відкриття археологами Західної Європи (перш за все Франції) загадкового світу печерних мисливців прильодовиків'я (троглодитів) вразило громадськість (Мал. 38). Емоційною реакцією на

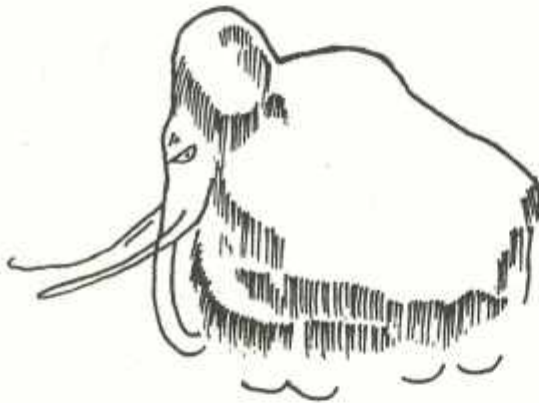

Мал. 37.
Полювання
на мамонта

епохальні відкриття палеолітичних зображень мамонтів, носорогів, ведмедів, бізонів тощо в печерах Франції та Іспанії стала поява серії художніх полотен з фантастичними сценами полювання на доісторичних гігантів, які були дуже далекі від історичних реалій. Завдяки картинам талановитих художників ці далекі від науки фантазії XIX ст. дожили до нашого часу. Репродукціями згаданих полотен навіть у наш час ілюструють відповідні розділи деяких підручників, формуючи у читачів хибні уявлення про мисливців палеолітичної доби.

ПОЛЮВАННЯ НА МАМОНТА

У XX ст. науковці засумнівалися в можливості вполювати мамонта за допомогою замаскованої вовчої ями. Однак нестача джерел привела їх до помилкових висновків, що первісні люди на мамонтів взагалі не полювали, а вдовольнялися лише тушами померлих природною смертю тварин. Було висловлено припущення, що мамонтів могли загнати не до ями, а на тонку кригу чи в болото, де загрузлу тварину вбивали мисливці.

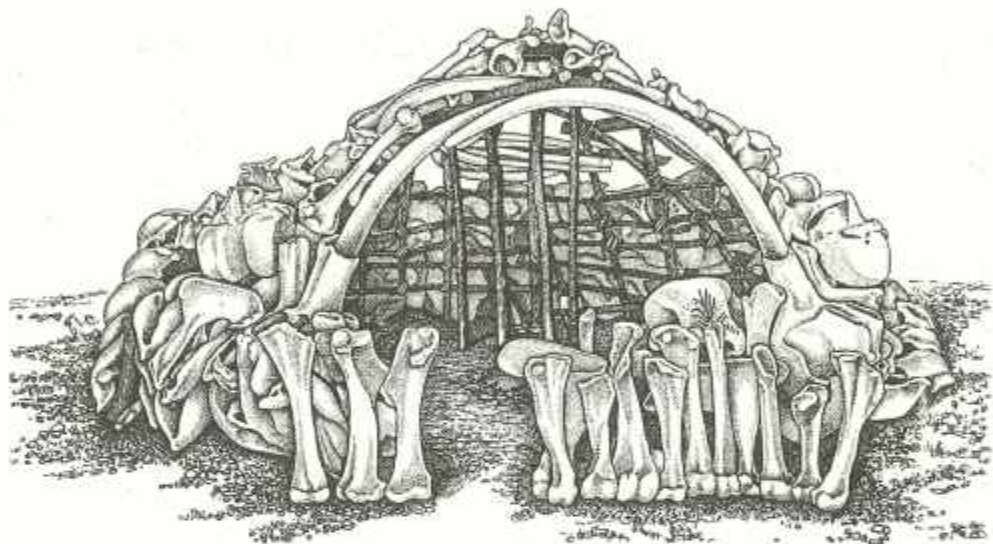

Мал. 38.
Зображення
мамонта на стіні
печери Фон-де-Гом
(Франція)

Відтворити реальну картину полювання на мамонтів допомогли етнографічні дані про традиційні способи полювання аборигенів Африки на найближчих родичів мамонтів — африканських слонів. Відомий американський етно-археолог Г. Фрізон у 1985 р. провів у національному парку в Зімбабве експериментальне полювання на слонів за допомогою списів із крем'яними наконечниками із залученням мисливців-аборигенів (Залізник, 2003). За традиційною методикою африканських мисливців на слонів у полюванні брали участь від двох

до шести чоловіків. Один з них був озброєний важким колючим списом, інші — металевими дротиками та списометалками.

Слони пасуться сімейними групами з 10–20 тварин, до складу яких входять дорослі самиці зі слоненятами. Лідером групи є найстарша самиця (матріарх). Дорослі самці пасуться окремо. Одного чи кількох списів, кинутих з кущів з відстані

Мал. 39. Житло з кісток мамонта зі стоянки Межиріч у Польщі

15–20 м за допомогою списометалки, достатньо, щоб сильно поранити тварину. В такому випадку остання тихо відходила від стада і, відчувши дискомфорт, лягала на землю. За одну-дві доби тварина остаточно втрачала сили і ставала легкою здобиччю мисливців. Уполювати всю сім'ю слонів можливо лише за умови, що першою буде вбита самиця-матріарх, і стадо буде дезорганізоване.

Отже, поширені в літературі фантастичні уявлення про способи полювання на прильодовикових гігантів за допомогою вовчих ям, загону з урвища, загону на крихку кригу чи в болото не відповідають реальності. Мамонтів, як і їх найближчих родичів слонів, били за допомогою металевих списів, про що переконливо свідчать дані не тільки етнографії, а й археології (Мал. 37). Наконечники мисливських дротиків знайдено не тільки на стоянках, але й у кістках розкопаних скелетів мамонтів. Так, у США досліджено кілька місць забою мамонтів, у кістках яких стирчали крем'яні наконечники, що

датуються 10–12 тис. р. т. (Колбі, Маямі, Домебо, Дент, Ангус та ін.). На березі р. Нако у штаті Арізона розкопано рештки молодого мамонта з 8 крем'яними наконечниками списів у тілі. На стоянці Сунгир на Верхній Волзі знайдено поховання дітей з наконечниками і цілими списами завдовжки до 2,4 м, виготовленими з випрямлених бивнів мамонтів.

ПОСЕЛЕННЯ

У прильодовиковій Європі стоянки мисливців на мамонтів поширені в середній лісотундровій смузі, що тяглася від Моравії через Південну Польщу, Волинь, Середнє Подніпров'я, Подесення до Середнього Дону, і яку нерідко звуть мамонтовою зоною. Велике наукове значення мають відомі стійбища мисливців на мамонта Середнього Подніпров'я: Межиріч в низов'ях Росі, Мізин на Десні, Добранічівка під Яготином, Кирилівська стоянка у Києві, Радомишль на Житомирщині, Пінці на Полтавщині та ін. Особливо великий внесок у їх дослідження зробили відомі українські вчені І. Г. Шовкопляс та І. Г. Підоплічко.

Поселення мисливців на мамонтів зазвичай розташовані за 50–70 км одна від одної в долинах великих річок, уздовж яких мігрували траводні. Ці значні за розміром стійбища складаються з 4–5 жител, в яких узимку мешкало кілька сімей однієї общини, що загалом нараховувала 30–40 осіб. Розміщуються вони в захищених від холодних зимових вітрів долинах, на мисах річкових терас, які звернені на південь і прогріваються сонцем.

Круглі в плані житла діаметром 4–5 м мали каркас із жердин, який вкривався шкурами північних оленів чи бізонів. Уже говорилося, що зняти шкуру з мамонта, а тим більше вичинити її, практично неможливо. Крім того, вагу шкури не витримав би каркас жодного житла. Цокольна частина споруди обкладалася черепами та іншими великими кістками мамонтів, які нерідко утворювали певну орнаментальну композицію (Мал. 39). Зимові завірюхи заносили кістяний цоколь житла снігом, який виконував функцію утеплювача помешкання. Саме у такий спосіб утеплювали зимові чуми мисливці тундрової зони Євразії ще зовсім недавно, тому береги річок сибірської тундри вкриті кільцями з кісток та рогів північного оленя діаметром 4–5 м, які являють собою рештки зовнішньої обкладки зимових чумів.

Житла мали виходи переважно у південному напрямку. Південна проекція входу захищала житло від домінуючих холодних вітрів з льодовика і сприяла прогріванню житлового приміщення сонячними променями.

Усередині жител та навкруги них досліджені рештки вогнищ, місця обробки кременю, кістки, шкіри, інших господарчих риб. Більшість жител оточували круглі ями діаметром і глибиною близько 1 м, які використовували для різних господарчих потреб. У них зберігали м'ясо, а також бивні і кістки мамонтів. Останні були не тільки цінною сировиною для виготовлення знарядь чи будівельним матеріалом, але і паливом для вогнищ в умовах безлісного тундростепу. Вогнища стоянок заповнені перепаленими кістками мамонтів.

Суспільства, що мешкали і мешкають у смузі вічної мерзлоти, мають постійні проблеми з дренажуванням води з поверхні житлової площі. Річ у тім, що підлога влаштованого на вічній мерзлоті житла неминуче відтавала і перетворювалася на болото. Особливо ця проблема загострювалася навесні та влітку, коли під сонячними променями нагрівалася поверхня землі. Вода, що не могла просочитися вглиб через вічну мерзлоту, просякала дерновий шар тундри.

Тонкі горизонти намівного піску в культурних шарах стоянок з території України (Межиріч, Мізин та ін.), ймовірно, свідчать про існування цієї проблеми і на стоянках прильодовикових мисливців на мамонтів. Наявність аналогічних прошарків намівного піску в ямах, що оточують житла з кісток мамонтів, свідчить, що у теплу пору року вони служили для відведення талої води з житлового приміщення. Стає зрозумілим, чому більшість відомих стоянок мисливців на мамонтів розміщувалися на мисах річкових терас з південною, «сонячною» проекцією, обмежених з двох боків ярами чи балками, а з боку річки — терасовим схилом. Ці умови сприяли дренажування площі стоянки, коли в теплу пору року під сонячними променями починала танути вічна мерзлота.

Основою не тільки раціону, але й забезпечення інших засобів існування був мамонт. Однак, судячи з фауністичних решток на стоянках, їх мешканці полювали і на дрібніших тварин — бізонів, оленів, полярних лисиць (песців), шкіри яких були необхідні для покриття жител, пошиття одягу та взуття.

Дорослий мамонт міг дати до 2 тон м'яса, чого вистачало для харчування общини з 30–50 людей протягом місяця. Знахідки кісток бізонів, північних оленів, коней свідчать, що

м'ясо цих тварин служило доповненням до в основному мамонтового раціону мешканців стоянок.

Навесні теплі зимові житла полишалися їх мешканцями, які переселялися далі від річки на плато. Саме тут паслися весною та на початку літа травоядні, в тому числі мамонти. На літніх пасовиськах мисливці жили в легких, портативних житлах. Коли наступали осінні холоди більшість тварин мігрували на південь, а ті, що лишалися, ховалися від холодних вітрів у річкових долинах. Люди також спускалися в затишні річкові долини на минулорічні зимові стійбища, де ремонтували монументальні зимові житла для чергової зими. Починався новий річний господарський цикл.

На відміну від реалістичних зображень тварин на стінах печер Франції (Мал. 35, 38), Іспанії, Німеччини, мистецтво мисливців на мамонтів з території України відзначається схематизмом. Широко відомі витвори палеолітичного мистецтва зі стоянки Мізин на Чернігівщині. З бивня мамонта виготовлені 20 схематизованих фігурок жінок та 2 браслети, вкриті прокресленим орнаментом у вигляді меандрів та ялинки. Знайдено щелепи та лопатку мамонта з орнаментами у вигляді зигзагів та меандрів, нанесених червоною вохрою. Встановлено, що відомий мізинський меандр наслідує структуру бивня мамонта, малюнок якої проявляється, якщо розпиляти бивень під кутом 45°.

Схематизовані жіночі статуетки, геометричні орнаменти та композиції на кістках в Україні знайдені на стоянках Межиріч, Добранічівка, Пінці, Кирилівська, Оболоння.

ІСТОРИЧНІ ДОЛІ

Судячи з датувань відомих палеолітичних стоянок з кістками мамонтів Центральної та Східної Європи, спосіб життя мисливців на мамонтів сформувався близько 25–20 тис. р. т., а справжній його розквіт припадає на пізньольодовиковий час — 15–14 тис. р. т., коли функціонували відомі у світі стоянки з житлами з кісток мамонтів басейну Середнього Дніпра та Десни (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Пінці, Юдиново, Супонево, Єлисеєвичі, Тимонівка тощо). Іншими словами, розквіт суспільств мамонтових мисливців у Європі безпосередньо передував зникненню мамонтів на континенті, що сталося близько 13 тис. р. т. Це дало підстави для твердження про знищення мамонтів первісними мисливцями.

Однак ця нещодавно популярна версія причини вимирання мамонтів у наш час втратила більшість прихильників. Адже мамонти зникли не тільки у відносно щільно заселеній первісними мисливцями Європі, чи на плато прерій в Північній Америці, але й у тундрах Сибіру, де суттєвого тиску з боку людини на їх популяцію не було. Хоча й сталося це значно пізніше — 6 тис. р. т.

Очевидно, що вимирання мамонтів збіглося в часі з різкими кліматичними змінами на межі плейстоцену та голоцену не випадково. На думку М. К. Верещагіна (1979, с. 179) сталося це, перш за все, внаслідок кліматичних змін, пов'язаних з деградацією Скандинавського льодовика. Періодичне проникнення теплих і вологих циклонів у Європу з Атлантики спричинило суттєве збільшення товщини снігового покриву. Мамонт не зміг добувати необхідні йому 200 кг сіна на день з-під товстого снігового покриву. Нестача кормів узимку стала однією з причин вимирання наприкінці льодовикової доби не тільки мамонтів, але й шерстистих носорогів, бізонів, вівцебиків, гігантських оленів тощо. Крім того, зумовлені атлантичними циклонами періодичні відлиги спричинювали намочання густого хутра мамонтів, вівцебиків, бізонів. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни і масової загибелі тварин від переохолодження.

Отже, попри те, що певну роль у знищенні мамонтів відіграли первісні мисливці, головною причиною вимирання волохатих гігантів все ж були несприятливі для їх популяції природно-кліматичні умови, які склалися внаслідок потепління наприкінці льодовикової доби. Більшість дослідників вважають, що мамонти в Європі вимерли близько 13 тис. р. т., що призвело до зникнення мисливських колективів, які спеціалізувалися на промислі цих тварин.

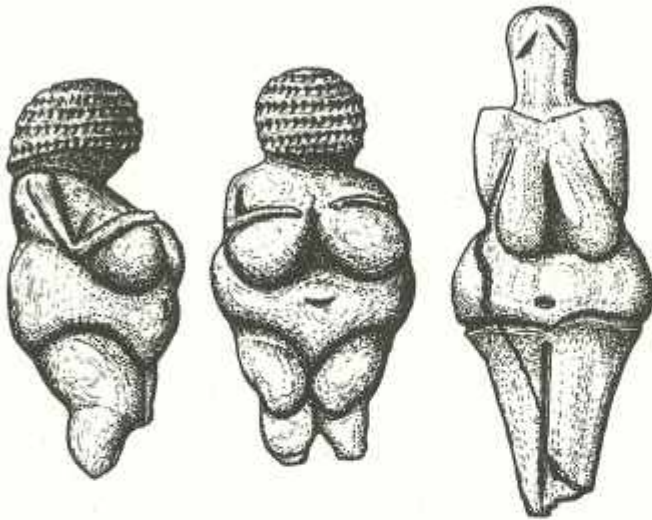
З цього часу до різкого потепління 10 тис. р. т. в середній смузі Європи (у т. ч. у північній частині України, Прикарпатті, на Волині та Поділлі) триває доба північного оленя (Залізняк, 1989; 1999).

ЛЮДИ ПРИЛЬДОВИКІВ'Я

Кожній природно-кліматичній смузі планети властивий певний адаптивний тип людського організму. Так, антропология та медицина свідчать про деякі особливості функціонування людського організму в умовах дуже холодного кліма-

ту, які, очевидно, були притаманні прильодовиковим мисливцям палеоліту. Зокрема, корінні мешканці холодних арктичних напівпустель та тундри, як правило, належать до так званого арктичного типу адаптації (Алексеева, 1986, с. 151–152), певні риси якого, напевно, спостерігалися у прильодовикових мисливців доісторичної Європи.

Раціон первісних мисливців прильодовиків'я та досліджуваних етнографами аборигенів субарктики був надзвичайно багатий білками та жирами, але дуже бідний на вуглеводи та вітаміни, що дало підстави умовно назвати його «раціоном

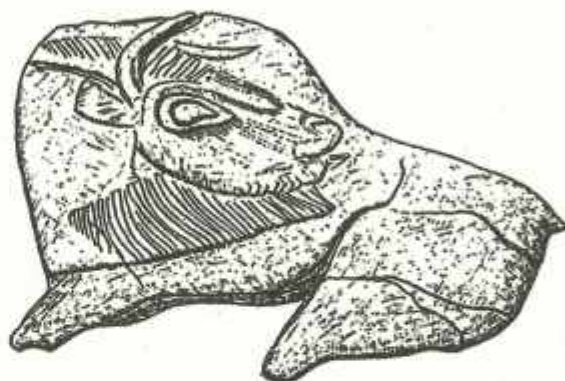

Мал. 40. Скульптурні зображення жінок з бивня мамонта з Вілендорфу (Австрія) та Дольні Вестоніце (Моравія)

м'ясоїдної тварини». Зумовлений він, з одного боку, своєрідністю тваринного та рослинного світу тундри, а з іншого — потребою організму у висококалорійній їжі в умовах низьких температур. Етнографічні паралелі свідчать, що в холодних умовах субарктики доросла людина вживала велику кількість м'ясної їжі — від 4 до 6 кг м'яса і жиру щодня (Моуэт, 1963, с. 104; Пидопличко, 1969, с. 153). М'ясна дієта потребувала великої кількості рідини, необхідної для виведення з організму шкідливих азотистих сполук. Тому мешканці Приполяр'я мають великі нирки і печінку, широку талію. Процеси підсиленого окислення білків та жирів зумовили підвищену потребу організму в кисні, внаслідок чого грудна клітка корінних мешканців Півночі дуже розвинена.

У холодному кліматі значного розвитку досягав теплоізолюючий жировий прошарок, особливо у жінок. Тепловіддача організму тим вища, чим більша площа тіла, тому для корінних мешканців Приполяр'я характерні невисокий зріст, широка талія, короткі ноги та руки, що полегшує забезпечення кров'ю периферійних ділянок тіла (Алексеева, 1986, с. 136–146).

Судячи з характерних пропорцій палеолітичних жіночих статуєток з бивня мамонта (короткі ноги, потужний жировий прошарок) (Мал. 40), особливості фізіології та морфології сучасних аборигенів Півночі, зумовлені довготривалим прожи-

Мал. 41.
Кістяна платівка
із зображенням
первісного бізона
зі стоянки Ла-
Мадлен (Франція)

ванням у холодному кліматі, значною мірою були властиві представникам мисливських суспільств прильодовикової Європи (мисливці на мамонтів, тундрових оленів, бізонів, мисливці прильодовикових гір та ін.).

Мешканці холодної тундри незалежно від статі і віку, з пізнього палеоліту і донедавна, носили виготовлений зі шкури північного оленя хутряний одяг. Він складався з довгої, глухої парки з капюшоном, хутряних штанів, заправлених в унти. Про глибоке палеолітичне коріння традиційного одягу корінних народів Арктики свідчать не тільки масові етнографічні дані, але й костюм пізньопалеолітичних статуєток з бивня мамонта зі стоянок Мальта та Буреть та рештки одягу з поховань на палеолітичній стоянці Сунгир.

МИСЛИВЦІ НА БІЗОНІВ

У верхньому палеоліті надчорноморські степи від гирла Дунаю до гирла Дону, на відміну від освоєної мисливцями на мамонтів півночі України, населяли спеціалізовані мислив-

ці на бізонів (Мал. 41). У льодовикову добу цей неповторний світ простирився далеко на південь, адже північна берегова лінія Чорного моря через падіння рівня води на 100 м, про яке йшлося вище, проходила на 150–200 км південніше від сучасної — по широті гирла Дунаю, півострова Тарханкут, Керченської протоки. На стоянках Велика Аккаржа під Одесою, Анетівка, Сагайдак у пониззі Південного Бугу, Нововолодимирівка у Присивашші, Амвросіївка, Муралівка, Янісоль у Донбасі кістки бізона абсолютно переважають над рештками інших тварин. Найдавніші з цих стоянок датуються близько 20 тис. р. т., коли очевидно і сформувався спосіб життя мисливців на бізона Надчорномор'я.

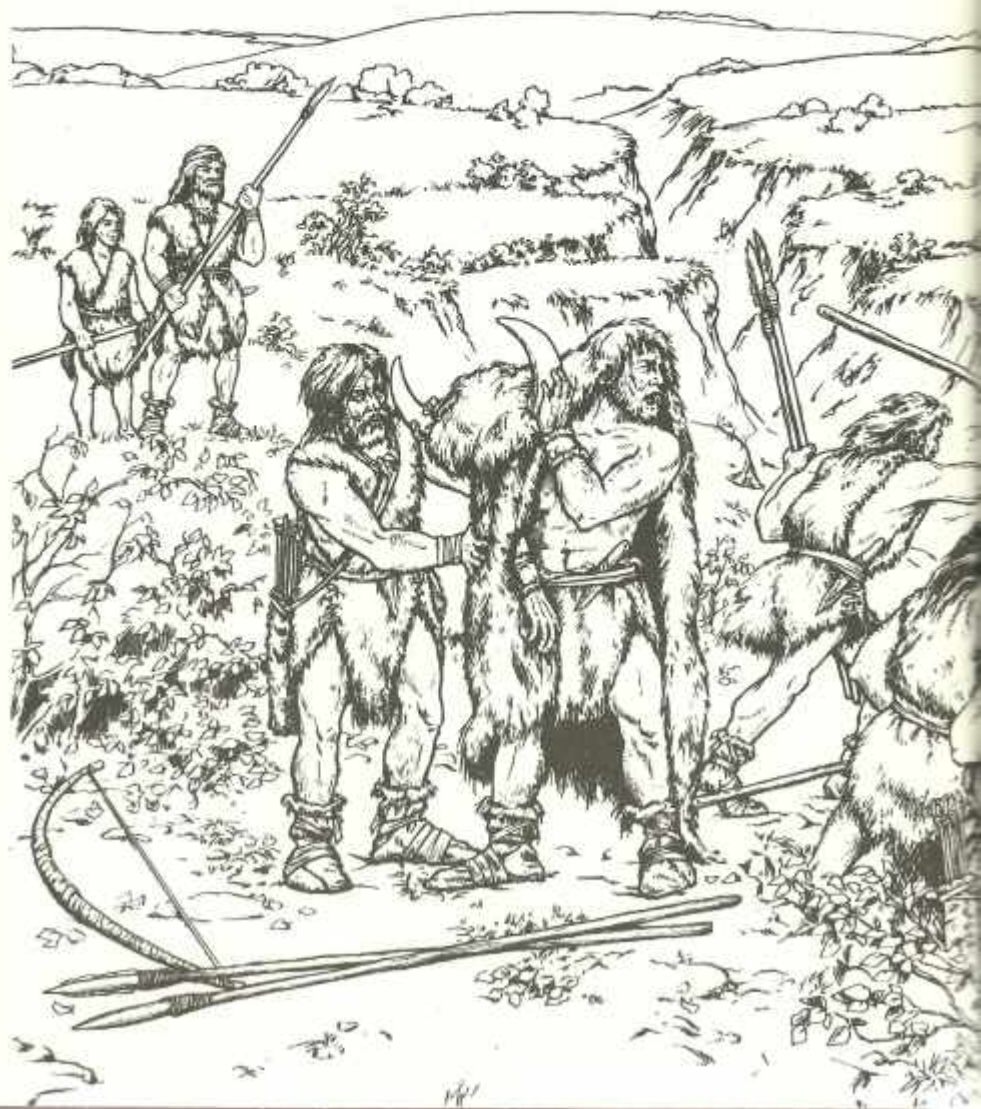
Основним способом полювання на бізона у палеоліті був колективний загін стада тварин до яру. У такому полюванні брала участь уся община, а іноді і кілька сусідніх. Стадо тварин гнали до яру чи берегового урвища. Бізони мали поганий зір, тож щільною масою бігли за лідером, який, побачивши урвище, не мав змоги змінити рух і передні ряди стада під тиском задніх зривалися до яру, де їх добивали мисливці (Мал. 42). Головною зброєю мисливців на бізонів надчорноморських степів були списи з кістяними наконечниками, які по краям були оснащені гострими крем'яними пластинками.

На місці забою туші білували й розтинали на частини для транспортування на стоянку. Відсутність транспортних засобів виключала можливість транспортування м'яса на значну відстань, тому мисливська община влаштовувала табір неподалік від створених на місці забою запасів м'яса, які нерідко забезпечували общину їжею на кілька місяців. Слідами такого колективного заgonу бізонів до яру є стоянка біля м. Амвросіївка на Донеччині. Тут досліджено давній яр, заповнений кістками сотень бізонів, серед яких траплялися кістяні наконечники списів, крем'яні ножі для розрізування туш. Поряд розкопана стоянка, де власне і жили мисливці, які вполювали велике стадо первісних биків (Мал. 43).

Такі місця масового забою бізонів у великій кількості відомі у преріях Північної Америки, де загоном до урвища добували бізонів протягом останніх 10 тис. років, аж до початку XIX ст. Етнографічні дані про спосіб життя індіанських мисливців на бізонів прерій допомогли реконструювати суспільство степових мисливців Надчорномор'я палеолітичної доби.

Особливо масовими колективні полювання на бізонів були восени, адже саме у цей час бізони відносно спокійні та

Маа. 42. Полювання на бізонів 19 тис. р. т.
Амвросіївка (Донецчина)

утворюють величезні стада. Влітку бізони набирали максимальної ваги, а їхнє м'ясо та шкури — найвищої якості. До того ж зимові холоди сприяли тривалому збереженню м'яса. Вполювавши стадо бізонів під час осінньої міграції тварин, община могла щасливо пережити зиму у захищеній від холодних вітрів річковій долині.

Мал. 43. Кістки бізонів на місці полювання біля Амвросіївки

Якщо взимку бізони харчувалися гілками кущів у прирічкових заростях, то навесні вони переходили на вододіли і плато, де паслися і на початку літа, доки не вигорала трава. Поведінка об'єкта полювання зумовлювала річний господарський цикл мисливських колективів. Люди зимували на місці осіннього забою бізонів у річкових долинах, а навесні піднімалися з долин на степові пасовиська на плато. Восени мисливці слідом за тваринами спускалися в затишні річкові долини для нового колективного полювання і зимівлі. Тому, на відміну від великих зимових стійбищ річкових долин, на плато відомі численні невеликі короткотривалі стоянки. Разом із тим, колективні полювання на стада бізонів, схоже, відбувалися і на літніх пасовиськах далеко від великих річок.

Бізон забезпечував мисливців степу всім необхідним — різноманітною м'ясною їжею, шкірою для виготовлення одягу, взуття, покриття жител. З рогу і кістки робили знаряддя і предмети побуту, зі шкіри, вовни, сухожилля — мотузки для господарчих потреб, мозок використовували для вичинки шкір, а гній як паливо у безлісому степу. Провідна роль бізона спричинила виникнення його культу, сліди якого простежені на стоянці Анетівка II на Південному Бузі.

Мешкали степові мисливці на бізона в легких портативних житлах конічної форми типу чуму народів Сибіру або тіпі американських індіанців. У такому круглому в плані житлі, що мало каркас з жердин і покриття зі шкір, мешкала сім'я чисельністю до 8–10 осіб. На місці таких сімейних жител залишаються скупчення крем'яних виробів, кісток тварин, вугілля та попелу від вогнищ діаметром 8–10 м — так звані крем'яниці, які відомі на багатьох степових стоянках.

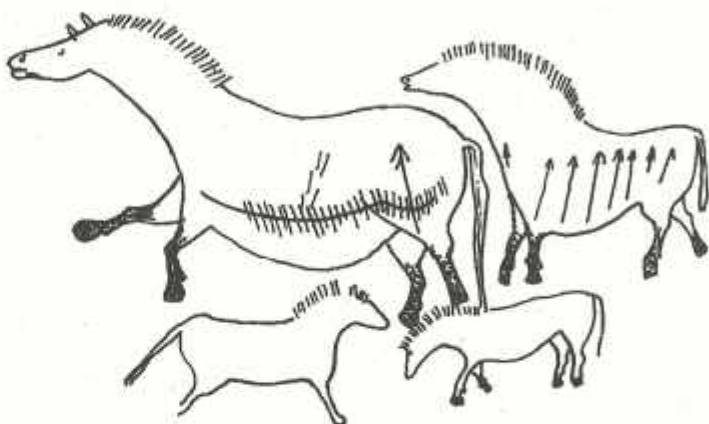
Степові мисливці на бізонів мешкали в Надчорномор'ї 20–10 тис. р. т. Поступове вимирання бізонів у фінальному палеоліті спричинило збільшення ролі промислу коня (Мал. 44). У наступну мезолітичну добу, у зв'язку з поширенням лісостепових ландшафтів, провідне значення у мисливському господарстві Надчорномор'я мало полювання на тура.

МИСЛИВЦІ ПРИЛЬОДОВИКОВИХ ГІР

У горах прильодовикової Європи (в Піренеях, Альпах, Карпатах, Кримських горах) склалися своєрідні природні умови, що спричинили певну специфіку способу життя гірських мисливців палеоліту. Альпійські луки в горах Європи значно збільшили свою площу і майже зімкнулися з холодними тундростепами рівнинних територій. Разом з тим, у долинах передгір'їв завжди зберігалися лісові масиви, в яких мешкали нестадні травоядні: благородний олень, кабан, косуля. Стадні тварини прильодовиків'я (коні, бізони, північні олені, сайгаки) навесні здійснювали сезонні міграції на багаті пасовиська полонин Карпат та яйли Кримських гір, а восени з холодного, вітряного високогір'я спускалися на пасовиська рівнин біля підніжжя гір. Міграційні шляхи травоядних проходили долинами гірських річок, що зв'язували альпійські луки з передгір'ями. Більшу частину року люди мешкали в передгір'ях, у печерах річкових долин, на шляхах сезонних міграцій стадних тварин. В основі господарства лежав

мисливський контроль над сезонно мігруючими стадами прильодовикових травоїдних, а також полювання на нестадних тварин гірських лісів. У теплу пору року мисливці піднімалися для полювання на літні пасовиська стадних копитних на альпійські луки. Печерні стоянки гірських мисливців прильодовиків'я відомі в долинах гірських річок Криму (Сюрень, Аджі-Коба, Шан-Коба, грот Скелястий, Буран-Кая) та Карпат (Молочний Камінь).

Мал. 44.
Зображення коней,
уражених списами
чи стрілами, з пече-
ри Ласко (Франція)

МИСЛИВЦІ НА ПІВНІЧНИХ ОЛЕНІВ. КЛІМАТИЧНІ ЗМІНИ

В останні тисячоліття палеоліту (13–10 тис. р. т.) відступаючий льодовик зафіксувався на північному березі Балтії. Біля його підніжжя утворилося величезне холодне Балтійське прильодовикове озеро, що живилося водами танучого льодовика, один з язиків якого у районі Данії та Південної Швеції відгородив Балтію від Атлантичного океану. Північний берег водойми утворювала суцільна крижана стіна. Від неї відколювалися айсберги, що плавали по Балтійському озеру, рівень якого був на 30 м вищим за рівень Світового океану. Велика холодна водойма на Півночі Європи разом із рештками льодовика зумовили збереження холодного континентального клімату на континенті.

Разом із тим, зменшення льодовика призвело до різкого послаблення холодних північних вітрів зі Скандинавії, які зумовлювали надзвичайно холодний і сухий клімат прильодо-

викової Європи. Як наслідок, над Атлантикою починають зароджуватися циклони, що періодично несли на схід Європейського континенту теплі і вологі маси повітря. Взимку це призводило до різкого збільшення товщі снігового покриву та періодичних відлиг.

Товстий сніговий покрив різко погіршив харчування мамонтів, вівцебиків, шерстистих носорогів, бізонів. Їх густий вовняний покрив, розрахований на холодний, але сухий клімат намокав під час відлиг. Наступні заморозки призводили до змерзання мокрої вовни і загибелі тварин.

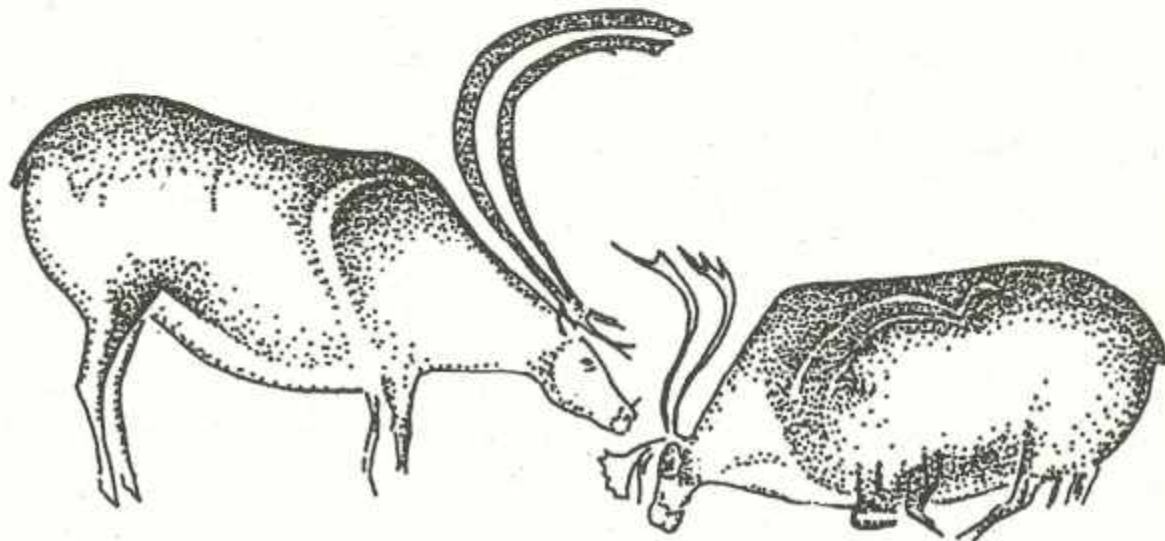
Ці природні фактори, а також інтенсивна мисливська діяльність первісних мисливців зумовили вимирання мамонтів та інших холодолюбних травоядних у прильодовиковій Європі близько 13 тис. р. т. Місце мамонтів на засніжених пасовиськах середньої смуги Європи від території Франції до Дону та Верхньої Волги зайняли величезні стада північних оленів, які більше пристосовані до заболочених тундр і здатні добувати їжу з-під глибокого снігу товщиною до 70 см. Первісні мисливці прильодовикової Європи переходять до полювання на оленів. Почалася доба північного оленя, яка охоплює три останні тисячоліття льодовикової епохи — фінальний палеоліт, що датується 13–10 тис. р. т. Саме у цей час, наприкінці льодовикової доби шляхом приручення вовка був виведений собака — надійний помічник мисливців наступної мезолітичної доби.

Мисливці на тундрового оленя донедавна мешкали в лісотундрах Канади та Сибіру і були докладно описані етнографами. Археологічні матеріали, доповнені багатьма свідченнями етнографії щодо суспільств тундрових юкагірів Чукотки, лопарів Скандинавії, нганасан Таймиру, ескімосів карібу канадської тундри та Аляски (Попов, 1936, 1948; Моуэт, 1963; Симченко, 1976; Gubser, 1965; Birket-Smit, 1936), дали підстави для реконструкції способу життя мисливців на оленя кінця льодовикової доби (Зализняк, 1994, с. 22–43; 1989; 1999а, с. 39–56). Спосіб життя етнографічних народів Півночі дає уявлення про буття прильодовикових мисливців Європи.

Тундровий олень (Мал. 45), як єдиний масовий великий ссавець тундростепів фінального палеоліту, відігравав виключну роль у господарстві мешканців прильодовиків'я. Просуваючись слідом за відступаючим льодовиком, олень приваблював людину на північ, створював умови і забезпечував усім необхідним для проживання в холодних тундро-степях — м'ясом,

жиром, шкірами для одягу, взуття та покриття чумів. З оленячих рогів робили предмети побуту, наконечники мисливської метальної зброї, зі шкіри та сухожилля — мотузки, мозок та печінку тварин використовували для вичинки шкір.

Північним оленям властиві стадність та рухливий, міграційний спосіб життя. Стадність дає тваринам можливість спокійно пастися, не слідкуючи за хижаками. Однак, поїдаючи

Мал. 45.
Зображення північних оленів на стіні печери Фон-де-Гом (Франція)

траву та лишайники, стада постійно змушені змінювати пасовиська. Щоб жити, олені повинні рухатися. Восени, рятуючись від зимових холодів величезні стада оленів мігрували на південь, а навесні — у зворотному напрямку на північні пасовиська, де багато соковитої трави і не докучає гнус (Мал. 46).

СПОСОБИ ПОЛЮВАННЯ НА ОЛЕНЯ

Незмінність шляхів сезонних міграцій створювали умови для періодичних колективних полювань на постійних міграційних шляхах оленів. Такі полювання відбувалися восени і навесні у місцях традиційних переправ мігруючих стад через ріки і озера (Мал. 47). Тундрові мисливці Сибіру та Канади недалекого минулого більшу частину м'яса добували саме під час колективних осінніх та весняних полювань на переправах оленів через ріки — так званих поколок. Особливо продуктивним було осіннє полювання, коли мисливці з метою створення зимових запасів м'яса вбивали сотні і навіть тисячі оленів. Восени тварини мали максимальну вагу, а їх м'ясо і шкіри — найвищу якість.

Найчастіше поколка здійснювалася силами однієї общини, яка нараховувала в середньому близько 30 осіб і складалася з 5–7 окремих сімей. Активних дорослих мисливців у такому колективі було не більше десяти. Перед першими заморозками община поселялася на шляху осінньої міграції оленів, біля їх традиційної переправи через річку. Щоб не злякати тварин, чуми ставили на певній відстані від переправ і нижче по течії річки. Під час поколки вбиті та поранені тварини зносилися течією річки ближче до табору мисливців.

Перед настанням зими олені збираються у величезні стада, що часом налічують десятки тисяч голів і з великою швидкістю починають рухатися традиційним міграційним шляхом на південь. З наближенням стад в тундрі різко збільшуєть-

ся чисельність вовків та лисиць, а на обрії з'являються хмари вороння. При підході оленів до річкової переправи мисливці ховалися у прирічкових заростях та у густій траві. Коли перші олені перепливали річку, стадо вже не могло зупинитися і не зважало на людей.

Олені на річковій переправі — легка здобич для мисливців, які кидали з берега в тварин гарпуни, стріляли з луків (Мал. 48). Гарпуни з рогу оленів та численні наконечники стріл — характерні знахідки на стоянках мисливців фінального палеоліту. Поколка не припинялася доти, доки не переправлялося усе стадо. Іноді полювання тривало без перерви добу і більше. Вбивали сотні тварин. Нижче за течією вбитих та поранених оленів витягали на берег, де жінки оббілювали та розчленовували туші, готуючи запаси на зиму.

У місці поколки тундра ставала червоною від в'яленого м'яса. Біля річки на кілках розпинали сотні шкір, які жінки обробляли спеціальними скребачками. Височіли численні кам'яні піраміди, під якими зберігалися розрубані на частини туші. Житла заповнювалися зимовими запасами — в'яленим м'ясом та оленьчим жиром.

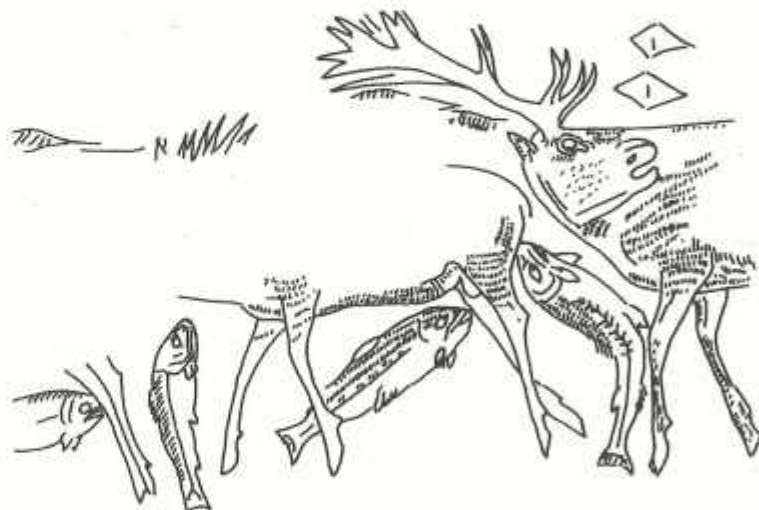
Мал. 46.
Зображення стада мігруючих оленів на кістяній пластині. Тейжа (Франція)

Міграція передувала першим морозам, які сприяли збереженню заготовленого м'яса протягом довгих зимових місяців. Після успішної поколки мисливська община зимувала в кількох чумах біля створених восени запасів оленини.

РАЦІОН

На зиму м'ясо заморожували, в'ялили над вогнищами чи сушили, розвісивши на куцах. Туші оленів завальювали камінням або брилами криги, щоб вберегти їх від хижаків. Раціон тундрових мисливців виключно м'ясний. На добу людина з'їдала кілька кілограмів оленього м'яса та жиру, переважно в сирому вигляді, оскільки у провареному м'ясі не збері-

Мал. 47. Північні олені, які перепливають річку. Грот Лорте (Пиреней)

гаються необхідні людському організму вітаміни та мікроелементи. Не випадково слово ескімос алгонкінською мовою значить «сироїд». При білуванні оленя у сирому вигляді з'їдали серце, нирки, печінку, легені, сухожилля ніг, язик, головний та кістковий мозок, нутряний жир і навіть багатий на вітаміни вміст шлунку — «моняло».

Щоб забезпечити організм сіллю, пили багато свіжої крові, яку також заморожували на зиму крижаними брилами. Потім з неї варили «кров'яний суп». Для цього заморожену кров розтоплювали і доводили до кипіння у дерев'яних коритах, кидаючи туди розпечене на вогнищі каміння. Їли багато жиру, оскільки в холодному кліматі організм потребував величезної кількості калорій.

Поїдання сирої оленини забезпечувало людський організм необхідними вітамінами та мікроелементами, але інфікувало його гельмінтами, що були однією з причин ранньої смертності народів Півночі.

М'ясо оленя становило основу раціону тундрових мисливців, починаючи з доби північного оленя кінця палеоліту до початку ХХ ст. Поняття «їжа» і «олень» у ескімосів-карібу канадської тундри синонімічні і позначаються одним словом (Моуэт, 1963, с. 109). По всьому Заполяр'ю м'ясо оленів ще недавно вважалося єдиним справжнім продуктом, м'ясо зайців та куріпок — їжею злидарів, а риба — неповноцінним продуктом харчування (Симченко, 1976, с. 84).

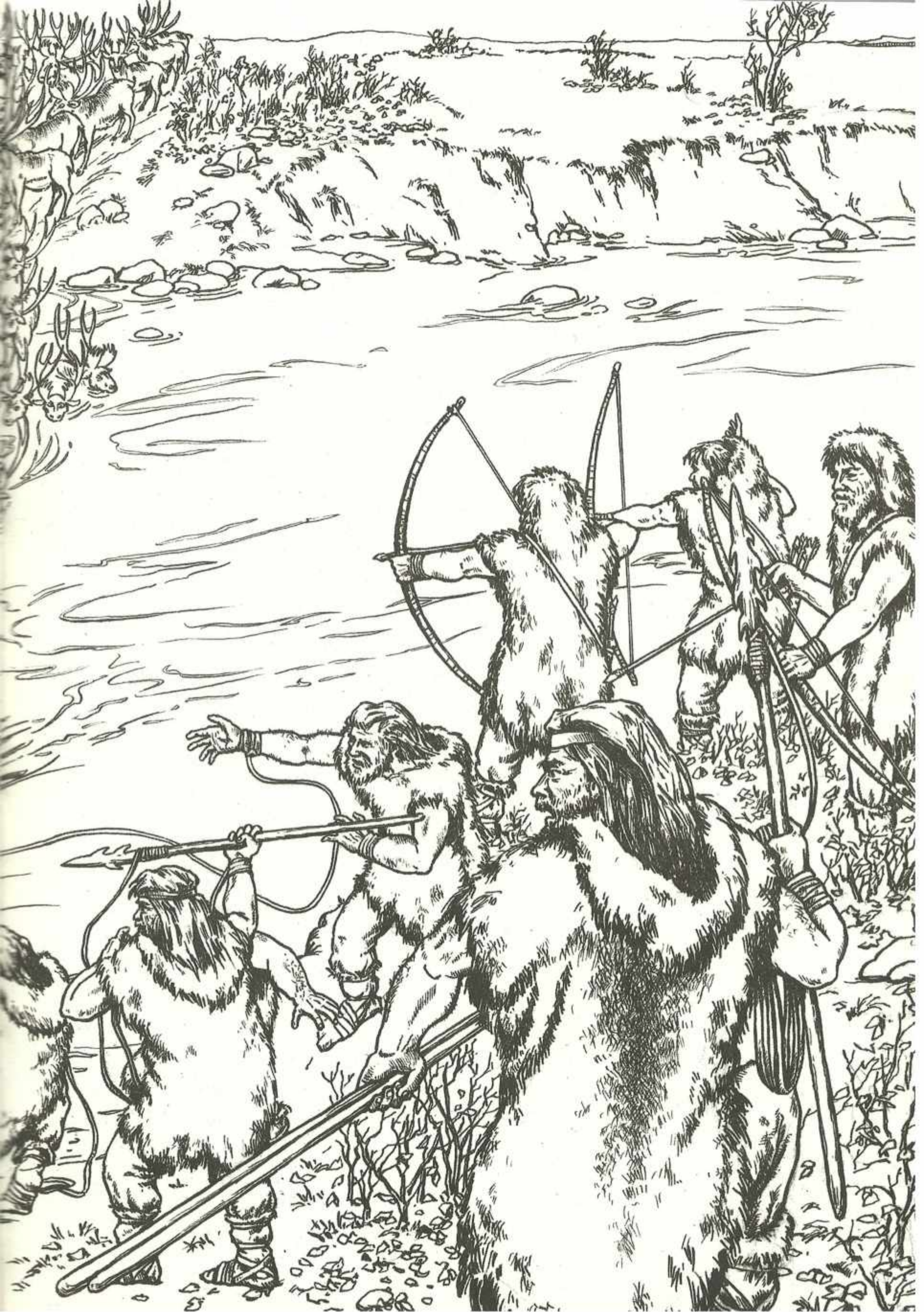
М'ясний раціон тундрових мисливців призводив до накопичення в організмі великої кількості токсичних речовин, які виводилися шляхом вживання величезної кількості рідини — супів, трав'яного чаю, води. Тому народам Півночі властиві великі нирки, розвинена грудна клітка та легені, які забезпечували киснем процес окислення великої кількості м'яса та жиру в організмі. У них також розвинений теплоізолюючий шар жиру. Цим пояснюється огрядність палеолітичних «венер», які демонструють канон жіночої краси прильодовикових мисливців (Мал. 40). Корінним мешканцям холодних тундр властивий невеликий зріст, відносно короткі ноги та руки, що поліпшувало постачання крові до периферійних ділянок тіла в холодному кліматі. Захистом від холоду слугував досконалий хутрянний одяг та вкриті оленячими шкірами чуми, що нагадували одяг та житла етнографічних народів півночі — ескімосів, лопарів, нганасан, юкагірів, чукчів та ін.

РІЧНИЙ ГОСПОДАРЧИЙ ЦИКЛ

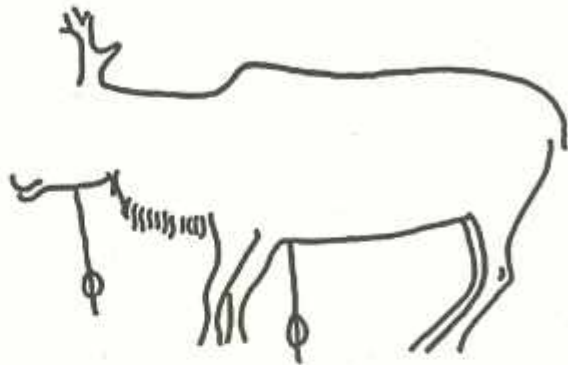
Як зазначалося, під час осіннього колективного полювання на оленів тундрові мисливці робили запаси м'яса на кілька місяців наперед, тому зима була найбільш забезпеченою їжею порою року. Поступово запаси м'яса вичерпувалися, а їхні рештки псувалися від весняного тепла. На відміну від зими, весна була голодним сезоном, коли часом доводилося полювати на зайців, полярних куріпок, а іноді харчуватися навіть мишами та їхніми запасами. Проте починалася нова весняна міграція оленів на північ. На річковій переправі влаштовувалася нова колективна поколка (Мал. 48), яка забезпечувала мисливців їжею на літній період. Щоб зберегти м'ясо протягом

Мал. 48. Полювання на північних оленів
на річковій переправі в Поліссі 10 тис. р. т.

теплого літа, з упольованих оленів виймали нутрощі, не знімаючи шкіру. В середину туші клали каміння і черево зашивали. Потім туші кидали в річку, попередньо прив'язавши їх ремінцями за ногу. У холодній проточній воді м'ясо зберігало свіжість протягом кількох місяців. Під м. Гамбург у Німеччині поряд зі стоянками палеолітичних мисливців на дні давньої

Мал. 49.
Зображення оленя,
ураженого стріла-
ми, з печери Ком-
барель (Франція)

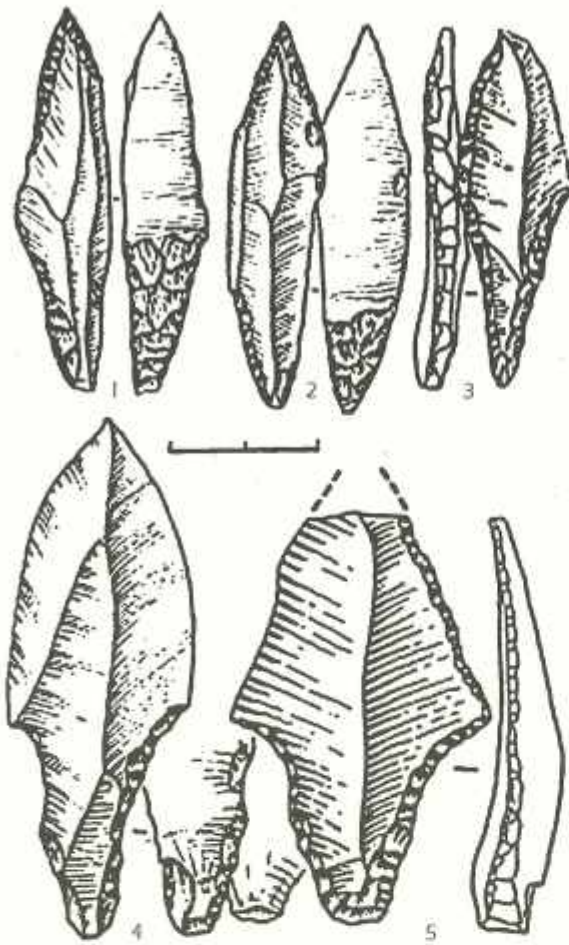
річки знайшли скелети оленів з каменями серед ребер. Отже, зафіксований етнографами спосіб зберігання м'яса в тундрі був добре відомий палеолітичним мисливцям.

Улітку стійбища переносилися на пагорби, де вітер розгнав комах. Харчувалися не тільки створеними під час весняної поколки запасами м'яса, але й полювали на оленів у тундрі з луком та стрілами (Мал. 49). Жінки та діти збирали пташині яйця, ловили гусей та качок, що линяли. З приходом осені готувалися до нової масової поколки оленів на переправах через ріки. Починався новий річний господарчий цикл.

Отже, головними подіями господарчого року мисливців на північного оленя були осіння та весняна поколки сезонно мігруючих тварин на їх традиційних переправах через ріки. Саме у цей час створювалися запаси м'яса для харчування общин протягом більшої частини року. Додатковим джерелом їжі протягом господарчого року було індивідуальне полювання на оленів за допомогою луку та стріл, відлов линяючих улітку диких гусей та качок, збирання їхніх яєць тощо.

ЖИТЛО ТА ОДЯГ

У холодних тундростенах прильодовиків'я мисливці на оленів виживали завдяки простим, але досконалим житлам та теплому одягу. Вони мешкали в житлах, що нагадували чуми

Мал. 50.
Наконечники
стріл мисливців на
оленя фінального
палеоліту.
Культури Полісся:
1, 2 — свідерська;
3 — красносіль-
ська; 4, 5 — лінг-
бійська

народів Півночі. Це було кругле в плані приміщення діаметром 4–5 м з конічним каркасом із жердин і вогнищем посередині. Накривався такий чум шкурами оленів і мав на даху отвір для виходу диму. Узимку житло утеплювалося пластами дернини та снігу. У такому житлі мешкала сім'я чисельністю до 10 осіб.

Щоразу, коли вдавалося встановити характер одягу тундрових мисливців, він був представлений глухим хутряним комбінезоном зі шкіри оленя з капюшоном. Узимку людина вдягала два таких комбінезони — нижній хутром до тіла, верхній — назовні. Дані етнографії свідчать, що при загальній вазі зимового одягу всього 3 кг в ньому можна було почувати на снігу під відкритим небом при температурі -45°C .

Різке потепління близько 10 тис. р. т. внаслідок танення льодовика зумовило швидке заростання Європи лісами. Тундра відступила далеко на північ континенту, куди мігрували і стада північних оленів. За ними з території Польщі, Литви, Білорусі та Північної України рушили і фінальнопалеолітичні мисливці на оленя — населення так званої свідерської культури (Мал. 50). Саме вони близько 10 тис. р. т. заселили неозорі простори півночі Східної Європи від східного узбережжя Балтії до Північного Уралу, які звільнилися від льодовика і заростали тайгою. Висловлена думка, що ці переселенці з Полісся та басейну Німана були далекими пращурами фінських народів східноєвропейської тайги.

УСТРІЙ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

СТАНОВЛЕННЯ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

Палеоліт — це епоха формування не тільки людини, але і найдавніших суспільств, доба драматичної боротьби людського колективізму з тваринним індивідуалізмом наших біологічних пращурів.

Як людина походить від мавпи, так і людське суспільство розвинулося з мавп'ячого стада. Протягом палеоліту воно пройшло три головні фази розвитку, які відповідають головним формам людських істот: первісне стадо архантропів, праобщина палеантропів та родова община неоантропів (Семенов, 1966; 1974; Кабо, 1986; Залізняк, 1994, с. 43–59; 1999а). Природний відбір, що, на думку вчених, суттєво впливав на формування людини аж до кінця верхнього палеоліту, впливав і на формування ранніх мисливських суспільств та розвиток матеріальної культури, яку вивчає археологія. Таким чином, фази соціогенезу відповідали етапам антропогенезу, які корелюються з головними підрозділами археологічної періодизації.

Рушійними силами розвитку первісного суспільства були інстинкти — продовження роду та харчовий. На зорі антропогенезу в праобщинах архантропів (пітекантропів) та палеантропів (неандертальців) обидва інстинкти реалізовувалися в межах одного первісного колективу, заважаючи нормальному функціонуванню останнього.

Первісне стадо архантропів (пітекантропів) ще нагадувало стадо людиноподібних мавп, від якого безпосередньо походило. Разом з тим, групи архантропів були значно згуртованішими внаслідок колективної трудової діяльності, яка стимулювала розвиток звукової сигнальної системи, тобто зародження мови. Перші паростки людського колективізму пробивалися через пануючий тваринний індивідуалізм мавп'ячої

общини, які займалися збиральництвом, що передбачає обмін продуктами цих двох галузей мисливсько-збиральницького господарства. Мабуть, у колективах архантропів робилися перші спроби первісно-зрівняльного розподілу продуктів харчування.

Однак на думку більшості вчених, зоологічний індивідуалізм панував у стаді архантропів як у сфері розподілу їжі (перш за все, м'яса), так і в статевих стосунках. Первісне стадо, об'єднання гомінід з метою колективного добування їжі, у той же час було і шлюбною спільнотою. Продукти колективного полювання розподілялися на користь найсильніших домінуючих самців, які також мали вирішальне, пріоритетне право на самок колективу пралюдей. Разом з тим, необмежені проміскуїтетні стосунки у самому стаді призводили до конфліктів серед конкуруючих між собою за жінок членів колективу чоловічої статі. Це заважало нормальній мисливській діяльності, зменшувало надходження їжі, а за умови прогресивного розвитку мисливського озброєння становило пряму загрозу існуванню не лише конфлікуючих між собою мисливців, але й інших членів стада. Адже існування первісного колективу безпосередньо залежало від узгоджених зусиль кількох мисливців у забезпеченні общини їжею.

Таким чином, інстинкт продовження роду у стаді пітекантропів реалізовувався в жорстоких, тваринних формах, які ставили під загрозу саме існування первісного колективу. Про криваві бійки між доміантними самцями у стадах архантропів свідчать ушкодження на черепах і кістках пітекантропів з печери Чжоу-Коу-Тянь під Пекіном, в яких деякі вчені вбачають навіть сліди канібалізму в первісних колективах.

Отже, первісне стадо архантропів було самодостатнім і не потребувало контактів з сусідніми колективами. Адже і забезпечення їжею, і відтворення потомства відбувалися у його межах. Однак ендогамність (внутрішньошлюбність) стада створювала загрозу його існуванню, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності колективу, до того ж призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кросомішування).

Праобщина палеантропів (неандертальців) відрізнялася від попередньої форми суспільного устрою пралюдей спробою подолання небезпечного протиріччя між інстинктами харчування та продовження роду. У сфері харчування були введені табу на канібалізм всередині колективу, зміцнилися

традиції зрівняльного розподілу їжі між усіма членами пра-общини, незалежно від їх статусу в ній та фізичної сили. Щоб не заважати добуванню їжі, поширилися заборони на статеві стосунки під час колективних полювань, що значною мірою знімало небезпечне протиріччя між задоволенням двох згаданих основних інстинктів — харчування та продовження роду. Тимчасові статеві та харчові табу стали черговим кроком від зоологічного стада до людського суспільства, могутнім стимулом розвитку людства, черговою перемогою соціального над біологічним (Семенов, 1966, с. 447–517; 1986, с. 75–82).

Однак інстинкт продовження роду вимагав періодичного зняття статевих табу. Тому праобщина палеантропів час від часу перетворювалася на проміскуїтетне стадо тварин, в якому людські стосунки перемагав зоологічний індивідуалізм. Шлюбні стосунки всередині єдиного колективу, члени якого були кровними родичами, мали негативні наслідки для суспільства палеантропів. Його розвитку заважало не тільки статеве суперництво між самцями всередині общини, а й уповільнення біологічної еволюції класичних неандертальців. Адже кровозмішення серед кровних родичів негативно впливало на біологічні процеси всередині популяції неандертальців, яка втрачала біологічну пластичність.

Будучи самодостатнім соціальним організмом, праобщина неандертальців (як і стадо архантропів) не потребувала контактів із сусідами. Вірогідно, останні взагалі не вважалися людьми, про що свідчать сліди канібалізму в печерних стоянках Європи (Крапіна в Хорватії, Муля-Герсі у Франції, Ель-Сидрон в Іспанії).

Родова община неоантропів (*Homo sapiens*). Тривалий конфлікт соціального з біологічним остаточно вирішився з винесенням статевих стосунків за межі общини. Тваринний інстинкт продовження роду був підкорений соціальним потребам колективу, що знаменувало становлення власне людського суспільства. Ця знаменна для людства подія сталася з появою *Homo sapiens*, який на зміну внутрішньошлюбній (ендогамній) праобщині неандертальців приніс у прильодовикову Європу зовнішньошлюбну (екзогамну) родову общину. Її визначальна особливість — сувора заборона шлюбів усередині общинного колективу і встановлення тісних шлюбних контактів із сусідніми общинами.

Ця соціальна революція стала могутнім поштовхом у розвитку первісного суспільства, оскільки припинила конфлікти

на базі статевого суперництва, тим самим зміцнивши і консолідувавши общину неоантропів як основну соціально-економічну ланку суспільства. Заборона шлюбних стосунків між близькими родичами в общині зняла негативні біологічні наслідки інцесту, що стимулювало антропогенез, сприяло формуванню людини сучасного типу.

Ще недавно вважалося, що *Homo sapiens* з його екзогамною родовою общиною є продуктом подальшого розвитку неандертальців з їх ендогамною праобщиною. Однак, як зазначалося вище, за останню чверть століття було з'ясовано, що неандерталець не був пращуром людини сучасного типу.

У контексті сказаного не виключено, що традиційні уявлення про лінійну еволюцію первісного суспільства від праобщини неандертальців до родової общини *Homo sapiens* є спрощенням реальної більш складної картини становлення суспільства. Якщо неантропи не є нащадками палеантропів, то й суспільство перших генетично не пов'язане з соціальним устроєм останніх. Іншими словами, родова община *Homo sapiens* з властивою їй екзогамією є не результатом еволюції ендогамної праобщини неандертальців, а своєрідним «know-how» неантропів, видовою ознакою *Homo sapiens*, притаманною йому з часів африканського дитинства (Залізник, 1998).

Проблема формування інституту екзогамії поки що далека від остаточного розв'язання. Усі існуючі нині і відомі за історичними та етнографічними джерелами суспільства *Homo sapiens* екзогамні. Зокрема, це стосується аборигенів Австралії, які покинули свою африканську батьківщину 80 тис. р. т., а близько 60 тис. р. т. досягли Австралії, де знаходилися в ізоляції до недавнього часу. Отже, є підстави вважати, що австралійські аборигени винесли екзогамність з Африки, де до неї, очевидно, перейшли ще ранні *Homo sapiens*.

Ендогамність праобщини класичних неандертальців прильодовикової Європи створила передумови їх вимирання. Втрата біологічної пластичності і здатності до еволюційного розвитку, конфлікти всередині колективів на ґрунті статевого суперництва між самцями, які мали надзвичайну силу, при неврівноваженому, агресивному характері і досконалій зброї були фатальними для усієї популяції європейських неандертальців. Їх конфліктні й неконсолідовані колективи не могли конкурувати зі згуртованими екзогамними общинами кроманьйонців. Соціальна нестабільність ендогамних колек-

тивів неандертальців була однією з причин вимирання останніх у конкурентній боротьбі з новою, краще соціально організованою формою людських істот *Homo sapiens*.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

З появою людини сучасного типу (*Homo sapiens*) відбулося становлення справжнього людського суспільства, головною складовою якого була родова, екзогамна община. Общини складалися з окремих сімей. Група общин утворювала первісне плем'я.

Сім'я

Сім'я — нижча ланка суспільства, головною функцією якої є відтворення та виховання потомства. На думку етнографів, парна сім'я остаточно сформувалася у пізньому палеоліті в процесі освоєння *Homo sapiens* прильодовикових просторів (Семенов, 1974).

Просування первісних людей у прильодовикову зону поглибило господарську спеціалізацію чоловіків та жінок. Роль жінки у забезпеченні суспільства продуктами харчування знизилася до мінімуму. Адже традиційно жіноча галузь первісної економіки (збиральництво їстівних рослин, дрібних тварин, комах) не могла бути ефективною у прильодовиковій зоні через бідність її рослинного й тваринного світу. Головна турбота про забезпечення продуктами харчування общини лягала на плечі чоловіків-мисливців, тому що полювання на великих прильодовикових травоядних (мамонта, носорога, бізона, коня, північного оленя, вівцебика та ін.) висувало підвищені вимоги до фізичної сили людини. Водночас опанування холодних просторів було неможливе без теплового одягу та досконалого житла. Тому жінки, не маючи змоги добувати їжу збиральництвом, освоїли виготовлення одягу, взуття, будівництво жител. Оскільки чоловіки значну частину часу проводили на полюванні поза поселеннями, то на плечі жінки лягали не лише турботи про дітей, але й про житло та підтримку вогню.

Такий статевий розподіл праці простежується у мисливських народів лісотундри недавнього минулого. Нганасани Таймиру та інші народи Півночі вважали промисел північного оленя найважливішим, а в минулому єдиним заняттям

чоловіка-мисливця. Основним критерієм змушнення юнаків була здобич першого оленя. Після успішного полювання юнак визнавався повноцінним чоловіком і міг заводити власну сім'ю.

Мандрівник по Сибіру XVIII ст. В. І. Йохельсон так визначав функцію чоловічої частини суспільства мисливців на оленя: «Вся турбота промисловика полягала у здобичі м'яса. Він повинен блукати, щоб знайти слід лося чи оленя, потім гнати цей слід і, наздогнавши тварину, так непомітно підійти до неї, щоб без промаху послати смертельну стрілу. Тут закінчуються обов'язки промисловика. Він прямує до стійбища, а по його сліду їдуть заміжні жінки на собаках по м'ясо і потім ділять його між окремими оселями. Чоловіки, особливо сам промисловик, не втручалися у цю справу. Його справою було лише вбивати» (Йохельсон, 1898, с. 150).

Основним обов'язком жінки у нгансанів вважалося пошиття одягу. У всіх народів Півночі це заняття вважалося виключно жіночою і сакральною справою. Після смерті жінки в її могилу клали весь запасний одяг її чоловіка і чум, покриття якого вона виготовила сама. Чоловікові залишалася лише його зброя, і він був змушений або завести нову сім'ю, або жити з родичами жінки.

Жінці належало не лише житло, а й вогонь у ньому. У нгансанів чоловік не повинен був навіть торкатися вогнища. Якщо йому треба було розкурити люльку, то це могла зробити тільки жінка. У всіх народів Півночі божества вогню (як і одягу) жіночого роду (Симченко, 1976, с. 193, 266).

Глибокий поділ праці між чоловіком і жінкою в тундрових умовах виключав можливість існування людей поза сім'єю. Тому в шлюб жителі тундри вступали дуже рано, а холостяк вважався явищем екстраординарним і протиприродним.

Так само як серед етнографічних мисливців на північного оленя, жінка в умовах суворого клімату прильодовикової Європи повністю залежала від чоловіка як єдиного добувача їжі, а чоловік — від жінки як господарки житла, вогню, одягу, взуття. Ці фактори стимулювали формування парної сім'ї у прильодовикових мисливців верхнього палеоліту Європи.

Сім'я в мисливському суспільстві в середньому налічує 5–7 осіб. Її чисельність пояснюється можливостями мисливських суспільств щодо самовідтворення. Первісні мисливці ведуть рухливий кочовий спосіб життя, не користуючись транспортом. При частих переміщеннях сімей обов'язком жінок було

транспортування не лише малолітніх дітей, а й усього домашнього скарбу. Тому жінка могла ростити, годувати, а головне — транспортувати лише одне дитя. Поки воно не починало ходити самостійно, жінка не могла дозволити собі ще одну дитину. Тому перерва між народженням дітей у первісних матерів була не менша ніж три роки. Якщо за цей час народжувалося дві дитини, то одна з них була приречена на загибель. За даними етнографії, первісні мисливці нерідко вбивали немовлят (інфантицид). У минулому це був єдиний ефективний спосіб регулювання народжуваності. Оскільки суспільство було зацікавлене у максимальній кількості мисливців, які годували общину, то найчастіше вбивали новонароджених дівчаток. Це, в свою чергу, нерідко породжувало дефіцит наречених у стародавніх мисливців та збирачів.

Середня тривалість життя жінки у суспільствах первісних мисливців через антисанітарію, відсутність медичної допомоги, великі фізичні навантаження приблизно дорівнювала 35 рокам. За таке коротке життя в умовах кочового мисливського побуту вона могла виховати не більше 7 дітей, тож сім'я налічувала в середньому 5–7 осіб різного віку (Birdsell, 1968, р. 236, 237).

Сучасна археологія та етнографія не дають підстав говорити про період матріархату в первісній історії людства. Лідерство чоловіка в суспільстві веде свій початок ще від наших мавпячих пращурів. У мавпячих зграях домінують самці, які значно сильніші за самок. Людина формувалася в умовах засвоєння навичок полювання. Оскільки це складне заняття з моменту появи пралюдини було функцією переважно чоловіків, мисливство суттєво впливало на розвиток не лише їхнього організму, а й психіки та інтелекту. Засвоєння хлопчиком мисливських навичок вимагало більших зусиль та часу, ніж підготовка дівчинки до виконання соціальних функцій матері та постачальниці продуктів збиральництва. На думку шведського дослідника Я. Ліндблада, саме цим пояснюється відомий факт, що організм і мозок чоловіків формується до 25 років, а жінок — до 18–19 років (Линдبلاد, 1991, с. 170–172).

У кам'яну добу полювання було найважливішою й найскладнішою галуззю життєзабезпечення. Тому чоловік-мисливець у переважній більшості мисливських народів вважався найціннішим членом первісного колективу. Він був як головою сім'ї, так і ватажком общини. Причому лідерами общин були не наймудріші і найстарші їх члени, а найбільш вправні

мисливці у розквіті сил. Тому й інфантицид поширювався насамперед на новонароджених дівчаток як менш цінних, ніж майбутні мисливці-хлопчики, членів общини.

У переважній більшості відомих етнографічних мисливських суспільств соціальний статус жінки у колективі значно нижчий, ніж чоловіка. Тож матриархат, у значенні лідерства жінки, для первісних мисливців не є типовим. Тільки в новітні часи становище жінки в суспільстві поліпшилося настільки, що наблизилося до соціального статусу чоловіка.

Припущення етнографів про наявність сім'ї у кроманьйонців прильодовикової Європи (Семенов, 1974) підтвердили археологічні матеріали. Виявилось, що мисливські стоянки, починаючи з верхнього палеоліту, складаються зі скупчень археологічних решток діаметром близько 10 м, які археологи називають крем'яницями. У центрі такого скупчення знаходять рештки сімейного житла типу чуму діаметром до 5 м, біля якого розташовані окремі вогнища, місця обробки кременю, шкіри, господарчі ями, різноманітні відходи виробництва. Стоянки-кREM'яниці кінця палеоліту та мезоліту, як і житла в їх центрі, за розмірами та структурою ідентичні зі стоянками та житлами окремих парних, або малих сімей етнографічних мисливців на оленя Приполяр'я. Останні складаються з батька, матері, кількох дітей, 1–2 представників старшого покоління і налічують в середньому 5–7 осіб.

Таким чином, тісний економічний союз чоловіка та жінки з метою постійного взаємного обміну продуктами праці був необхідною передумовою освоєння прильодовикових просторів людиною. Цей фактор став визначальним для формування парної (малої, нуклеарної) сім'ї у прильодовикових мисливців пізнього палеоліту. Сім'я виконувала функцію відтворення та виховання потомства. У середньому вона нараховувала 5–7 людей і складалася з батька, матері, кількох дітей, 1–2 представників старшого покоління, іноді якогось самотнього родича. Одружувалися лише на жінках із сусідніх общин. Дружина переселялася до чоловіка. Сім'ї жили в окремих житлах і вели власне господарство.

Статевий розподіл праці всередині сім'ї передбачав, що основними функціями чоловіків були полювання, рибна ловля, обробка кременю. Все інше (домашнє господарство, шиття одягу, нагляд за дітьми, вогнищем, житлом, збирання рослинної їжі, транспортування майна при частих кочівлях) було обов'язками жінки. Саме такий розподіл праці етнографи

зафіксували у відсталих племен, соціальний устрій та спосіб життя яких відповідає суспільствам кам'яної доби.

Община

Община — головна економічна ланка первісного суспільства, яка складалася з кількох сімей і господарювала на окремій мисливській території. Сім'я могла певний час вести господарство самостійно, мешкаючи в окремому житлі і добуваючи їжу окремо від споріднених з нею сімей. Однак вона господарювала на мисливській території, яка належала кільком спорідненим сім'ям, які утворювали первісну родову общину. Повна економічна незалежність сім'ї у первісному суспільстві була неможлива через низьку продуктивність праці та нестабільний спосіб життя. Окремий сімейний колектив протягом тривалого часу був нежиттєздатним через свою нечисленність. Смерть батька чи матері загрожувала загибеллю усій сім'ї. Це змушувало споріднені сім'ї об'єднуватися у первісну родову общину, яка підстраховувала їх від негараздів. Наприклад, якщо вмирав батько, то турботу про вдову та її дітей брав на себе його брат.

Головною економічною ланкою первісного суспільства була саме община, а не сім'я, оскільки люди існували насамперед за рахунок колективного полювання силами усієї общини на її мисливських територіях.

Общини у різних первісних мисливських народів у середньому налічували 25–30 осіб. Для самозахисту і забезпечення їжею у ній повинно бути приблизно 12 дорослих чоловіків та жінок. Оскільки дорослі у мисливських суспільствах становили близько 40%, то чисельність общини складала приблизно 27 осіб. Крім того, для успішного полювання необхідна група не менш як з чотирьох дорослих чоловіків. Враховуючи пропорцію мисливців у первісних колективах, маємо ту саму кількість — 28 осіб, включаючи чоловіків, жінок, дітей, людей похилого віку.

Соціологічні дані свідчать, що група з 20–40 людей найбільш сприятлива у психологічному відношенні (Hassan, 1981, р. 52–62). Цікаво, що й групи мавп здебільшого також складаються з 20–30 особин. Зоологи пояснюють цю закономірність об'єднанням кількох самців для захисту стада.

При збільшенні радіуса території, у межах якої община добуває їжу, енергетичні витрати на її транспортування до стоянки зрівнюються з її енергетичним вмістом, тож експлуатація території на значній відстані від поселення нерентабельна.

Прильодовикові мисливці не знали транспортних засобів, тому радіус мисливських угідь окремої стоянки сягав 10 км, охоплюючи територію, на якій мисливці могли добувати їжу протягом світлового дня, повертаючись на ніч на стійбище.

Отже, 5–7 сімей загальною чисельністю 25–30 осіб — оптимальний колектив для виконання общиною своїх соціальних функцій.

За даними етнографії, сім'ї первісних мисливці мешкали в окремих житлах, вели самостійне господарство, але періодично збиралися усією общинною групою для колективного полювання. Наприклад, мисливці на північних оленів Таймиру (нганасани) та Аляски (ескімоси-карібу) восени збиралися общинними колективами з 5–7 сімей для поколки оленів. У випадку вдалого полювання жили єдиним общинним селищем, харчуючись осінніми запасами м'яса. Коли запаси їжі вичерпувалися, община розпадалася на окремі сім'ї та їх невеликі групи, які полювали на общинній території самостійно до нової поколки (Симченко, 1976, с. 185–188, Gubser, 1965, р. 61, 165–167).

Археологам України вдалося розкопати декілька общинних селищ прильодовикових мисливців. Виявилося, що, як правило, вони склалися з 5–6 невеликих сімейних стоянок (крем'яниць) або сімейних жител (стоянки Мізин на Десні, Добранічівка на Удаї, Межиріч на Росі, Прибір 13 на Ужі, Смячка XIV на Десні, Раска на Тетереві). Отже, археологія підтверджує етнографічні дані щодо чисельності та складу общин первісних мисливців.

Родові общини були екзогамними (зовнішньошлюбними), тобто шлюби між членами споріднених сімей, що складали общину, заборонялися. Чоловіки общини повинні були брати дружин з сусідніх общин, що сприяло зближенню останніх.

Плем'я

Плем'я — група сусідніх екзогамних общин, об'єднаних шлюбними стосунками. Екзогамні общини мисливців та збирачів склалися зі споріднених сімей, шлюби між членами яких суворо заборонялися. Для продовження роду екзогамна община повинна була контактувати із сусідами, з якими укладалися міжобщинні шлюби (Birdsell, 1968, р. 232, 237–239; ИПО, с. 431; Зализняк, 1989, с. 157; 1994).

Член общинного колективу користувався правом полювання на землях сусідньої общини, якщо з неї походила його мати чи дружина. Водночас він був зобов'язаний допомага-

ти родичам із сусідньої общини. Сусідні дружні общини влаштовували спільні полювання та свята. Усе це сприяло набуттю общинами одного племені спільних рис матеріальної та духовної культури.

Американський етнограф Дж. Бірдсел наводить дані, які свідчать, що для нормального відтворення та життєзабезпечення загальна чисельність населення колективів, які обмінювалися шлюбними партнерами, мала бути не менш як 400 осіб. У результаті тісних контактів людей у племені випрацьовувався єдиний діалект. Однак при збільшенні чисельності племені до 1000 чоловік зв'язок між найвіддаленішими общинами через відсутність транспорту ускладнювався. Починався розпад діалекту на кілька нових. Оскільки, як відомо за етнографічними даними, діалекти виникали у групах не менш як з 250–375 осіб, то кількість населення 250 і 1000 осіб відповідно є нижньою і верхньою межами діалектного племені (Birdsell, 1968, p. 232).

Отже, 500 осіб (20 общин по 25 осіб у кожній) — оптимальний розмір племені первісних мисливців, зумовлений своєрідністю шлюбних і мовних процесів у їх суспільствах, з одного боку, і відсутністю транспортних засобів — з іншого.

З феноменом племені пов'язане виникнення **найдавніших етнічних спільнот**. Їх формування пояснюється екзогамністю пізньопалеолітичних общин, обов'язковою умовою існування яких був обмін шлюбними партнерами із сусідами. В ході цього процесу сусідні общини обмінювалися також культурними надбаннями, зокрема мовними, внаслідок чого формувалася спільний племінний діалект та культура. Як наслідок, утворювалася територіальна етнокультурна спільнота, межі якої загалом збігалися з межами шлюбної єдності, або племені. Тому етнічні зв'язки у первісному суспільстві усвідомлювалися як родинні, а етнічна самосвідомість не виходила за межі племені.

Отже, поширення екзогамії стало передумовою формування власне людського суспільства, суттєвою особливістю якого є поділ людства на етнічні спільноти. Племінні об'єднання сусідніх общин з єдиною мовою та культурою, на думку вчених, були першими етнічними спільнотами. Виникли вони внаслідок затвердження в суспільствах *Homo sapiens* екзогамії, яка через обмін шлюбними партнерами з сусідами зумовила зближення груп сусідніх общин і вироблення ними спільного діалекту та культури. Отже, етнічний поділ — визначальна,

видова особливість людини сучасного типу, що виникла разом з останньою ще в пізньому палеоліті. Групи однотипних археологічних пам'яток з однаковими матеріальними рештками, які археологи об'єднують в археологічні культури, зазвичай є слідами мешкання первісних етнічних утворень.

Суспільствам первісних мисливців властива низька щільність населення. Це пояснюється обмеженістю харчових ресурсів, яку людству вдалося подолати лише з поширенням продуктивної відтворювальної економіки (землеробства та скотарства). Щільність розселення мисливців прильодовикової Європи не перевищувала 1 людини на 100 км². Тобто на території України їх кількість становила не більше 3–5 тис. людей (розрахунок для площі 603,7 тис. км²). У післяльодовикову добу, в мезоліті (10–7 тис. р. т.) щільність населення зросла до 3–5 осіб на 100 км². До того ж, через заселення людиною звільнених від льодовика північних територій Європи, Азії та Північної Америки суттєво збільшилася територія розселення людини, яка у мезоліті освоїла усі материки за винятком Антарктиди. Як наслідок, чисельність людства в мезоліті сягнула 5 млн осіб.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що універсальний устрій первісного суспільства (сім'я з 5–6 осіб, община — 30 і плем'я 500 осіб) характерний не лише для прильодовикових, а й для всіх суспільств мисливців та збирачів різних природних зон, починаючи принаймні з приходу *Homo sapiens* у прильодовикову Європу 40 тис. р. т. і закінчуючи епохою поширення землеробства і скотарства 5 тис. р. т. Про це свідчать як дослідження однотипних скупчень археологічних матеріалів діаметром 6–10 м на різних стоянках кам'яного віку, так і розкопки численних поселень з 5–7 такими скупченнями. Екзогамність общини *Homo sapiens* спричинила появу первісного племені, яке було першою формою етнічних спільнот людства.

Суспільства наступної за верхнім палеолітом мезолітичної доби принципово не відрізнялися від суспільств кроманьйонців кінця льодовикової епохи. Вони також мали три головні соціальні підрозділи: сім'я, община, плем'я. Разом з тим, мезолітичним суспільствам властива значна індивідуалізація способу життя, яка виявлялася у більшій господарсько-побутовій незалежності сім'ї від общини, що стала можливою завдяки поширенню ефективної індивідуальної мисливської зброї — луків та стріл.

ДОБА КАТАСТРОФ У ПРИЛЬОДОВИКОВІЙ ЄВРОПІ

6231

Людство протягом двох з половиною мільйонів років своєї історії пережило велику кількість різноманітних природних катаклізмів. На початку книги йшлося про численні загрози людській цивілізації як з небес (астероїди), так і з земних надр (вулкани). Науці відомий ще один різновид катастроф, від яких потерпало людство з часів свого народження. Йдеться про грандіозні повені, згадані навіть у Святому Письмі (Все-світній потоп). На думку вчених, прообразом біблійного потопу були реальні масштабні повені, які пережили люди на світанку своєї історії. Через величезну кількість великих та малих повеней деякі періоди називають добою потопів.

Справжньою добою катастрофічних повеней для прильодовикової Європи, і території України зокрема, можна вважати час інтенсивного танення останнього льодовика 14–10 тис. р. т., коли відступаючий на північ льодовик звільнив від криги ложе Балтії (Мал. 51). Ця заключна сторінка льодовикової епохи за археологічною періодизацією відома під назвою фінальний палеоліт, або епіпалеоліт. Вона має численні палео-географічні термінологічні відповідники — дріасовий період, фінальний плейстоцен, пізньольодовиків'я, пізній чи фінальний гляціал, тардигляціал. Ще одна назва цього драматичного періоду в історії людства — доба північного оленя, про що йшлося у попередньому розділі.

Швидке танення льодовиків у фінальному плейстоцені зумовило надходження величезних мас талої води у світовий океан, рівень якого різко підвищився. Це стало причиною затоплення низинних ділянок суші і утворення сучасних материкових шельфів. Зокрема, пішла під воду Північного моря величезна рівнина, що у палеоліті простиралася між Великобританією та Скандинавією. У льодовикову епоху вона слугувала літнім пасовиськом для величезних стад бізонів, північних оленів, диких коней, сайгаків, мамонтів та мисливськими угіддями для кроманьйонців верхнього палеоліту. Рибальські

трали періодично піднімають з дна Північного моря не тільки кістки мамонтів та роги оленів, але й рогові наконечники списів та гарпуни прильодовикових мисливців. На території України фінальний палеоліт розпочався катастрофічним скидом води з Поліського озера — потік прокотився долиною Дніпра до Чорного моря.

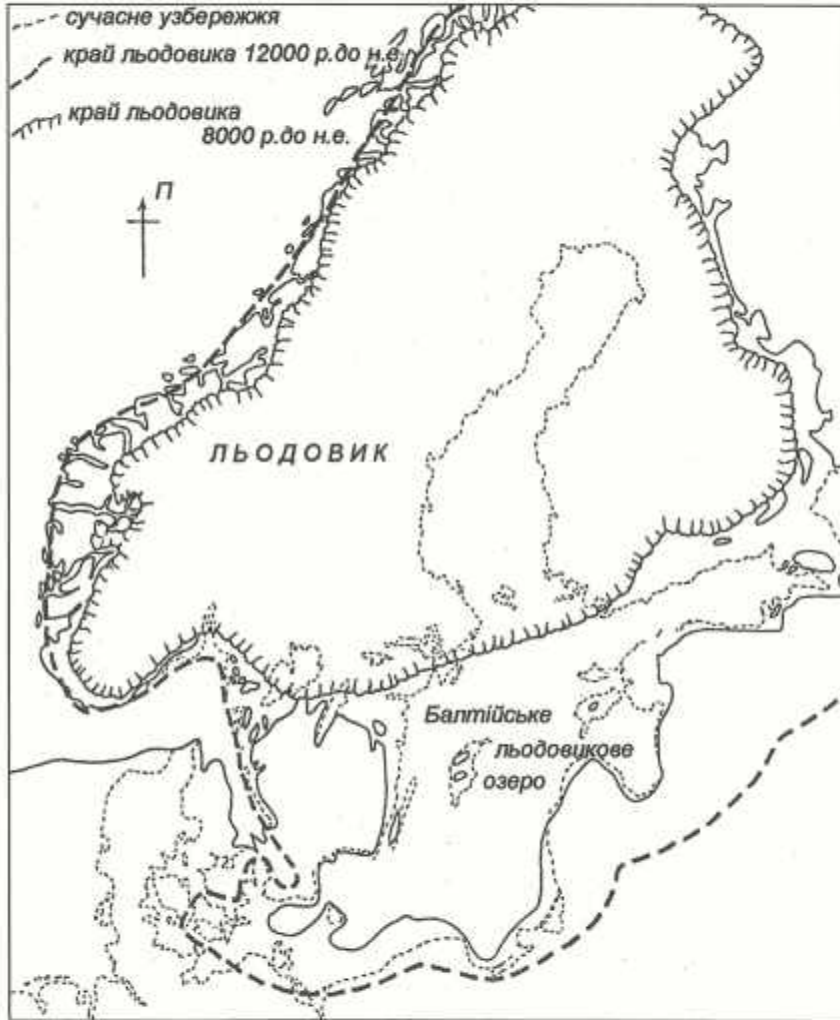
Закінчилася ця епоха відомою Білінгенською катастрофою, коли близько 10 300 р. т. холодне Балтійське прильодовикове озеро прорвало крижану греблю в районі Данських проток. Унаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного басейну сталося різке потепління і в Європі сформувався сучасний помірний клімат.

Через підняття рівня Світового океану, зумовлене таненням льодовиків, Чорне море просунулося у північно-західному напрямку на 200 км і залило величезні ділянки надчорноморських степів, які в наш час лежать на дні Одеської затоки між Західним Кримом та гирлом Дунаю.

Тривале нарощування маси льодовиків у періоди похолодань, за своєю суттю, було накопиченням величезної потенційної енергії, яка надовго консервувалася в тілі льодовиків. Потепління призводило до швидкого танення потужних крижаних щитів, тобто звільнювали накопичену в них енергію, яка за короткий проміжок часу перетворювалася на кінетичну енергію бурхливих водних потоків.

Удовж південного краю льодовика формувалися гігантські гряди фронтальних морен — високі вали з принесеного льодовиком піску, глини, гравію. Маючи висоту до кількох десятків метрів, вони паралельними рядами тяглися на сотні кілометрів, підгачуючи воду з танучої поверхні льодовикового щита. Як наслідок, у моренній зоні зледеніння, що простяглася на тисячі кілометрів у широтному напрямку через північ Німеччини, Польщу, Білорусію на Верхню Волгу, виникали численні прильодовикові озера, які нерідко утворювали цілі каскади між паралельними моренними грядами. У періоди потепління поверхня крижаного щита танула інтенсивно, тож величезні маси води переповнювали озера і, прориваючи моренні запруды, утворювали катастрофічні потоки. Потрапляючи в долини річок, грандіозні потоки з льодовика спричинювали потужні гідравлічні удари, які суттєво переоформлювали не тільки русла рік, а й борти їхніх долин. Рухаючись долинами рік униз, вони зносили все, що траплялося на їхньому шляху.

Таким чином, періоди деградації льодовиків супроводжувалися катастрофічними повеннями, грандіозними зсувами та селевими потоками, затопленням величезних ділянок материкових шельфів через різке підняття рівня Світового океану, яке відбувалося внаслідок надходження сотень тисяч кубічних кілометрів талої води.

Мал. 51. Балтія наприкінці льодовикової доби

Доба катастроф у прильодовиковій Європі

Масштаби наслідків танення великого льодовика залежали від рельєфу прильодовикових регіонів. Так, на територіях Німеччини та Польщі, що мають ухил у північно-західному напрямку, талі води з льодовика накопичувалися біля його ж підніжжя в Померанії та Польському Помор'ї і стікали уздовж його краю на захід в басейн Нижньої Ельби і далі в бік Північного моря. Оточена узвишшями Поліська низовина на південному сході має вихід у долину Дніпра, тому великі прильодовикові озера, які протягом льодовикової доби неодноразово на ній утворювалися, періодично проривалися в долину Дніпра і дренувалися у Чорне море (Пазинич, 2007; 2010).

ПОЛІСЬКО-ДНІПРОВСЬКА ПОВІНЬ

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять та її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 тис. р. т. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30–50 м, перекриваючи вихід на схід у долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря. Фактично, мозирська морена тривалий час служила вододілом між басейном Балтійського та Чорного морів. Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її притоків з природною моренною греблею на сході створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера.

Концепція існування Поліського озера та його періодичних проривів у долину Дніпра протягом плейстоцену розроблялася геологами протягом усього ХХ ст. Доказом його тривалого існування є потужні озерні відклади, виявлені білоруськими геологами в басейні Прип'яті (Мандер, 1973). Підгачене в районі Мозиря моренною грядою озеро мало стік у західному напрямку, в басейн Західного Бугу та Вісли. Воно було відносно неглибоким, але мало величезну площу (300 x 130 км) і займало увесь басейн Прип'яті (Пазинич, 2007, с. 108–118). В озері накопичувалася величезна маса води з танучих льодовиків. Якщо взяти за середню глибину водойми 10 м, то виявиться, що об'єм води в ній сягав приблизно 400 км³.

Протягом льодовикової доби Поліське озеро виникало і проривалося в Дніпро неодноразово, руйнуючи долину рі-

ки до самого гирла. Зокрема, потужний прорив, на думку В. Г. Пазинича (2010), стався 23 тис. р. т. А 13 тис. р. т. внаслідок інтенсивного танення льодовика моренна гребля озера була прорвана востаннє, а через ворота прориву потекла річка Прип'ять (Мал. 52).

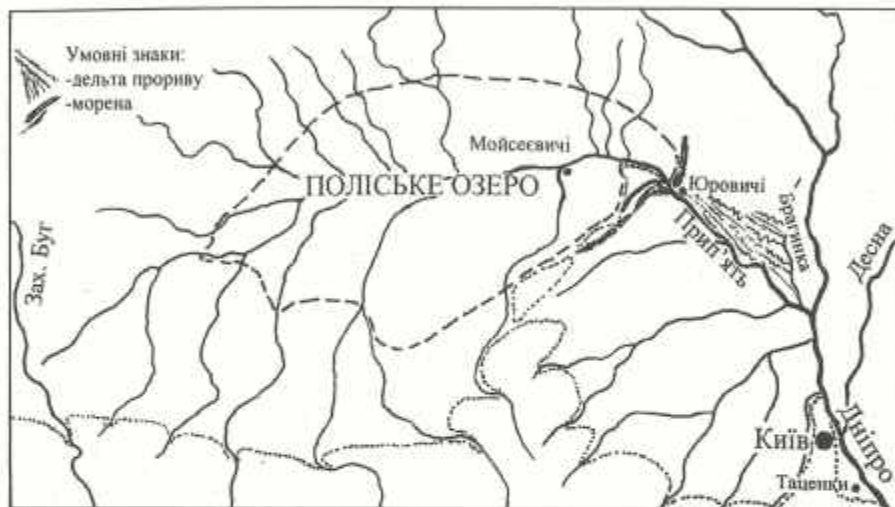
Прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро наприкінці льодовикової доби мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для його мешканців. Потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В. Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу (Пазинич, 2007, с. 112, 113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку до долини Дніпра (Мал. 52). Внаслідок занесення матеріалом з дна озера русла ріки, річище Дніпра було відсунуте на 10–12 км східніше. У наш час старе русло Дніпра являє собою систему боліт, які з'єднує невеличка річка Брагинка, що впадає у Київське море між гирлами Дніпра та Прип'яті.

Насичена піском, гравієм та глиною величезна маса води з Поліського озера покотилася долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Геоморфологи бачать сліди цього руйнівного потоку в рельєфі сучасної долини Дніпра. Зокрема, В. Г. Пазинич (2010, с. 90) пояснює формування величезної виїмки в корінній терасі Дніпра в районі Куренівки у Києві дією грандіозного потоку з Поліського озера. Рухаючись з північного заходу долиною Нижньої Прип'яті, потужний водяний потік відбився від лівого берега Дніпра і вдарив у високий правий. Було вимито кілька кілометрів корінного правого берега, і утворився так званий Куренівський амфітеатр.

Слідом від селевого потоку з Полісся, на думку В. Г. Пазинича, є багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва. У наш час на ньому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич, 2007, с. 261–269). Катастрофічний потік з Полісся міг бути одним з важливих факторів формування багатого на різноманітні археологічні пам'ятки піщаного Ігреського півострова, розташованого в гирлі р. Самари на

східній околиці Дніпропетровська. Гранітна основа півострова опинилася на шляху потоку і була замита кількома метрами алювіальних пісків під час грандіозної повені.

Схожу генезу, вірогідно, мали піщані відклади островів у порожистій частині Дніпра — Кізлевий, Шулаїв, Сурський та ін. До їх затоплення Дніпрогесом острови являли собою гранітну скелю («голову») з довгим піщаним «хвостом».

Мал. 52. Поліське льодовикове озеро 13 тис. р. т.

Можливо, у той же період і тим же потоком з Полісся було утворено піщаний шлейф південної частини острова Хортиця в Запоріжжі. Про давній вік піщаних шлейфів островів свідчать численні стоянки доби мезоліту та неоліту на них. Найдавніші археологічні пам'ятки на островах датуються часом 10–12 тис. р. т. Цей факт, а також відсутність на островах Надпоріжжя більш раних знахідок, свідчить на користь утворення піщаного шлейфу островів наприкінці палеоліту.

Катастрофічна повінь з Полісся, на думку В. Г. Пазинича, сформувала неподалік від гирла Дніпра під Херсоном відомі Олешківські піски (Пазинич, 2007, с. 336–338; 2010, с. 92). При проходженні через Надпоріжжя потужний потік набув імпульсивного характеру. Це пояснюється тимчасовим блокуванням насиченої піском води на гранітних порогах вузької долини Дніпра в місцях прориву ріки через кристалічний масив. Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Унаслідок розтікання окре-

мих виплесків потоку по рівнині течія різко словільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язики на Олешші. Так, на південь від гирла Дніпра утворилося п'ять (за іншими даними сім) піщаних арен. Вони перекрили суглинки більш давньої рівнини і місцями піднімаються над нею на кілька метрів.

Визначити час катастрофічної повені, що прокотилася долиною Дніпра з Полісся до Чорного моря, дозволяють археологічні пам'ятки розміщені безпосередньо на піщаних відкладах потоку (Залізник, 2008). Раннім мезолітом (9,5–8 тис. р. т.) датуються стоянка кудайівської культури Білосороки на Нижній Прип'яті і Таценки південніше Києва. Мезолітом датується стоянка Ігрені 8 та численні пам'ятки з Олешківських пісків. Отже, ця подія сталася раніше початку мезоліту 10 тис. р. т. Про це ж свідчать знахідки фінальнопалеолітичних речей на полишених поліським потоком пісках південніше Києва біля сіл Чапаївка та Підгірці. Фінальним палеолітом (12–10 тис. р. т.) також датуються найдавніші артефакти з Олешківських пісків.

На час останнього дренажу Прип'ятського озера вказують знахідки типових знарядь свідерської (11 тис. р. т.) та лінгбійської (12 тис. р. т.) культур на піщаних узвишсях над Середньою Прип'яттю, де колись розміщувався центр озера, та по Нижній Прип'яті. Зокрема, великий науковий інтерес становить власне місце прориву Поліським озером Мозирської моренної гряди, розташоване у 20 км на південний схід від Мозиря (Мал. 52). Води прильодовикового озера промили у довгій і високій (40 м) гряді своєрідні ворота шириною 2,5 км, через які в наш час тече Прип'ять. Безпосередньо у воротах прориву розташоване с. Юровичі. На його околиці на піщаному узвишші, яке всього на кілька метрів піднімається над заплавою Прип'яті, зібрана виразна серія характерних наконечників стріл свідерської культури, що датується 11 тис. р. т. Зрозуміло, що свідерці могли мешкати безпосередньо у воротах прориву озера лише тоді, коли його вже не існувало, а по колишньому озерному дну протікала Прип'ять.

Таким чином, виразні свідерські матеріали зі стоянок на Нижній та Середній Прип'яті (Лясковичі, Мойсеевичі, Юровичі, Дорошевичі, Білосороки) переконливо свідчать, що в останні два тисячоліття льодовикової доби (12–11 тис. р. т.) Поліського озера вже не існувало, а його територію успадкувала річка Прип'ять з притоками.

Визначення точної дати останнього прориву Поліського прильодовикового озера в долину Дніпра є справою майбутнього. Разом з тим, можна припустити, що цю катастрофічну подію спричинило надходження до озера великої кількості води. На нашу думку, спричинити прорив Поліського озера могло потепління Рауніс, що сталося 13,5 тис. р. т. (Залізняк, 2008). З ним пов'язують значні природні зміни: саме в цей час вимирають мамонти і в прильодовиковій Європі починається доба північного оленя, або фінальний палеоліт.

Прямим наслідком рауніського потепління був відхід льодовика на північ від кінцевих морен у Південній Балтії (Мал. 51). Деградація льодовика супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, що тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика зумовили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку (Пазинич, 2007, с. 113). Це понизило рівень дна східної частини озера, що поліпшило стік води з території колишнього озера не на захід, як раніше, а на схід в долину Дніпра. Так виникли умови для формування сучасного басейну річки Прип'яті, яка, власне, й утворилася внаслідок полісько-дніпровської катастрофи фінального палеоліту. Грандіозна повінь, викликана проривом Поліського озера 13,5 тис. р. т., була останнім природним фактором, що суттєво вплинув на формування сучасної долини Дніпра в межах України.

Звільнення від льодовика близько 13 тис. р. т. Південної та Південно-Східної Балтії, у процесі якого відбулося осушення, дренаж величезної кількості прильодовикових озер, у тому числі й Поліського, створило умови для заселення людиною безкраїх піщаних низин, що тяглися вздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак придатними для мешкання людей Середньоевропейські низини (Північнонімецька, Польська, Поліська, басейн Німану) стали не зразу. На початку фінального палеоліту Полісся являло собою непридатну для життя заозерену арктичну пустелю з надзвичайно суворим кліматом.

Поліпшення природно-кліматичних умов на Середньоевропейських прильодовикових низинах, зокрема в Поліссі, сталося 12 тис. р. т. під час нового алередського потепління. Поглиблення річкових долин сприяло дренажу низинних

територій, а також спричинило формування сухих піщаних борових терас, придатних для влаштування стоянок. Потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика задрово-моренних рівнинах і поширенню далеко на північ численної популяції північних оленів. Слідом за оленем на звільнені від льодовикових озер Польську, Поліську низини та в басейн Німана із Західної Балтії 12 тис. р. т. прийшли мисливці на оленя культури Лінгбі. Саме на цьому підґрунті в останнє тисячоліття льодовикової доби (11 тис. р. т.) у басейнах Вісли, Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра сформувалися свідерська та красносільська культури мисливців на оленя, які відіграли провідну роль в заселенні величезних просторів півночі Східної Європи.

ПРОБЛЕМА ЧОРНОМОРЬСЬКОГО ПОТОПУ

Наприкінці льодовикової доби повені, подібні до полісько-дніпровської, відбувалися по всій прильодовиковій зоні північної півкулі. Величезні маси талої води з грандіозних льодовиків Скандинавії, Сибіру, Північної Америки потрапляли до Світового океану, невпинно піднімаючи його рівень. Низини вздовж материкових узбереж були затоплені морем і перетворилися на материкові шельфи. Зокрема, внаслідок трансгресії Чорного моря його північне узбережжя просунулося вглиб материка на 150–200 км, утворивши Одеську затоку та Азовське море. Загальну картину поступового наступу Чорного моря наприкінці льодовикової доби реконструйовано завдяки зусиллям багатьох вчених (Щербakov, 1983; Федоров, 1982; Серебрянний, 1982; Веклич, 1987; Ross, Deges, 1974). Однак існує і «катастрофічна» версія раптового затоплення чорноморського шельфу внаслідок прориву через гірську гряду в районі Босфору океанічних вод із Середземного моря (Ryan, Pitman, 1999; Залізник, 20056).

Концепція поступового підняття рівня Чорного моря

Під час максимального похолодання 20–18 тис. р. т. величезні маси води були скуті льодовиком, рівень Світового океану впав на 130 м, а Чорного моря — на 100 м. Як наслідок, мілководні шельфові зони континентів з глибинами менше 100–130 м від сучасного рівня океану стали сушею. Зокрема, суходіл простирався між Британією та Скандинавією. Зникли неглибокі моря вздовж північного узбережжя Євразії, а північне

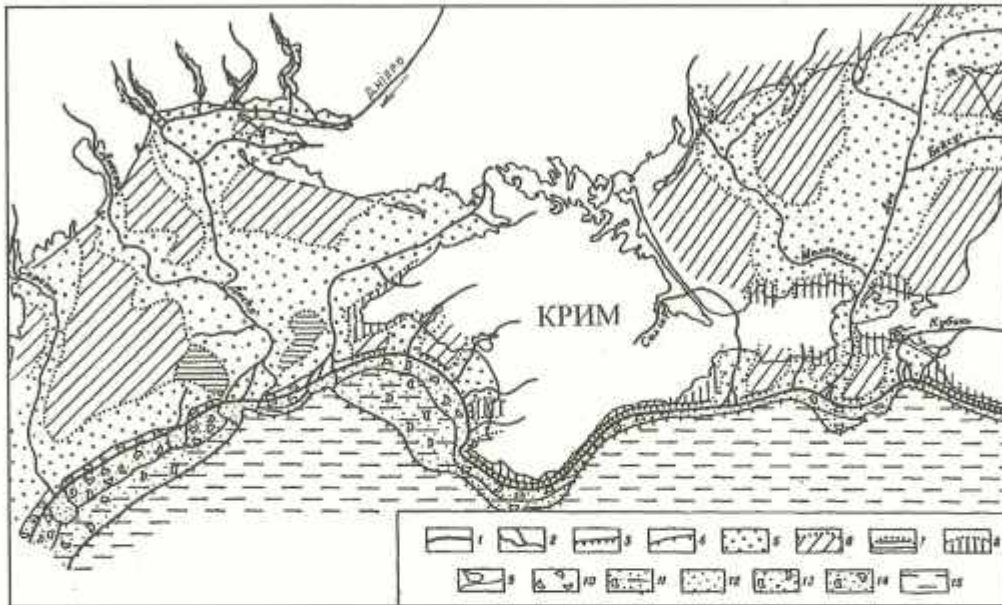
узбережжя Сибіру проходило на сотні кілометрів північніше від сучасного. На той час не існувало Берингової протоки між Азією та Північною Америкою. На місці сучасного Берингового моря простиралась рівнина Берингія, через яку 14–12 тис. р. т. вихідці з Азії заселили Американський континент.

Глибоководні дослідження підводних схилів континентів фіксують по їх периметру чітку берегову лінію на глибині 130 м нижче сучасної поверхні океанів з характерними піщаними та гравійними пляжами, дюнами, береговими урвищами тощо.

Внаслідок падіння рівня Середземного моря обірвався його зв'язок із Чорним морем через Босфор і Дарданелли. Цей фактор разом з різким зменшенням притоку річкової води через сухий і холодний прильодовиковий клімат періоду максимального похолодання спричинили опріснення і швидке пониження рівня Чорного моря на 100 м. Оголилися неглибокі ділянки дна водойми уздовж його узбережжя — чорноморський шельф (Мал. 53). Північно-західне узбережжя прісноводного Чорного озера проходило на 200 км південніше від Одеси. Азовського моря взагалі не існувало, а по його майбутньому дну тік Дон, що впадав у Чорне прісноводне озеро південніше Керченського півострова. Рівнина між Кримом та гірлом сучасного Дунаю представляла собою низину, прорізану долинами Дунаю, Дністра, Дніпра. Десь за 100 км на південь від сучасної Одеси Дністер впадав у Дніпро, гірло якого було розташоване приблизно на широті Сімферополя. Оскільки шельф уздовж західного узбережжя моря також був сушею, то дельта Дунаю знаходилася за 100 км на схід від сучасної (Мал. 53).

Гідрографічні дослідження та донне буріння північного шельфу Чорного моря виявило рельєф поверхні та геологічні відклади властиві для алювіальних рівнин пониззя великих рік. Межіріччя нижніх течій згаданих рік займали лесові відклади, а річні долини — алювіальні низини, болота, старичні озера (Мал. 53). Сухий трав'янистий степ з фауною бізона, коня та інших трав'янистих наприкінці льодовикової доби простирився далеко на південь від сучасного степового Надчорномор'я і займав усю територію Азовського моря та Одеської затоки. По краю чорноморського шельфу на глибинах близько 100 м зафіксована стародавня берегова лінія з характерним береговими урвищами, гальковими та піщаними пляжами, дюнами тощо.

Наприкінці льодовикової доби 17–10 тис. р. т. внаслідок інтенсивного танення льодовиків рівень морів і океанів поступово, але неспинно піднімався, наближаючись до сучасного. Підвищенню рівня Світового океану відповідає новоевксинська трансгресія Чорного моря, яка почалася з мінімального рівня моря (–100 м) близько 17 тис. р. т. (Серебрянний, 1982;

Мал. 53. Північне узбережжя Чорного моря 20–17 тис. р. т. за Ф. Щербаковим (1983).

1 — давня берегова лінія; 2 — палеоріки; 3 — абразивні уступи; 4 — край шельфу; 5 — плейстоценовий алювій палеорік; 6 — лесові відклади; 7 — глини і піски пліоцену; 8 — інші дочетвертинні породи; 9 — сучасна берегова лінія; 10 — вапняки давньої берегової зони; 11 — піщано-мулисті відклади шельфу; 12 — авандельти палеорік; 13 — грубі відклади з мушлями, галькою та гравієм; 14 — відклади з мушлями давнього підводного берегового схилу; 15 — алевритоглинисті мули континентального схилу

Федоров, 1982; Щербаков, 1983) і закінчилася 8 тис. р. т., коли прісноводна водойма стала солоним Чорним морем. Однак через відсутність зв'язку зі Світовим океаном новоевксинське підняття рівня Чорноморської водойми у пізньольодовикову добу не було синхронне підняттю океану і мало власну специфіку.

Унаслідок інтенсивного танення льодовиків 15–10 тис. р. т. різко зросла повноводність річок Чорноморського басейну. Талі води від підніжжя Валдайського льодовика дренавалися на південь Дніпром та Доном. Дунай ніс величезні маси

Доба катастроф у прильодовиковій Європі

води з деградуючих льодовиків Альп та Карпат, а Кубань — з Кавказу. Через Кумо-Маницьку протоку в Чорне озеро стікали надлишки прісної води з переповненого Каспійського басейну. Тому рівень Чорного озера в останні тисячоліття льодовиків'я нерівномірно, але невпинно зростав, що призвело до поступового затоплення шельфових ділянок узбережжя. Під час новоевксинської трансгресії море піднімалося зі швидкістю 1 см на рік, і на кінець льодовикової доби 10 тис. р. т. його рівень був нижчим за сучасний на 20–30 м. Складну картину коливань рівня Чорного моря у фінальному палеоліті навів М. Ф. Веклич (1987, с. 161, 162).

Сягнувши Босфорської сідловини (– 34 м від сучасного рівня океану) наприкінці льодовиків'я прісні чорноморські води почали переливатися через Босфор і Дарданелли у Середземне море (Щербаков, 1983, с. 20–24), рівень якого був нижчим дна Босфору принаймні до кінця палеоліту. Середземне море сягнуло дна Босфорської сідловини близько 9,5–9 тис. р. т., коли морська вода потрапила до Чорного озера, поступово збільшуючи його солоність аж до наших днів (Ross, Deges, 1974; Щербаков, 1983, с. 23). Ця подія призвела до поступового засолення Чорного моря та утворення на його дні сірководневого шару. Підняття Середземного моря до рівня Босфорської протоки 9,5–9 тис. р. т. уможливило подальший поступовий наступ Чорного моря до сучасного рівня, синхронний підняттю Світового океану. Однак наступ моря не був рівномірним. Трансгресії теплих кліматичних періодів змінювалися регресіями під час похолодань.

Унаслідок нерівномірного, але невпинного підняття рівня Чорного моря наприкінці льодовикової доби безкраї степи Північного Надчорномор'я та Надазов'я з численними стоянками палеолітичних мисливців опинилися на дні Одеської затоки та Азовського моря.

Концепція раптового затоплення чорноморського шельфу

Альтернативою поданих вище версій поступового підняття рівня Чорного моря є концепція катастрофічного Чорноморського потопу. Народилася вона 1993 р. під час міжнародної наукової експедиції вздовж чорноморського шельфу на судні «Акванавт», яку очолювали дослідники з Колумбійського університету США У. Райан та У. Пітмен (Залізняк, 2005а, с. 19–24; 2005б). Результати цих досліджень побачили світ у книзі з інтригуючою назвою «Ноїв потоп» (Ryan, Pitman, 1999).

Прибічники концепції Чорноморського потопу дійшли висновку, що у період максимального похолодання 18 тис. р. т., коли рівень Світового океану був на 130 м нижчим за сучасний, на місці сучасної Босфорської протоки, що з'єднує Чорне море з Середземноморським існувала гряда пагорбів, що поєднувала Європу з Азією.

Унаслідок інтенсивного танення льодовиків наприкінці плейстоцену рівень океану значно піднявся, але ще 10 тис. р. т. Босфорська природна гребля продовжувала відділяти Чорноморське прісне озеро від Середземного моря. У. Райан, У. Пітмен та їх прибічники вважають, що на відміну від Середземного моря, рівень ізольованого від Світового океану Чорноморського басейну не піднімався і був нижчим від сучасного на 150 м. Тому Одеської затоки не існувало, а берегова лінія тяглася фактично від сучасного Севастополя на захід в напрямку гирла Дунаю.

Поки Чорне озеро пересихало на кшталт сучасного Аральського, рівень Світового океану невинно підвищувався. Близько 7600 р. т., на думку прибічників Чорноморської катастрофи, води Середземного моря сягнули Босфорської сідловини, через яку гігантським солоним водоспадом висотою, за різними даними, від 150 до 100 м перелилися в прісне Чорне озеро. Морська вода швидко промила і поглибила Босфор. Потік солоної води був настільки потужний, що рівень Чорного озера піднімався на 15 см щоденно, а наступ моря на низину, яка простиралася на місці сучасної Одеської затоки, відбувався зі швидкістю кількох кілометрів на місяць. За 2–3 роки рівень Чорноморської водойми піднявся мінімум на 100 м і затопив низини вздовж західного і особливо північного узбережжя (Мал. 53). Рівень Чорного моря стабілізувався на позначці – 15 м від сучасного, відповідно тогочасному рівню Світового океану (Ryan, Pitman, 1999; Ballard et al., 2000; Терехин, 2001).

Швидке засолення прісноводного озера морською водою виявилось фатальним для його флори і фауни. Практично одномоментне вимирання майже всього живого призвело до випадіння на дно нового моря потужного шару мертвих організмів, з яких утворився горизонт геологічних відкладів органічного походження (сапропелів) завтовшки 1,5–2 м. Продукти розпаду мертвих організмів в умовах нестачі кисню призвели до зараження сірководнем глибинних шарів Чорного моря (Терехин, 2001).

Драматична концепція Чорноморського потопу, попри зростаючу популярність, має слабкі місця, за що зазнає критики з боку фахівців, які стоять на позиціях поступових трансгресій Чорного моря. Зокрема, важко пояснити «усихання» Чорноморського озера у період максимального танення льодовиків у фінальному палеоліті 15–10 тис. р. т. (Залізник, 2005б, с. 7), адже на той час внаслідок інтенсивного танення Скандинавського, Альпійсько-Карпатського, Кавказького льодовиків різко збільшилася повноводність Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, Кубані. Лише внаслідок дренажу Поліського прильодовикового озера у Чорноморський басейн потрапило близько 400 км³ води. Тому рівень Чорного озера в останні тисячоліття льодовикової доби повинен був не падати, як вважають катастрофісти, а навпаки підніматися, причому навіть швидше ніж рівень Світового океану. Це неминуче призвело б спочатку до затоплення шельфових ділянок узбережжя (новоевксинська трансгресія), а потім до зливу надлишків прісної води через Босфор у Середземне море, рівень якого, як зазначалося, піднявся до рівня Босфору значно пізніше після закінчення льодовикової доби. Сказане узгоджується з традиційною і суперечить новітній катастрофічній версії підняття рівня Чорноморської водойми наприкінці палеоліту.

Слабкість і контроверсійність багатьох положень концепції Чорноморського потопу змушують фундаторів визнати її «робочою гіпотезою», що потребує додаткової аргументації.

Отже, поки що немає підстав заперечувати поступове новоевксинське затоплення чорноморського шельфу у пізньльодовикову добу прісними водами Чорного озера, рівень якого на той час піднімався внаслідок збільшення притоку талих льодовикових вод. Наведені суперечливі положення новітньої версії Чорноморської катастрофи свідчать про необхідність обережного ставлення до неї. Паралельне існування кількох можливих концепцій розвитку Чорноморського басейну протягом останніх 20 тис. років свідчить, що реальна історія Чорного моря ще не написана (Залізник, 2005а, с. 19–24; 2005б).

Однак далекосяжні археологічні висновки з цієї, ще далеко не доведеної, катастрофічної гіпотези вже зроблені.

Зокрема її прибічниками припускається, що біблійний сюжет про Всесвітній потоп та Ноїв ковчег нібито описує катастрофічне затоплення Чорноморського узбережжя. Заради правди зазначимо, що самі У. Райан та У. Пітмен вважають

більш реальним претендентом на місце прототипу біблійної легенди не Чорноморський, а Персидський потоп. Мається на увазі затоплення Персидської затоки наприкінці льодовикової доби внаслідок уже згадуваного підняття рівня Світового океану. Затоплення було не катастрофічним, але масштабним: довжина Персидської затоки близько 1000 км. Та й біблійне свідчення, що «вікна небесні відчинилися, і лився на землю дощ сорок днів і сорок ночей», більше нагадує тропічні мусонні дощі на узбережжі Індійського океану, ніж повинь у помірному кліматі Північного Надчорномор'я (Ryan, Pitman, 1999).

Висловлено припущення, що відоме свідчення Платона про Атлантиду — це згадка про втоплену на дні Чорного моря Понтійську цивілізацію. Однак сучасна археологія не дає жодних підстав говорити про загибель якоїсь цивілізації на дні Одеської затоки. Якщо море насувалося на сушу зі швидкістю кілька кілометрів на місяць, як твердять катастрофісти, то більшість населення затоплених територій мала можливість урятуватися. Однак після потопу в середині VII тис. до н. е. ні в Західному, ні в Північному Надчорномор'ї не зафіксовано слідів суспільств, які у своєму культурно-соціальному розвитку сягнули рівня цивілізації. Останній, як відомо, передбачає наявність міст, писемності, держави.

Виглядає непереконаливою і гіпотеза, що Шумер (Нижню Месопотамію) засновано людністю Понтійської цивілізації, яка врятувалася від Чорноморського потопу (Ryan, Pitman, 1999). Саме ці люди могли принести з Надчорномор'я у Месопотамію легенди про всесвітній потоп, на підставі яких виник шумерський міф про П'ягаша, який пізніше нібито трансформувався в біблійну оповідь про Ноїв ковчег. Однак Месопотамія не потребує експорту легенд про катастрофічні потопи, бо має для них власне багате підґрунтя — щорічні потужні розливи рік Тигр та Євфрат, а також згадуване затоплення Перської затоки Індійським океаном.

Припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції найдавніших землеробів та скотарів з родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу, де нібито зародилося землеробство і скотарство (Ryan, Pitman, 1999), теж не витримує критики. Адже domestиковані тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який дослідники датують приблизно 5,6 тис. р. до н. е. Так, дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції

поширилася близько 8 тис. до н.е., велика рогата худоба — 7 тис. р. до н. е. (Hassan, 2000, р. 13), а культурні пшениця та ячмінь — у кінці VIII тис. до н. е. (Colledge et al., 2004, р. 47). Крім того, найдавніші культурні рослини (пшениця, ячмінь) і доместиковані тварини (вівця, коза) походять з Близького Сходу, де і зараз поширені їхні прями дикі пращури, не відомі у Північно-Західному Надчорномор'ї.

Однак, якщо 7600 р. т. катастрофічного потопу і не було, то трансгресія моря чітко зафіксована багатьма дослідниками. Післяльодовикове затоплення значних ділянок чорноморського узбережжя, в тому числі і в межах сучасної України, є доконаним фактом. Тому не варто виключати можливість певної стимуляції наступаючим морем переселення якщо не найдавніших, то ранніх землеробів з Нижнього Подунав'я на родючі алювіальні рівнини Північно-Західного Надчорномор'я. Тим більше, що прихід у регіон перших неолітичних переселенців з Балкан через Нижнє Подунав'я припадає на VII тис. до н.е., коли за даними геології сталася потужна трансгресія Чорного моря і його рівень піднявся на 45 м (Веклич, 1987, с. 162, 163).

Таким чином, більшість сучасних дослідників схиляється до думки, що затоплення чорноморського шельфу сталося не за сценарієм У. Райана та У. Пітмена, внаслідок одномоментного катастрофічного прориву Босфору водами Середземного моря, а поступово, протягом тисячоліть, у режимі тривалого і нерівномірного наступу моря на низинні прибережні рівнини.

БІЛЛІНГЕНСЬКА КАТАСТРОФА

На початку розділу згадувалося про тисячі великих і малих озер, що наприкінці льодовикової доби утворилися вздовж підніжжя танучого льодовика і живилися талими водами з його поверхні. Найбільшим з них було не згадане Поліське, а Балтійське прильодовикове озеро, яке в останнє тисячоліття льодовикової епохи займало ложе сучасного Балтійського моря (Мал. 51).

Відступ південного краю Скандинавського льодовика з Південної та Південно-Східної Балтії, що розпочався 13,5 тис. р. т. і спричинив прорив Поліського озера в долину Дніпра, призупинився приблизно через два тисячоліття. На початку XI тис. до н.е. його південний край стабілізувався на півдні

Скандинавського півострова, а східний — на території Фінляндії (Мал. 51). Величезний льодовий язик перегородив гирло Балтії на півдні Швеції. Гігантська крижана гребля відокремила Балтійський басейн від Світового океану і стала причиною утворення холодного Балтійського озера біля підніжжя Скандинавського льодовика. Воно живилося холодними льодовиковими водами і мало стік на схід у Біле море. За північний берег водойми правила суцільна крижана стіна. Від неї відколювалися айсберги, що плавали Балтійським льодовиковим озером, рівень якого був на 20–30 м вищим за рівень Світового океану (Долуханов, 1969).

Величезний холодний басейн на півночі Європи зумовив надзвичайно холодний і сухий клімат територій на північ від Альп, Карпат, надчорноморських степів. Безкраї низини середньої смуги Європи від Англії на заході до Верхньої Волги на сході займали холодні тундростепи, заселені незчисленими стадами північних оленів. Панівне становище у фауні та в мисливському господарстві тундрового оленя в останні тисячоліття льодовикової епохи дало підстави назвати фінальний палеоліт добою північного оленя (Зализняк, 1989).

Кінець льодовикової доби ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де ще у XIX ст. було виявлено гігантське сточище, яке виявилось наслідком прориву вод Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відділяла Атлантику від Балтії, і швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі і солоні води Атлантики проникли в Балтійський басейн і холодне озеро перетворилося у відносно тепле солоне море.

Геологам вдалося визначити дату Біллінгенської катастрофи. Зроблено це шляхом підрахунку так званих стрічкових глин, які щорічно відкладалися на дні прильодовикових озер Скандинавії. Річ у тім, що біля підніжжя льодовика існувало безліч великих і малих озер, які щоліта наповнювалися талою водою з поверхні крижаного щита. Бурхливі літні потоки несли в озера грубий щебінь та пісок, тоді як взимку танення криги припинялося і на дні озер випадали мікроскопічні частинки, утворюючи тонкі прошарки глини на грубих літніх відкладах. Отже, щорічно на дні льодовикових озер утворювалося два прошарки відкладів — пісково-гравійний літній

та глинистий зимовий, які легко порохувати. Вчені визначили перший засолений горизонт відкладів у водоймах Скандинавії, який фіксував момент надходження солоної океанської води після з'єднання Балтії з Атлантикою. Потім вони порохували кількість річних стрічкових глин над ним, і у такий спосіб визначили дату прориву крижаної греблі біля гори Біллінген у Південній Швеції — 8213 р. до н.е. Останнім часом цю дату переглядають у бік подавлення на 400–600 років, що дає підстави відповідно поглибити в часі і кінець льодовикової доби.

Утворення теплого Балтійського морського басейну спричинило різке пом'якшення клімату в Європі, стимулювало подальший відступ льодовика, який у горах Норвегії проіснував ще 2 тис. років до остаточного свого зникнення. Біллінгенська катастрофа знаменувала кінець льодовикової доби та початок післяльодовиків'я. Відбулася зміна не тільки геологічних, але й історичних епох. За археологічною періодизацією ця подія розмежовує палеоліт і мезоліт Європи.

Однак найважливішим наслідком доби катастроф кінця льодовикової епохи (13,5–10 тис. р. т.) була різка трансформація природної обстановки північної півкулі. На зміну холодному різкоконтинентальному клімату прильодовиків'я прийшов помірний, відносно теплий клімат сьогодення. Внаслідок швидкого танення льодовиків піднявся рівень Світового океану, що призвело до затоплення материкових шельфів і суттєвого зменшення площі материків, у тому числі Європи. Зокрема, в межах України водами Чорного моря затоплені величезні степові простори між Кримом та гирлом Дунаю. Внаслідок дренажу Поліського озера величезні низинні простори басейнів Прип'яті та Верхнього Дніпра стали придатними для мешкання людини. Вони були заселені мисливцями на північного оленя лінгбійської, свідерської та красносільської культур, прямі нащадки яких близько 10 тис. р. т. заселили лісову смугу півночі Східної Європи від Балтії до Північного Уралу.

Через різке потепління внаслідок зникнення холодного Балтійського озера тундрові олені відійшли далеко на північ у тундри узбережжя Льодовитого океану. Слідом за ними на звільнені від льодовика обшири рухалися первісні колективи, що спеціалізувалися на промислі оленів.

В останнє тисячоліття льодовикової доби мисливці на північного оленя Середньоевропейських низин (аренсбурзька, свідерська, красносільська культури) були найпівнічнішими

мешканцями прильодовикової Європи, тому саме вони відіграли провідну роль в первинному заселенні півночі Європи після танення Скандинавського льодовика. Крім загального потепління клімату, останнє зумовило підняття рівня Світового океану і затоплення суші між Ютландією та Британією на місці сучасного Північного моря. Аренсбурзькі мешканці Північноморського континенту та їх нащадки були змушені рухатися на північ, уздовж шойно звільненого від крижаного покриву західного узбережжя Скандинавії.

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північного оленя басейнів Німану та Прип'яті, які мігрували слідом за об'єктом полювання або ж просто на території, що стали доступними для заселення після поліпшення природно-кліматичних умов. Як зазначалося, нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (10–8 тис. р. т.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до Північного Уралу. На основі їхньої культури сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи (Залізняк, 1989; 1999; Zaliznyak, 2002).

Схоже, що аренсбурзькі нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, які на межі палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами народу саамі півночі Норвегії, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підгрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані археології, палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саамі й фінські народи півночі Східної Європи являють собою хоча й окремішні, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними *Homo sapiens* прильодовикової Європи. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський (Cavalli-Sforza L. et al., 1994).

Таким чином, масштабні природно-кліматичні зміни фіналу льодовикової доби, що супроводжувалися грандіозними катаклізмами, сформували сучасні контури Європи, створили природні передумови для заселення півночі континенту, заклали підвалини етнокультурної карти півночі Євразійського континенту.

ЛІСОВІ МИСЛИВЦІ МЕЗОЛІТУ

ПРИРОДНІ ЗМІНИ

Льодовикова доба в Європі завершилася трансформацією холодного Балтійського прильодовикового озера в тепле солоне море, що призвело до різкого потепління і зволоження клімату. На зміну льодовикової епохи (плейстоцену) прийшла післяльодовикова (голоцен). За археологічною періодизацією палеоліт змінився мезолітом — епохою лісових мисливців на нестадних травоядних, археологічною ознакою якої є масове поширення лука та стріл.

Деградація Скандинавського льодовика спричинила зміну циркуляції повітряних мас над Європою: на зміну холодним і сухим вітрам з льодовика прийшли теплі і вологі повітряні маси з Атлантики — циклони. Різке пом'якшення клімату зумовило кардинальну перебудову природного середовища.

Внаслідок потепління і зволоження клімату безкраї холодні тундростепи прильодовикової Європи швидко заростали сосново-березовими лісами. Помірні широти північної півкулі вкрилися безкраїми лісами з нестадними лісовими копитними (лось, тур, благородний олень, косуля, кабан). Нова природно-ландшафтна зона лісів помірного поясу розрізала нещодавно єдину тундростепову зону прильодовикової Європи на північну тундрову і південну степову частини. Тому сучасні тундри та степи певною мірою є реліктами прильодовикових тундростепових ландшафтів. Отже, з єдиної тундростепової зони прильодовиків'я утворилися три головні природно-ландшафтні зони Східної Європи: тундрова, лісова та степова. Найбільша з них, лісова, з нестадними лісовими копитними визначила спосіб життя мисливців мезоліту.

Заростання відкритих холодних просторів сосново-березовими лісами зумовило не тільки заміну стадної, тундростепової фауни (північний олень) на нестадну лісову (лось, тур, благородний олень, косуля, кабан), але й різке зниження біомаси природного середовища. Адже щільність нестадних травояд-

них була в кілька разів менша, а продуктивність сосново-березових лісів раннього голоцену в 3–5 разів менша, ніж прильодовикових тундростепів пізнього плейстоцену, і становила близько 1000 кг на 1 км² (Массон, 1976). Такі умови вимагали інтенсифікації мисливської економіки й ефективніших засобів полювання, а також принципово нових способів ведення господарства. Ці завдання вирішило застосування лука, який зробив індивідуальне полювання настільки продуктивним, що воно змогло стати основою первісної економіки в мезоліті.

Індивідуальне полювання з луком та стрілами продуктивне лише в умовах закритих ландшафтів, де лісова рослинність і пересічена місцевість дають змогу мисливцю непомітно підкрастися до тварини на відстань пострілу. Саме тому поширення цих знарядь полювання в помірній зоні Європи у мезоліті як територіально, так і хронологічно збігається із заростанням безлісних прильодовикових просторів ранньоголоценовими лісами. Причому лук поширюється не лише в лісовій, а й у степовій і тундровій зонах, а також у горах, де роль лісових біоценозів також різко зростає (Мал. 54).

СПОСІБ ЖИТТЯ ЛІСОВИХ МИСЛИВЦІВ МЕЗОЛІТУ

Відтворенню способу життя мезолітичних мисливців лісів післяльодовикової Європи сприяло збереження багатьох його елементів у зоні тайги північної півкулі до початку ХХ ст. Традиційний спосіб життя лісових мисливців різною мірою зберігся і був зафіксований етнографами у евенків Східного Сибіру (Попов, 1981), юкагірів верхів'їв Колими (Крейнович, 1972; Туголуков, 1979), хантів та мансі Західного Сибіру (Кулемзин, Лукина, 1977), селькупів (Пелих, 1972; 1981; Гемуев, 1984) і кетів Єнісею (Долгих, 1934; Алексеенко, 1967), удегейців та ороців Далекого Сходу (Ларькин, 1958, 1964; Таксами, 1972; Арсеньев, 1948), саамів Кольського півострова (Лукьянченко, 1971), північних алгонкінів та атапасків Північної Америки (Price, 1973; Хелм, Ликкок, 1978; Дзенискевич 1987).

Непрохідні ліси мезолітичної Європи людина освоїла лише завдяки винайденню нових транспортних засобів — лиж, ручних нартів, човнів. Пересуватися засніженим лісом узимку було можливо лише на лижах. Улітку головними транспортними шляхами були ріки, а човни єдиним транспортним засобом. До того ж, життя лісових тварин нерозривно пов'язане з водоймами, тому мисливська людність концентрувалася вздовж річок.

Основними промисловими тваринами в лісі були копитні — тур, лось, олень, косуля, кабан. Полювання на дрібну дичину (заєць, боров та водоплавна птиця) було нерегулярним, допоміжним заняттям, головним чином для літніх людей, підлітків, жінок. Промисляти цих дрібних тварин змушував лише голод — зазвичай первісні мисливці полювали на великих травоядних. Хутряний промисел — це пізні явище часів розкладу традиційного способу життя первісних мисливців тайги. Воно виникло внаслідок включення первісних суспільств лісової зони у ринкові відносини більш розвинутих і цивілізованих сусідів. Наприклад, корінні народи Східного Сибіру у давнину з хутряних тварин добували лише соболя, шкурками якого підшивали мисливські лижі.

Універсальними методами полювання на лісових копитних були різні види гону (переслідування тварини до знемоги одним або кількома мисливцями), загону, скраду та примітивні пастки (ями, петлі).

Полювання **гоном** — один з найважливіших способів добування м'яса в лісовій смузі Євразії та Північної Америки. Особливо результативним було таке полювання взимку, коли тварина не могла швидко бігти через значну глибину снігу, а мисливець на лижах легко доганяв її (Мал. 55). Сприятливим для мисливців фактором був також крижаний наст на снігу, який ранив ноги тварини. Знайшовши слід лося чи оленя, погоню розпочинав найстарший мисливець. Найсильніший спочатку беріг сили. Переслідування тварини могло тривати від кількох годин до кількох днів. Іноді мисливці знемагали від втоми, але, перепочивши, бігли далі. Ночували у снігових ямах. Нарешті знесиленого лося добивали з лука або списом. Полювання гоном по снігу зображено на скелях Карелії (Мал. 56).

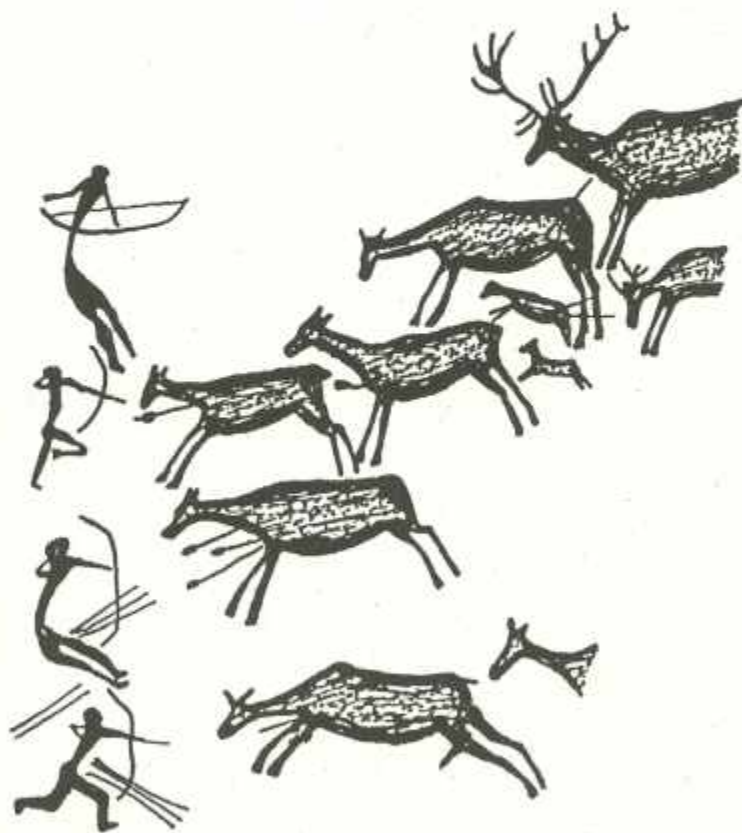
Під час **загінного полювання** ланцюг загінників, з шумом просуваючись лісом, гнав тварин у напрямку засідок, з яких били дичину досвідчені мисливці (Мал. 54). Нерідко оленів чи лосів гнали до якоїсь водойми. Вискочивши з лісу, схарапуджені тварини стрибали у воду, але тут на них чекали мисливці у човнах з луками чи списами.

Наприкінці зими на лося полювали загонем у засніженому лісі. Для маскуванню всі учасники вбиралися у новий одяг з білого хутра, щоб тварина не почула духу людини. Пересувалися безшумно на підшитих хутром лижах. Знайшовши свіжий слід, мисливці заривалися біля нього в сніг. Потім один

чи двоє робили велику дугу, намагаючись перейняти лося в лісі. Побачивши попереду людей, лось тікав своїм слідом назад і потрапляв у пастку.

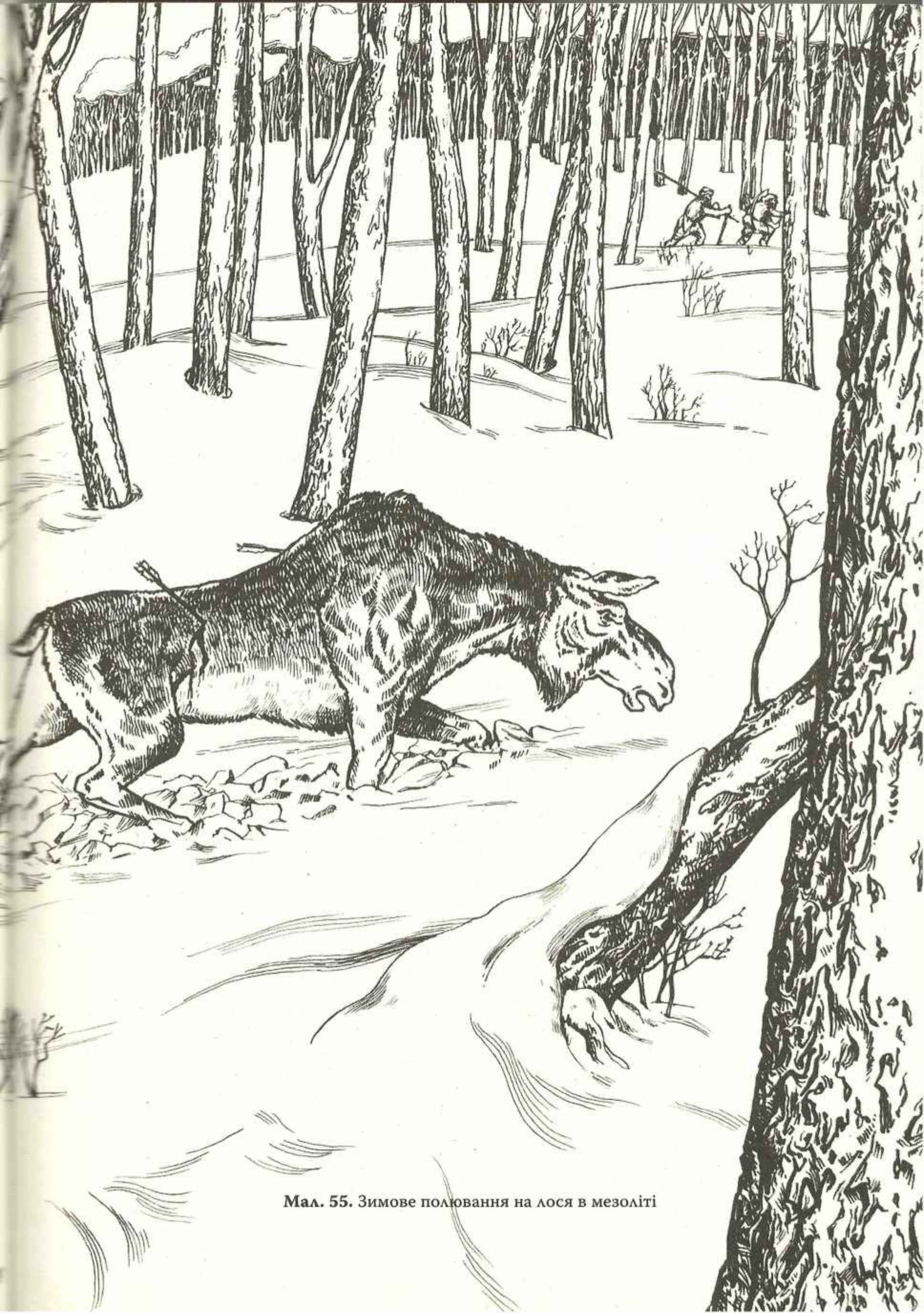
Полювання **скрадом** — це вистежування тварини, або мисливський промисел зі схованки. Наприклад, улітку мисливець чекав на здобич у кущах неподалік від оленьчої стежки. З допомогою листка рослини мисливець удавав мукання оленяти, підманюючи самок на постріл. Під час полювання скрадом промисловик одягав маску, виготовлену з голови оленя з рогами. Піднявши голову з рогами над кущами, мисливець зображав рухи оленя, що скубе листя. У підманених таким чином тварин стріляли з лука. Чутливі до найменшого поранення олені швидко втрачали кров і слабшали.

Восени для полювання користувалися трубою з берести. З її допомогою мисливці удавали голос самки, підманюючи самця на постріл.

Мал. 54.
Полювання
на благородних
оленів з луком
і стрілами.
Ущелина Валторта
(Іспанія)

Мал. 55. Зимове полювання на лося в мезоліті

У літньому нічному полюванні на лосів з човна використовувалася звичка тварин заходити вночі у воду, щоб урятуватися від комарів і поласувати водяними рослинами. Місце регулярних нічних купань лосів мисливець знаходив по шерсті на прибережних кущах. Звечора він ховався на човні у берегових заростях. Коли приходив лось і пірнав за водяними рослинами, мисливець миттєво випливав і вражав тварину

Мал. 56. Зимове полювання на лосів на лижах. Зображення на скелі у Карелії

списом у шию чи живіт. Після цього людина відпливала від розлютованої жертви, а поранений лось вискакував на берег, де його можна було легко знайти по кривавому сліду наступного дня.

Спосіб полювання за допомогою **ловчих ям** та **сілець** також був відомий стародавнім мисливцям лісової зони. Ями викопували й маскували, а сільці у вигляді ремінних петель розвішували на деревах уздовж звіриних стежок, періодично перевіряючи. Ремінні петлі були ефективним способом лову оленів, які заплутувалися в них рогами.

Методи й знаряддя зимового полювання та інші важливі елементи способу життя первісного населення лісової смуги Європи зафіксовано у петрогліфах Карелії (Савватеев, 1970). Численні зображення на скелях свідчать, що лук, стріли та списи широко застосовувалися при полюванні на всі види лісових тварин: лосів, оленів, ведмедів, птахів. Особливо багато копитних добували взимку, тому в мисливських сценах люди зображені, як правило, на лижах, на яких вони переслідують тварин по снігу (Мал. 56).

Мезолітичні мисливці лісової зони знали чотири головні методи лову риби: лучення, заколи з вершами, ставні сітки та гачкові снасті.

Лучення — це полювання на велику рибу з луком та стрілами, гарпуном чи острогою з берега або з човна. Найчастіше така рибалка відбувалася наприкінці літа, коли рівень води у річці був мінімальний. Як правило, лучили вдвох: пропливаючи вночі за течією над заводями, помічник тримав смолоскипа з берести, а рибалка бив рибу острогою чи гарпуном. Взимку робили ополонку над чорторием, де скупчувалася риба, і били її острогою.

Заколи з вершами — один з найбільш ефективних і поширених способів лову риби в лісовій смузі. Заколи — це запуди різної конструкції, в яких залишали проходи з вершами. Споруджували заколи восени, коли вода стояла невисоко. Річку перегороджували вбитими у дно кілками, які переплітали гіллям та лозою. Щоб дерев'яна загорожа не сплила, її привалювали камінням. В отвори, які спеціально залишали у заколі, ставили верші. Навесні, коли риба спускалася вниз по річці, верші ставили отворами вгору проти течії, а восени — навпаки. Рибу з них вибирали зранку.

Ставні сітки в мезоліті були 10 м завдовжки, 1 м завширшки. Їх плели чоловіки з кропивного волокна. По верхньому краю прив'язували поплавки з берести, по нижньому — кам'яні грузила. Таку сітку ставили вздовж берегових заростей, прив'язавши до увіткнутих вертикально у дно жердин. Раз чи двічі на добу рибалка на човні оглядав сітку, вибираючи пійману рибу.

Гачкові снасті, судячи з археологічних знахідок, поширилися в мезоліті. Щук восени ловили з допомогою так званої «доріжки», що тяглася за човном при переселенні сім'ї з літнього на осіннє стійбище. Доріжка являла собою поводок з кедрового кореня чи мотузки, до якого прив'язували сосновий гачок з насадженою рибкою-приманкою.

Збиральництво відіграло незначну роль у господарстві лісових мисливців. Дані етнографії свідчать, що більшість відсталих народів сибірської та канадської тайги в давнину їли лісові ягоди у свіжому вигляді й не вживали грибів. Аборигени Сибіру навчилися їх збирати від росіян досить пізно у ХІХ ст.

Основою господарства лісових мисливців було полювання на великих м'ясних тварин, насамперед копитних. При зустрічі корінні мешканці сибірської тайги замість вітання

питали «Кого убив?» або «Що їв?». Рибальству належала допоміжна роль, тому ним займалися попутно з полюванням на копитних. Риба не вважалася справжньою їжею. Лише в міру зменшення поголів'я копитних у лісі значення рибальства поступово зростало, досягнувши піку в наступну після мезоліту неолітичну епоху.

Рухливий спосіб життя і примітивні транспортні засоби не давали змоги мисливцям робити великі запаси м'яса, риби чи ягід. Тому м'ясо з'їдали невдовзі після вполювання тварин. У сирому вигляді вживали хрящі, печінку, нирки, серце, кров. Ласощами вважалися шунок глухаря чи білки разом із його вмістом, сирий кістковий мозок. Головний спосіб приготування м'яса — обсмажування на рожні та варіння у дерев'яному чи берестяному посуді, куди кидали розпечені у вогнищі камені, адже ні глиняного, ні металевого посуду первісні мисливці не знали. У бульйон підливали кров тварин.

Рибу також варили, смажили на рожні, сушили, в'ялили та коптили в диму. Морожену рибу чистили від луски, нарізали ножом, готуючи строганину, а свіжу взимку зберігали в снігових ямах біля житла, влітку — в земляних ямах, засипаних травою та землею. Риба зберігала свіжість до 10 днів. Восени підсушену та прокопчену рибу товкли веслом на борошно (порсу) і зберігали у берестяному посуді. Взимку порсу додавали у бульйон. Вживання великої кількості сирого м'яса забезпечувало організм лісових мисливців достатньою кількістю вітамінів і солі. Тому багато лісових народів, особливо на Півночі, ігнорували рослинні продукти збиральництва й не знали солі. Сіль, як і борошно, цукор, чай, спирт тощо, з'явилася у мисливців лісової зони досить пізно в результаті обміну з більш цивілізованими сусідами.

У раціоні мисливської людності тайги було багато рідини — бульйонів, супів, чаю, який заварювали на ягодах чи травах. Це пояснюється необхідністю виведення з організму шкідливих азотистих сполук як наслідку м'ясної та жирової дієти.

Не знаючи металу, лісові мезолітичні мисливці виготовляли знаряддя праці з дерева, кістки, кременю.

Рухливий спосіб життя та сезонні зміни у природному середовищі зумовили використання кількох типів житла. Найпоширеніше — каркасне конічне житло, вкрите корою берези (лубом). У Північній Америці воно називалося тіпі, у Сибіру — чумом. Це було портативне житло малої сім'ї, яке перевозили на ручних нартах, а жердини каркаса вирубували

безпосередньо на місці спорудження. Вкривати чуми шкірами оленів і бізонів почали досить пізно, коли з'явилися транспортні тварини (олени, коні, собаки), з допомогою яких можна було перевозити важку шкіряну покрівлю.

Чоловік і жінка ставили чум за 30–40 хвилин, як правило, входом до річки. Нижні загострені кінці жердин втикали по колу, а верхні зв'язували. Діаметр основи такого житла — 4–5 м, висота — 2–3 м. Чум покривали полотнищами лубу. Двері також були берестяні. Ззовні покриття притискали додатковими жердинами. Підлогу вкривали гілками хвойних дерев або сухою травою, а зверху застеляли лубом. У центрі влаштовували вогнище на піщаній підсипці. Перед чумом було ще одне вогнище для приготування їжі в теплу погоду.

Всередині житла місце між входом та вогнищем належало господині. Тут виконувалися хатні роботи, готувалася їжа. Частина між вогнищем та задньою стінкою вважалася почесною і належала батьку, матері, літнім родичам. Діти спали під бічними стінами.

Узимку родина проживала в земляному чумі. Це аналогічне описаному вище конічне каркасне житло, яке було вкрите дерниною і злегка заглиблене в землю (Мал. 57).

Лісові мисливці будували також тимчасові житла на місці рибальського чи мисливського промислу. Для мешкання сім'ї протягом кількох днів будували прості курені з каркасом із жердин, вкритим лубом чи гіллям. Були поширені навіси з кількох жердин, увіткнутих у землю під кутом 45° і вкритих лубом. Перед таким навісом, який захищав людей від вітру та дощу, розпалювалося вогнище.

Якщо мисливець здобував лося чи оленя далеко від стійбища, то ночував прямо на снігу, загорнувшись у щойно зняту шкіру тварини.

Узимку мисливці нерідко ночували у снігових ямах. Звечора згрібали лижею сніг у купу, в якій тією ж лижею копали нору. Там з бересту розводили невелике вогнище. Стіни відтавали, а згодом підмерзали знову. Додатково їх укріплювали лижами. Спали на хвойних гілках, знявши верхній одяг, яким закривали вхід.

Одяг лісові мисливці виготовляли зі шкіри оленя. Її обробка, пошиття одягу та взуття було жіночою справою. Одяг чоловіків та жінок, як зимовий, так і літній, не відрізнявся. Його основним елементом була так звана «парка», в якій спинка була зі спинної частини шкіри, а поли — зі шкіри боків оленя.

Замість гудзиків на грудях та животі пришивали шкіряні поворозки. Літня парка від зимової відрізнялася лише тим, що шилася з ровдуги — шкури північного оленя, з якої попередньо знімали шерсть. Парку вдягали на голе тіло, ззаду вона закінчувалася довгим шматком шкури, який був підстилкою, коли сідали відпочити на сніг.

До традиційного одягу лісових мисливців належали шкіряні труси, ноговиці (шкіряні холоші, які прив'язувалися поворозками до пояса) і поршні — овальні шматки шкури з прорізами по периметру для протягування ремінця, що обв'язувався навколо щиколотки. Отже, нижня частина одягу складалася з трьох роз'єднаних частин, які пізніше почали зшивати. Шапки шили зі шкури, знятої панчохою з голови оленя чи косулі.

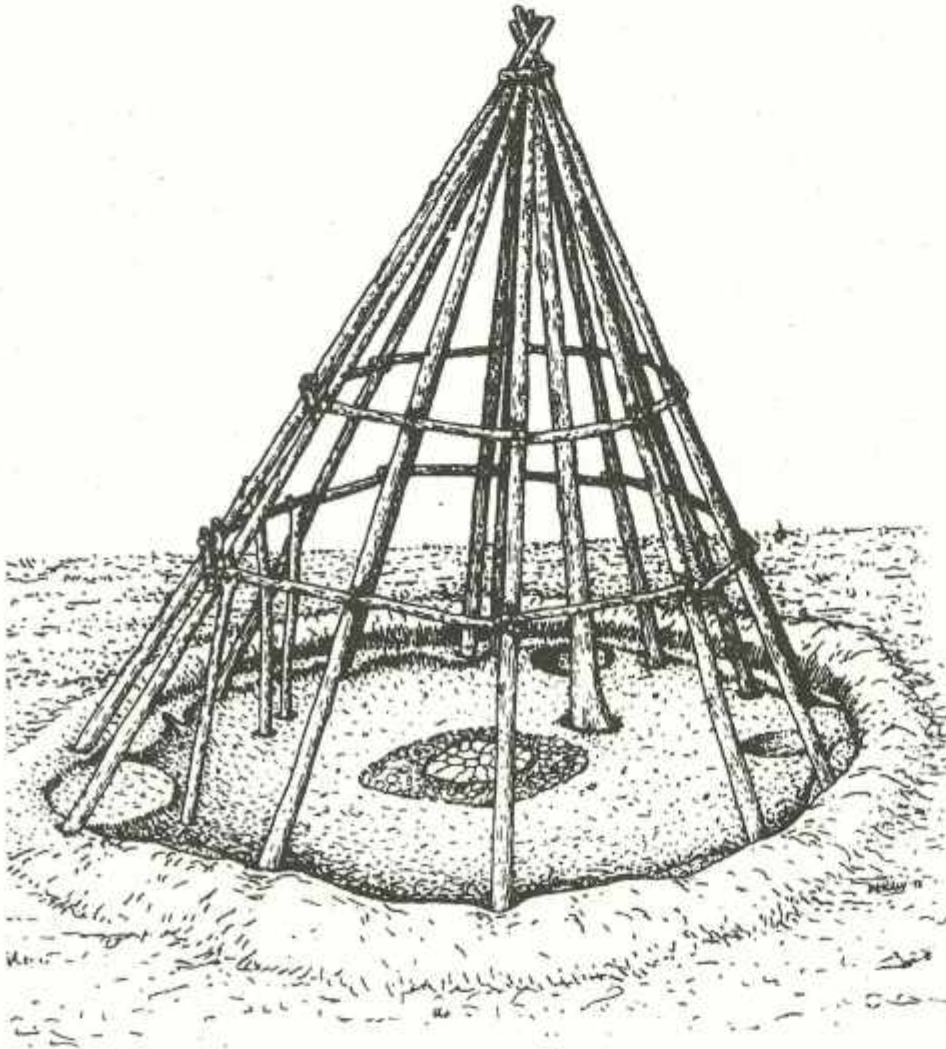
Одяг лісових мисливців принципово відрізнявся від одягу мисливців тундри та прильодовикових тундростепів. Останні та їх нащадки у тундровій зоні носили довгий, глухий одяг з капюшоном типу малиці ненців. Він не мав вертикального розрізу спереду. Верхній одяг лісових мисливців був не глухий, а запнутий, тобто мав розріз спереду, і його поли з'єднувалися поворозками.

Усі мисливські суспільства, як відомо, вели рухливий спосіб життя. Це наслідок сезонних змін у природі, що призводять до міграції промислових тварин на нові пасовиська, появи нових об'єктів мисливського, рибальського чи збиральницького промислу. Ці фактори змушували первісних мисливців періодично переселятися у межах своїх територій. Оскільки зміни в природі повторюються щороку, то господарство і весь спосіб життя мисливців мали замкнутий річний цикл.

Господарський рік мисливців тайги починався після зимового полювання, тобто з початку квітня, й складався з чотирьох головних сезонів: веснівки, літвінки, осенівки та зимівки.

Веснівка (квітень, травень). Після закінчення зимового полювання мисливські групи з 1–4 сімей поспішали до початку весняного бездоріжжя повернутися на береги річок, де з осені залишали човни, і де росли тополі чи осики, придатні для виготовлення човнів-довбанок. Табір влаштовували на підвищеному місці, яке не заливала весняна повінь, недалеко від невеликого рукава, де можна ловити рибу. Чоловіки колективно виготовляли човни. Жінки до початку повені намагалися зібрати якомога більше сухих дров. Спочатку мокрий сніг, а потім розлив річок обмежували рухливість мисливців, і цей час був найгоłodніший для первісних жителів лісів.

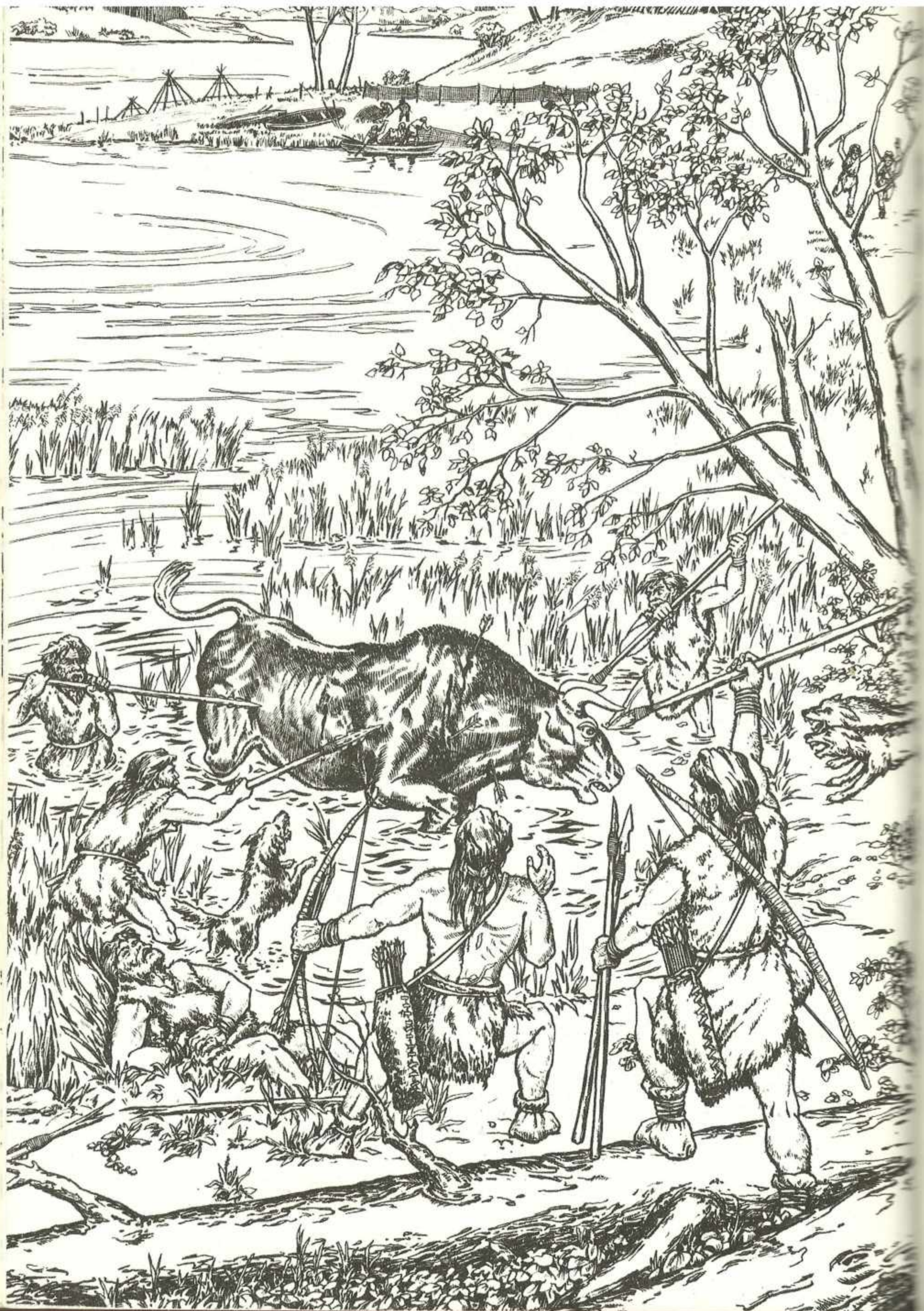
Спочатку харчувалися зимовими запасами м'яса і ловили рибу заколами та через ополонки. Коли з'являлися перші проталини, на річці ставили ставні сітки. З прильотом водоплавних птахів до початку їх гніздування стріляли гусей та качок. Під час повені у невеликій кількості ловили рибу в заливних озерах. Біля берега, де в цей час йшла на нерест риба,

Мал. 57.
Реконструкція
каркасу зимового
земляного чуму

ставили верші. Жінки та діти збирали торішню брусницю та журавлину. Наприкінці весни чоловіки готували снасті до літнього лову риби, а жінки шили взуття та шкіряний одяг, щоб готові вироби прокоптити влітку над вогнем.

Літівка (червень – серпень). Після спаду повені мисливські групи пливли човнами до місць традиційного літнього лову риби, де на березі річки чи озера збиралася вся община або сім'ї кількох сусідніх общин. Саме літнє рибальство могло забезпечити достатньою кількістю їжі велике селище. Під час літнього общинного зібрання відбувалися такі важливі для

первісного суспільства акції, як весілля, культові свята, обмін тощо.

Для захисту від комах літне риболовне поселення влаштовувалося на підвищеному місці берега, який добре продувався вітром. Упоперек річки будувався закол. Найпродуктивнішою була рибалка у другій половині літа, коли переробляли та заготовляли рибу на зиму. В цей час забивали рибу вночі з човнів, полювали на борову дичину (глухар, тетерев, рябчик) та качок і гусей, що линяли в серпні. Били з човна лосів, що заходили вночі у воду. Оленів, лосів, турів заганяли до водойми чи болота і добивали з луків чи списами (Мал. 58). Жінки та діти збирали ягоди та горіхи.

Осенівка (вересень, жовтень). На початку осені общинне поселення розпадалося на мисливські групи з 2–4 сімей, які відкочовували далі від берега вглиб лісу, де віяли не такі сильні осінні вітри. Стійбище влаштовували на березі невеликої річки, де ловили рибу заколами з вершами та ставними сітками. Полювали на борову дичину, качок, а також на копитних під час гону за допомогою манка. Та основним заняттям чоловіків була підготовка до зимового мисливського сезону, а жінок — збирання ягід та горіхів.

Зимівка (листопад – березень). Для більшості мисливців тайги вона складається з трьох періодів: мале полювання (листопад), осіле мешкання у зимових напівземлянках (грудень, січень), велике полювання (лютий, березень).

У листопаді по останньому водному шляху сім'ї мисливців пливли на човнах якомога далі до лісу на зимові мисливські угіддя. Зупинялися в місцях, де було багато сухих дров, на березі невеликої річки, придатної для зимового лову риби. З першими заморозками колективно будували заглиблені в землю зимові житла-напівземлянки. Чоловіки групами, по двоє – четверо, полювали гоном із собаками на копитних пішки, а коли випадав сніг — на лижах. Мисливці на лижах з ручними нартами та собаками відходили якомога далі від зимового поселення. Жінки, літні люди та діти, що залишалися у зимових напівземлянках, збирали дрова, ловили рибу через ополонки, ставили сільці на глухарів та зайців. Жінки обробляли шкури, шили одяг.

У грудні чоловіки поверталися з «малого полювання» і жили з сім'ями на зимовому поселенні до кінця січня. Короткий день та сильні морози робили мисливський промисел малопродуктивним. Їли суху рибу та м'ясо, що їх заготовили

Мал. 58.
Полювання на тура в мезоліті у Надпоріжжі

влітку та восени. В цей час розповідали магичні казки, ворожили з метою ослабити морози та зробити майбутнє «велике полювання» успішним.

Наприкінці січня товста крига заважала лову риби, і мисливська група з 2–3 сімей залишала зимові житла, вирушаючи на велике полювання. Йшли на лижах, тягнучи все необхідне на ручних нартах, підпрягаючи в них одну-дві мисливські собаки. Попереду з легкими берестяними покриттями чумів рухалися чоловіки, прокладаючи шлях через глибокий сніг. Натрапивши на слід лося чи оленя, мисливці починали переслідувати тварину. За день проходили 8–10 км і ставили чум. По сліду чоловіків рухалися на лижах жінки, тягнучи нарти з майном та дітьми. Оскільки частина майна лишалася на попередньому стійбищі, то зранку жінки поверталися за ним, а чоловіки йшли на полювання. Якщо добували велику тварину, стояли табором доти, доки не з'їдали все м'ясо.

Ось як описує очевидець зимову мандрівку енісейських евенків у XVII ст.: «Коли мисливці, озброєні луками та стрілами, підранять лося, вони йдуть по його сліду в супроводі жінок та дітей по вісім – десять днів без запасів харчів. Наздогнавши та вбивши звіра, вони розбивають легкий намет і залишаються на місці, доки від здобичі не залишаться одні кістки» (Карлов, 1972, с. 11).

Під час зимової мандрівки мешкали у легких, портативних каркасних житлах, критих корою. Наприкінці березня до початку весняного бездоріжжя поверталися до річки на місце минулорічної веснівки. Починався новий річний господарський цикл.

Відповідно до сезонних змін у харчових ресурсах природного середовища коливалася чисельність виробничих колективів лісових мисливців. Община у повному складі збиралася на традиційному місці літнього рибальського промислу на березі річки чи озера. В холодну пору року прохарчуватися великому колективу було важко. Тому на початку зими стоянки склалися з 3–4 сімей, а наприкінці зими мисливці полювали у складі невеликих мисливських груп з 1–3 сімей.

Новий мезолітичний тип мисливського господарства виявився настільки ефективним, що дав змогу первісній людині не лише пристосуватися до нового лісового природного середовища, а й на певний час забезпечив мисливські колективи постійним джерелом харчування. Це сприяло зростанню чисельності населення у мезолітичній Європі. Були заселені

величезні обшири Півночі Євразії та Америки, які саме звільнилися від льодовика. Люди освоїли навіть узбережжя Льодовитого океану. Розселятися далі було вже нікуди і наприкінці мезоліту щільність населення зросла. Про це свідчить суттєве збільшення кількості пізньомезолітичних пам'яток порівняно з ранньомезолітичними.

Удосконалення методів полювання та підвищення ефективності мисливської зброї разом із зростанням чисельності та щільності населення підірвали ресурси природного середовища. Його експлуатація досягла тієї межі, за якою замість збільшення кількості продуктів харчування вона давала зворотний ефект, скорочуючи поголів'я промислових тварин. Настала криза мисливського господарства, коли мисливська економіка остаточно втратила здатність бути основою існування суспільства. Останнє постало перед неминучою необхідністю переходу до принципово нових методів отримання продуктів харчування — до землеробства та скотарства. На зміну первісній привласнювальній економіці, що ґрунтувалася на мисливстві, рибальстві та збиральництві, приходять відтворювальні форми господарства — землеробство та скотарство. Вони стали визначальними рисами наступної за мезолітом епохи — новокам'яного віку, або неоліту.

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ МЕЗОЛІТУ УКРАЇНИ

На території України відомо сотні різноманітних мезолітичних стоянок. Особливо багато їх у Поліссі, на Сіверському Дінці, у гірському Криму, на Одещині, в Надпоріжжі. В рівнинних районах вони розташовані на невисоких піщаних увисшнях уздовж річок, а в гірському Криму — в печерах та гротах. Стоянки являють собою кілька скупчень знахідок діаметром до 10 м, які нерідко зливаються в одну велику пляму археологічних матеріалів. Тобто, мезолітичне поселення складалося зі стійбищ окремих сімей, що мешкали в невеликих житлах. На відміну від невеликих літніх жител окремих сімей, зимові напівземлянки мали діаметр 5–10 м і могли вміщати 2–4 малі сім'ї. Прикладом великого зимового поселення є відома мезолітична стоянка Ігрен 8 у місці впадіння р. Самари в Дніпро на околиці Дніпропетровська. Тут досліджено рештки десяти великих круглих котлованів зимових напівземлянок діаметром до 10 м. Деяко менші круглі

напівземлянки діаметром 4–6 м досліджені на зимовому поселенні В'язівок 4 під Лубнами.

У Надпоріжжі розкопано три унікальні могильники мезолітичного часу — Волоський, Васиївський I та Васиївський III. У кожному з них досліджено по кілька десятків поховань. Значна частина покійних загинула від стріл та металевих списів, крем'яні наконечники яких стирчали у кістках похованих.

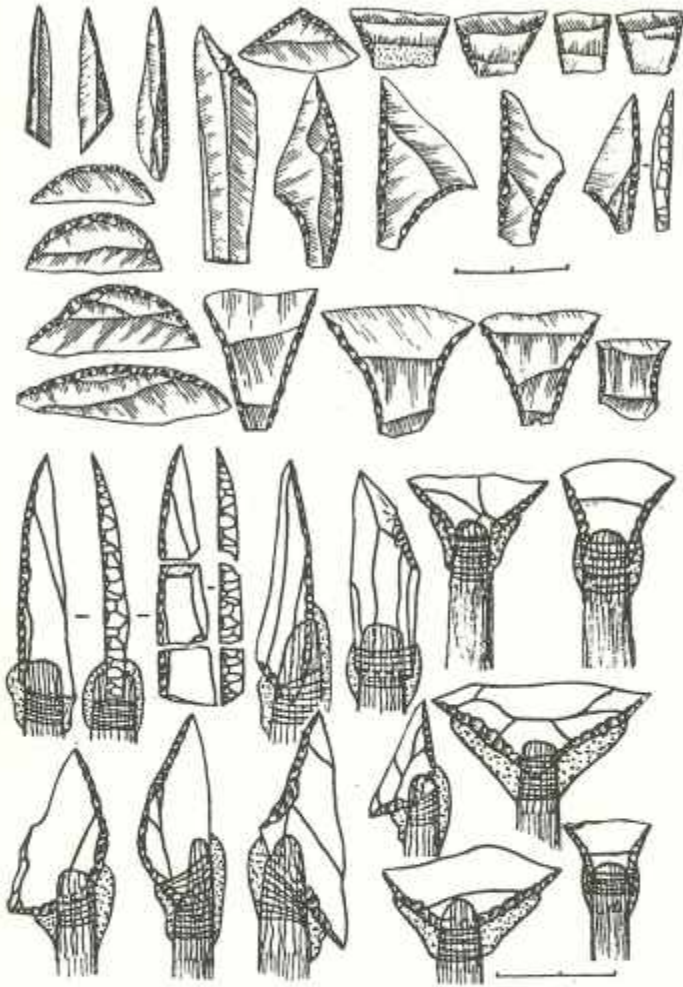
У мезоліті поглибилася етнічна диференціація людства, переконливим свідченням чого стала поява численних археологічних культур на мезолітичній карті Європи. Лише на території України відомі пам'ятки близько десятка культур мезоліту. Кожній з них властивий своєрідний набір стандартизованих мікролітичних наконечників стріл, значна частина яких мала геометричну форму різноманітних трапецій, сегментів, трикутників тощо (Мал. 59). *Мікролітизм*, тобто невеликі розміри, — характерна риса крем'яних виробів мезоліту.

Культури належали до двох різних культурних провінцій — північної балтійської та південної надчорноморської, які сформувалися ще наприкінці льодовикової доби. Серед культур південної групи мезоліту України, пов'язаної зі степовим Надчорномор'ям та Середземномор'ям, зазначимо кукрецьку, гребениківську, донецьку та мурзак-кобинську (Мал. 60).

Кукрецька культура — одна з найбільш вивчених і найбільших за площею мезолітичних культур України. Крем'яний інвентар характеризується вкладеннями кукрецького типу, олівцеподібними нуклеусами, численними відтискними мікропластинами, круглими скребачками, різцями з плоским різцевим сколом, кістяними наконечниками списів з пазами для вкладенів.

Кукрецькі стоянки відомі від гірського Криму на півдні до Київського Полісся на півночі, від гирла Дунаю на заході до Приазов'я на сході. Найбільш відомі стоянки: Кукрек, Вишенне 1, Балін-Кош, Кам'яна Могила, Абузова Балка, Ігрен 8, Добрянка, Велика Андрусівка, Лазарівка та ін. (Мал. 60). Культура розвивалася від початку мезоліту до раннього неоліту — 8–5 тис. р. до н.е. Кукрецьке населення гірського Криму полювало на лісових копитних, степового Надчорномор'я — на лісостепових тварин, Надпоріжжя — турів, благородних оленів, кабанів прирічкових лісів, ловили рибу.

Культура постала у степовому Надчорномор'ї на місцевому пізньопалеолітичному підґрунті на зламі фінального палеоліту

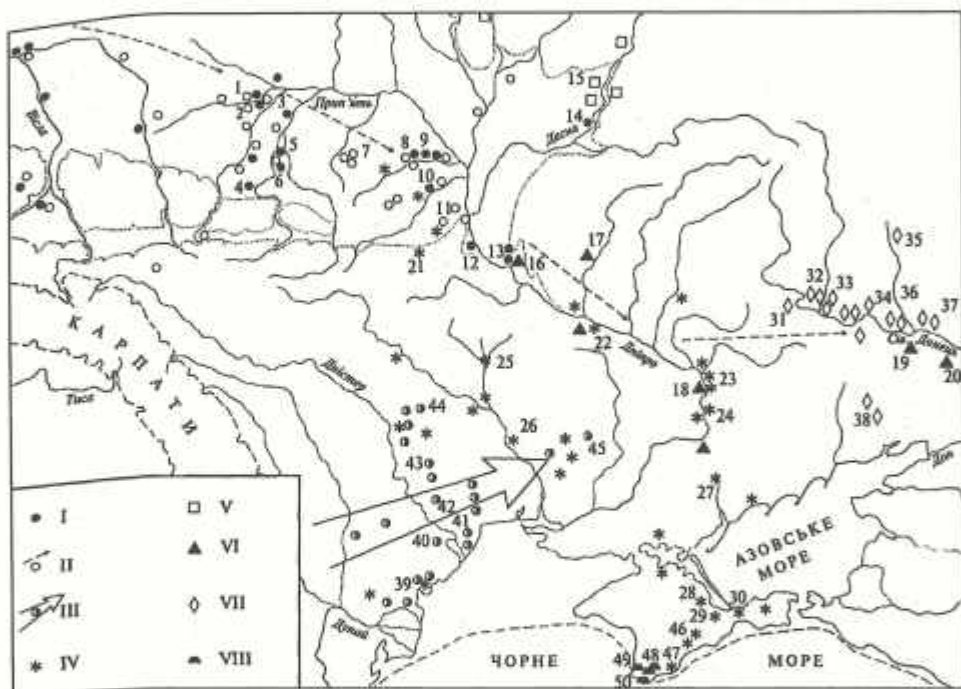

Мал. 59. Крем'яні наконечники стріл у формі геометричних мікролітів (трикутників, трапецій, сегментів) та способи їх закріплення на деревах стріла

і мезоліту. Протягом мезоліту її носії розселилися в північному напрямку долинами Південного Бугу та Дніпра аж до Київського Полісся. Кукрецькі впливи простежені в Середньому Подністров'ї та на Сіверському Дінці. Наявність кукрецьких виробів у крем'яних комплексах раннього неоліту України свідчить про участь носіїв кукрецьких традицій у формуванні неолітичних культур Надпоріжжя та Надазов'я, Криму, Південного Бугу, Середнього Подніпров'я.

Гребениківська культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я зі специфічним крем'яним інвентарем (Мал. 61, 2), якому властиві численні трапеції на перетинах правильних пластин, відтискна техніка розколювання кременю, плоскі одноплосинні нуклеуси, численні «нігтьові» скребачки на відщепач.

Поширена у степовій смузі Надчорномор'я між гирлом Дунаю та Нижнім Прутом на заході та Інгульцем на сході. Серед найбільш відомих стоянок — Мирне, Пржеве, Гребеники,

Мал. 60. Карта мезоліту України.

Пам'ятки культур: I — Кудлаївка; II — Яніславиця; III — Гребеники; IV — Кукрек; V — Пісочний Рів; VI — Зимівники; VII — донецька; VIII — Мурзак-Коба.

Мезолітичні пам'ятки: 1 — Переволоки 2; 2 — Люботинь 3; 3 — Сенчиці 5а; 4 — Великий Мідськ; 5 — Криниця; 6 — Поляни; 7 — Рудня; 8 — Протереб; 9 — Мартиновичі; 10 — Кухарі; 11 — Бородянка Зв; 12 — Таценки; 13 — Селище; 14 — Кудлаївка; 15 — Пісочний Рів; 16 — Загай I; 17 — В'язівок 4а; 18 — Сурський 5; 19 — Сабівка; 20 — Зимівники; 21 — Лазарівка; 22 — Велика Андрусівка; 23 — Ізрень 8; 24 — Кізлевий; 25 — Добрянка; 26 — Абузова Балка; 27 — Кам'яна Могила; 28 — Іванівка; 29 — Вишенне; 30 — Фронтове; 31 — Петрівська; 32 — Ізюм; 33 — Пришиб; 34 — Шевченкове; 35 — Пелагіївка 3; 36 — Ольхова 5; 37 — Кандрюцька; 38 — Моспіно; 39 — Мирне; 40 — Царинка; 41 — Доброжани; 42 — Гребеники; 43 — Пржеве; 44 — Познанка; 45 — Казанка; 46 — Кукрек; 47 — Мис Трійці; 48 — Шан-Коба; Фатма-Коба; 49 — Мурзак-Коба; 50 — Ласпі 7

Познанка, Казанка, Довжанка, Карпово. Датується пізнім мезолітом — VII–V тис. до н. е. Фауністичні рештки на стоянках свідчать, що гребениківська людність полювала на копитних лісостепу та степу — тура, коня, меншою мірою сайгака, віслюка, а також деяких лісових тварин (олень, кабан).

Крем'яний інвентар має аналогії у пізньому мезоліті та ранньому неоліті Нижнього Подунав'я та Балкан. Це дає підставу вважати, що культура постала внаслідок просування мігрантів з Балкано-Дунайського регіону на Одещину, де вони тісно контактували зі степовим кукрецьким населенням. Гребениківці були першою протонеолітичною хвилею мігрантів з Балкан і Подунав'я у Південно-Західну Україну, яка передувала просуванню сюди неолітичних землеробів культури Криш з Подунав'я.

Донецька культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві яніславицькі вістря, мікропластинки з притупленим краєм, численні трапеції. Техніка розколювання кременю — мікропластинчаста, нуклеус — правильний конічний, скребачки — кінцеві та округлі, різці на зламаних пластинах, сокири. Знайдені кістяні наконечники списів з крем'яними пластинками в пазах. На пізніх пам'ятках присутня неолітична кераміка з гребінцевим орнаментом. Численні пам'ятки відомі у басейні Сіверського Дінця та на Донецькому кряжі: Петрівська 4, 28, Пришиб, Ізюм, Шевченкове, Пелагіївка, Ольхова 5, Моспіно. Датується VII–V тис. до н. е.

Донецька людність полювала з луком та списом на копитних прирічкових лісів (олень, кабан, кінь), ловила рибу. Культура сформувалася на місцевих традиціях степових мисливців кінця палеоліту під яніславицьким впливом з Полісся і брала участь у формуванні неоліту Сіверського Дінця.

Мурзак-кобинська культура — група мезолітичних пам'яток гірського Криму з крем'яним інвентарем, якому властиві різноманітні геометричні мікроліти (трикутники, асиметричні та симетричні трапеції) (Мал. 61, 3), сплюснені одноплосинні нуклеуси для відтискних пластин, пластини з ретушованими виїмками (анкоші), кістяні гарпуни. Найбільш відомими є печерні стоянки Мурзак-Коба, Фат'ма-Коба (шари 3, 4), Шан-Коба (шари 2, 3), Кара-Коба, Ласпі 7. До мурзак-кобинської культури відносять поховання людей міцної статури в печерах Мурзак-Коба та Фат'ма-Коба. Культура датується другою половиною мезоліту VII–V тис. до н. е.

Судячи з кісток тварин, населення полювало на копитних лісів Кримських гір — благородний олень, кабан, косуля, рибалило в гірських ріках, займалося збиральництвом. У холодну пору року жили в печерах і навісах в долинах гірських річок. Влітку піднімалися на яйли слідом за травоядними. Мурзак-кобинська людність брала участь у формуванні неоліту гірського Криму.

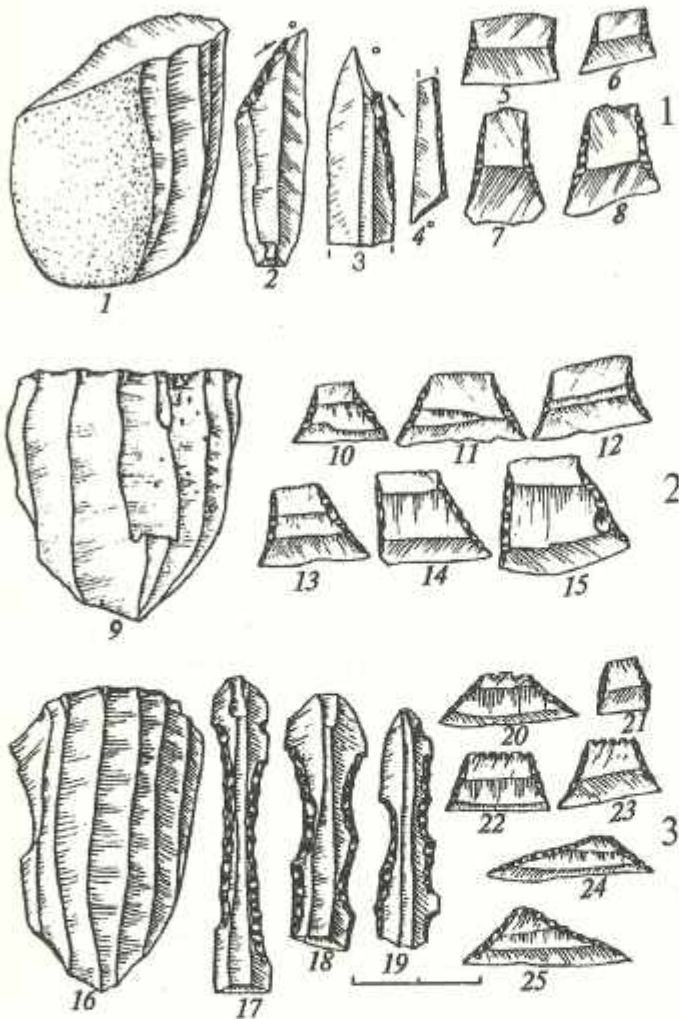
До балтійської провінції мезоліту Європи входила Поліська низовина, де протягом мезоліту розвивалися культурні явища, схожі на ті, що досліджені на території Польщі, Литви, Північної Німеччини, Данії, Англії. Це культури Полісся — кудлаївська, яніславицька, пісочнорівська; частково зимівниківська, лісостепового Лівобережжя (Мал. 60).

Пісочнорівська культура — група споріднених пам'яток доби мезоліту з крем'яним інвентарем, який характеризується асиметричними вістрями алтинівського типу, грубими високими трапеціями (Мал. 59), відщеповою технікою обробки кременю, одноплосинними нуклеусами, скребачками та різцями на відщепі. На пізньому етапі (стоянки типу Студенок) домінуючим типом наконечників стріл стає висока трапеція. Поширена в басейні Десни у Новгород-Сіверському Поліссі, де досліджені стоянки Пісочний Рів, Гридасово, Ком'ягіно, Студенок, Мураги. Датується VIII–VI тис. до н.е.

Мешкаючи в лісовій зоні, пісочнорівське населення полювало на лісових копитних: лось, тур, олень, кабан, косуля, а також займалося рибальством. Походить від красносільської культури фінального палеоліту і має найближчі аналогії в мезоліті Верхнього Дніпра, Верхньої Волги та Оки. Брала участь у формуванні неоліту басейну Десни.

Зимівниківська культура — група стоянок з крем'яним інвентарем, якому властиві грубі, високі трапеції (Мал. 59), відщепова техніка обробки кременю за допомогою твердого відбійника, одноплосинні нуклеуси, скребачки та різці на відщепі. Поширена в лісостеповій частині Східної України. Досліджені стоянки Зимівники, Сурський V, Сабівка, Загай I, В'язівок 4а, Дніпровець (Мал. 60). Датується кінцем IX–VII тис. до н.е.

На стоянці В'язівок 4а під Лубнами розкопано рештки 5 округлих в плані зимових напівземлянок, господарчі ями. Крім крем'яних виробів знайдені кістки тура, оленя, лося, коня, бобра, птиці, риби, а також кістяні вістря, уламки кісток з геометричним орнаментом. В основі господарства

Мал. 61. Крем'яні вироби мезолітичних культур України:
1 (1-8) — яніславицької; 2 (9-15) — гребениківської; 3 (16-25) — мурашко-кобинської

лежало полювання на копитних лісостепу та рибальство. Культура сформувалася на місцевому фінальнопалеолітичному підґрунті під впливом красносільської культури Поділля. Розвивалася в контакті з пісочнорівською культурою Подесення.

Кудлаївська культура — група споріднених пам'яток раннього мезоліту, яким властиві дрібні пластинки та вістря з притупленим краєм (Мал. 59), що служили вкладеннями в пази кістяних наконечників стріл та металевих списів. Техніка розколювання кременю — відщепова, мікролітична. Знайдені дрібні нуклеуси для грубих мікропластин, численні дрібні скребачки на відщепах, різці, сокири на відщепах. Пам'ятки поширені в межах Поліської низовини: Кудлаївка, Таценки, Селище, Коржі, Кухарі, Мартиновичі, Броди, Люботинь 3, Криниця, Поляни (Мал. 60). Останнім часом знайдені й у басейні Німану. Датуються VIII–VI тис. до н.е.

Кудлаївське населення полювало на лісових копитних (тур, лось, олень, кабан) за допомогою лука, займалося рибальством. Культура генетично пов'язана із західними сусідами: коморницькою культурою Польщі та Дювенсі Північної Німеччини. Сформувалася в басейні Прип'яті на початку мезоліту під впливом мігрантів з басейну Вісли. У другій половині мезоліту поступилася місцем новій хвилі мігрантів з заходу — лядності яніславицької культури.

Яніславицька культура — група споріднених пам'яток пізнього мезоліту, крем'яним виробам якої властиві яніславицькі вістря та трикутники (Мал. 61, 1, 59, 13, 24). У колекціях багато правильних пластин, трапецій, мікрорізців, одноплощинних нуклеусів для відтискових пластин, скребачок на аморфних відщепах, сокири. На пізніх пам'ятках знайдена неолітична кераміка з гребінцевим орнаментом. Поширена в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті. В Українському Поліссі досліджені пам'ятки Сенчиці 5а, Переволока 2, Непірець, Рудня, Протереб, Оболонь, Вишгород, Бородянка 3б, Рудий Острів. Датуються VI–V тис. до н.е.

Яніславицьке населення полювало з луком на лісових трав'яних (благородний олень, тур, кабан, косуля), ловило рибу. Культура виникла внаслідок просування населення культури Маглемезе із Західної Балтії на схід. Цей міграційний рух з північного заходу через Полісся у Надпоріжжя і навіть в басейн Сіверського Дінця фіксується поширенням в зазначених регіонах характерних для Полісся яніславицьких вістер.

Просування в другій половині мезоліту населення Балтії в Середнє Подніпров'я підтверджують дані антропології. Мезолітичні та неолітичні могильники Подніпров'я (Василівка I, III, Вовниги, Ясиновата, Вільнянка, Микільське) свідчать про появу тут у зазначений час масивних, високих північних ев-

ропеїдів вонизького антропологічного типу, морфологічно близького антропологічним решткам з могильників Західної Балтії. Носії янїславицьких традицій у V тис. до н.е. брали участь у формуванні неоліту гребінцевої кераміки басейнів Прип'яті та Німану.

Різке скорочення поголів'я промислових тварин наприкінці мезоліту зумовило кризу мисливського господарства і створило передумови для поширення принципово нових, відтворювальних форм економіки (землеробства та скотарства), які властиві наступній неолітичній добі.

9 НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Криза мисливської економіки, яка була вже не в змозі прогнати первісні колективи, зумовила пошуки і поширення принципово нових, ефективніших способів забезпечення людей їжею — землеробства і скотарства.

Неоліт — епоха зародження та поширення відтворювального господарства (землеробство, скотарство), археологічним критерієм якої є найдавніший глиняний посуд. Перехід до відтворювального господарства спричинив радикальні зміни в історії людства, за що отримав назву **неолітичної революції**. Ця важлива подія ділить історію на дві великі епохи — привласнювального та відтворювального господарства. За первісної доби ріст населення на землі стримували природні фактори і, перш за все, обмежені харчові ресурси довкілля. Оволодіння відносно незалежними від природи і ефективними способами отримання їжі вивело людство з-під дії природних факторів обмеження чисельності населення і призвело до зростання людської популяції в геометричній прогресії. Внаслідок неолітичної революції протягом останніх 5–7 тис. років населення планети зросло більш ніж у 1000 разів.

Відтворювальне господарство зародилося близько 10 тис. р. т. на Близькому Сході. В Європу (в тому числі в Україну) його носії потрапили з Малої Азії через Балканський півострів. Однак процесу неолітизації передували суттєві природно-кліматичні зміни.

ПРИРОДНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Переходу до відтворювального господарства мисливського населення Близького Сходу передували радикальні зміни клімату, пов'язані з кінцем льодовикової епохи. За льодовикової доби через холодний північний вітер з крижаного щи-

та теплі і вологі повітряні маси з Атлантики рухалися не над Європою, як зараз, а значно південніше, зволожуючи клімат Середземномор'я, Північної Африки, Близького Сходу. Зникнення Скандинавського льодовика 10 тис. р. т. спричинило припинення холодних вітрів з півночі і переміщення смуги атлантичних циклонів північніше у Європу. На позбавлених вологи з Атлантики просторах Північної Африки та Західної Азії почала утворюватися зона великих пустель — Марокканська, Лівійська, Сахара, Аравійська, Іудейська тощо. Несприятливі кліматичні зміни призвели до збіднення рослинного та тваринного світу, що вимагало від первісних мисливців вдосконалення методів і засобів полювання з метою стабільного забезпечення колективів їжею. Поширення такої ефективної зброї, як лук зі стрілами, ще більше скоротило популяцію промислових тварин і призвело до кризи мисливства.

Криза мисливського господарства — такий стан первісної економіки, коли мисливство втрачає здатність забезпечувати колективи їжею, оскільки вдосконалення методів та засобів полювання невідворотно веде до скорочення популяції промислових тварин. Криза мисливства на Близькому Сході близько 10 тис. р. т. змусила первісну людність шукати альтернативні привласнювальній економіці засоби харчування.

Значну частину раціону жителів Східного Середземномор'я здавна становило зерно дикої пшениці, ячменю, сочевиці, вики, які у великій кількості росли у передгірних долинах Близького Сходу. В процесі збору диких злаків жінки набували навичок догляду за полями, поступово переходячи до культивування зернових у примітивній формі мотичного землеробства.

В умовах нестачі їжі чоловіки були змушені раціональніше ставитися до продуктів полювання. Добутих під час полювання диких козенят та ягнят почали певний час утримувати в спеціальних загородах до досягнення ними кондиційної ваги. Так, у специфічних природних умовах Близького Сходу на основі збиральництва диких злаків та мисливства відбулося становлення двох різновидів відтворювального господарства — землеробства та скотарства. Це призвело до настільки радикальних змін в устрої, демографії, способі життя, культурі первісного суспільства, що сам перехід від привласнювального до відтворювального господарства, як зазначалося, отримав назву **неолітична революція**.

Людина може вживати зерно лише у вареному вигляді. Приготування каші потребувало жаро- та водостійкого посуду.

Крім того, посуд потрібний і для тривалого зберігання збіжжя до нового врожаю. Тому вирощування зернових, як основа господарства неолітичних землеробів, супроводжувалося масовим поширенням керамічного посуду, який навіть став археологічною ознакою неолітичних пам'яток.

Концентруючи свої зусилля на землеробстві, колишні мисливці були змушені перейти до осілого способу життя — поля зернових потребували постійного догляду та охорони. Поліпшення харчування та осілий спосіб життя спричинили різке зростання кількості населення. Щільність населення ранніх мисливських землеробів зроста порівняно зі щільністю мезолітичних мисливців у 50–100 разів — від 3–5 до 500 осіб на 100 км². Ранньоземлеробські поселення Близького Сходу набагато більші за площею, ніж мисливські стоянки попередньої епохи.

Принципова зміна способу життя та раціону населення в неоліті супроводжувалася деякими негативними наслідками. Скупчення людей на великих за розміром неолітичних поселеннях призводило до погіршення санітарних умов, частих епідемій. Ранні землероби були більшою мірою забезпечені їжею, ніж мисливські суспільства, однак її якість значно поступалася м'ясній дієті останніх. Основу зернового раціону становили вуглеводи, бракувало білків, амінокислот, вітамінів. Це значно ослаблювало людський організм, сприяло поширенню різноманітних захворювань. Дослідники вважають, що деградація зубного апарату людини та грацилізація скелета (потоншення кісток) розпочалися через перехід від мисливської м'ясної до землеробської вуглеводної дієти. Цікаво, що у скотарських племен (наприклад, скіфів), на відміну від землеробів, вищезгаданих негативних змін скелета не спостерігається (ИПО, т. 2, с. 267).

РОЗСЕЛЕННЯ НАЙДАВНІШИХ ЗЕМЛЕРОБІВ З БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Через демографічний вибух надлишки людності, що не могла прохарчуватися на своїй батьківщині на Близькому Сході, почали розселятися на сусідні території з дуже розрідженим мисливським населенням. Значно розвиненіші від аборигенів неолітичні прибульці несли з собою зі своєї батьківщини відтворювальну економіку, domestikовані рослини (ячмінь, пшениця, горох) та тварин (коза, вівця), власний спосіб жит-

тя, культуру, мову, вірування, свій антропологічний тип. На нових територіях переселенці реалізовували свою економічну модель, внаслідок чого відбувалися нові демографічні вибухи, що разом з виснаженням земель, стимулювало до переселення на нові родючі землі. Вчені вирахували, що демографічна хвиля ранніх землеробів рухалася з Близького Сходу зі швидкістю приблизно 30 км на одне покоління, тобто на 25–30 років, отже, швидкість розселення неолітичних переселенців дорівнювала приблизно 1 км на рік.

На Близькому Сході було три головні центри становлення відтворювального господарства: палестино-сирійський на східному узбережжі Середземного моря, південно-анатолійський на півдні Малої Азії, у передгір'ях Загросу на схід від р. Тигр. Із Загроських гір мотичні землероби розселилися на Схід в Індію (дравіди) та у Центральну Азію. Їх нащадками є народи еламо-дравідійської мовної сім'ї. З палестино-сирійського ранньонеолітичного центру в VII тис. до н. е. стародавні мотичні землероби рушили на південь в Аравію та на південний захід в Африку. Це розселення започаткувало афразійську сім'ю народів (стародавні євреї Східного Середземномор'я, араби Аравії, кушити Ефіопії, єгиптяни та бербери Північної Африки).

У тісному контакті зі Східним Середземномор'ям у горах Тавру розвивався південно-анатолійський центр становлення відтворювального господарства. На думку переважної більшості дослідників, землеробство і тваринництво потрапило в Європу в VII тис. до н. е. саме звідси, але для цього їм носіям довелося перетнути Егейське море, яке відокремлює Малу Азію від Європи. За археологічними даними, на узбережжі Егейського моря проживали племена рибалок, які на той час оволоділи навичками каботажного плавання вздовж морських узбереж та між островами.

Анатолійські мотичні землероби з кінця VIII тис. до н. е. просувалися на захід двома головними шляхами: морським, уздовж узбережжя в Західне Середземномор'я, та сушею, через Грецію і Подунав'я в Центральну Європу та Правобережну Україну (Мал. 62).

Археологічно простежено кілька хвиль мігрантів з Малої Азії на захід. Перша, що датується VII тис. до н. е., принесла в Грецію та на острови і узбережжя Західного Середземномор'я (Апеннінський, Піренейський півострови, Прованс, Алжир, Марокко) досконалу відтисну техніку обробки кременю, що

зародилася на Близькому Сході. Археологи впізнають її по досконалим крем'яним пластинам, численним наконечникам стріл у формі трапецій, пластинам з виїмками (так званим анкошам). Дуже схожий набір крем'яних виробів має мурзакобинська культура гірського Криму та гребениківська Оदेशини (Мал. 61). Не виключено, що хвиля мігрантів з Анатолії у VII тис. до н. е. поширювалася вздовж морського узбережжя не лише на захід, до Пйбралтару, а й на північ до північно-західного Надчорномор'я та Криму.

Крім близькосхідної відтисної техніки, прибульці зі сходу принесли у Західне Середземномор'я домашніх овець та кіз. Спочатку ця людність змішалася з місцевим рибальським населенням і трималася морських узбереж. Тому в Іспанії, Португалії, на півдні Франції та півночі Італії вона дістала назву прибережної культури. У VI–V тис. до н. е. носії останньої просувалися на північ, суттєво впливаючи на історичний розвиток Центральної та Західної Франції.

Друга хвиля неолітичних мігрантів зі сходу прокотилася узбережжям та островами Середземного моря на захід у другій половині VII тис. до н. е. Археологічно вона фіксується поширенням найдавнішої у регіоні кераміки «імпресо», що мала орнамент у вигляді відбитків панцирів морських молюсків *Cardium*. Частина дослідників вбачають пращурів цієї людності у балканських культурах близькосхідного походження (Протосескльо), інша — безпосередньо серед ранньонеолітичних жителів півдня Малої Азії (ИПО, т. 2, с. 290; Монгайт, 1973, с. 324). Можливо, якась частина цієї людності, рухаючись уздовж західного узбережжя Чорного моря, досягла Північного Надчорномор'я.

НЕОЛІТИЧНА КОЛОНІЗАЦІЯ БАЛКАН, ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

Головний потік неолітичних переселенців з Малої Азії рухався через Егейське море у Східну Грецію, а звідти на північ у Подунав'я (Мал. 62). Частина колоністів рушила долиною Дунаю вгору у Центральну та Західну Європу, інша — через Трансільванію в Україну.

Найдавніші неолітичні культури Європи постали на сході Греції у Фессалії наприкінці VIII–VII тис. до н. е. (поселення Argica, Ніа Нікомедія, Протосескльо). Ця людність знала мотичне землеробство та скотарство, але не володіла техноло-

Мал. 62. Розселення найдавніших неолітичних землеробів Європи у VII-V тис. до н. е.

гією виготовлення кераміки. Набір domestikованих тварин (вівця, коза) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, сочевиця, горох), дикі предки яких і понині відомі на Близькому Сході, вказують на генетичні витоки неоліту Балкан. Про близькосхідне його походження свідчать матеріальна культура та близькосхідний (вірменоїдний) антропологічний тип його носіїв.

Поступово балкано-дунайський неоліт у процесі саморозвитку набуває місцевої специфіки. Розвивається місцева домобудівна традиція, що принципово відрізняється від близькосхідної з її круглими, а пізніше прямокутними житлами із сирцевої цегли. На Балканах з'являються прямокутні споруди зі стінами з обмазаного глиною дерева та двоскатним дахом,

вкритим соломкою. Цей тип жител неолітичні мігранти поширили по середній смузі Європи. Певною мірою, його реліктом є традиційна українська хата-мазанка.

Наприкінці VII тис. до н. е. ранні землероби досягли півночі Балкан, де сформувалася середньодунайська неолітична спільнота, що складалася зі споріднених археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Караново Болгарії та Криш Румунії. Існує думка, що це єдина археологічна культура, яку в кожній з країн її поширення назвали власним ім'ям. Її носії просунулися далеко на схід в басейни Прута, Середнього Дністра та Південного Бугу. Під цими впливами сформувалася найдавніша неолітична культура України — буго-дністровська.

Новий етап неолітичної колонізації Європи почався у середині VI тис. до н. е., коли ранні землероби просунулися з Середнього Дунаю на північ від Альп та Карпат. Похідна від культури Кереш Угорщини неолітична людність культури лінійно-стрічкової кераміки за короткий час розселилася з Середнього Дунаю на захід до Паризького басейну і на схід до Південної Польщі, Волині, Верхнього Подністров'я, Молдови. Родючі землі північніше Альп та Карпат, що простяглися вузькою смугою від Парижа через Баварію, Південну Польщу до Волині, на той час були вкриті лісом і недоступні землеробам. Лише винайдення людністю культури лінійно-стрічкової кераміки підсічно-вогневого землеробства дало змогу землеробам освоїти безкраї ліси середньої смуги Європи (Мал. 63, див. кольоровий додаток).

Новий спосіб господарювання у лісовій зоні полягав у тому, що восени ділянка лісу розчищалася від дерев, які висихали протягом зимових місяців. У лютому сухі дерева спалювалися, а отриманий попіл слугував добривом. Навесні підготовлене у такий спосіб поле засівалося. Після кількох років експлуатації воно втрачало родючість. Доводилося випалювати нову ділянку лісу і переносити селище ближче до неї. Цим пояснюється рухливість землеробів, які користувалися такими методами ведення сільського господарства.

Землеробська колонізація Європи зупинилася на південному кордоні Середньоевропейських низин — Північнійнімецької, Польської, Полісся. Вкриті полишеними льодовиком пісками, глинами, болотами і зарослі непрохідним лісом низовини не приваблювали землеробів. Вони залишилися домівною абorigенів Європи — мезолітичних мисливців на лісову дичину. Однак популяція лісових копитних (турів, лосів, оле-

нів, косуль, кабанів) внаслідок інтенсивного полювання з луком та стрілами різко скоротилася, і криза мисливського господарства змусила лісових мисливців мезолітичної Європи шукати інші джерела харчування.

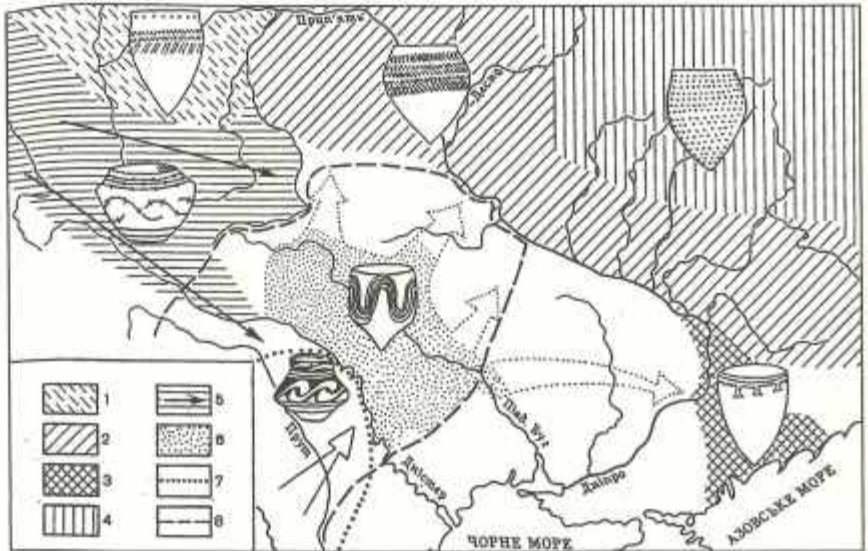
Першими кроками у цьому напрямку було зростання ролі рибальства наприкінці мезоліту, а потім і запозичення у південних сусідів-землеробів глиняного посуду. Останній дозволив раціоналізувати традиційне мисливсько-рибальське господарство мезолітичного населення, зробивши його більш продуктивними. Кістки тварин, які раніше викидалися, з появою термостійкого посуду почали виварювати, отримуючи з них поживні речовини. Варіння м'яса і риби, які швидко псуються, суттєво продовжувало термін їх зберігання. Фактично, лісовий мезоліт перейшов на керамічну стадію. Цей керамічний мезоліт, або лісовий неоліт на початкових фазах розвитку, попри знайомство з керамікою, існував за рахунок мисливства та рибальства і не знав землеробства та скотарства. Навички відтворювального господарства у лісовій смузі поширилися значно пізніше ніж глиняний посуд.

Таким чином, близько 5 тис. р. до н. е. в Європі існувало два паралельних первісні світи. Південь континенту заселили з Балкано-Дунайського регіону неолітичні землероби та скотарі. В лісах півночі продовжували мешкати мезолітичні автохтони — мисливці та рибалки. Внаслідок поширення кризи мисливського господарства на лісову північ мезолітичні мисливці запозичили неолітичні новації у більш розвинених південних сусідів. Так, у лісовій смузі Європи формується лісовий неоліт, який засвоїв з півдня виробництво кераміки, але ще довго не знав відтворювального господарства. Кордон між південним відтворювальним і лісовим привласнювальним неолітом проходив і територією України. Привласнювальне господарство надовго законсервувалося у Поліссі та на сході України, тоді як наближене до Подунав'я Правобережжя рано перейшло до мотичного землеробства та скотарства.

НЕОЛІТ УКРАЇНИ

Неолітизація України, як і Центральної Європи, відбувалася з Балкан через Подунав'я. Сталося це у VII–V тис. до н. е. внаслідок чотирьох потужних хвиль мігрантів з Подунав'я — людності протонеолітичної гребениківської та неолітичних культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки і Кукутені (Мал. 64).

Найдавніша з них представлена матеріалами протонеолітичної гребениківської культури Одещини і датується VII тис. до н. е. Під впливом другої хвилі (культура Криш) на початку VI тис. до н. е. постає буго-дністровська культура, з якою пов'язують найдавнішу в Україні кераміку та перші навички відтворювального господарства. Третя хвиля неолітичних мігрантів в Україну — людиність культури лінійно-стрічкової ке-

Мал. 64. Неолітичні культури України:

1 — німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-гребінцевої кераміки; 5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — буго-дністровська; 7 — Кукутені, 8 — Трипілля

раміки — також балкано-дунайського походження. Однак в Україну вона прийшла не безпосередньо через Нижнє Подунав'я, а в обхід Карпат з півночі через Південну Польщу.

Четверта, найпотужніша хвиля ранніх мотичних землеробів культури Кукутені-Трипілля досягнула України з Трансільванії близько 5–4 тис. р. до н. е. Саме з приходом цього населення, яке протягом 1,5 тис. років заселило лісостепи від Середнього Дністра до Південної Київщини, пов'язана остаточно перемога відтворювального господарства на Правобережній Україні.

Зазначимо, що ранні землероби, які прийшли на Правобережну Україну з Подунав'я, через балкано-дунайський неоліт мали генетичний зв'язок з найдавнішими центрами неолітич-

ної революції Близького Сходу і, перш за все, півднем Анатолії. Близькосхідним, по суті, був і весь їх культурно-господарський комплекс — відтворювальне господарство, що базувалося на вирощуванні близькосхідних культур (пшениця, ячмінь, сочевиця) і тварин (вівця, коза), посуд з характерним орнаментом, культи і навіть середземноморський антропологічний тип людності (Мал. 65).

НЕОЛІТИЧНІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Неолітичні мігранти з південного заходу, як зазначалося, принесли в Україну найдавніший глиняний посуд та перші навички примітивного землеробства та скотарства разом із домашніми тваринами (вівця, коза) та рослинами (пшениця, ячмінь), дикі пращури яких поширені на Близькому Сході. Ці новації спочатку прижилися в наближених до Подунав'я лісостепах Правобережної України. У лісі північної та північно-східної України навички відтворюючого господарства поширилися пізніше. Тому у неоліті України виділяють дві культурні провінції — південно-західну та північно-східну (Мал. 64).

Південно-західна провінція характеризується керамічним посудом з властивою Подунав'ю лінійною орнаментациєю, відносно розвиненим відтворюючим господарством. До неї входять переселенці з південного заходу (культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля) та неолітичні спільноти, що безпосередньо зазнали потужного впливу зазначених мігрантів з Подунав'я (буго-дністровська та сурська культури).

До північно-східної групи культур лісового неоліту України належать спільноти, що формувалися на ґрунті місцевих мезолітичних традицій не під прямим, а опосередкованим впливом неолітичних мігрантів. Серед цих автохтонних культур німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Києво-Черкаського Подніпров'я, донецька басейну Сіверського Дінця, культура ямково-гребінцевої кераміки північно-східної України. На відміну від неолітичного посуду Правобережної України, який орнаментувався прокресленими, часто хвилястими лініями, кераміці північно-східної групи культур неоліту України властивий декор у вигляді наколів гребінцевим штампом або паличкою. Господарство неоліту півночі та сходу України, ще довго трималося на мисливстві, рибальстві та збиральництві.

Археологічні культури неоліту України розрізняються, перш за все, за формою та орнаментацією глиняного посуду, у яких проявлялися традиції різних неолітичних племен (Мал. 66). Неолітична кераміка була примітивною, обпалювалася на вогнищі, мала просту форму, товсті стінки, домішок трави в глині. Мешкання в примітивних житлах типу куренів або чумів, які не мали твердої підлоги, зумовило наявність гострого дна у неолітичного посуду північно-східної України. Його не ставили, а вкопували чи встромляли в піщану підлогу житла чи у вугілля вогнища.

Культура **Криш-Старчево** поширена в Українському Закарпатті, неоліт якого тісно пов'язаний з неолітом Подунав'я. На досліджених тут поселеннях Заставне та Рівне знайдена характерна пласкодонна кераміка з орнаментом у вигляді прокреслених ліній, зацепів та шишок, глиняні антропоморфні фігурки, кам'яні шліфовані сокири. Під впливом цієї культури з території Румунії та Молдови в басейнах Дністра і Південного Бугу сформувалася найдавніша неолітична культура України — буго-дністровська.

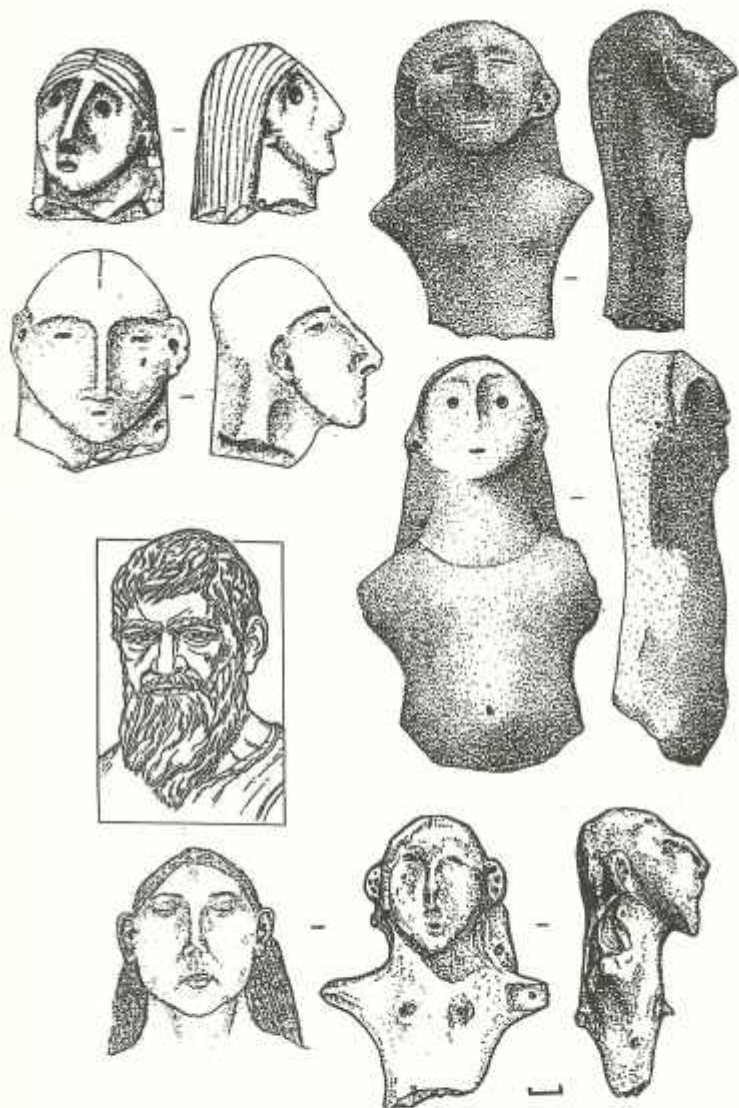
Буго-дністровська археологічна культура (БДК) була поширена в лісостеповій смузі басейну Дністра та Південного Бугу з початку VI до V тис. до н. е. Виникла на місцевій основі під потужним впливом балкано-дунайського неоліту, зокрема, культури Криш Румунії та Молдови.

Спочатку на горщиках БДК домінував прокреслений орнамент з сігчастих та хвилястих композицій, що мають прямі паралелі в посуді культури Криш Румунії (Мал. 66, 7, 8). Пізніше поширилася накольчата та гребінцева орнаментация. Крем'яний інвентар ранніх пам'яток на Південному Бугі (стоянки Печера, Добрянка, Гард) характеризується поєднанням виразних кукрецьких рис (олівцеподібні нуклеуси, кукрецькі вкладені, дрібні мікропластинки) з типовими для балкано-дунайського неоліту виробами (трапеціями, пласкими нуклеусами).

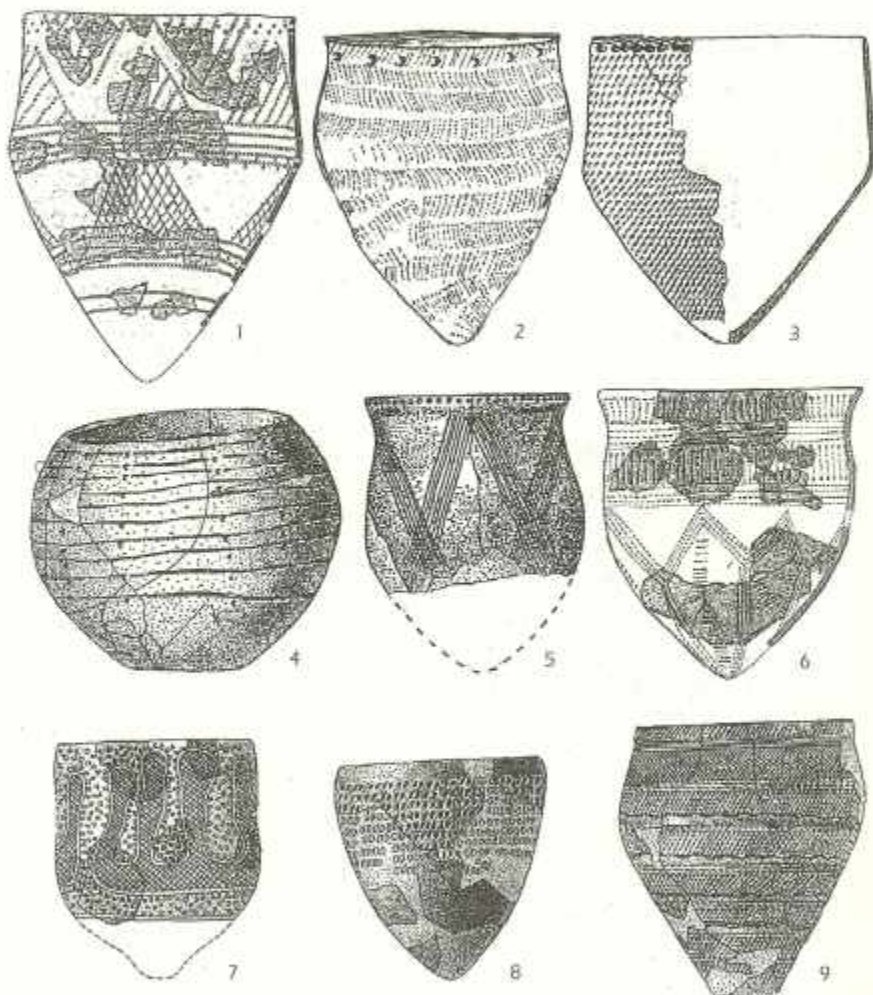
В основі господарства буго-дністровського населення лежало полювання на копитних прирічкових лісів, рибна ловля, доповнювані землеробством та скотарством (особливо в басейні Дністра). Вирощували пшеницю емер, ячмінь, горох, розводили свиней, пізніше велику рогату худобу.

Протягом VI тис до н. е. під тиском мігрантів з Подунав'я і, перш за все, культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукрутені-Трипіля, людність БДК відходить у північно-східному

Мал. 65.
Глиняна пластика, що демонструє вірменоїдний середземноморський антропологічний тип носіїв трипільської культури та реконструкція зовнішності раннього індоєвропейця (в рамці).

напрямку в Середнє Подніпров'я та Полісся. Буго-дністровські мігранти відіграли провідну роль у неолітизації Подніпров'я і Полісся, зокрема, в становленні дніпро-донецької культури Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, волинської культури Полісся, сурської культури Нижнього Дніпра та Надазов'я (Мал. 64).

Мал. 66. Глиняний посуд неолітичних культур України:

1 — німанської; 2 — дніпро-донецької; 3 — ямково-гребінцевої кераміки; 4 — лінійно-стрічкової кераміки; 5 — сурської; 6 — донецької; 7, 8 — буго-дністровської; 9 — мариупольської

Культура **лінійно-стрічкової кераміки (АСК)** в Україні поширена на Волинській височині, на Верхньому Дністрі. Для неї притаманний округлотилий посуд з плоским дном, орнаментований паралельними прокресленими лініями, на які з рівними інтервалами наносилися поодинокі ямки, що нагадували ноти (Мал. 66, 4; 67). Житла представлені прямокутними каркасно-стовповими конструкціями, а також землянками, оточеними господарськими ямами. Займалися підсічним землеробством, скотарством, які доповнювалися полюванням. Вирощували ячмінь, пшеницю-двозернянку, жито, просо, горох, розводили велику рогату худобу, свиней, полювали на турів, оленів, косуль, кабанів. Швидке виснаження ґрунтів внаслідок екстенсивного підсічного землеробства зумовило часті переселення і рухливість населення культури АСК.

Культура датується кінцем VI – початком V тис до н. е. і належить до ранньоземлеробських культур балкано-дунайського кола. Сформувалася на Середньому Дунаї, звідки її носії розселилися на захід через південь Німеччини до Паризького басейну і на схід через південь Польщі на Волинь (стоянки Луцьк, Баїв, Ольшаниця) і далі у Верхнє Подністров'я (стоянки Незвиське, Торське). Звідси це населення рушило на південь в Молдову.

У Центральній Європі розкопано багато поховань цієї культури. Вони являли собою посипані червоною вохрою скорчені на правому боці кістяки. Носії культури належали до середземноморського антропологічного типу, мали тендітну статуру, невисокий зріст, вузьке обличчя з тонкими рисами.

З території Молдови і Подністров'я культура АСК була витіснена носіями традицій Кукутені-Трипілля, які на рубежі VI–V тис. до н. е. рухалися з Трансільванії на схід.

Для **дніпро-донецької культури (ДДК)** притаманні гостродонні горщики з домішкою трави в глині, поверхня вкрита орнаментом у вигляді рядів наколів відступаючою гребінкою (Мал. 66, 2; 68). Більшість сучасних дослідників обмежують територію власне ДДК півднем Київського Полісся, лісо-степовим Подніпров'ям та Лівобережжям. Датується VI–IV тис до н. е. Найбільш відомі стоянки: Собачки, Вовчок, Ігрень в Надпоріжжі, Грині, Микільська Слобідка на Київщині, Бузьки на Черкащині.

Людність ДДК полювала на лісових копитних (тур, благородний олень, косуля, кабан), ловила рибу, поступово засвоюючи від буго-дністровців, а пізніше трипільців, елементи

землеробства та скотарства. Житла прямокутні, наземні або злегка заглиблені.

Культура виникла внаслідок міграції у VI тис. до н. е. в середовище місцевого мисливсько-рибальського населення Середнього Подніпров'я буго-дністровської людності з Південного Бугу, тому рання дніпро-донецька кераміка має елементи буго-дністровського декору. У Надпоріжжі прослідковуються контакти з мариупольською культурною спільнотою.

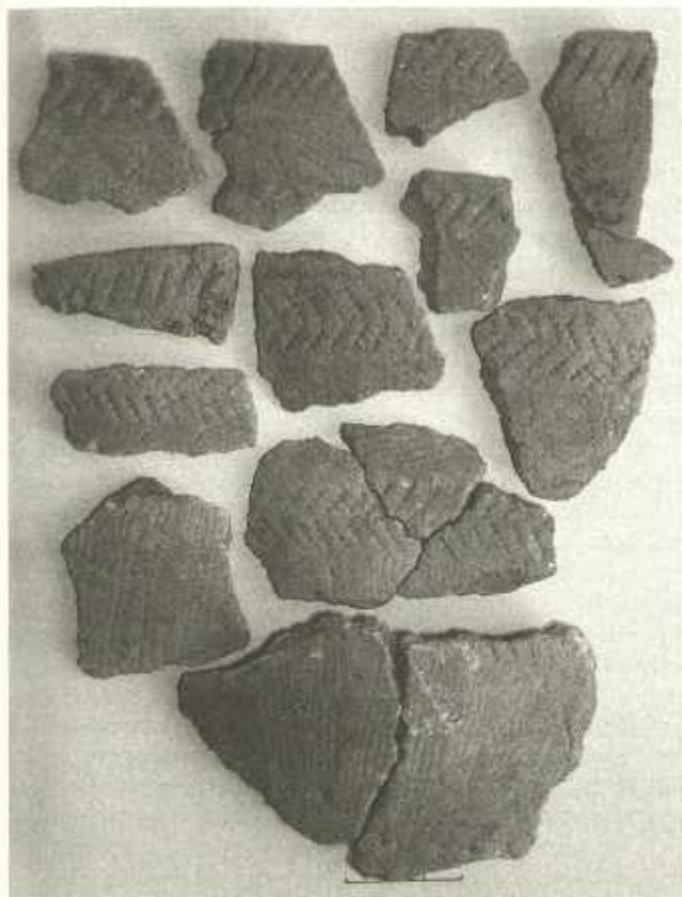
Німанська (волинська) культура поширена в Українському Поліссі від р. Західний Буг на заході до р. Тетерів на сході, а також на заході Білорусі, в басейні Німану та в північно-східній Польщі. Характеризується гостродонним посудом з рослинною домішкою в глині і розрідженим нахольчастим орнаментом (Мал. 66, 1). Крем'яний інвентар ранніх пам'яток має виразні янїславицькі риси: характерні вістря, трикутники, мікрорізи, торцеві нуклеуси для відтискових пластин, що свідчить про формування культури на базі янїславицької культури мезоліту Полісся під впливом буго-дністровського населення з півдня. З кінця VI тис. до н. е. контактувала на півдні з культурою лінійно-стрічкової кераміки, носії якої просунулися з Південної Польщі на Волинь.

Господарство базувалося на мисливському промислі лісових копитних та рибній ловлі. Відбитки зерен пшениці, проса, гороху на кераміці свідчать про зачатки землеробства.

Культура датується VI–IV тис. до н. е. На Волині припинила існування з приходом із заходу носіїв культур лійчастого посуду та кулястих амфор.

Мал. 67. Глиняний посуд неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки

Мал. 68. Нео-літична кераміка з гребінчастим орнаментом зі стоянки Добрянка на Черкащині

Донецька культура була поширена з кінця VI–V тис. до н. е. в басейні Сіверського Дінця. Характерна кераміка — гостродонні горщики, орнаментовані наколами відступаючої гребінки та прокресленими лініями (Мал. 66, 6). Крем'яному інвентарю притаманні особливості донецької мезолітичної культури: конічні нуклеуси для правильних пластинок, трапедії, яніславицькі вістря, сокири тощо. Господарство базувалося на мисливстві та рибальстві. Найбільш відомі стоянки: Бондариха, Устя Осколу, Вільхова, Зелена Горниця.

Культура сформувалася на ґрунті донецької культури мезоліту під впливом дніпро-донецьких, сурських та матвієвокурганських неолітичних традицій. Припиняє існування у зв'язку

з приходом з півночі в IV тис. до н. е. носіїв традицій неоліту ямково-гребінчастої кераміки.

Сурська культура поширилася в Надпоріжжі та Надазов'ї у VI–V тис. до н. е. Характерною особливістю є гостродонна кераміка з домішкою товченої мушлі в глині і прокресленим лінійним орнаментом та зигзагами (Мал. 66, 5). Відомий кам'яний посуд з талькового сланцю. Наявність в крем'яних комплексах олівцеподібних нуклеусів та кукрецьких вкладенів свідчить про формування культури за участю місцевого населення кукрецької мезолітичної культури під буго-дністровським впливом. Знайдені кістяні наконечники дротиків з пазами для крем'яних вкладенів, рибальські гачки, грузила для сітей, кістяні та кам'яні тесла. Основа господарства — мисливство, рибальство, доповнювані нерозвиненим землеробством та скотарством. Сурська культура брала участь у формуванні неоліту Криму та азово-дніпровської культури.

Таш-аїрська археологічна культура представлена неолітичними шарами печерних стоянок гірського Криму: Таш-Аір 1, Кая-Араси, Ат-Баш та ін. Датуються VI–IV тис. до н. е. Фактично, являла собою подальший розвиток традицій мурзак-кобинської культури пізнього мезоліту Криму. Гостродонний глиняний посуд прикрашений наколами, прокресленими лініями та насічками і «перлинами» по вінцю. Нагадує кераміку сурської культури Надазов'я, що вказує напрям генетичних зв'язків — вплив сурського населення степового Криму та Надазов'я на аборигенів гірського Криму. В основі господарства був мисливський промисел копитних гірських лісів (олень, кабан, косуля), меншою мірою рибальство, пізніше, можливо, скотарство.

Азово-дніпровська археологічна культура була поширена в VI–V тис. до н. е. в Надпорожжі та Надазов'ї. Була західною частиною маріупольської нео-енеолітичної спільноти, що охоплювала степи між Дніпром на заході та р. Урал на сході. Культурі притаманні пласкодонні горщики з комірцевими вінцями і суцільною накольчатою орнаментациєю, що часто утворює ялинкові композиції (Мал. 66, 9). Серед характерних речей крем'яні двобічно оброблені наконечники трикутної форми, трапеції зі струганою спинкою, ножі на великих пластинах, кам'яні шліфовані сокири, булави, підвіски з зубів оленя, пластини з іклів кабана, на завершальних етапах — підвіски з міді та золота. В основі економіки — мисливство, скотарство, елементи землеробства.

Культура складалася на місцевому сурському та дніпро-донецькому культурному підґрунті під прогресивним впливом раних землеробів Нижнього Подунав'я та Трансильванії. Просуваючись на схід до Волги та Уралу, започаткувала мариупольську культурну спільність. Культура широко відома численними колективними могильниками мариупольського типу.

Могильники Мариупольського типу — велика група неолітичних поховань, що отримала назву від могильника, дослідженого 1930 р. біля м. Мариуполя. Усього відомо близько 30 подібних колективних поховань, більшість з яких сконцентрована в Надпоріжжі (Микільське, Василівка, Вовниги, Ясиноватка, Вільнянка, Собачки). Подібні пам'ятки відомі у степовій та на півдні лісостепової смуги від Нижнього Дніпра до Уралу (Дереївка, Каїри, Долинка, Мариуполь, Олександрія, С'єзже).

Ховали по кілька небіжчиків в одній ямі у випростаній на спині позиції, густо засипаючи поховання червоною вохрою; поховальний інвентар представлений посудом, зняряддями та прикрасами, типовими для азово-дніпровської культури. Розташовані поряд ями нерідко утворювали довгі ряди поховань. Антропологічний тип похованих — високі, масивні північні європеоїди, що мають аналогії в антропологічному матеріалі з мезолітичних та неолітичних могильників Західної Балтії, звідки вони й прийшли у пізньому мезоліті. Датуються VI–V тис. до н. е. Схоже, що ранні могильники цього типу належали людності дніпро-донецької культури, а пізніші — азово-дніпровської. Мариупольське населення брало участь у формуванні найдавніших індоєвропейських культур степового енеоліту — середньостогівської та ямної.

Культура **ямково-гребінцевої кераміки** — група споріднених неолітичних пам'яток північно-східної України, відмінною рисою якої є гостродонні горщики, суцільно вкриті рядами глибоких наколів, що іноді чергуються зі смугами гребінцевої орнаментатії (Мал. 66, 3). Серед крем'яних виробів — двобічно оброблені тесла, наконечники дротиків, скребачки на відцепках. Багатий кістяний інвентар: зубчасті гарпуни, тесла, рибальські гачки. В основі господарства населення був промисел лісових копитних (лось, олень, кабан, бобер), рибальство. Землеробство та скотарство носіям цієї культури були невідомі.

Культура сформувалася внаслідок проникнення з півночі носіїв традицій ямково-гребінцевого неоліту лісової смуги Східної Європи за участю людності дніпро-донецької

культури Середнього Подніпров'я. Датується IV–III тис. до н. е. Поширена в Чернігівській та Сумській області. На пізніх етапах її носії просунулися на південь у басейни Сули, Ворскли, Орелі, верхів'я Сіверського Дінця. Являє собою південно-західну периферію величезної культурно-історичної спільноти неоліту ямково-гребінцевої кераміки, що охоплює північ Східної Європи від Східної Балтії до Уралу і Зауралля, яку асоціюють з пращурами фінно-угорських народів.

Якщо на півдні України неолітична доба закінчилася у V тис. до н. е. з поширенням виробів з міді в трипільській та маріупольській культурних спільнотах, то на півночі неолітичні племена мешкали ще в III тис. до н. е. У Поліссі кінець неоліту і початок доби металу пов'язують з приходом із заходу перших носіїв індоєвропейських традицій людності культур ліщастого посуду та кулястих амфор у III тис. до н. е.

Знаходяться далеко від вогнищ неолітизації Близького Сходу та Балкан, неоліт помірної смуги Європи, в тому числі України, ще довго спирався на старі, привласнювальні форми господарювання. Справжня перемога відтворювального господарства, принаймні на Правобережній Україні, сталася лише з приходом сюди з території Молдови землеробів культури Кукутені-Трипілля у кінці VI тис. до н. е.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І ЇЇ МІСЦЕ В МИНУЛОМУ УКРАЇНИ

Враховуючи неабияку популярність Трипілля серед української громадськості і навіть спроби довести, що трипільці були українцями, зупинимося на цьому яскравому явищі докладніше. У Європі культура Кукутені-Трипілля вважається неолітичною, тоді як науковці Києва, Москви та Петербурга традиційно відносять її до наступної, енеолітичної, доби.

Ця культура сформувалася в середині VI тис. до н. е. в румунській Молдові на основі кількох культурних проявів балкано-дунайського неоліту (культури Криш, Боян, Хаманджія, лінійно-стрічкової кераміки). Пізніше носії кукутенських традицій колонізували басейни Серету, Пруту, Середнього Дністра, Південного Бугу і досягли Київського та Черкаського Подніпров'я. Рухаючись на схід, населення культури Кукутені в другій половині VI тис. до н. е. форсувало Дністер, а близько середини IV тис. до н. е. досягло Дніпра між Києвом та Черкасами. Лише невелика група трипільців перебралася на лі-

вий берег Дніпра в районі Переяслава. За останніми даними, ця колонізація не була одноразовою акцією, а відбувалася у вигляді кількох різночасових хвиль кукутенських мігрантів, які котилися на Правобережну Україну з південного заходу.

Більше ста років тому Вікентій Хвойка розкопками під Трипіллям на Київщині започаткував вивчення цього явища в Україні. Однак, попри поширену думку, В. Хвойка не був його першовідкривачем. Ще до початку його робіт під Трипіллям це саме культурне явище було відоме польським та румунським археологам під назвами «культура мальованої кераміки» та «культура Кукутені» відповідно.

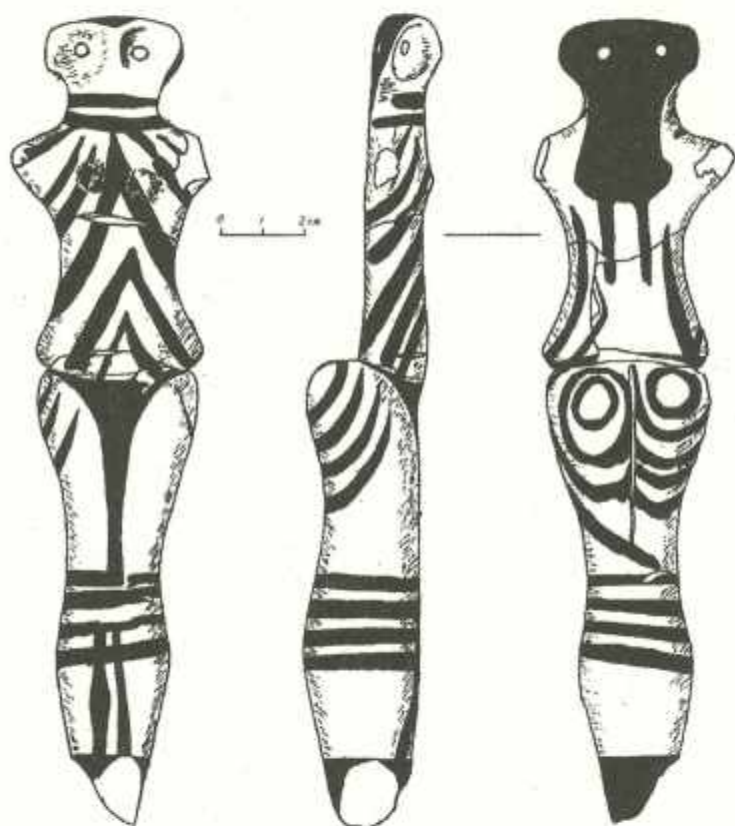
Економічною основою культури Кукутені-Трипілля Румунії, Молдови та Правобережної України було вирощування пшениці, ячменю, гороху, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Мотичне землеробство кукутенців та трипільців носило перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово колонізували всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, теж переконливо вказують на балканські корені культури (Мал. 69). Про це ж свідчить і їхній середземноморський антропологічний тип. Він реконструюється за досить нечисленними скелетними рештками самих трипільців та багатою ранньотрипільською реалістичною глиняною пластикою (Мал. 65), антропологічними дослідженнями остеологічних матеріалів неолітичних могильників Балкан та Подунав'я, зокрема, культури Кукутені Румунії (Потехина, 1999).

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста, писемність і держава. Щодо трипільської державності, то про неї мовчать навіть найсміливіші дослідники. Однак про трипільські міста розмов багато. Величезні поселення (Майданецьке, Тальянки, Доброводи та ін.), які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200–400 га, через великі розміри вважаються протомістами. Населення цих племінних центрів з концентричним плануванням жител, ймовірно, перевищувало 10 тис. осіб.

Однак, згадані поселення-гіганти не мали справжньої міської структури (цитадель, спеціальні, адміністративні, громадські та культові будівлі тощо), тому містами вони ще не були (Мал. 70, див. кольоровий додаток).

Даних про майнове розшарування трипільського суспільства немає, тож, ймовірно, трипільці знаходилися на первісній стадії розвитку.

Мал. 69. Глиняна статуетка жінки з поселення Андріївка (Кіровоградщина)

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста та складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали їх в кінці IV тис. до н. е.

Землеробська колонізація трипільцями лісостепового Правобережжя до південного кордону Полісся стала можливою завдяки теплому і вологому клімату VI–V тис. до н. е. Екстенсивна перелогова система мотичного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережжя України. Можливості екстенсивного землеробства в регіоні були вичерпані. Аридизація клімату довершила колапс трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом існування спільноти Кукутені-Трипілля, що призвело до дезінтеграції культури близько 3000 р. до н. е. Її значення для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з цієї культурою пов'язана остаточно перемога відтворювальної економіки у лісостеповому Правобережжі України у IV тис. до н. е.

Знищення лісів на значних обшарах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату наприкінці IV тис. до н. е. (Кременецький, 1991, с. 175) стимулювали появу та поширення відгінного скотарства. Першими скотарями стали племена лісостепового Лівобережжя Дніпра, які з IV тис. до н. е. починають інтенсивно освоювати степи та лісостепи Східної Європи, в тому числі і колишні землі трипільців.

ГЕНЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТРИПІЛЬЦІВ

Деякі наукові дані, перш за все археологічні, дають підстави конкретизувати напрям генетичних зв'язків балканського неоліту, і, зокрема, його українського прояву — трипільської культури, з конкретними етнічними спільнотами Близького Сходу. Маються на увазі хатти Південної Анатолії та споріднені з ними хурити верхів'їв Тигру та Євфрату (Мал. 62). До VI тис. до н. е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'їв Євфрату та Закавказзя складали єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Оскільки неолітична колонізація Балкан та Подунав'я відбувалася саме з Анатолії і саме у цей час, то не дивно, що в балканському неоліті прослідковується потужний хатто-хуритський вплив. Вважається, що раньонеолітичні культури Балкан, представлені докерамічними шарами Пресескло Фессалії, Криш-Старчево Подунав'я і Молдови, можливо, гребениківською та буго-дністровською культурами України VII–VI тис. до н. е. (Монгайт, 1973, с. 325;

Мал. 71.

Трипільська культура
V–IV тис. до н. е.
1, 3, 4 — глиняна антропоморфна пластика; 2 — голова бика з кістки; 5–10 — глиняний посуд.

Титов, 1969, с. 222, 223; ИПО, 1986, с. 290; Павленко, 1994, с. 29; Залізняк, 1998, с. 238), розвивалися під впливом ще нерозчленованої хатто-хуритської спільноти Близького Сходу. Переконали аргументи на користь прахатто-хуритських витоків Трипілля подав Ю. В. Павленко (2003).

У VI тис. до н. е. анатолійсько-кавказька єдність Близького Сходу розпалася на західну прахаттську та східну прахуритську частини. З цього часу на базі південноанатолійського центру зародження відтворювального господарства формувалася власне хаттська протоцивілізація. Прахатти півдня Малої Азії в VII–VI тис. до н. е. створили протоцивілізацію Хаджілар та Чатаал-Гуюк, під впливом яких зародилися і розвивалися пізніші культури балкано-дунайського неоліту

V–IV тис. до н. е. (Караново II, III, Вінча, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля та ін.) (Renfrew, 1985; Сафронов, 1989; Павленко, 1994).

Провідний радянський фахівець зі стародавньої історії Передньої Азії І. М. Дьяконов (1982, с. 16) вважав «археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібним до гірсько-периферійного суспільства стародавнього Близького Сходу». Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі (Титов, 1969; Renfrew, 1985; Сафронов, 1989; Шнирельман, 1989; Павленко, 1994). Про південноанатолійські витоки балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин (Шнирельман, 1989), типологія найдавнішої балканської кераміки (Титов, 1969), дані балканської гідронімії (Іванов, 1984), деякі особливості грецької мови (Солларис, 1998, с. 128).

Генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і культури Кукутені-Трипілля, з південно-анатолійським (прахаттським) центром неолітизації (Мал. 62) дає підстави для припущення, що згадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етномовному відношенні скоріш за все були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками, на нашу думку, пояснюється наявність в Балкано-Дунайському регіоні дуже архаїчної малоазійської гідронімії, виявленої Т. Гамкрелідзе і В. Івановим (1984, с. 862–863). Про це свідчать сліди лінгвістичних контактів праїндоевропейців з прахаттами, які, на думку згаданих авторів, мали місце не пізніше V тис. до н. е. Індоевропейці, які формувалися під сильним впливом балканського неоліту, саме від нього отримали разом із навичками землеробства і тваринництва деякі сільськогосподарські хатто-хуритські терміни (Старостин, 1988, с. 152–154), про що докладніше буде сказано далі.

Однак, як переконливо показав В. Ілліч-Світлич (1964, с. 3–12), в індоевропейських мовах є значний пласт аграрної лексики не тільки хатто-хуритів, а й інших близькосхідних народів — афразійців, шумерів, еламців. На нашу думку, ця близькосхідна термінологія перейшла до індоевропейської прамови також через балкано-дунайський неоліт. Тож, останній не

був монолітно хаттським в етно-мовному розумінні. Очевидно, було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що й зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Схоже, останній був започаткований і розвивався під впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але, вірогідно, мали місце і прахуритські, афразійські, шумерські, еламські впливи.

Сказане повною мірою стосується і трипільської культури Правобережної України, як крайнього північно-східного прояву балканської енеолітичної протоцивілізації (Мал. 71), під впливом якої формувалися найдавніші праїндоевропейці лісостепів Східної України (Залізник, 1994, с. 78–101; 1998, с. 226–240; 1999).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що неолітизація України відбувалася з Балкано-Дунайського регіону за єдиними для Центральної Європи законами. У VI–IV тис. до н. е. в лісостепях Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та в Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Перехід до неоліту цього населення стався під впливом буго-дністровської людності, яка з кінця VI тис. до н. е. просувалася у північно-східному напрямку під тиском нових хвиль неолітичних колоністів з Подунав'я (культури лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля). Під культурним впливом буго-дністровців Правобережжя постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпоріжжя та Приазов'я (Мал. 62, 64). Колонізація лісостепового Правобережжя людністю культури Кукутені-Трипілля у V тис. до н. е. знаменувала перемогу відтворювального господарства у південно-західній Україні.

Високий рівень розвитку людства на початку третього тисячоліття значною мірою зумовлений культурними досягненнями європейської цивілізації, фундаторами і творцями якої були передовсім народи індоєвропейської мовної сім'ї. Цим пояснюється надзвичайна наукова значимість проблеми походження індоєвропейської сім'ї народів для історії людства взагалі та для первісної історії України зокрема. Адже більшість сучасних дослідників включає територію України до прабатьківщини індоєвропейців, а дехто навіть звужує останню до теренів між Південними Карпатами та Кавказом. Разом з тим індоєвропеїстика ще не стала пріоритетною проблематикою для українських палеоетнологів, археологів, лінгвістів.

Таємниця походження народів індоєвропейської мовної сім'ї ось уже два століття хвилює вчених різних країн. Головна складність у її розв'язанні полягає перш за все в комплексності та міждисциплінарності проблеми. Тобто для її вирішення необхідно залучення різних наукових дисциплін: лінгвістики, археології, первісної історії, етнографії, антропології, міфології, палеогеографії, зоології, ботаніки і навіть генетики та молекулярної біології. Існує величезний обсяг літератури мовами багатьох народів світу, присвяченої питанням пошуків країни, звідки споріднені народи 5–4 тис. р. т. заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні.

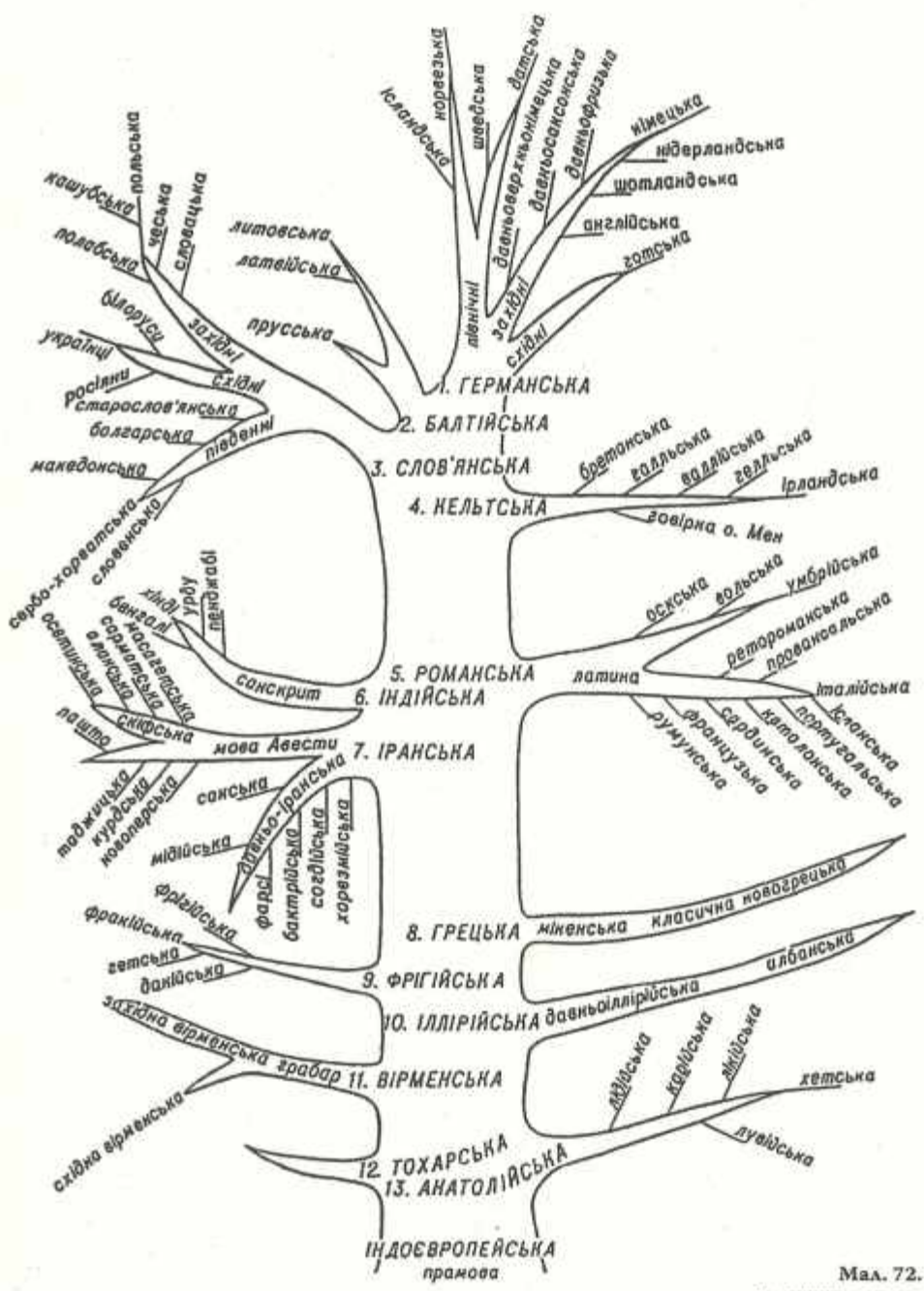
Не маючи ілюзій щодо остаточного вирішення проблеми чи вичерпного розгляду усієї неосяжної літератури з індоєвропеїстики, спробуємо дати критичний аналіз наукових поглядів на походження індоєвропейців з позиції археології та інших наук. Знайомство з сучасним станом наукової розробки проблеми конче необхідне для висвітлення ролі і місця стародавнього населення України у процесі індоєвропеїзації Євразії.

Чорнобильська катастрофа 1986 року збіглася у часі з 200-річчям великого відкриття члена верховного суду Індії в Калькутті сера Уільяма Джонса. Читаючи книгу релігійних гімнів арійських завойовників Індії Рігведу, він дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоєвропейських мов — санскриту, латини, давньогрецької, германських та слов'янських. Справу англійського юриста продовжили лінгвісти (переважно німецькі) XIX ст., які розробили принципи порівняльного аналізу мов і остаточно довели походження індоєвропейських мов від одного спільного предка. Ретельно досліджувалися як сучасні, так і мертві індоєвропейські мови, відомі з найдавніших пам'яток індоєвропейської писемності. До них належать священні гімни Рігведи середини II тис. до н. е., записані пізніше санскритом, гімни Авести рубежу II–I тис. до н. е., протогрецька мова стародавніх Мікен XVI ст. до н. е., клинописи хеттів Анатолії початку II тис. до н. е., тохарські священні тексти Західного Китаю.

КЛАСИФІКАЦІЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ ТА НАРОДІВ

У середині XIX ст. А. Шлейхер запропонував принцип реконструкції праіндоєвропейської лексики методом лінгвістичної палеонтології. Застосування порівняльної лінгвістики дозволило розробити схему генетичного дерева індоєвропейських мов. Наслідком сторічних зусиль лінгвістів була класифікація індоєвропейських мов, що в основних рисах сформувалася на кінець XIX ст. Однак і донині серед фахівців немає одностайності щодо кількості груп індоєвропейських народів. До числа найбільш визнаних належить класифікаційна схема, яка охоплює 13 етно-мовних груп індоєвропейських народів: анатолійська, індійська, іранська, грецька, італійська, кельтська, іллірійська, фрігійська, вірменська, тохарська, германська, балтська, слов'янська, (Мал. 72). Кожна з цих груп складається з багатьох близькоспоріднених сучасних та вже мертвих мов.

Анатолійська (хето-лувійська) група охоплює хетську, лувійську, палайську, лідійську, лікійську, карійську, а також так звані «малі мови» пісідійську, кілійську, меонську. Вони функціонували в Малій Азії (Анатолії) протягом II–I тис. до н. е. Три перші мови відомі з текстів 15 000 глиняних табличок, добутих Гуго Вінклером 1906 р. в процесі розкопок

Мап. 72.
Генетичне древо
індоевропейських мов

Походження індоевропейців

столиці Хетського царства міста Хаттус на схід від Анкари. Тексти були виконані аккадським (асиро-вавілонським) клинописом, але невідомою мовою. Вона була дешифрована 1914 р. чехом Б. Грозним і отримала назву хетської, або несийської. Серед маси ритуальних і ділових текстів хетською мовою, знайдені нечисленні пам'ятки споріднених хетам лувійської і палайської мов, а також неіндоєвропейської хаттської. Автохтони Малої Азії хатти в кінці III тис. до н. е. були завойовані хетами, однак вплинули на мову індоєвропейських завойовників.

Ранньоанатолійські хетська, палайська та лувійська мови функціонували до 8 ст. до н. е. і в античні часи дали початок пізньоанатолійським лідійській, лікійській, карійській та ін. мовам західного узбережжя Малої Азії, носії яких були асимільовані греками в елліністичний час близько III ст. до н. е.

Індійська (індо-арійська) група: мітанійська, ведійська, санскрит, пракрити, хінді, урду, біхарі, бенгалі, орія, маратхі, сіндхі, панджабі, раджастхані, гуджараті, бхелі, кхандеші, пахарі, кафірські, або нуристанські, дардські мови, циганські діалекти.

Мітанійською говорила правляча верхівка держави Мітані, що в XV–XIII ст. до н. е. існувала у верхів'ях Тигру та Євфрату. Індійська мовна група походить від мови аріїв, які в середині II тис. до н. е. просунулися з півночі в долину Інду. Найдавніша частина їхніх гімнів (Рігведа) була записана у I тис. до н. е. ведійською мовою, а в III ст. до н. е. – IV ст. н. е. літературною мовою санскрит. Класичним санскритом написані священні ведійські книги брахмани, упанішади, сутри, а також епічні поеми Махабхарата і Рамаєна. Паралельно з літературним санскритом у ранньосередньовічній Індії функціонували живі мови пракрити. Від них походять сучасні мови Індії: хінді, урду, біхалі, бенгалі тощо. Тексти на хінді відомі з XIII ст.

Кафірські, або нуристанські мови поширені в Нуристані – гірському районі Афганістану. В горах Північного Афганістану та прилеглих гірських районах Пакістану та Індії поширені близькі до кафірських дардські мови.

Іранська (ірано-арійська) група: авестійська, давньоперська, мідійська, согдійська, хорезмійська, бактрійська, парфянська, пехлеві, сакська, масагетська, скіфська, сарматська, аланська, осетинська, ягнобська, афганська, мунджанська, памірська, новоперська, таджицька, талишська, курдська, белуджська, татська та ін.

Ірано-арійська група споріднена з індо-арійською і походить від мови аріїв, які в другій половині II тис. до н. е. заселили Іран, або Айріян, що значить «країна аріїв». Пізніше їхні гімни були записані авестійською у священній книзі послідовників Заратустри Авесті. Давньоперська мова представлена клинописами ахеменідського часу (VI–IV ст. до н. е.), у тому числі історичними текстами Дарія Великого та його наступників. Мідійська — мова племен, що населяли Північний Іран у VIII–VI ст. до н. е. перед виникненням перського царства Ахеменідів. Парфяни мешкали в Центральній Азії у III ст. до н. е. – III ст. н. е., доки їх царство 224 р. не завоювали Сасаніди. Пехлеві — літературна мова Персії сасанідського часу (III–VII ст. н. е.). На початку нашої ери в Центральній Азії також функціонували согдійська, хорезмійська і бактрійська мови іранської групи.

Серед північно-іранських мов євразійського степу відомі мертві мови кочових племен саків, масагетів, скіфів, сарматів, аланів та прямих спадкоємців останніх осетинів Північного Кавказу. Ягнобська мова Середньої Азії є прямим продовженням согдійської. Багато сучасних іранських мов походять від фарсі — мови Персії раннього середньовіччя. До них належить новоперська з літературними пам'ятками від IX ст. н. е., близька до неї таджицька, афганська (пашто), курдська, талишська і татська Азербайджану, белуджська та ін.

В історії грецької мови виділяють три головні епохи: давньогрецьку (XV ст. до н. е. – IV ст. н. е.), візантійську (IV–XV ст. н. е.) та новогрецьку (з XV ст.). Давньогрецька доба ділиться на чотири періоди: архаїчний (мікенський, або ахейський), що датується XV–VIII ст. до н. е., класичний (VIII–IV ст. до н. е.), еліністичний (IV–I ст. до н. е.), пізньогрецький (I–IV ст. н. е.). У класичний та еліністичний час в Середземномор'ї поширилися діалекти: іонійсько-аттичний, ахейський, еолійський, дорійський. Грецькі колонії північного Надчорномор'я (Тіра, Ольвія, Пантікапей, Танаїс, Фанагорія тощо) користувалися іонійським діалектом, бо були започатковані вихідцями з Мілету в Малій Азії.

Найдавніші пам'ятки грецької мови — написи крито-мікенським лінійним письмом «В» XV–XII ст. до н. е. Поеми Гомера «Іліада» та «Одисея», що описують події XII ст. до н. е., вперше записані у VIII–VI ст. до н. е. давньогрецьким алфавітом, що започаткувало класичну грецьку мову. Класичний період

характеризується поширенням у грецькому світі аттичного діалекту. Саме на ньому в елліністичний час формувалося загальногрецьке койне, що під час походів Олександра Македонського поширилося у всьому Східному Середземномор'ї, де панувало у римський і візантійський час. Літературна мова візантійської доби строго трималася норм класичного аттичного діалекту (V–IV ст. до н. е.). Нею користувався двір візантійських імператорів аж до падіння Константинополя під ударом турків 1453 р. Сучасна новогрецька мова остаточно сформувалася лише у XVIII–XIX ст.

Італійська, або романська група включає оскську, вольську, умбрійську, латину та похідні від неї італійську, іспанську, португальську, каталонську, сардинську, ретороманську, провансальську, французьку, румунську. Написи спорідненими оскською, вольською, умбрійською та латиною з'являються в Центральній Італії в середині I тис. до н. е. У процесі романізації провінцій у першій половині I тис. н. е. латинські діалекти поширилися по Римській імперії. В ранньому середньовіччі ця «народна латина» стала підґрунтям формування згаданих романських мов.

Кельтську групу складають галльська, ірландська, бретонська, корнська, валлійська, гельська (шотландська) мови і говірка о. Мен. Античні джерела вперше згадують кельтські племена у V ст. до н. е. на територіях між Карпатами на сході і Атлантичним узбережжям на заході. У IV–III ст. до н. е. відбувається потужна кельтська експансія на Британські острови, на територію Франції, Піренейський, Апеннінський, Балканський півострів і навіть у Малу Азію, у центральних районах якої вони осіли під іменем галатів. З кельтами пов'язують латенську археологічну культуру V–I ст. до н. е., а районом їх формування вважають північно-західні передгір'я Альп. Внаслідок експансії спочатку Римської імперії, а пізніше германських племен (перш за все англів та саксів) кельти були витіснені на крайній захід Європи.

Мова асимільованих римлянами галлів території Франції початку I тис. н. е. відома дуже мало за нечисленими включеннями в латинські тексти. Бретонська, корнська та валлійська мови півостровів Бретонь у Франції, Корнуел та Уельс Великобританії походять від мови бриттів, що розсіялися під тиском англосаксів у V–VII ст. Шотландська і менська мови близькі до ірландської, яка фіксується письмовими джерелами IV, VII, XI ст.

Іллірійська група мов охоплює балкано-іллірійську, месапську, албанську мови. Іллірійці — група індоєвропейських племен, яка судячи з античних джерел, з VII ст. до н. е. мешкала в Карпатській котловині, на Середньому Дунаї, на північному заході Балканського півострова. Її археологічним відповідником є так званий східний гальштат VIII–V ст. до н. е. Іллірійські племена були асимільовані римлянами, а пізніше південними слов'янами. Албанська мова — іллірійський релікт, що зазнав суттєвого впливу латини, грецької, південнослов'янських та фракійських діалектів. Албанські тексти відомі з XV ст. Месапська — відгалуження від іллірійського мовного масиву північного заходу Балканського півострова, що зберігся у вигляді надгробних та побутових написів V–I ст. до н. е. в Калабрії на сході Апеннінського півострова.

До **фрігійської** групи входять фракійські діалекти даків, гетів, мізів, одрисів, трибалів, які в античні часи мешкали в Трансильванії, на Нижньому Дунаї та північному сході Балканського півострова, і були асимільовані римлянами у II–IV ст. та слов'янами у ранньому середньовіччі. Їх романізованими нащадками є середньовічні волохи, які були пращурами сучасних румун. Фрігійці — народ, що близько 3 тис. р. т. просунувся з північного сходу Балканського півострова в Малу Азію, де створив державу Фрігію, яка впала під ударами кіммерійців близько 675 р. до н. е. Фрігійські написи датуються VII–III ст. до н. е.

Вірменська мова споріднена з фрігійською, а через неї з фракійською. За античними джерелами, вірмени прийшли у Закавказзя з Фрігії, а фрігійці в Малу Азію з Фракії, що підтверджується археологічними матеріалами. На думку деяких дослідників, правірмени рухалися з Фракії в Малу Азію і далі на схід у XII ст. до н. е. І. М. Дьяконов вважає, що вони брали участь у руйнуванні Трої та Хетського царства (История Древнего Востока, 1988, т. 2, с. 194). Індоевропейська правірменська мова дещо трансформувалася під впливом мови або-ригенів Закавказзя хурито-урартійців.

Найдавніші вірменські тексти датуються V ст., коли єпископом Месропом Маштоцем був створений вірменський алфавіт. Ця письмова мова (грабар) функціонувала до XIX ст. У XII–XVI ст. почали формуватися два діалекти сучасної вірменської: східний араратський і західний константинопольський.

Тохарська мова — умовна назва індоєвропейських діалектів, які в VI–VII ст. н. е. функціонували у Китайському

Туркестані (Уйгурії). Відома з релігійних текстів Сінцзяну, В. М. Даниленко (1974, с. 234) вважав, що пращурами тохарів були носії ямної археологічної культури півдня України, які у III тис. до н. е. досягли Центральної Азії і започаткували афанасіївську культуру. На X ст. тохари були асимільовані тюрками-уйгурами.

Германські мови діляться на три групи: північну (скандинавську), східну (готську) та західну. Найдавніші германські тексти представлені архаїчними рунічними написами Скандинавії, що датуються III–VIII ст. н. е. і несуть риси загальногерманської мови до її розчленування. Численні давньоісландські тексти XIII ст. зберегли багату скандинавську поезію (Старша Едда) та прозу (саги) X–XII ст. Приблизно з XV ст. почався розпад давньоісландської, або давньоскандинавської мови на західноскандинавську (норвезька, ісландська) та східноскандинавську (шведська, датська) гілки.

До східнонімецької групи, крім готської, відомої за перекладом IV ст. Біблії єпископом Уелфілою, входили нині мертві мови вандалів та бургундів.

До західнонімецьких мов належить давньоанглійська (англосаксонські тексти VII ст.), давньофризька, давньоніжньонімецька (саксонські тексти з IX ст.), давньоверхньонімецька. Давніми пам'ятками західнонімецьких мов є англійський епос VIII ст. «Беовульф», відомий за рукописом X ст., верхньонімецька «Пісня про Нібелунгів» VIII ст., саксонський епос IX ст. «Хеліанд».

Серед сучасних германських мов — англійська, що в XI–XIII ст. зазнала суттєвих впливів французької, фламандська — нащадок давньофризької, голландська — відгалуження давньоніжньонімецької. Сучасна німецька мова складається з двох різних діалектів — у минулому окремих мов (нижньонімецької та верхньонімецької). Серед сучасних германських слід згадати ідиш, бурську, фарерську, швейцарську мови.

Балтські мови діляться на західнобалтські — мертві прусська (зникла у XVIII ст.) та ятвязька, яка була поширена в середні віки на території Північно-Східної Польщі та Західної Білорусі, та східнобалтські. До останніх належать литовська, латвійська, латгальська, а також поширена до XVII ст. на Балтійському узбережжі Литви та Латвії куршська. Серед мертвих мов селонська, голядська Підмосков'я, балтська мова Верхнього Подніпров'я. На початку середньовіччя балтські мови були поширені на великих територіях від Нижньої Вісли на

заході до Верхньої Волги і Оки на сході, від Балтії на півночі до Прип'яті, Десни і Сейму на півдні. Балтські мови повніше, ніж інші, зберігають давню індоєвропейську мовну систему.

Слов'янські мови діляться на східні, західні та південні. Східнослов'янські — українська, білоруська, російська. Західнослов'янські утворюють три підгрупи: лехітську (польська, кашубська і полабська), чесько-словацьку та серболужицьку. Споріднена з полабською кашубська мова була поширена в Польському Помор'ї на захід від Нижньої Вісли. Лужицька — мова лужицьких сербів верхів'їв р. Шпрее в Німеччині. Південнослов'янські мови: сербська, хорватська, болгарська, словенська, македонська. Слов'янські мови досить близькі між собою, оскільки походять від єдиної давньослов'янської, що розпалася відносно недавно у V–VII ст.

Високу ступінь спорідненості індоєвропейських мов вчені пояснюють їх походженням від єдиного генетичного предка — індоєвропейської прамови. Мається на увазі, що близько 5 тисяч років тому в якомусь обмеженому регіоні Євразії мешкав народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови. Перед наукою постало завдання відшукати цю прабатьківщину всіх індоєвропейських народів (Мал. 73) та прослідкувати шляхи їх розселення. Під індоєвропейською прабатьківщиною лінгвісти мають на увазі регіон, який займає носії індоєвропейської прамови до її розпаду, що стався у IV тис. до н. е.

ІСТОРІЯ ПОШУКІВ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Пошуки індоєвропейської прабатьківщини мають драматичну двохсотрічну історію (Сафронов, 1989). Зразу ж після відкриття Уільяма Джонса прабатьківщиною була проголошена Індія, а санскрит Рігведи розглядався мало не як прашур усіх мов, який нібито зберіг усі особливості прамови. Вважалося, що завдяки благодатному клімату в Індії відбувалися демографічні вибухи і надлишки індоєвропейського населення розселялися на захід в Європу та в Західну Азію.

Однак дуже скоро виявилось, що мова іранської Авести не набагато молодша за санскрит Рігведи. Тобто, спільний прашур усіх індоєвропейських народів міг мешкати в Ірані або десь на Близькому Сході, де саме у цей час були зроблені великі археологічні відкриття.

У 30–50 роках XIX ст. індоевропейців виводили з Центральної Азії, яку тоді вважали «кузнею народів». Ця версія живилася історичними даними про міграційні хвилі, що періодично котилися з Центральної Азії в Європу протягом останніх двох тисяч років. Маються на увазі прихід в Європу сарматів та тюркських і монгольських племен гунів, болгар, аварів, хозарів, печенігів, половців, татар, калмиків та ін. До того ж саме у цей час зріс інтерес європейців до Центральної Азії, оскільки розпочалася її колонізація росіянами з півночі та англійцями з півдня.

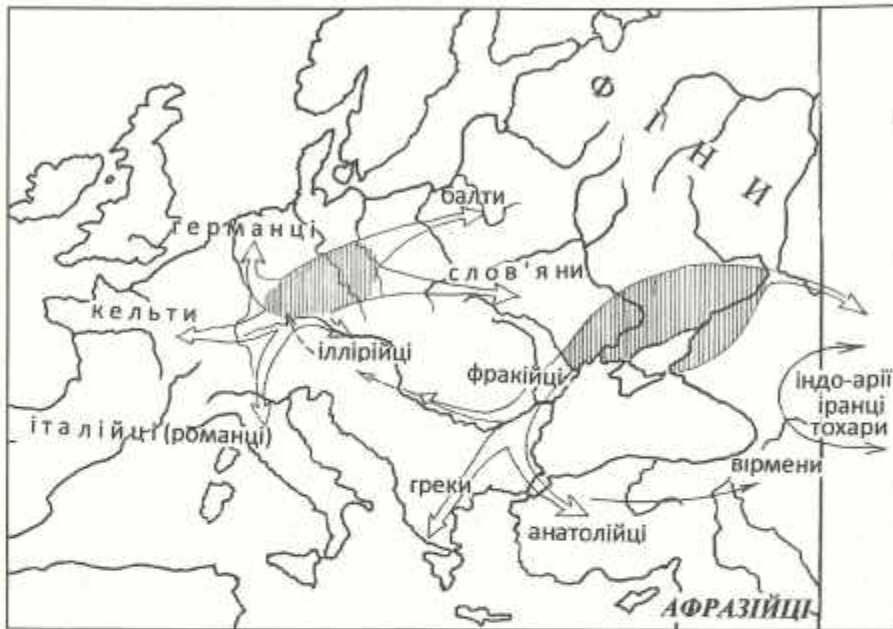
Однак бурхливий розвиток лінгвістичної палеонтології в середині XIX ст. виявив невідповідність Азії природно-кліматичним реаліям прабатьківщини. Реконструйована лінгвістами спільна індоевропейська прамова свідчила, що прабатьківщина розміщувалася в регіоні з помірним кліматом і відповідною їй флорою (береза, осика, сосна, бук тощо) та фауною (тетерів, бобер, ведмідь тощо). Крім того, виявилось, що переважна більшість індоевропейських мов локалізувалися не в Азії, а в Європі. Між Рейном та Дніпром концентрується переважна більшість давніх індоевропейських гідронімів.

З другої половини XIX ст. більшість дослідників розміщувала індоевропейську батьківщину в Європі. Вибух німецького патріотизму у другій половині XIX ст., зумовлений об'єднанням Німеччини О. Бісмарком, не міг не вплинути на долю індоевропейістики. Адже переважна більшість тогочасних фахівців з цієї проблеми були етнічними німцями. Так піднесення німецького патріотизму стимулювало популярність концепції походження індоевропейців з території Німеччини.

Посилаючись на встановлений лінгвістами помірний клімат прабатьківщини, її починають локалізувати саме в Німеччині. Додатковими аргументами є північноєвропеїдна зовнішність найдавніших індоевропейців. Світле волосся і блакитні очі — ознака аристократичності як у арійців за Рігведою, так і у стародавніх греків, судячи з їхньої міфології. Крім того, німецькі археологи дійшли висновку про безперервний етнокультурний розвиток на території Німеччини від археологічної культури лінійно-стрічкової кераміки V тис. до н. е. до сучасних німців.

Фундатором цієї концепції вважають І. Гейгера, який 1871 р., спираючись на аргумент бука, берези, дуба, ясеня, вугря та трьох пір року в реконструйованій прамові індоевропейців, а також на свідчення Тацита про автохтонність германців на

схід від Рейну, запропонував територію Німеччини, як можливість прабатьківщину. Значний внесок у розвиток центральноєвропейської гіпотези походження індоєвропейців вніс відомий німецький філолог Герман Хірт. Він дійшов висновку, що німецька мова є прямим нащадком праіндоєвропейської. Мови інших індоєвропейських народів нібито виникли в процесі змішування мови прибулих з півночі Центральної Європи індогерманців з мовами аборигенів.

Ідеї І. Гейгера та Г. Хірта суттєво розвинув Г. Коссина. Філолог за освітою, Г. Коссина проаналізував величезний археологічний матеріал і 1926 р. видав книгу «Походження і поширення германців у доісторичний та ранньоісторичний час», яка була використана нацистами як наукове обґрунтування своєї агресії на схід. Г. Коссина називає індоєвропейців індогерманцями і прослідковує за археологічними матеріалами доби неоліту та бронзи «14 колоніальних походів мегалітичних індогерманців на схід через Середню Європу до Чорного моря». Зрозуміло, що ця псевдонаукова, заполітизована версія розселення індоєвропейців зазнала краху разом із Третім Райхом.

Мал. 73.
Мовні групи
індоєвропейців

У 70-х роках ХХ ст. П. Бош-Гімпера (1961) та Г. Девото (1962) виводили індоєвропейців від культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони зробили спробу прослідкувати фази розвитку індоєвропейців від дунайського неоліту V тис. до н. е. до бронзової доби і навіть до історичних індоєвропейських народів ранньозалізного віку. П. Бош-Гімпера навіть вважав індоєвропейською культуру Трипілля, оскільки остання, на його думку, формувалася на ґрунті культури лінійно-стрічкової кераміки.

Майже разом із центральноєвропейською концепцією походження індоєвропейців народилася і південноруська. Її прибічники вважали прабатьківщиною степи від Нижнього Дунаю до Волги. Її фундатором по праву вважається видатний німецький вчений, енциклопедист індоєвропейстики Освальд Шрадер. У своїх численних працях, що вийшли друком між 1880 та 1920 рр., він не тільки узагальнив усі досягнення лінгвістів, але й проаналізував та суттєво розвинув їх із залученням нових археологічних матеріалів, у тому числі зі степових курганів півдня України. Лінгвістична реконструкція скотарського суспільства стародавніх індоєвропейців була блискуче підтверджена археологією. О. Шрадер вважав праіндоєвропейцями скотарів східноєвропейського степу III–II тис. до н. е. Оскільки індоєвропейські мови поширені в Європі та Західній Азії, то, на думку О. Шрадера, прабатьківщина повинна була розміщуватися десь посередині — в степах Східної Європи.

Г. Чайльда у книзі «Арійці» 1926 р. суттєво розвинув ідеї О. Шрадера, звузивши прабатьківщину індоєвропейців до степів України. На основі нових археологічних матеріалів він показав, що підкурганні поховання з вохрою півдня України (Мал. 74) залишені найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які саме звідси почали розселятися по Євразії.

Будучи послідовником Г. Чайльда, Т. Сулемірський (1933; 1968) висловив думку, що індоєвропейські культури шнурової кераміки Центральної Європи, сформувалися внаслідок міграції ямників з українських степів на захід.

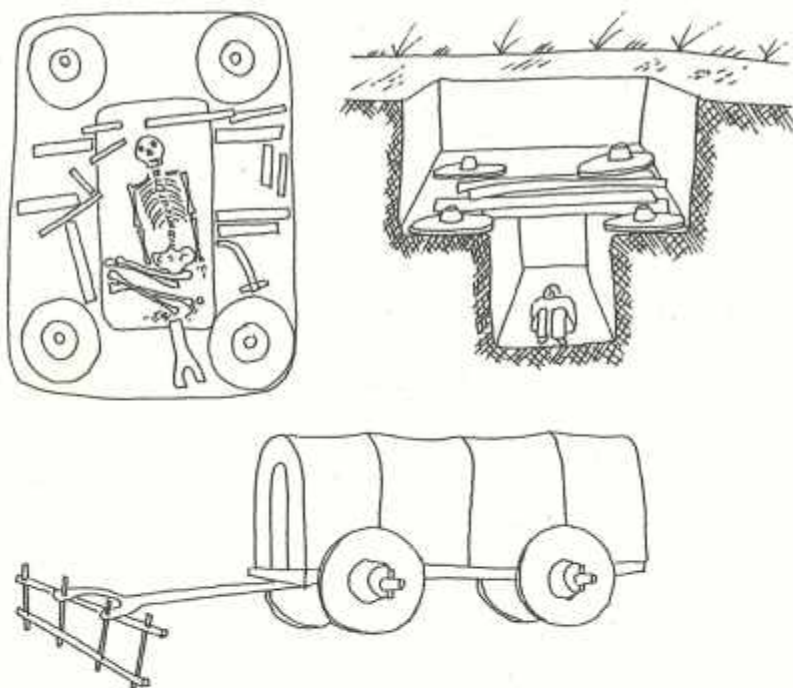
У своїй книзі 1950 р. Г. Чайльда підтримав Т. Сулемірського і зробив висновок, що ямники з півдня України через Подунав'я мігрували в Центральну Європу, де започаткували культуру шнурової кераміки, від якої більшість дослідників виводять кельтів, германців, балтів, слов'ян. Ямну культуру півдня Східної Європи дослідник вважав нерозчленованими індоєвропейцями, які просунулися не лише на Верхній Дунай, а й на північ Балкан, де заснували баденську культуру, і в Грецію та

Анатолію, де започаткували грецьку та анатолійську гілки індоєвропейців.

Радикальною прибічницею Г. Чайльда була М. Пімбутас (1970, с. 483; 1985), яка вважала ямників праіндоєвропейцями, «що просувалися на захід та південь у V–IV тис. до н. е. з Нижнього Дона та Нижньої Волги». Під індоєвропеїзацією Європи дослідниця бачила розселення войовничих носіїв курганної культури зі степів Східної Європи на Балкани та в Західну Європу, заселені на той час неіндоєвропейськими групами балкано-дунайського неоліту та культури воронкоподібних кубків.

Через схематизм, ігнорування лінгвістичних даних та певний радикалізм праці М. Пімбутас зазнали критики, але її внесок в розвиток ідей О. Шрадера та Г. Чайльда незаперечний, а степова версія походження індоєвропейців лишається найпереконливішою. Серед її прибічників слід згадати В. Даниленка (1974), Д. Мелларі (1989), Д. Ентоні (1986; 1991), Ю. Павленка (1994) та ін.

Мал. 74. Поховання з возом скотаря ямної культури III тис. до н. е.

Близькосхідна версія походження індоєвропейців зародилася на світанку індоєвропейістики. У 1822 р. Г. Лінк та Ф. Міллер розміщували індоєвропейську Батьківщину у Закавказзі. Під впливом панвавілонізму Т. Момзен вважав, що індоєвропейці походять з Месопотамії. Однак найбільш розгорнуту аргументацію походження індоєвропейців з Близького Сходу, точніше з Вірменського нагір'я дали у своїй двотомній енциклопедичній праці 1984 р. Т. Гамкрелідзе та В. Іванов. На основі глибокого аналізу величезного масиву лінгвістичного матеріалу та узагальнення напрацювань попередників дослідники дали широку картину господарства, побуту, матеріальної культури, вірувань праіндоєвропейців та природно-ландшафтну характеристику їх прабатьківщини.

Разом із тим, розміщення прабатьківщини на Вірменському нагір'ї і спроба аргументувати шлях заселення індоєвропейцями Європи в обхід Каспійського моря зі сходу не витримали критики. Для Вірменського нагір'я не властиві рослини (осика, граб, тис, верес) і тварини (бобер, рись, тетерів, лосось, краб), які характерні для індоєвропейської батьківщини. Дуже нечисленні тут і відповідна гідронімія. Не підтверджується археологічним матеріалом і мандрівка індоєвропейців навкруги Каспію через Середню Азію, Нижнє Поволжя та українські степи на захід.

Колін Ренфрю (1987) розміщує індоєвропейську батьківщину в межах півмісяця родючості — на півдні Анатолії. Це положення принципове для його концепції, оскільки вона базується на незаперечному факті міграції раних землеробів Близького Сходу на захід в Європу і на схід в Азію. Дослідник відштовхується від ностратичної концепції В. Ілліча-Світича (1964; 1971), за якою лінгвістична спорідненість індоєвропейців з народами афразійської, еламо-дравідійської, уральської та сіно-кавказької сімей пояснюється їх спільною прабатьківщиною на Близькому Сході. Підкресливши, що носії згаданих мов споріднені також генетично, К. Ренфрю стверджує, що їх розселення зі спільної батьківщини сталося у VIII–V тис. до н. е. в процесі поширення відтворювального господарства (Renfrew, 1987). Не заперечуючи сам факт згаданих міграцій, більшість індоєвропейців сумнівається, що серед мігрантів з Близького Сходу були індоєвропейці.

Балканська концепція походження індоєвропейців пов'язана з відкриттям у першій половині XX ст. балкано-дунайської неолітичної протоцивілізації VII–IV тис. до н. е. Саме звідси

за даними археології відбулася неолітизація Європи. Це дало підстави Б. Горнунгу (1956) та В. Георгієву (1966) припустити, що праїндоевропейці сформувалися на Нижньому Дунаї внаслідок змішування місцевих мезолітичних мисливців з неолітичними мігрантами з Балкан. Слабким боком концепції є надзвичайна бідність мезоліту Нижнього Дунаю. Прабатьківщиною індоевропейців вважав Балкани й І. Дьяконов (1982).

ІНДЄВРОПЕЙЦІ ТА ЇХ БАТЬКІВЩИНА ЗА ДАНИМИ ПАЛЕОЛІНГВІСТИКИ

Реалії батьківщини індоевропейців повинні відповідати природно-географічним, соціально-економічним та культурно-історичним характеристикам, відтвореним за допомогою лінгвістичного аналізу найдавніших спільних елементів різних індоевропейських мов.

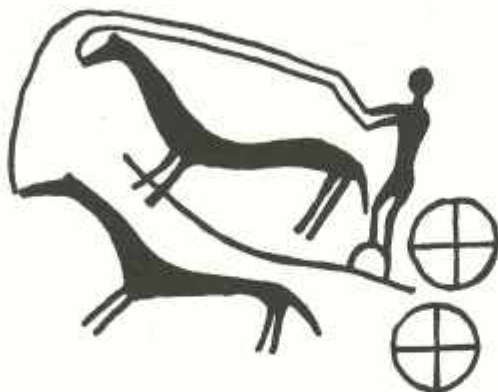
XIX століття було добою сміливих реконструкцій суспільства, господарства, культури, духовного світу, природного оточення раних індоевропейців шляхом так званої лінгвістичної палеонтології. Вдалі праці А. Куна та Я. Грімма середини позаминулого століття спровокували численні палеолінгвістичні дослідження, автори яких не завжди дотримувалися суворих правил порівняльного аналізу індоевропейських мов. Критика спроб відтворення праїндоевропейських реалій шляхом лінгвістичного аналізу змусила А. Шлейхера (1863) ввести такі лінгвістичні реконструкції в рамки правил. Однак справжнє відкриття світу праїндоевропейців належить О. Шрадеру (1886), який узагальнив палеолінгвістичні реконструкції попередників, скоригувавши і перевіrivши їх за археологічними матеріалами доби бронзи, які щойно з'явилися у розпорядженні дослідників.

Методом лінгвістичної палеонтології вченим вдалося реконструювати етапи формування індоевропейської прамови. Спираючись на розробки Ф. Соссюра та А. Мейє, М. Д. Андреев (1986) висловив припущення про три послідовні стадії її формування: бореальну, ранньо- та пізньоіндоевропейську.

Реконструйовану на основі аналізу спільної індоевропейської лексики індоевропейську прамову на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н. е. на окремі мовні групи, аналізували Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов (1984). Праїндоевропейський словник свідчить, що його носії мешкали в помірній зоні з різкоконтинентальним кліматом, холодними зимами

і теплим літом. Жили як у гірській, так і в рівнинній місцевості, серед рік, боліт, хвойних та листяних лісів. Були добре знайомі з природно-кліматичними реаліями степів.

Економіка праїндоевропейців на момент розпаду спільноти носила виразний скотарсько-землеробський характер. Однак значний розвиток скотарської термінології свідчить про домінування саме цієї галузі господарства. Серед домаш-

Мал. 75. Зображення бойової індоєвропейської колісницьи на могилянній плиті II тис. до н. е. (Швеція)

ніх тварин фігурують кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака. Переважало відгінне скотарство м'ясо-молочного напрямку. Праїндоевропейці володіли доскональними методами обробки продуктів тваринництва: шкіри, вовни, молока. Культ коня та бика посідав важливе місце в ідеології.

Досить високого рівня досягло землеробство. Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства, що

характеризується застосуванням рала чи сохи. Соху тягла пара волів. Вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Урожай збирали серпами, молотили. Зерно молотли зернотерками та жорнами. Пекли хліб. Знали садівництво (яблуко, вишня, виноград) та бджільництво. Праїндоевропейці виготовляли різноманітний глиняний посуд. Були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль грав колісний транспорт. У візки запрягали коней та биків. Було відоме вершництво.

Значна роль скотарства зумовила специфіку суспільного устрою. Він характеризувався патріархальністю, домінуванням чоловіка у сім'ї, загальною войовничістю суспільства. Останнє ділилося на три прошарки: жерців, військову аристократію та простих общинників (пастухів, землеробів, воїнів). Мілітарний дух епохи відбився у будівництві перших укріплених поселень — фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога воїна та пастуха. Поклонялися зброї, коню, бойовій колісницьи (Мал. 75), вогню, сонцю-колесу, символом якого була відома свастика.

Важливим елементом індоєвропейської міфології є світове дерево. До речі, це свідчить, що прабатьківщина була досить лісистим краєм. Точніше локалізувати її допомагають росли-

ни і тварини, назви яких присутні у відтвореній лінгвістами пізньоіндоєвропейській мові.

Рослини: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох.

Тварини: вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, миша, воша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерів, дятел, гуска-лебідь, барс-леопард, лев, мавпа, слон.

Останні чотири екзотичні тварини не типові для європейської фауни, хоч леви та барси мешкали на Балканах ще 2 тис. р. т. Останнім часом встановлено, що слова, які позначають барса, лева, мавпу та слона в індоєвропейську прамову потрапили з Близького Сходу, скоріш за все від афразійців (Гамкрелідзе, Иванов, 1984, с. 506, 510).

Отже, рослинний та тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи. Це дало підстави переважній більшості сучасних дослідників розміщувати її між Рейном на заході, Нижньою Волгою на сході, Балтією на півночі та Дунаєм на півдні (Bosh-Gimpera, 1961; Devoto, 1962; Grossland, 1967; Gimbutas, 1970; 1985; Hausler, 1985; Горнунг, 1964; Georgiev, 1966; Mallory, 1989; Child, 1926; Sulimirski, 1968).

ЛІНГВІСТИЧНІ КОНТАКТИ ПРАІНДОЄВРОПЕЙЦВ

Архаїчна індоєвропейська гідронімія концентрується в Центральній Європі між Рейном на заході, Середнім Дніпром на сході, Балтією на півночі та Верхнім Дунаєм на півдні (Гамкрелідзе, Иванов, 1984, с. 945).

Точніше локалізувати прабатьківщину дозволяють виявлені у індоєвропейських мовах сліди контактів з фінно-уграми, картвелами та людністю Близького Сходу (прахаттами, прахуритами, афразійцями, шумерами, еламцями). Лінгвістичний аналіз свідчить, що прафінноугри до їхнього розпаду у III тис. до н. е. запозичили у індоєвропейців значну кількість сільськогосподарської термінології (свиня, поросля, коза, зерно, сіно, молот-сокира та ін.). Різноманітна індоєвропейська лексика присутня у картвельських мовах (грузинській, мегрельській, сванській) (Гамкрелідзе, Иванов, 1984, с. 877). Особливо важливою для локалізації прабатьківщини індоєвропейців є наявність у мовах останніх лексичних паралелей з мовами народів Близького Сходу.

Московський лінгвіст українського походження В. Ілліч-Світлич (1964) відзначив, що певна частина аграрної та тваринницької лексики була запозичена у прасемітів та шумерів. Як приклад таких запозичень з прасемітської дослідник називає слова: *tauro* — бик, *gait* — коза, *agno* — ягня, *bar* — зерно, крупа, *dehno* — хліб, зерно, *kegn* — жорно, *medu* — мед, солодкий, *sekur* — сокира, *paŋu* — посудина, корабель, *haster* — зірка, *septm* — сім, *klau* — ключ та ін. За В. Іллічем-Світlichem, з мови шумерів індоєвропейці запозичили слова: *kou* — корова, *teud* — руда, *auesk* — золото, *akro* — нива, *duer* — двір, *hkor* — гори та ін. (Гамкрелідзе, Иванов, 1984, с. 272–276).

Однак особливо багато тваринницької та землеробської термінології, назв продуктів харчування, предметів побуту тощо індоєвропейці запозичили у прахаттів та прахуритів, прабатьківщина яких розміщувалася в Анатолії та у верхів'ях Тигру та Євфрату (Мал. 62). С. А. Старостін (1988, с. 112–163) вважає, що наведені В. Іллічем-Світlichem корені *klau*, *medu*, *akro*, *bar* та деякі інші є не прасемітські чи шумерські, а хаттохуритські. Крім того, він наводить численні приклади хаттохуритської лексики в індоєвропейських мовах. Ось лише деякі з них: *ekuo* — кінь, *kago* — коза, *porko* — поросля, *hvelena* — вовна, хвиля, *ouig* — овес, *hag* — ягода, *tughio* — жито, *lino* — льон, *kulo* — кіл, спис, *guerap* — жорно, *sel* — село, *dholo* — долина, *arho* — простір, ареал, *tuerg* — творог, *sur* — сир, *bhar* — ячмінь, *renkie* — п'ять та багато інших. Аналіз цих лінгвістичних запозичень свідчить, що сталися вони в процесі безпосередніх контактів праіндоєвропейців з більш розвиненими прахатто-хуритами не пізніше V тис. до н. е. (Старостін, 1988, с. 112–113, 152–154).

Характер усіх цих виразних мовних паралелей між праіндоєвропейською, праугрофінською, пракартвельською та мовами народів Близького Сходу свідчить, що вони є наслідком тісних сусідських контактів праіндоєвропейської спільноти зі згаданими народами. Тобто, відшукувана прабатьківщина знаходилася десь між цими етносами. Це дає підстави точніше локалізувати прабатьківщину індоєвропейців. Адже відомо, що прабатьківщина фінноугрів — лісостепи між Доном і Уралом, а картвелів — Центральний Кавказ. Щодо згаданих близькосхідних мовних запозичень у індоєвропейських мовах то їх джерелом на нашу думку, був балкано-дунайський неоліт, в тому числі трипільська культура Правобережної України. Про близькосхідні витоки неоліту Балкан та

Подунав'я і їх особливо тісні зв'язки з хатто-хуритським світом Південної Анатолії вже згадувалося вище.

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ВЕРСІЙ ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

У наш час чотири регіони претендують на право називатися індоєвропейською прабатьківщиною: Центральна Європа між Рейном та Віслою (І. Гейгер, Г. Хірт, Г. Коссина, П. Бош-Пімпера, Г. Девото), Близький Схід (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, К. Ренфрю), Балкани (Б. Горнунг, В. Георгієв, І. Дьяконов) та лісостепова і степова зони між Дністром і Волгою (О. Шрадер, Г. Чайлд, Т. Сулімірський, В. Даниленко, М. Гімбутас, Д. Меллорі, Д. Ентоні, А. Залізняк, Ю. Павленко). Частина дослідників об'єднують у прабатьківщину Центральну Європу зі східноєвропейськими степами до Волги на сході (А. Хейслер, В. Георгієв). Яка ж з цих версій більш правдоподібна?

Концепція походження індоєвропейців із **Центральної Європи** — територій, що лежать між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм, особливо поширилась у кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. Як зазначалося, її фундаторами були І. Гейгер, Г. Хірт, Г. Коссина.

В основі побудов згаданих дослідників лежить факт збігу основного регіону індоєвропейської гідронімії з територіями поширення кількох археологічних культур. Маються на увазі культури лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки, що з V до початку II тис. до н. е. послідовно змінювали одна одну на згаданих обширах Центральної Європи.

Індоєвропейський характер культур шнурової кераміки зараз ніхто не ставить під сумнів. Їх генетичними попередниками, за останніми даними, були культури лійчастого посуду та кулястих амфор. Однак ми не маємо підстав називати індоєвропейською культуру лінійно-стрічкової кераміки, оскільки в ній відсутні реконструйовані лінгвістами визначальні індоєвропейські риси: скотарський напрям економіки, домінування чоловіка в суспільстві та мілітарний характер останнього, наявність військової еліти, фортець, культу війни, поклоніння зброї, бойовій колісниці, коню, сонцю, вогню тощо. Носії традицій лінійно-стрічкової кераміки, на нашу думку, належали неолітичній протоцивілізації Балкан, неіндоєвропейський характер якої був показаний вище.

Розміщенню прабатьківщини у Центральній Європі заважає наявність у індоєвропейській групі слідів тісних лінгвістичних контактів з пракартвелами Кавказу та фінно-уграми, батьківщиною яких були лісостепи між Доном та Південним Уралом. Якщо праіндоєвропейці жили в Центральній Європі, то як вони могли контактувати з мешканцями Кавказу та Задоння?

Більшість сучасних учених вважають Центральну Європу батьківщиною шнурових культур III–II тис. до н. е., носії яких були пращурами північної гілки індоєвропейців: кельтів, балтів, германців, слов'ян. Однак батьківщиною всіх індоєвропейських народів Центральна Європа не могла бути через те, що індоєвропейців півдня (італійці, фракійці, греки, хетти, вірмени) та сходу (індоіранці) неможливо вивести від шнуровиків ні археологічно, ні лінгвістично. Крім того, у лісостепах та степах України індоєвропейці з'явилися раніше за шнуровиків — не пізніше IV тис. до н. е. (середньостогівська та ямна культури).

Близький Схід також не міг бути прабатьківщиною індоєвропейців, оскільки тут була батьківщина неіндоєвропейських хаттської, хуритської, еламської та афразійської етнокультурних спільнот. Картографування індоєвропейських мов показує, що цей регіон був південною периферією їх поширення. Індоєвропейці (хетти, лувійці, палайці, вірмени, фрігійці) з'являються тут досить пізно — близько 3000 р. до н. е., тобто вже після розпаду праіндоєвропейської мови у IV тис. до н. е. На відміну від Європи тут майже відсутня індоєвропейська гідронімія.

Холодний континентальний клімат прабатьківщини з морозною, сніжною зимою не відповідає реаліям Близького Сходу. Немає тут майже половини рослин і тварин, що фігурують у праіндоєвропейській мові (осика, граб, липа, верес, бобер, тетерів, рись тощо). З іншого боку, в останній відсутні назви типових представників близькосхідної фауни та флори (кипарис, кедр тощо). Що стосується лева, барса, мавпи та слона, то їх назви виявилися запозиченнями з прасемітської. Якщо ці тварини були типовими для індоєвропейської прабатьківщини, то навіщо було запозичувати їх назви у південних сусідів? Праіндоєвропейці не могли мешкати на Близькому Сході і тому, що сильний вплив їхньої мови простежено у прафіноугрів, батьківщину яких вчені впевнено розміщують у лісостепах між верхів'ями Дінця та Уралом. Це можливо ли-

ше при тісних сусідських контактах праїндоевропейців з пращурами фінно-угрів.

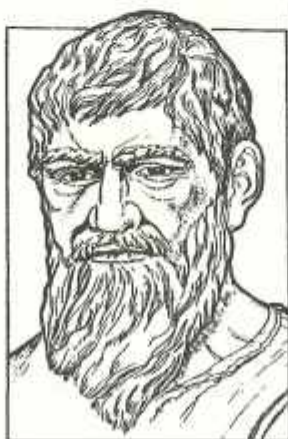
Припустивши, що індоевропейці походять з Балкан, ми проігноруємо їх мовні зв'язки не тільки з фіно-уграми, але й з картвелами Кавказу. Неможливо вивести з Балкан і східну гілку індоевропейців — індоіранців. Цьому суперечать дані як археології, так і лінгвістики. Індоевропейські гідроніми відомі лише на півночі Балкан. Основна ж їх маса поширена північніше між Рейном та Дніпром. Гіпотезі щодо походження індоевропейців від балканських неолітичних землеробів суперечить і той факт, що поява перших індоевропейців на історичній арені у IV–III тис. до н. е. сталася одночасно з аридизацією клімату, виділенням скотарства в окрему галузь і поширенням його на гігантських просторах Євразії, і нарешті з колапсом самого землеробського неоліту Балкан. Що ж дає підстави деяким дослідникам вважати Балкани прабатьківщиною індоевропейців?

Відомий дослідник Колін Ренфрью справедливо вважає, що грандіозному лінгвістичному явищу поширення індоевропейських мов повинен відповідати не менш масштабний соціально-економічний процес. На думку американського вченого, таким глобальним явищем у первісній історії була неолітизація Європи. Мається на увазі розселення найдавніших землеробів та скотарів з Близького Сходу через Балкани в Європу (Мал. 62).

Аргументовану критику спроб К. Ренфрью вивести індоевропейців з Близького Сходу дав з позицій новітніх генетичних досліджень Р. Солларис (1998, с. 128, 129). Біомолекулярний аналіз палеоантропологічних та палеозоологічних решток демонструє відповідність змін геному європейців і доместикованих тварин близькосхідного походження. Це переконливо свідчить про колонізацію Європи неолітичним населенням Близького Сходу. Однак субстратні явища в грецькій та інших індоевропейських мовах свідчать, що індоевропейці прийшли на Балкани вже після їх заселення неолітичними колоністами з Анатолії. Генетична спорідненість народів нестратичної сім'ї Євразії пояснюється, на думку Р. Соллариса (1998, с. 132), існуванням спільних пращурів населення Євразії, які ще на початку верхнього палеоліту 40 тис. р. т. розселилися зі Східного Середземномор'я на захід і на схід.

Факт перетікання «надлишків» раннеземлеробського населення з Близького Сходу на Балкани і далі в Європу не викликає

заперечень. Однак чи було воно індоєвропейським? Адже археологія свідчить, що з перших осередків відтворюючої економіки на півдні Анатолії, в Сирії, Палестині, в горах Загросу виростають не індоєвропейська, а еламська, хаттська, хуритська, шумерська та афразійська спільноти. Саме в останніх мають прямі паралелі матеріальна та духовна культура, економіка не-

Мал. 76. Індоєвропейець (реконструкція за черепом)

олітичних землеробів Балкан. Їх антропологічний тип близький до типу неолітичних мешканців Близького Сходу і суттєво відрізняється від антропології перших достовірних індоєвропейців, що мешкали з IV тис. до н. е. у Центральній Європі (культури шнурової кераміки) та в лісостепах між Дністром і Волгою (середньостогівська та ямна культури). Якщо неолітичне населення Балкан та Близького Сходу було носієм південноєвропейського, або середземноморського ан-

тропологічного типу (тонкокостні, низькорослі європеоїди), то згадані індоєвропейці були масивними, високими північними європеоїдами (Потехина, 1992) (Мал. 76). Глиняні статуєтки з Балкан зображують людей з великим носом специфічної форми (Залізняк, 1994, с. 85), який є важливою визначальною рисою східносередземноморського антропологічного типу, за В. П. Алексеевим (1974, с. 224–225) (Мал. 65).

Прямим нащадком неолітичної протоцивілізації Балкан була мінойська цивілізація, що склалася на Криті біля 2000 р. до н. е. За М. Гімбутас, мінойське лінійне письмо «А» походить від знакової системи неолітичних землеробів Балкан VI тис. до н. е. Спроби дешифровки текстів мінойців показали, що їх мова належала до групи семітських (Gimbutas, 1985; Гамкрелідзе, Іванов, 1984, с. 912, 968; Renfrew, 1987, р. 50). Оскільки мінойці — нащадки балканського неоліту, то останній ніяк не міг бути індоєвропейським. Як археологи, так і лінгвісти дійшли висновку, що до появи перших індоєвропейців у Греції в II тис. до н. е. тут мешкали неіндоєвропейські неолітичні племена.

Таким чином, культурно, лінгвістично, антропологічно та генетично балканський неоліт був тісно пов'язаний з неіндо-

європейською неолітичною цивілізацією Близького Сходу. Схоже, що згадувана велика кількість сільськогосподарських термінів близькосхідного походження у індоєвропейських мовах пояснюється інтенсивними культурними впливами балканських землеробів, генетично пов'язаних з Близьким Сходом, на пращурів індоєвропейців — аборигенів Центральної та Південно-Східної Європи.

СТЕПОВА ВЕРСІЯ ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

До найбільш обґрунтованих і популярних у наш час версій розміщення батьківщини індоєвропейських народів належить степова, за якою індоєвропейці зародилися у степах між Дністром і Кавказом. Фундаторами цієї концепції були О. Шрадер (1886) та Г. Чайльд (1926; 1950), які ще наприкінці XIX — на початку XX сторіччя висловили думку, що перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії пішов від найдавніших скотарів північнопричорноморських степів та лісостепів. Пізніше цю гіпотезу фундаментально обґрунтували та розвинули Т. Сулемірський (1968), В. Даниленко (1969; 1974), М. Пмбутас (1970; 1985), Д. Меллорі (1989), Д. Ентоні (1991).

За цією версією найдавніші індоєвропейці постали на півдні України внаслідок складних історичних процесів, що призвели до виділення скотарства в окрему галузь первісної економіки. Через аграрну колонізацію Балкан резерви мотичного землеробства в Центральній Європі були вичерпані. Подальше поширення відтворювальної економіки у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства. Цьому сприяла прогресуюча аридизація клімату, що вела до кризи землеробської економіки Балкан, в той же час створюючи сприятливі умови поширенню різних форм тваринництва.

Мотичні землероби неоліту пасли худобу неподалік від селищ. На час визрівання врожаю її відганяли подалі від посівів. Так зароджувалася найдавніша відгінна форма скотарства. Її властиве випасання худоби влітку на пасовиськах, віддалених від постійних поселень. Саме цей найдавніший різновид скотарства дав змогу суспільствам з відтворювальною економікою колонізувати не тільки євразійські степи, але й просунутися в ліси середньої смуги Європи.

Виокремлення скотарства зі змішаної землеробсько-скотарської економіки в самостійну галузь розпочалося на півдні України на кордоні зайнятих мотичними землеробами

родючих чорноземів Правобережжя Дніпра та євразійських степів, що з цього часу стали домівкою рухливих і войовничих скотарських народів. Тож у IV тис. до н. е. територія України стала порубіжжям між осілими, миролюбними землеробами Південної Європи та агресивними номадами євразійського степу. Це визначило драматичну історичну долю України на майбутні 5 тис. років аж до XVIII ст. включно.

Саме на півдні України землеробська протоцивілізація Балкан через свій північно-східний форпост — трипільську культуру — безпосередньо впливала на предків майбутніх найдавніших скотарів — мезолітичних та неолітичних мисливців і рибалок лісостепів басейнів Дніпра та Сіверського Дінця. Останні отримали від балканських нащадків найдавніших землеробів та скотарів Близького Сходу не тільки навички відтворювального господарства, але й близькосхідну сільськогосподарську термінологію, що простежена багатьма лінгвістами в мові індоєвропейців (Иллич-Свитыч, 1964; 1971; Старостин, 1988). Їх локалізація в степах та лісостепах між Дністром, Нижнім Доном та Кубанню добре узгоджується з трьома головними напрямками праіндоєвропейських лінгвістичних контактів. На заході вони безпосередньо межували з носіями близькосхідної лексики (Трипілля), на північному сході — угро-фінської, а на південному сході — картвельської лексики Кавказу (Мал. 80, 81, 83).

М. Гімбутас розміщувала прабатьківщину скотарства та його індоєвропейських носіїв у Середньому Поволжі, з чим важко погодитись. Адже скотарство народилося від землеробства в процесі відокремлення його в самостійну галузь первісної економіки. Тобто, це могло статися лише за умови безпосередніх і тісних контактів з великими аграрними спільнотами, такими як ранньоземлеробська протоцивілізація Балкан. Нічого подібного у Поволжі немає. Найближчий центр землеробства знаходився за 800 км на південь від Середнього Поволжя, за Великим Кавказьким хребтом у басейнах рік Кура та Аракс. Якби перші скотарі запозичили відтворювальне господарство разом з аграрною термінологією звідти, то остання була б картвельською. Однак значна кількість загальноіндоєвропейських скотарсько-землеробських термінів не кавказького, а анатолійського походження. Отже, вони були напряму запозичені праіндоєвропейцями у неолітичного населення Балкан — безпосередніх нащадків переселенців з Анатолії.

Отримані від трипільців скотарські навички прижилися і швидко розвинулися в окрему галузь у сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та отари овець весь час пересувалися в пошуках пасовиськ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя. Це стимулювало швидке поширення колісного транспорту, а також приручення у IV тис. до н. е. коней, яких разом з биками спочатку використовували як тяглових тварин. Постійні пошуки пасовиськ призводили до військових сутичок із сусідами, що мілітаризувало суспільство. У скотарів, на відміну від землеробів,

Мал. 77. Посуд і бойові сокири-молоти ямної (1-4) та катакомбної (5-8) культур III-II тис. до н. е.

не жінка, а чоловік є головною фігурою в сім'ї та громаді, оскільки все життєзабезпечення лежить на пастухах та воїнах. Можливість накопичення худоби в одних руках створила умови для майнового розшарування суспільства. З'являється військова еліта. Мілітаризація суспільства зумовила будівництво найдавніших фортець, поширення культів верховного бога воїна та пастуха, бойової колісниць, зброї, коня, сонця-колеса (свастика), вогню.

Утім, ці найдавніші скотарі півдня Східної Європи IV–III тис. до н. е. ще не були справжніми номадами, які проводили все життя на коні чи возі у постійних кочівлях за стадами худоби. Номадизм, як спосіб кочового життя і розвинена форма скотарської економіки, остаточно сформувався у євразійських степах лише на початку I тис. до н. е. В основі господарства степовиків IV–III тис. до н. е. лежало менш рухливе відгінне скотарство. Воно передбачало більш-менш осіле мешкання сімей в долинах річок, де вирощували ячмінь, пшеницю, розводили свиней, полювали на дичину, ловили рибу. Разом з тим, чоловіче населення все більше часу проводило зі стадами корів, овець та коней на літніх степових пасовись-

Мал. 78. Кам'яні антропоморфні стели індоєвропейських скотарів Північного Надчорномор'я III тис. до н. е.

ках. Навесні худобу в супроводі пастухів та озброєної охорони гнали далеко в степ і лише восени поверталися на зимівлю додому. Швидко цей напівосілий спосіб життя набував все більш рухливих форм через зростання ролі скотарства.

Ці ранні напівкочові скотарі залишили мало поселень, але величезну кількість могил. Археологи впізнають їх по так званому степовому поховальному комплексу. Його найважливішими елементами є курганний насип, покладення небіжчика в могильну яму на спині, з підігнутими ногами, посипання похованого червоною вохрою. До могили клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави), грубі глиняні горщики, орнаментовані наколами та відбитками шнура (Мал. 77). Нерідко в кутах могильної ями ставили колеса, які символізували поховальний віз (Мал. 74). У курганах знаходять кам'яні антропоморфні стели, що зображують родового патріарха з відповідними атрибутами вождя воїнів та пастухів (Мал. 78). Важливою ознакою перших індоєвропейців півдня України є domestикація коня, сліди якої простежені у лісостеповому Подніпров'ї у IV тис до н. е. (Телегін, 1973).

Небувале за розмахом розселення найдавніших індоєвропейців з півдня України на безкраїх степових обширах до Середнього Дунаю на заході і до Алтаю на сході пояснюється скотарською економікою, поширенням колісного транспорту (Мал. 74, 75), тяглових тварин (кінь, бик), пізніше вершництва, що стали передумовою відносно рухливого способу життя та войовничості ранніх індоєвропейців (Мал. 79, див. кольоровий додаток).

ВІД РЕЙНУ ДО ДНІЦЯ

Однак обмеження індоєвропейської прабатьківщини лише лісостепами та степами України не дає пояснення, чому основний масив індоєвропейської гідронімії лежить у Центральній Європі від Рейну до Середнього Дніпра. Не зовсім в'яжуться з Південною Україною і такі реалії прабатьківщини, як гори та болота, поширення осики, буку, тису, вересу, тетеревів та бобрів. Ці елементи природи властиві більш прохолодним і вологим регіонам Європи, ніж південь України.

Позбутися цих протиріч дозволяє припущення, що Україна була східним крилом індоєвропейської прабатьківщини. Очевидно, найдавніші індоєвропейці сформувалися в IV тис. до н. е. в лісостеповому Подніпров'ї на східному крилі культурної

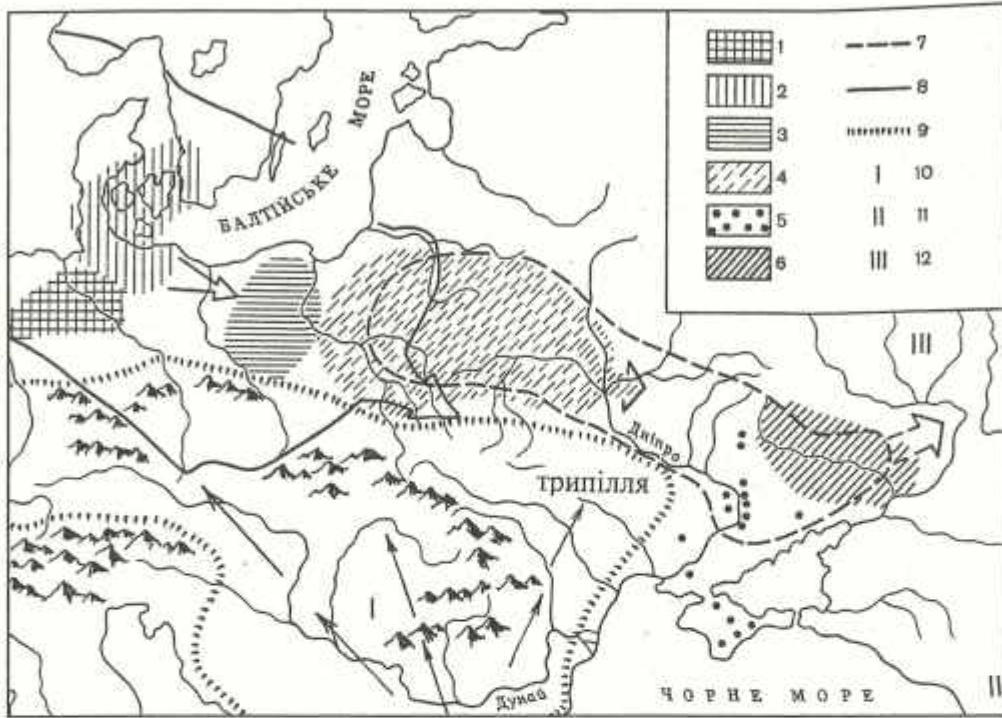
спільноти, що судячи з поширення індоєвропейської гідронімії, охоплювала помірну зону Європи від Дніпра до Рейну. Про виникнення такої єдності у VI тис. до н. е. внаслідок міграцій північних європеоїдів із Західної Балтії через Німецьку, Польську, Поліську низини до Лівобережжя Дніпра (Мал. 80) дозволяють говорити дані археології та антропології (Залізняк, 1998, с. 216–218).

Археологія свідчить, що аборигени Німецької, Польської, Поліської низин та Середнього Подніпров'я протягом VI–IV тис. до н. е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи, яка була нащадком культурних традицій найдавніших землеробів і скотарів Балкан. Серед культурних донорів мезоліту Центральної Європи та України назвемо неолітичні культури балкано-дунайського кола — Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Останнім часом встановлено, що згадані вище автохтонні мисливські суспільства середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані не лише єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, а й антропологічно та етнокультурно. За археологічними матеріалами, така спорідненість складалася у VI–V тис. до н. е. в результаті міграції пізньомезолітичної людності Західної Балтії у південно-східному напрямку на Середній Дніпро та на Лівобережну Україну (Мал. 80).

На початку мезоліту у Західній Балтії (Ютландія, північ Німеччини, території, затоплені нині Північним морем) проживали мисливсько-рибальські племена так званої культури Маглемезе. Внаслідок трансгресії Балтії на початку VII тис. до н. е. значні території узбережжя були затоплені морем і мезолітичні мисливці регіону були змушені мігрувати у південно-східному напрямку. У VI тис. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася на схід на 2 тис. км — від Данії до Сіверського Дінця. До неї входили археологічні культури Лейен-Вартен та Олдеслоє (Данія, Північна Німеччина), Хойніця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Балтії. Численні знахідки характерних виробів з кременю у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці свідчать, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я (Залізняк, 1991, с. 40, 41; 2005, с. 109–111). На постмаглемезькій основі в V тис. до н. е. сформувалася група неолітичних

культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, волинська басейну Німану та Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (Мал. 80).

Наявність культурно-генетичної спільноти на низинних теренах від Рейну до Дінця в VI–V тис. до н. е. підтверджує не лише археологія. Відома велика кількість переконливих ан-

Мал. 80. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейців (VI–V тис. до н. е.).
 Культури пізнього мезоліту: 1 — Лейен-Вартен; 2 — Олдеслоє; 3 — Хойниця-Пьонки; 4 — Яніславиця; 5 — пункти знахідок яніславицьких вістер; 6 — донецька культура.
 Культури неоліту: 7 — гребінцевої кераміки; 8 — лійчастого посуду; 9 — балканський неоліт.
 I — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II — пракартвели Кавказу, III — прафінноугри

тропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення жителів Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті. Порівняння матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI–IV тис. до н. е. із синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і генетичну спорідненість населення, що їх залишило. Подібними виявилися не лише поховальний обряд, а й

Походження індоевропейців

антропологічний тип похованих (Мал. 76). Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеоїди, поховані у виступаючій позі на спині (Потехина, 1999). У V тис. до н. е. це населення просунулося лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могилиник С'єаже), утворивши так звану мариупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву є людинність ранніх індоєвропейських спільнот IV–III тис. до н. е. — середньостогівської та ямної культур лісостепової України.

Отже, у VII–V тис. до н. е. північноєвропейська мисливська людинність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тис. км і складалася із споріднених культур мисливців та рибалок. Під впливом балкано-дунайських землеробських культур з півдня постмагієвська мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку. Внаслідок поширення степів через аридизацію клімату, згадані аборигени суспільства північних європеоїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури IV тис. до н. е. (середньостогівська на Лівобережжі Дніпра та ліщастого посуду Центральної Європи).

Отже, найдавніші індоєвропейці IV–III тис. до н. е., носії середньостогівської та ямної культур (постали з дніпро-донечської та мариупольської культур) на сході і культур ліщастого посуду і кулястих амфор (нащадки культури Ертебелле) на заході, належали до північноєвропейського антропологічного типу. Разом з тим, у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується деяка грацилізація кістяка, що свідчить про їх формування на основі місцевих північних європеоїдів в умовах деякого припливу більш грацильного неіндоєвропейського населення з землеробських центрів Нижнього та Середнього Подунав'я.

Антропологічні свідчення про північноєвропеоїдний антропологічний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, за Рігведогою арійці характеризуються епітетом «Svītnya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійсь-

кою традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся і сірі очі. В «Іліаді» ахейці золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одисей), ахейські жінки і навіть богиня Гера світловолосі. Золотоволосим зображували і бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420–1411 рр. до н. е.) хеттські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. до перського двору з Індії нібито приходили світловолосі нащадки аріїв (Лелеков, 1982, с. 33).

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та Західної Європи. До того ж північноєвропеоїдного типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сінцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н. е. та настінні тохарські розписи VII–VI ст. н. е. Давньокитайські хроніки також свідчать про блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індоєвропейців до північних європеоїдів узгоджується з локалізацією прабатьківщини між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI–V тис. до н. е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота (Мал. 80), яка дала початок найдавнішим індоєвропейським культурам (маріупольська, середньостогівська, ямна, ліщастого посуду, кулястих амфор).

Підбиваючи підсумок, можна припустити, що прабатьківщиною індоєвропейців очевидно були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. Наприкінці мезоліту в VI–V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеоїдами з Прибалтики. В V тис. до н. е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан. Наслідком контактів з останньою в умовах аридизації клімату та поширення степів стала трансформація автохтонів праіндоєвропейців у власне індоєвропейське ранньоскотарське рухливе суспільство (Залізняк, 1994, с. 96–99).

РОЗСЕЛЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ

Як показано у попередньому розділі, проблема походження та розселення індоєвропейців тісно пов'язана з виділенням скотарства в окрему галузь відтворювальної економіки. Передумови цьому почали складатися ще в суспільствах мотичних землеробів Центральної Європи у V тис. до н. е.

Винищення лісу вело до збільшення ролі потенційних пасовиськ. В умовах поширення степів через аридизацію клімату у IV тис. до н. е. кількість придатних для вирощування культурних рослин земель скоротилася, а пасовиськ — збільшилася, що сприяло зростанню ролі скотарства. Такий процес добре простежується на пізніх етапах розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля.

Постання відгінної форми скотарства докорінно трансформувало неолітичні суспільства Європи на периферії балкано-дунайської неолітичної протоцивілізації. Суспільні зміни були настільки глибокими, що знаменували собою початок нової енеолітичної (мідної) доби в історії Європи. Вона почалася зі швидкого поширення в євразійських степах та лісостепах скотарства. Відбувалося це у винятково сприятливих для тваринництва умовах аридизації клімату, яка призвела, з одного боку, до колапсу Балкано-Дунайської землеробської протоцивілізації, а з іншого — до небувалого поширення степів, як потенційних пасовиськ. Це стимулювало швидке розселення перших скотарських народів безкраїми євразійськими степами від Дунаю до Монголії і далі до Індії та Ірану.

На думку більшості вчених, виокремлення скотарства в самостійну галузь відбулося у кінці V–IV тис. до н. е. на південно-східному крилі територій, заселених праіндоєвропейськими племенами, тобто у лісостепах та степах України. Тож перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії походить саме звідси. Рухливі скотарі поширилися по степовій зоні як на схід в Азію, так і на захід у Подунав'я та на Балкани. Найдавніші скотарі принесли на колонізовані землі не тільки свою

мову, але й увесь ранньоскотарський культурний комплекс (відгінний тип скотарського господарства м'ясо-молочного напрямку, колісний транспорт, тяглові тварини, вершництво, патрілінійний мілітаризований суспільний устрій, військову еліту, відповідні культи, степовий поховальний обряд тощо).

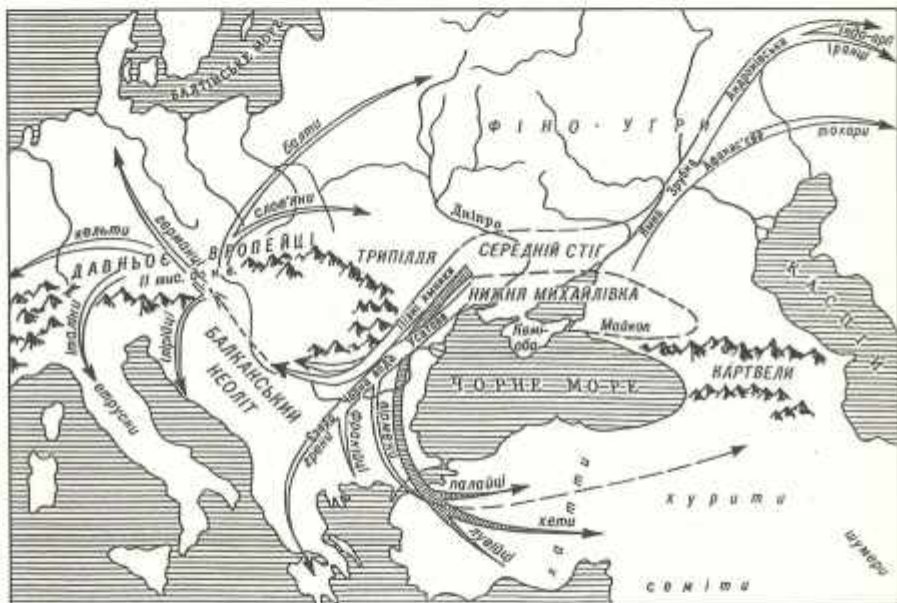
Археологія зробила значний внесок у реконструкцію шляхів розселення найдавніших індоєвропейців в епоху міді-бронзи (Мал. 81). Простежені археологами хвилі індоєвропейської експансії з українського лісостепу узгоджуються з міркуваннями лінгвістів щодо послідовності розпаду індоєвропейської прамови.

Безкраї євразійські степи, починаючись на сході від Тихого океану, клином врізаються в материк. Український степ Північного Надчорномор'я — їх західний форпост. Однак вузька смуга степових ландшафтів тягнеться і далі в Європу басейном Нижнього та Середнього Дунаю. Цей степовий коридор визначив напрямок розселення скотарів, починаючи з формування скотарства як окремої галузі первісної економіки, аж до пізнього середньовіччя включно. Розселення найдавніших скотарів-індоєвропейців з півдня України у V–III тис. до н. е. відбувалося степами як на схід в глибини Азії, так і на захід у Подунав'я. У степах Нижнього Подунав'я міграційний потік діявся на три напрямки — на південний схід в Малу Азію (Анатолію), на південь на Балкани в Грецію, на захід у Центральну Європу (Мал. 81).

ВІД ДНІПРА ДО АЛТАЮ, ІНДІЇ ТА ІРАНУ

Першими індоєвропейцями були найдавніші скотарі, що в кінці V–IV тис. до н. е. мешкали між Інгулом, Дніпром та Доном. В. М. Даниленко (1974) згрупував їх у дві зони степового енеоліту: лісостепову середньостогівську та власне степову — нижньомихайлівську, або азово-чорноморську (Мал. 81). На формування першої впливало Трипілля, а другої — крім трипільців, — ще й культури Кавказу. Якщо середньостогівці лісостепу розводили велику рогату худобу та коней, то степові скотарі випасали насамперед овець. Їх матеріальна культура відрізнялася від середньостогівської пласкодонним, округлостією посудом з темною прилощеною поверхнею та домішкою товченої мушлі в глині, похованнями у кам'яних скринях, антропоморфними кам'яними стелами (Мал. 78, 82), слідами культу вогню тощо.

Новітні дослідження вносять певні корективи в запропоновану В. М. Даниленком концепцію. У межах середньостогівської культури виділено кілька культурних груп (скелянська, квітнянська, стогівська, дереївська). Від них походить ямна археологічна культура, носії якої у III тис. до н. е. просунулися з Північного Надчорномор'я по степовій зоні на захід у Подунав'я, на південь у Передкавказзя та на схід у Повол-

Мал. 81. Розселення індоєвропейців у IV–II тис. до н. е.

зя, в Північний Казахстан і навіть далі до Алтаю, де трансформувалися в афанасіївську культуру Мінусінської котловини. За антропологічним складом населення, поховальним обрядом, матеріальною культурою це були скотарі-ямники, але з деякою місцевою господарською та культурною специфікою. Попри те, що В. М. Даниленко вважав афанасіївців протохарами, в наш час серед фахівців поширена думка, що походна від середньостогівської ямна культура була прачщуром іранських народів (Археология УССР, 1986, т. II, с. 473).

Південна азово-чорноморська зона степового енеоліту, за В. М. Даниленком, мала власну лінію розвитку: від Нижньої Михайлівки до кемі-обинської культури та деяких енеолітичних культур Передкавказзя. Нащадки цієї людності разом з південноямними племенами творять катакомбну культуру,

в якій більшість сучасних фахівців бачить прашурів індоаріїв. Останні генетично пов'язані з катакомбниками через культури Синташта і багатопружкової кераміки. Витоки цих найдавніших індоєвропейських спільнот кінця V–III тис. до н. е. археологічно простежені в українських лісостепах та степах, звідки відбувалося їх поширення в інші регіони великого євразійського степу та прилеглих регіонів (Мал. 81).

Східна гілка ямників з часом трансформувалася в інші степові спільноти. На стадії андронівської культури II тис. до н. е. ця іранська, за В. В. Отрощенком, людність поширилася на південний схід і зайняла степи Казахстану, Центральну Азію. У цей же час у Південному Приураллі з'явилися праіндоарії (Синташта), яких більшість дослідників вважають нащадками катакомбників (Клейн, 1980; 1984; Кузьміна, 1994). У середині II тис. до н. е. носії синташтинських традицій під іменем аріїв просунулися в Індію, а протоіранці в Іран, або Айрїян («Країна аріїв»). Тут їхні священні гімни були записані в найдавніших у світі книгах Ригведі та Авесті, з вивчення яких більше 200 років тому почалося дослідження індоєвропейської проблеми.

Донедавна вважалося, що навала войовничих арійських номадів у басейн Інду зруйнувала Харапську землеробську цивілізацію. Просування перших індоєвропейських скотарів Північного Надчорномор'я у Подунав'я також уявляли як збройну експансію, яка знищила розвинені землеробські суспільства Балкан (Gimbutas, 1970). У наш час набуває популярності думка, що варварські навали на цивілізації відбувалися вже після згасання чи загибелі останніх внаслідок іманентних законів їх саморозвитку (Тойнбі, 1992, с. 409). Певною мірою це стосується і просування, дифузії чи експансії індоєвропейських скотарів у зону найдавніших ранньоземлеробських протоцивілізацій Балкан, Анатолії, Індії, Ірану. Так, поширення скотарських суспільств на Правобережній Україні сталося вже фактично після розпаду трипільської культури (Черняков, 1993, с. 13). Як Харапська цивілізація Індії, так і неолітична протоцивілізація Балкан та Подунав'я (в тому числі Трипілля) своїм занепадом створили певні передумови для просування на їхню територію степовиків-індоєвропейців.

Окремого пояснення потребує локалізація тохар в Уйгурії (Західний Китай), звідки походять релігійні тексти V–VII ст. н. е., які пов'язують з тохарами. Лінгвістичний аналіз текстів свідчить про прямі паралелі між тохарською і кельтськими,

германськими, балтськими, слов'янськими мовами. До того ж з'ясувалося, що тохари Західного Китаю були блондинами і мали північноєвропейську зовнішність. Вище згадувалося про їхні муміфіковані тіла віком 3000–2500 років, знайдені в пустелі Сіньцзяну та настінні тохарські розписи VIII–VI ст. н. е., на яких зображені світлошкірі, блакитнооочі блондини. Біомолекулярні дослідження ДНК мумій свідчать про спорідненість тохар з населенням Північно-Західної Європи. На думку Л. Клейна, ці далекі паралелі пояснюються генетичним зв'язком тохар з носіями культур шнурової кераміки. Останні в III–II тис. до н. е. просунулися з Центральної Європи далеко на схід (Мал. 83) аж до Верхньої і навіть Середньої Волги (фат'янівська культура). Дослідник реконструює ланцюг археологічних культур доби бронзи від Фат'яново Поволжя до тохар Сіньцзяну. Разом з тим, лишається в силі і версія В. М. Даниленка, який вважав тохарів нащадками афанасіївської культури Мінусінської котловини.

ПОДУНАВ'Я

Неолітичні суспільства Подунав'я та Балкан на час приходу сюди перших індоєвропейських скотарів у кінці V–IV тис. до н. е. стояли на порозі цивілізації і характеризувалися домінуванням землеробства, осілістю, немілітарним матрілінійним устроєм, високорозвиненою матеріальною та духовною культурою, що відображалось у досконалії та вишуканій кераміці, пластиці, образотворчому мистецтві, складних культях. Типовий приклад цієї розвиненої культури дають трипільські пам'ятки Правобережної України. Однак певне погіршення природно-кліматичних умов (аридизація клімату) та екстенсивна, нединамічна економіка підірвали природні ресурси і зумовили кризу та колапс Балкано-Дунайської протоцивілізації. Все це стимулювало експансію надчорноморських скотарів у Подунав'я та на Балкани (Мал. 81, 83).

Археологічні матеріали свідчать, що у IV тис. до н. е. на зміну миролюбним землеробам північних Балкан приходять войовничі та рухливі племена скотарів з патрілінійним суспільством та відносно примітивною культурою (Телегін, 1990). У Подунав'ї поширюються типові степові підкурганні поховання зі скорченими і посипаними вохрою кістяками. За даними антропології, прийшли зі сходу кочовики були високими на зріст, масивними північними європейцями.

Антропологічно вони були споріднені зі степовиками Північного Надчорномор'я і в середньому на 10 см вищі від місцевих південних європеїдів Подунав'я (Mallory, 1989, p. 240). Осіле населення ховається за стінами фортець, що вперше з'являються на Балканах.

Найдавніші скотарі принесли з півдня України степовий праїндоевропейський культурно-господарський комплекс, в основі якого лежав відгінний тип скотарства. Археологи розрізняють ці народи за вже згадуваним курганним поховальним обрядом. Їхня духовна культура визначалася наявністю верховного бога-пастуха та воїна, культом війни, зброї, колісниці, коня, сонця-колеса (свастики), вогню.

Стара неолітична Європа в іпостасі яскравої землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я постала і розвивалася під потужним впливом із Близького Сходу внаслідок неолітичної революції. У IV–III тис. до н. е. вона доживала свій вік під тиском нащадків аборигенів Європи — рухливих і воєнничих скотарів Надчорномор'я, а дещо пізніше і Центральної Європи (Мал. 81). В процесі їх інфільтрації на південь Європи її надбання успадкували принципово нові, динамічні, соціально диференційовані, патріархальні і мілітаризовані суспільства нової індоевропейської Європи доби бронзи.

Мал. 82. Кам'яна стела з Керносівки (Дніпропетровщина) III тис. до н. е.

Унаслідок контактів місцевих розвинених землеробів з воєвничими номадами в Подунав'ї виникли синкретичні спільноти зі значною роллю скотарства в економіці і відносно примітивною культурою воєвничих кочовиків (культури Баден, Усатове, Коцофені, Єзеро, Троя I, II).

За даними археології, найпершими індоєвропейськими скотарями, які наприкінці V тис. до н. е. просунулися у Нижнє Подунав'я зі сходу, була середньостогівська людність лісостепоного Подніпров'я (Телегін, 1990, с. 11–16). Болгарські вчені висловлюють припущення, що найдавніших скотарів Надчорномор'я приваблювала дорогоцінна балканська мідь. Балкани у цей час займали нащадки вихідців з Близького Сходу, які створили тут високорозвинену землеробську протоцивілізацію. Просування в їх середовище перших племен індоєвропейських скотарів найкраще фіксується поширенням у Нижньому Подунав'ї характерної для Північного Надчорномор'я грубої сірої кераміки з домішками товчених панцирів черепашок, а пізніше шнурового орнаменту на глиняному посуді. Вони ж принесли сюди курганий поховальний обряд, бойові булави, конеголові кам'яні навершя скіпетрів. Ця найдавніша у Подунав'ї індоєвропейська людність, на думку Ю. В. Павленка (1994, с. 72), була пращуром анатолійців (хетів, палайців, лувійців), яких пізніше витіснили з Балкан на схід до Малої Азії (Анатолії) наступні хвилі надчорноморських індоєвропейців.

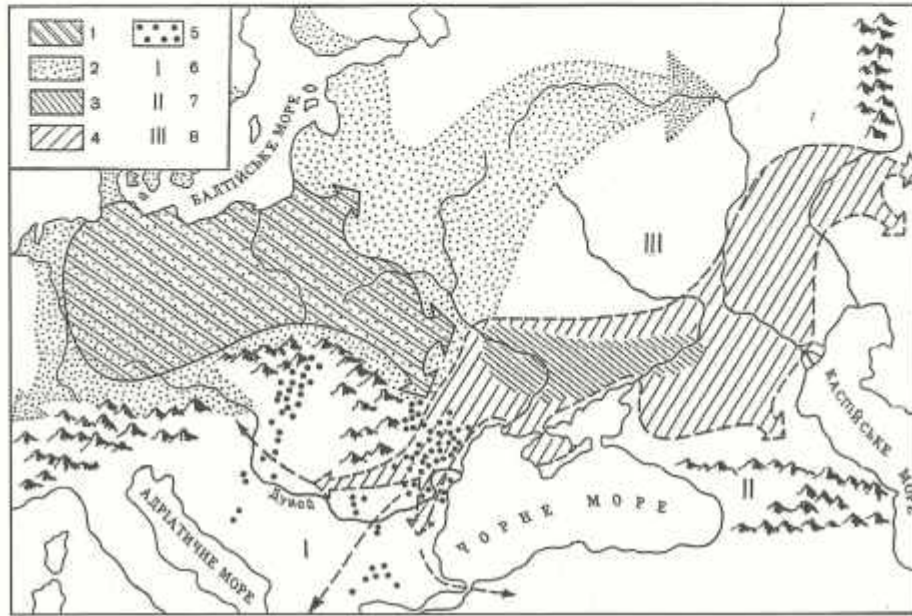
В середині IV р. до н. е. зі степового Надчорномор'я на Нижній Дунай рушили скотарі, які залишили на півдні України поселення нижньомихайлівського типу. Вони принесли із собою своєрідну кераміку з темною, прилощеною поверхнею, домішками товченої мушлі в глині та шнуровим орнаментом.

На початку III тис. до н. е. з Північно-Західного Надчорномор'я до нижньодунайських степів просунулися племена усатівської культури. В цей час курганні поховання в Подунав'ї стають масовими, поширюються кам'яні стели надчорноморських типів (Мал. 78). Розселення воєвничих скотарів зумовило будівництво перших фортець, де під час нападів ховалися осілі землероби та ремісники (Єзеро в Болгарії, Троя на азійському узбережжі Дарданелл).

Друга (нижньомихайлівська) і третя (усатівська) хвилі степовиків у Подунав'ї зародилися в середовищі південної, азово-чорноморської групи індоєвропейських скотарів півдня України. Внаслідок змішування прибульців з місцевими земле-

робами виникли синкретичні культури Коцофені, Чорнавода, Фолтешти, Езеро тощо, людиність яких, очевидно, була пращурами греків, фрігійців, вірмен. Це населення витіснило попередників (пращурів хетів, лівійців, палайців) до Малої Азії і на південь Балкан (пелазги).

У середині III тис. до н. е. починається масова інвазія племен ямної культури з Північно-Західного Надчорномор'я на

Мал. 83. Індоевропейці у III тис. до н. е.

Індоевропейські культури: 1 — кулястих амфор; 2 — шнурової кераміки; 3 — середньостогівська; 4 — ямна; 5 — кургани зі степовим надчорноморським поховальним обрядом у Подунав'ї. Неіндоевропейці: I — балканський неоліт; II — пракартвели; III — прафінноугри

Нижній та Середній Дунай (Телегин, 1990, с. 6–17). Лише на р. Тиса нині налічується близько 3000 курганів з пізньоямним поховальним обрядом. У них були поховані високі люди з масивними кістками. Місцеві мешканці були нижчими на зріст, мали тендітну статуру і належали до іншого, середземноморського антропологічного типу (Malloy, 1989, p. 240).

Однак не слід бачити цей процес як пряме завоювання північно-надчорноморськими скотарями Подунав'я та Балкан разом з народами, що тут мешкали. Без сумніву з проникненням на територію сусідів агресивні номади змішувалися

з місцевим населенням. Так, для середньодунайських курганів III тис. до н. е. властивий степовий обряд поховань, однак знайдена в них кераміка суттєво відрізняється від посуду з курганів півдня України. Оскільки горщики ліпили жінки, то очевидно жіноча частина суспільства прийшлих степовиків дуже швидко поповнювалася місцевими представницями прекрасної статі. Це прямо вело до зміни антропологічного типу, хоч мова та культура прийшлого населення очевидно лишалися панівними.

Масова навала скотарів ямної культури з Північного Надчорномор'я призвела до остаточного колапсу балканського неоліту і постання баденської археологічної культури з виразними степовими рисами, що символізувало початок доби бронзи в регіоні. Носії ямних традицій поширилися далеко за межі Нижнього Подунав'я. Кургани зі степовим обрядом з'явилися не лише на Нижньому, а й на Середньому Дунаї, на території сучасної Болгарії, Сербії.

Внаслідок контактів місцевих розвинених землеробів із воєвничими номадами в Подунав'ї виникли синкретичні спільноти зі значною роллю скотарства в економіці і відносно примітивною культурою воєвничих кочовиків (культури Усатове, Коцофені, Єзеро, Троя, Баден).

АНАТОЛІЯ

Праанатолійцями, на думку вчених, була перша середньостогівська хвиля скотарів з Надчорномор'я, яку витіснили з Нижнього Подунав'я на південь Балкан (пелазги) та в Малу Азію (хети, палайці, лувійці) пращури греків та фрігійців — носії нижньомихайлівської та усатівської культур Північного Надчорномор'я та Подунав'я. Так, близько 3000 р. до н. е. з Балкан у Малу Азію переселилися перші індоєвропейці, які заснували Трою, що контролювала водний шлях з Середземного у Чорне море та сухопутний з Балкан в Анатолію. Культурні нашарування Трої від 3000 р. до н. е. до 400 р. н. е. складаються з десятка окремих житлових горизонтів, кожен з яких закінчується слідами пожежі чи руйнації. Періодичні спалення Трої дали підстави припускати, що принаймні в епоху бронзи у III–II тис. до н. е. було кілька навал воєвничих індоєвропейців з Балкан в Анатолію (Монгайт, 1973, с. 29; Клейн, 2007). Їх пов'язують з переселенням з Балкан хетів, палайців, лувійців, фрігійців, вірмен, іонійців, дорійців (Мал. 81).

Схоже, войовничі скотарі з Балкан вперше прийшли в Анатолію близько 3000 до н. е., про що свідчать характерні для індоєвропейських племен Нижнього Дунаю знахідки з нижніх шарів Трої — шліфовані бойові молоти та булави з каменю, будівлі мегаронного типу, імпорти олова з Чехії для виплавки бронзи (Монгайт, 1973, с. 29). Археологічні матеріали нижнього шару (Троя I), що датується 3000–2600 рр. до н. е., мають прямі паралелі в культурі Єзеро Болгарії.

Археологічні матеріали шарів Троя II–V мають аналогії в баденській та інших культурах Подунав'я, що дало підстави Л. С. Клейну (2007) пов'язувати прихід хетів, палайців та лувійців в Малу Азію з баденською експансією з Балкан. У горизонті Троя II (2600–2300 рр. до н. е.) першовідкривач Трої Генріх Шліман знайшов знаменитий «скарб Пріама», який пов'язують з черговим спаленням міста завойовниками. Скарб містив багато унікальних золотих речей, але не мав ніякого відношення до царя гомерівської Трої, бо був давнішим за неї мінімум на 1100 років. Спалення Трої II близько 2300 р. до н. е., на думку Л. С. Клейна, пов'язане з приходом до Анатолії з Балкан лувійців. Палайці та хети пройшли тим же шляхом раніше, оскільки просунулися далі вглиб Анатолії, порівняно з лувійцями.

Таким чином, три нижні житлові горизонти Трої (Троя I, II, III), що охоплюють усе III тис. до н. е., пов'язують з найдавнішими індоєвропейцями Анатолії — палайцями, хетами, лувійцями.

Близько 1800 р. до н. е. в Анатолії постало Хетське царство, мовою якого була неситська, або хетська. Хети першими відкрили секрет виробництва заліза і розширили свої кордони на південь до Єгипту. Імперія хетів проіснувала до 1200 р. до н. е., коли була зруйнована новою навалою з Балкан — пращурів фрігійців та вірмен (мушків). Показово, що падіння Хетської держави збіглося з руйнуванням Трої, яке описав Гомер. Провідний радянський фахівець зі стародавньої історії Близького Сходу академік І. М. Дьяконов вважав, що гомерівську Трою зруйнували не греки, а саме правірмени, що рухалися з Балкан у Закавказзя. У наш час існує думка, що Трою, як і Хетське царство зруйнували не греки і не вірмени, а «народи моря», нашествя яких саме розпочалося з півночі Балканського півострова, Подунав'я та Північного Надчорномор'я через Малу Азію, Палестину на Єгипет. Однак, категорично заперечувати участь греків у руйнуванні Трої не варто. Адже ахейські та дорійські племена греків брали активну участь

в бурхливих подіях, що сталися у Східному Середземномор'ї наприкінці XIII ст. до н. е. і відомі з єгипетських джерел як «нашестья народів моря», про що йтиметься далі.

Археологічним відповідником гомерівської Трої вважається шар Троя VIIA, верхньою межею якого є сліди пожежі 1200 р. до н. е. Вважається, що офіційною мовою міста була лувійська. Наступна Троя VIIB (1200–900 рр. до н. е.), що постала на руїнах гомерівської, вже говорила фрігійською.

Після падіння Трої та союзного їй Хетського царства на основі хето-лувійських діалектів сформувалися карійська, лідійська, лікійська, сидетська мови Анатолії, які проіснували до римського часу. Після хетів у Малій Азії домінують фрігійці, які створили державу Фрігію зі столицею Гордіон, названою на честь царя Гордія. Саме він зав'язав «гордіїв вузол», який пізніше розрубав мечем Олександр Македонський. Син Гордія цар Мідас також став героєм численних грецьких міфів. Зокрема багатство Фрігії на золото пояснювали вмінням Мідаса перетворювати на золото все, до чого він торкнеться. Навала кіммерійських племен 675 р. до н. е. з Передкавказзя знищила Фрігію, а її цар Мідас покінчив життя самогубством.

Носії фрігійської та новоанатолійських (карійська, лідійська, лікійська) мов Малої Азії були асимільовані персами та греками у елліністичний час. Нащадками фрігійців, на думку Л. С. Клейна, є вірмени.

ГРЕЦІЯ

Якщо у Подунав'ї перші індоєвропейські скотарі, за даними археології, з'являються наприкінці V–IV тис. до н. е., у Трої — на рубежі IV–III тис. до н. е., то у материковій Греції — у першій половині III тис. до н. е. До цього часу на Балканах проживали далекі нащадки близькосхідної землеробської протоцивілізації. Як згадувалося вище, у V–IV тис. до н. е. ця людність займала не лише Балканський півострів, але і Подунав'я та лісостепову смугу Правобережної України до Дніпра (Трипілля). Однак, під тиском найдавніших скотарів з півдня України нащадки близькосхідного землеробського неоліту протягом IV–III тис. до н. е. відступили на південь Балканського півострова. У III тис. до н. е. вони започаткували на о. Крит блискучу мінойську цивілізацію (Мал. 6–8).

Висловлено припущення, що найдавнішими індоєвропейцями Греції були не греки, а легендарні пелазги давньогрець-

ких міфів. Вони прийшли на Балканський півострів з півночі на початку III тис. до н. е., вірогідно під тиском скотарів ямної культури, які у цей час просувалися зі сходу у Подунав'я. З приходом перших індоєвропейців на Балканському півостріві відбувся різкий перелом у культурі і почалася епоха бронзи. Разом з першим металом поширилася ліпна чорна лощена кераміка, яка дещо нагадує посуд нижніх шарів Трої. На думку Л. С. Клейна (2007), поява перших індоєвропейців на півдні Балканського півострова корелюється з просуванням з Подунав'я на південь людності баденської культури.

Перші греки (іонійці) колонізували півострів з півночі близько 2500 р. до н. е. (Мал. 81). Вони принесли з собою будівлі мегаронного типу, поховання у кам'яних ящиках з кам'яними стелами над ними, кераміку мінійського типу — сірий гончарний посуд, що нагадує кераміку з VI шару Трої.

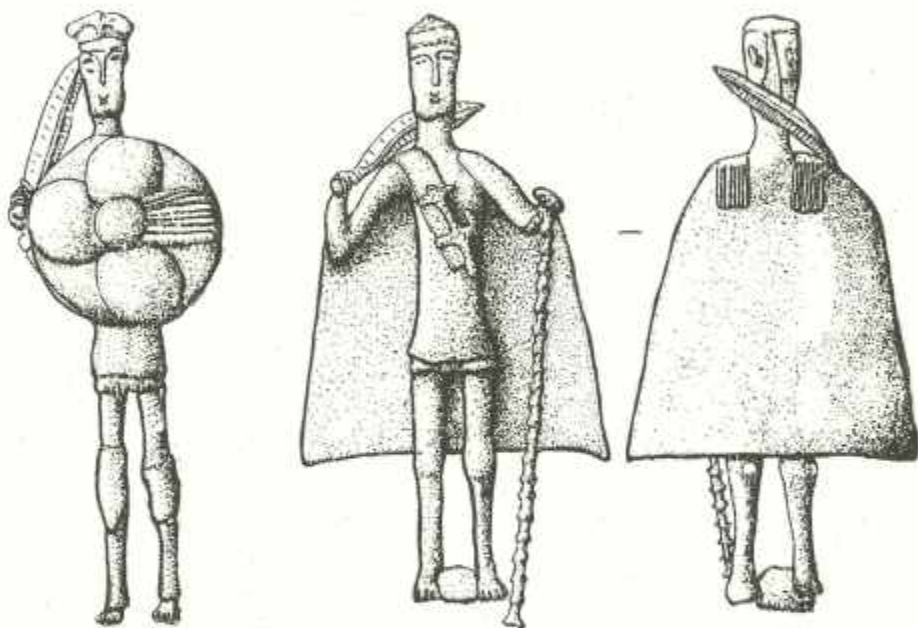
Наступний період в історії Греції називається мікенським, або ахейським. Почався він близько 1700 р. до н. е. завоюванням греками-ахейцями материкової Греції. Останній прихисток неіндоєвропейського населення Балкан — мінойське царство на о. Крит ще деякий час не підкорялося ахейцям. Як зазначалося у першому розділі книги, серед дослідників поширена думка, що мінойська цивілізація Криту була зруйнована в результаті вибуху вулкана на о. Санторін (Кікладські острови) (Мал. 5). Лише після цього катаклізму грекам-ахейцям близько 1450 р. до н. е. вдалося завоювати о. Крит. З цього часу досягнення мінойської цивілізації поширилися на всю Грецію. Щезла сіра мінійська кераміка, з'явилася найдавніша грецька писемність — мікенське лінійне письмо «Б».

Археологи виявили у шахтних гробницях ранніх ахейців у Мікенах, датованих XVII ст. до н. е., нетипові для Греції речі, які мали прямі паралелі в культурі багатоваликів кераміки України першої половини II тис. до н. е. Це дає підстави припускати, що прихід греків-ахейців на Балкани відбувся за участю скотарів Надчорномор'я.

Грецький етнос формувався у другій половині II тис. до н. е. у мікенські часи в процесі змішування індоєвропейської людності, що прийшла з півночі, з місцевими нащадками найдавніших близькосхідних землеробів. У згаданих ахейських похованнях у Мікенах знайдені рештки високих, масивних північних європеоїдів, які зовнішньо відрізнялися від місцевої людності граційного східносередземноморського антропологічного типу (Бартонек, 1991, с. 243, 244). Культурні та мовні

традиції останніх значною мірою були успадковані пращурами греків у ахейський час.

Розквіт стародавньої Греції, яка стала фундаментом усієї європейської цивілізації, пояснюється тим, що ще у мікенські часи грецька культура ввібрала від мінойського Криту передові досягнення цивілізації Східного Середземномор'я, високий розвиток якої пояснюється глибокими історичними коренями. Зародилася вона близько 10 тис. р. т. на Близькому

Маал. 84.
Бронзові статуєтки з о. Сардинія — воїни «народів моря» зі зброєю, аналогічною знайденим у похованні біля с. Борисівка на Одещині

Сході внаслідок винайдення відтворюючих форм економіки — землеробства і тваринництва.

Кінець ахейському пануванню в Греції поклала навала дорійців з півночі близько 1200 р. до н. е. Відтоді тут почалася ранньозалізна доба. Відповідно до хвиль індоєвропейців з півночі бронзова доба Греції поділяється на три головні періоди: ранньоелладський, або догрецький, — 3000–2500 рр. до н. е.; середньоелладський, або іонійський, — 2500–1700 рр. до н. е.; пізньоелладський, або ахейський, — 1700–1200 рр. до н. е.

Дослідники не мають єдиної думки щодо причин завоювання дорійцями мікенської Греції, однак визнають участь у цих процесах індоєвропейських племен з Подунав'я. А. Бартонек

(1991, с. 261) пояснює прихід дорійців на південь Балкан колапсом мікенської цивілізації. Основою її економіки була морська торгівля, яка нерідко межувала з піратством. У XV–XII ст. до н. е. морські походи ахейців за здобиччю набули масового характеру. Результатом саме такого грабіжницького походу було зруйнування Трої близько 1200 р. до н. е., описане Гомером у VIII ст. до н. е.

У цей час численні воєнні конфлікти сталися і всередині мікенського світу між окремими ахейськими центрами, тому ахейські міста XIV–XIII ст. до н. е. оточені потужними фортечними мурами. Усі ці потрясіння зумовили колапс високорозвиненої мікенської цивілізації. Як наслідок, племена дорійців, що проживали на північно-західній периферії мікенського світу, близько 1200 р. до н. е. заселили Центральну та Південну Грецію. На південь дорійців посунула нова хвиля індоєвропейців, що просунулися у Подунав'я з Північного Надчорномор'я та Середнього Подунав'я.

НАВАЛА НАРОДІВ МОРЯ

Археологам вдалося відшукати докази міграції первісної людності Центральної Європи на південь на Балкани, яка підштовхнула племена дорійців рушити в ахейську Грецію. Простежені й шляхи міграції на південь скотарських племен Північно-Західного Надчорномор'я та Нижнього Подунав'я. Міграційні потоки через Подунав'я вилилися у масову міграцію войовничих індоєвропейських племен на південь (у Грецію, Малу Азію, Палестину, на острови Середземного моря), яка в єгипетських джерелах отримала назву «навала народів моря». Дорійці, що зайняли майже всю Грецію, були лише одними з багатьох учасників широкого міграційного потоку індоєвропейців у Середземномор'я.

У цей самий час до Малої Азії з Балкан просунулися фрігійці та правірмени, які, на думку І. М. Дьяконова, зруйнували гомерівську Трою та Хетське царство (ИДВ, 1988, ч. 2, с. 194, 195). Інші племена прокотилися східним узбережжям Середземного моря, захопивши Кіпр та Палестину (біблійні філістимляни). Відголосок цих буремних подій знаходимо у «Старому Заповіті» у відомому сюжеті про єдиноборство іудейського пастуха Давида з рудобородим велетнем філістимлянином Голіафом — індоєвропейським завойовником з півночі. З великими труднощами фараону Рамзесу III вдалося

зупинити навалу на кордоні Єгипту. Рештка «народів моря з півночі» розселилася по середземноморських островах до Сицилії та Корсики включно.

Результатом цієї навали були загибель мікенської та хетської цивілізацій і певний регрес суспільства. На зміну розвиненим, так званим палацовим цивілізаціям, що увібрали надбання стародавньої культури Близького Сходу, до Греції та Малої Азії повернулися елементи первісного патріархально-общинного ладу з досить примітивною варварською культурою. Почалися «темні віки» грецької історії, які завершилися у VIII ст. до н. е. новим сплеском цивілізації у Греції.

Переконливі археологічні докази участі населення Північно-Західного Надчорномор'я у «навалі народів моря» на Грецію, Крит, Малу Азію, Сирію зібрав В. І. Клочко (1991, с. 10–17). Маються на увазі носії сабатинівської культури, які в XIV–XII ст. до н. е. проживали у степах між Нижнім Дніпром та Дунаєм. Притаманні пам'яткам Надчорномор'я наконечники списів дрімайлівського типу, кинджали красномаяцького типу, дволезові наконечники стріл, рештки круглих дерев'яних щитів тощо знайдено в археологічних шарах, пов'язаних з індоєвропейською навалою у Малій Азії (Троя), Сирії (Угарит), на Криті, Родосі, Кіпрі, в материковій Греції (Залізняк, 1994, с. 109, 110; 1999, Мал. 47, 48).

З аналогічними круглими щитами, списками і короткими мечами зображені воїни «народів моря» на рельєфах з Луксору (Єгипет). Ця зброя не має аналогій серед зброї Близького Сходу, але дуже типова для Північного Надчорномор'я кінця II тис. до н. е. Тут знайдено не лише готові вироби, а й значну кількість ливарних форм для їх виготовлення. Короткі дволезові мечі красномаяцького типу мають дуже давню історію у Північному Надчорномор'ї: їх прототипи знайдено в похованнях надчорноморських скотарів першої половини II тис. до н. е.

У результаті грандіозної міграції «народів моря» зброя північнонадчорноморських типів опинилася на острові Сардинія. Тут знайдено бронзові статуєтки воїнів з круглими щитами та короткими дволезовими мечами, аналогічними відкритим у похованні біля с. Борисівка на Одещині (Клочко, 1991, с. 16) (Мал. 84).

Отже, маємо всі підстави твердити, що у навалі «народів моря» на Грецію, Малу Азію, Палестину та інші регіони Середземномор'я взяли участь племена сабатинівської культури Північного Надчорномор'я.

ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА

Міграція індоєвропейських номадів з українських степів та лісостепів на захід тривала і в ранньозалізну добу. Це засвідчують археологічні дані щодо просування у Подунав'я та Центральну Європу в I тис. до н. е. киммерійців, скіфів, а у перших століттях нашої ери — сарматів та готів. Починаючи з раннього середньовіччя, утвореним ранніми індоєвропейськими скотарями шляхом з Північного Надчорномор'я на захід у Подунав'я покотилися хвилі азійських кочовиків — гунів, авар, болгар, угрів, які протягом середньовіччя започатковували свої держави на степових просторах Паннонії та Нижнього Дунаю.

За даними археології, ранньоскотарський культурний комплекс поширився у Центральній Європі дещо пізніше, ніж у Північному Надчорномор'ї. Це дало підстави припустити можливість стимуляції процесу індоєвропеїзації Центральної Європи певним імпульсом, що надійшов долиною Дунаю з Північного Надчорномор'я. Справа полегшувалася певною спорідненістю північнонадчорноморських номадів з праіндоєвропейцями території Німеччини, оскільки генетичною основою обох у значній мірі була єдина культурно-антропологічна постаглемезька спільнота VI тис. до н. е. (Мал. 80).

Однак, якщо археологічні свідчення просування ранніх скотарів-індоєвропейців зі сходу на Середньодунайську низовину неспростовні, то на Верхньому Дунаї сліди надчорноморських скотарів доби бронзи губляться (Мал. 81, 83). І це попри те, що в Угорщині відомі тисячі могил зі степовим поховальним обрядом, аналогічним ямному Північного Надчорномор'я.

Але за 400 км на захід від степових курганів Угорщини у так званій баальберзькій культурі Південної Німеччини, яка брала участь у формуванні індоєвропейських культур шнурової кераміки, проявляються певні степові риси (Mallory, 1989, с. 249). Деякі дослідники припускають, що нащадки північнонадчорноморських номадів, просуваючись на захід долиною Дунаю, досягли його верхів'їв і вплинули на формування пращурів культури з керамікою зі шнуровим орнаментом (шнуровиків), далекими нащадками яких були кельти, італіки, германці, балти, слов'яни. Невипадково скручений мотузок чи шнур, який був необхідним атрибутом скотаря, та посуд з відбитками шнура з'явилися у середньостогівських племен

півдня України на 500 років раніше, ніж у шнуровиків та їхніх попередників у Німеччині.

Переважає більшість сучасних учених вважають найдавнішими індоєвропейськими культурами Центральної та Західної Європи не шнуровиків (3000–1800 рр. до н. е.), а їхніх генетичних попередників — культури лійчастого посуду (4000–2800 рр. до н. е.) та кулястих амфор (3500–2500 рр. до н. е.). Ці генетично споріднені спільноти розвивалися між 4000 та 1800 рр. до н. е., послідовно змінюючи одна одну на теренах між Рейном і Середнім Дніпром.

Маємо деякі археологічні дані про вплив південноукраїнських номадів на ранні індоєвропейські культури Центральної Європи ще задовго до початку формування шнурових культур наприкінці III тис. до н. е. Можливо, цей вплив почався ще наприкінці V тис. до н. е., коли в Подунав'я зі сходу просунулася людність середньостоговської культури (перша хвиля індоєвропейзації Подунав'я), а у Центральній Європі формувалася культура лійчастого посуду. Протягом IV тис. до н. е. населення культури лійчастого посуду колонізувало Німецьку та Польську низини до Балтійського узбережжя на півночі і до Волині на сході (Мал. 80). Сталося це завдяки навичкам скотарства, які могли принести на Верхній Дунай з Надчорномор'я середньостоговці.

Давно помічені виразні паралелі між культурою нижньомихайлівських племен Надчорномор'я та культурою кулястих амфор Середньої Європи: округлотілий посуд з домішкою товченої мушлі в глині й темною прилощеною поверхнею, поховання у кам'яних скринях, сліди культу вогню тощо.

Оскільки нижньомихайлівські пам'ятки на кілька століть старші від найдавніших решток культури кулястих амфор, то, вочевидь, остання формувалася в умовах впливу азово-чорноморської зони індоєвропейських степовиків, а не навпаки. Цей вплив, вірогідно, здійснювався шляхом міграції нижньомихайлівців, кеміобинців, усатівців з Північного Надчорномор'я долиною Дунаю далеко на захід, тобто згадані вище друга і третя хвилі індоєвропейців у Нижньому Подунав'ї між 4000 та 3500 р. до н. е. докотилися до Центральної Європи і вплинули на формування культури кулястих амфор (Мал. 83).

Культура кулястих амфор, яка зароджувалася наприкінці IV тис. до н. е. у Центральній Європі, була головним ге-

нетичним підґрунтям індоєвропейської культури шнурової кераміки. Не виключено, що на формування шнуровиків також впливала нова навала індоєвропейських номадів з Надчорномор'я на Верхній Дунай — уже згадувана міграція ямників у Подунав'я після 3000 р. до н. е. (четверта хвиля індоєвропейців на Дунаї). Виразні елементи степового культурного комплексу (кінь, віз, шнуровий орнамент, степовий поховальний обряд тощо) дали підстави віднести шнуровиків до числа найдавніших індоєвропейців Західної Європи.

Незважаючи на складність проблеми, маємо достатньо даних припускати, що шнуровики Центральної Європи початку II тис. до н. е. були далекими пращурами західних індоєвропейців — кельтів, італіків, іллірійців, германців, балтів, слов'ян. Невипадково мови цих народів мають спільне підґрунтя.

Поширення пращурів балтів та слов'ян пов'язують з експансією носіїв культури шнурової кераміки з Центральної Європи в обхід Карпат з півночі далеко на схід через Польщу на територію Північної України, Білорусі, Литви й аж до Верхньої і навіть Середньої Волги (фатьянівська культура) (Мал. 81, 83). Л. С. Клейн (2007) не виключає, що нащадки фатьянівців могли просунутися з Поволжя ще далі на південний схід і започаткувати тохарів Сіньцзяну.

Німецький лінгвіст Г. Крає, вивчаючи лексику народів Європи та європейську гідронімію, дійшов висновку, що у II тис. до н. е. у Центральній Європі існувала етнолінгвістична спільнота, яка була спільним пращуром вищезгаданих індоєвропейських етносів.

В. В. Седов (Седов, 1993, с. 18–36) ототожнює її з областю археологічних культур полів поховальних урн, яка в XIII–VIII ст. до н. е. існувала між Тисою та Рейном. Ця спільнота постала на основі більш давньої культури курганных поховань, поширеної на цих самих територіях у XV–XII ст. до н. е. Остання через так звану унетицьку культуру (XVIII–XV ст. до н. е.) була генетично пов'язана зі шнуровиками Центральної Європи.

Носії культури полів поховальних урн (за Г. Крає — давньоєвропейці) здійснювали експансію у різних напрямках — на північ Піренейського півострова, на Атлантичне узбережжя, у пониззя Лаби, Подунав'я, на Апенніни. Висловлено припущення, що це населення взяло участь у навалі «народів моря» наприкінці II тис. до н. е. на Егеїду та Близький Схід (Монгайт, 1973, с. 65).

Культура полів поховальних урн поступово трансформувалася у Гальштат (VIII–V ст. до н. е.). Західний Гальштат, що займав території від Верхнього Дунаю до півночі Піренейського півострова включно, переважна більшість учених вважає культурою пракельтів. Безпосередньо на його основі постає Латен (V–I ст. до н. е.), який беззаперечно був культурою історичних кельтів. Володіння залізною зброєю стимулювало експансію воєвоєничих кельтських племен в усіх напрямках. У V–III ст. до н. е. вони інтенсивно просуваються на Піренейський півострів, заселений не індоевропейцями іберами, рухаються через Альпи на північ Апеннінського півострова, на Британські острови, в Ірландію, Ютландію, на схід у Подунав'я, в Карпати, на Балкани і навіть до Малої Азії (Монгайт, 1973, с. 243).

Східний Гальштат, що у VIII–V ст. до н. е. був поширений на Середньому Дунаї та на заході Балканського півострова, є культурою, залишеною іншим індоевропейським народом — іллірійцями (Монгайт, 1973, с. 202). У III–I ст. до н. е. вони були романізовані римлянами. Нащадками іллірійців є сучасні албанці. На схід від іллірійців у Трансільванії, на Нижньому Дунаї жила інша індоевропейська людність — фракійці, археологічним відповідником якої є Фракійський Гальштат Трансільванії. По Дністру фракійці межували зі скіфами. Фракійські племена (даки, гети, мези) були асимільовані римлянами після завоювання Дакії імператором Траяном. Так постали романомовні волохи середньовіччя, які в XIX ст. трансформувалися у сучасних румунів.

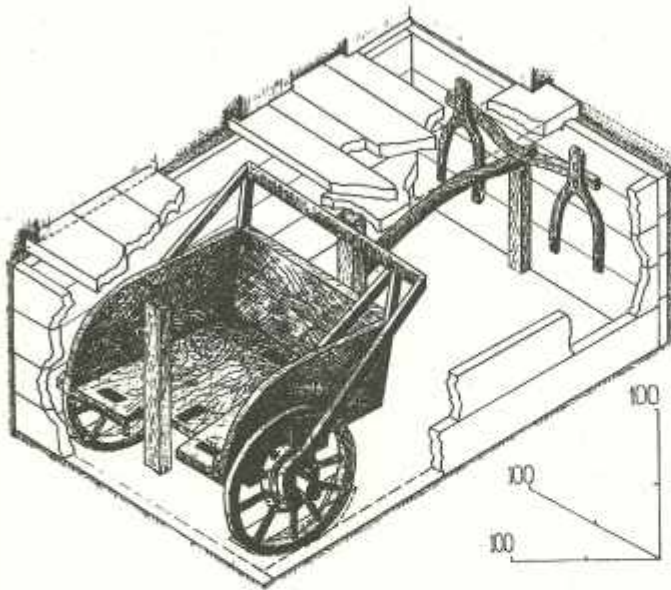
Найдавнішою германською культурою вчені вважають ясторфську, що у VI–IV ст. до н. е. існувала в Данії та Північній Німеччині. Постає вона в процесі інфільтрації на північ вищезгаданих давньоевропейців — населення культури полів поховальних урн, яке зазнало гальштатських впливів.

У результаті впливу давньоевропейців на місцевих нащадків шнурової культури наприкінці I тис. до н. е. сформувався балтський етнос (Монгайт, 1973, с. 337, 366). На думку В. В. Сєдова (1993, с. 31), слов'яни теж генетично пов'язані з давньоевропейцями через підкльошову культуру території Польщі, пам'ятки якої лишили нащадки лужицької культури, що була північно-східним варіантом археологічної спільноти полів поховальних урн Центральної Європи.

Досить популярна серед дослідників ще одна версія генетичного зв'язку слов'ян з давньоевропейцями, носіями куль-

тури полів поховальних урн. Вона вказує на зв'язок останньої через тшинецько-комарівську, білогрудівську, чорноліську, підгірцівську культури Північно-Західної України з праслов'янською зарубинецькою культурою Подніпров'я.

Через фрагментарність археологічних даних описана вище історія просування індоєвропейців в Індію, Іран, Подунав'я, Анатолію, Балкани, у Центральну Європу поки що у багатьох аспектах дискусійна. Остаточне її висвітлення — справа май-

Мил. 85. Арійська бойова колісниця XVII ст. до н. е. з могильника Синташта (Південний Урал)

бутнього. Розселення індоєвропейських скотарських племен не слід розуміти як серію переможних завойовницьких походів чи короткочасних масових міграцій. Не виключаючи цих акцій, більшість дослідників вважають, що індоєвропейська експансія відбувалася насамперед у формі поступової інфільтрації у середовище сусідніх племен індоєвропейських скотарів, мова й культура яких ставала домінуючою.

АРІЇ ЗА РІГВЕДОЮ І АВЕСТОЮ

Колонізація нащадками скотарів ямної та катакомбної культур Надчорномор'я степових просторів до Алтаю та Центральної Азії врешті-решт привела їх в басейн Інду та в Іран,

Розселення індоєвропейських народів

де вони відомі під ім'ям легендарних аріїв (Кузьміна, 1986; 1994; Ригведа, 1989).

На той час Індію населяли негроїдні племена дравідів, які створили в долині Інду розвинену Харапську цивілізацію з великими містами, фортецями, зрошувальними каналами. На півдні кочові скотарі, що називали себе аріями («благородними»), мали військову перевагу над миролюбними осілими рільниками. Бойові колісниця та філософія війни робили їх непереможними. Харапську цивілізацію було зруйновано, а її носіїв перетворено на найпригнобленішу частину суспільства — касту шудр («недоторканих»). Цікаво, що за ведійською традицією бог аріїв Індра виступає як руйнівник фортець (пурамдара) місцевого чорношкірого племені дасью.

У I тис. до н. е. священні гімни аріїв — веди, які довго зберігалися в усній традиції, були записані санскритом у кількох

Мал. 86.
Поховання пра-
арійця у кам'яній
скрині з глиня-
ним горщиком та
дерев'яною ри-
туальною чашею
з Надпоріжжя

книжках. Найдавніша з них, Рігведа, датується другою половиною II тис. до н. е. Ці релігійні тексти лягли в основу індійського письменства, філософії, релігії індуїзму (Ригведа, 1989). На початку I тис. до н. е. записана Авеста — збірник гімнів арійців Ірану.

За Рігведою, арії, які заселили басейн Інду, були досить рухливими скотарями і все життя проводили на колесах. Мешкали у легких розбірних портативних житлах. Основою благополуччя аріїв була велика рогата худоба. Особлива увага приділялася конярству. Серед домашніх тварин були відомі вівці, коні, віслюки, собаки. У великі сімейні вози запрягали биків. Поклонялися коню та корові.

Головною ударною силою війська аріїв була двоколісна бойова колісниця, яку тягли двоє коней (Мал. 85). Знали вершництво, але кіннота в бою не використовувалася. Піхота була допоміжним родом військ в горах. Головна зброя аріїв — лук та стріли (Ригведа, 1989, с. 442).

Харчувалися здебільшого молоком та ячмінною кашею. Пшениці, рису не знали. М'ясо їли рідко, головним чином під час релігійних свят. З вовни та рослинних волокон ткали одяг. Знали металургію міді, золота, срібла. Посуд ліпили з глини. Горщики, зроблені на гончарному колі, вважали породженням демонів. Священні чаші були дерев'яними. Такі чаші відомі також у праарійських похованнях культур степової бронзи III–II тис. до н. е. від Дніпра до Північного Казахстану (Мал. 86). Неодноразово їх знаходили в курганах скіфів, які були безпосередніми нащадками аріїв і мешкали на півдні України у I тис. до н. е.

Вірогідно, саме з таких чаш пили загадковий священний напій соому, або хаому. Ця галюциногенна рідина містила сік якоїсь гірської рослини, змішаний з молоком чи медом. Останнім часом висловлена здогадка, що соому готували з гриба мухомора (Ригведа, 1989, с. 445).

Головні боги аріїв — Індра, Сур'я, Агні, Яма. Індра — це божество бурі, грому, блискавки, війни; Сур'я — сонця; Агні — вогню; Яма — підземного царства мертвих.

Арії були вогнепоклонниками і спалювали померлих. У Рігведі описано складний поховальний ритуал, в якому відбилися їх релігійні уявлення. Він поєднував елементи поклоніння вогню, сонцю, священній бойовій колісниці, коню, зброї, священній корові тощо. Цей обряд був детально досліджений археологами не в Індії, а на Південному Уралі. Тут розкопано

могильник та поселення аріїв Синташта, які датуються XVII–XVI ст. до н. е., тобто часом, що безпосередньо передував їх вторгненню до Індії (Генинг и др., 1992). Поховальний обряд могильника Синташта є живою ілюстрацією до арійських ритуалів, докладно змальованих у Рігведі та Авесті (Мал. 87). Синташта — ще один неспростовний доказ приходу аріїв до Індії та Ірану саме з євразійських степів, а не з Близького Сходу, як вважали деякі дослідники.

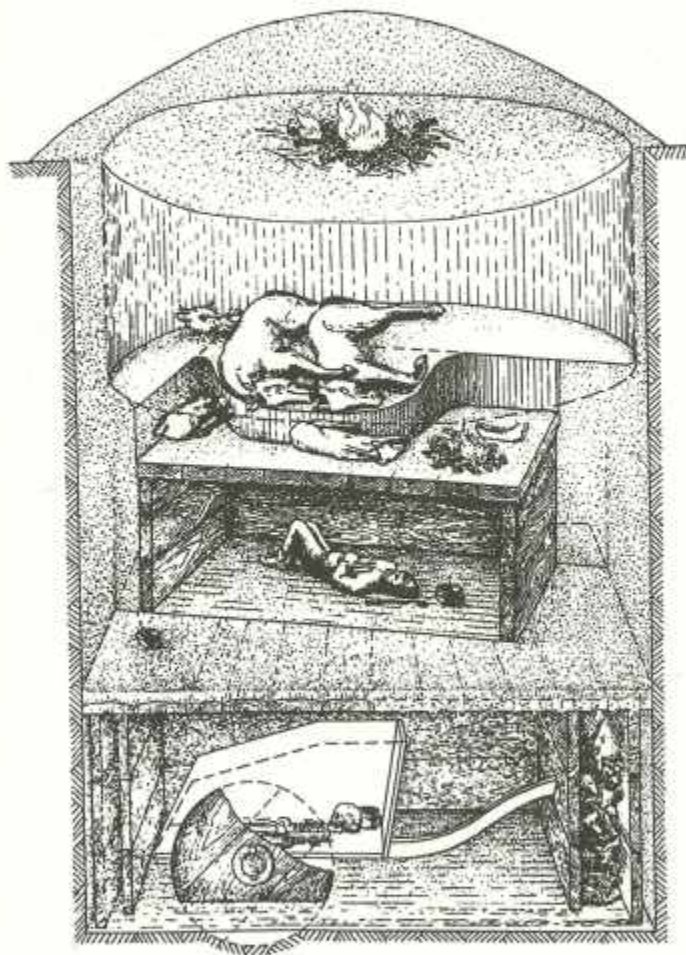
На час завоювання Північно-Західної Індії в середині II тис. до н. е. арії являли собою групу невеликих племен, які гуртувалися у нестійкі союзи об'єднання. Основою їх суспільства була патріархальна сім'я на чолі зі старшим чоловіком. Кілька споріднених сімей утворювали граму, що із санскриту перекладається як «селище», «община». Саме від цього кореня походить українська «грумада».

Общини аріїв рухалися зі своєю худобою та майном на волах у пошуках пасовиськ та угідь для вирощування ячменю. На одному місці затримувались не більш як на півроку, щоб зібрати врожай. Грами нерідко ворогували між собою за пасовиська та джерела води. Тому словом «грама» позначався також військовий загін. Війна була звичайною, повсякденною справою аріїв. Позначалася вона буденним словом, що перекладалося із санскриту як «боротьба за корів».

Кілька сусідніх общин утворювали плем'я (віс), яке очолював цар (раджа). До його функцій входили організація племені, захист та розширення меж племінної території, магичні офірування. Найближчою до раджі особою був його домашній жрець (пурохіта). Влада царя обмежувалася народними зборами (саміті), що буквально означає «сходка». Поганого царя могли скинути на таких зборах і обрати іншого.

За Рігведою, Індра створив світ з тіла першолюдини Пуруші. Зокрема, різні верстви індійського суспільства (варни) створені з різних частин тіла Пуруші: жерці (брахмани) — з вуст; правителі та воїни (кшатрії) — з рук; рядові общинники, пастухи, хлібороби, ремісники (вайші) — зі стегон, а найнижча верства недоторканих (шудри) — з брудних ніг. Символом брахмана була дерев'яна чаша для офірувань; кшатрій — колісниця та зброя (лук, стріли, панцир, сокира), вайшіїв — ярмо та плуг. «Варна» у перекладі з санскриту значить «колір». Тому кожна з перелічених перших трьох верств аріїв мала власний колір: брахмани — жовтий, кшатрії — червоний, вайшії — синій або чорний.

Скіфи, що прийшли в українські степи з Передкавказзя близько 2700 р. т., були безпосередніми нащадками аріїв. За легендою, вони походили від трьох царів (Ліпоксая, Арпоксая та Колоксая), що поділили між собою золоті плут, ярмо, сокиру та чашу, які нібито впали з неба. Частина «ксай» в іменах легендарних скіфських царів походить від слова «кшатра», що у перекладі із санскриту означає «влада, сила». Звідси пізніші «кесар», «кайзер», «цар». Ця легенда, як і розкопки скіфських курганів, свідчить, що суспільство скіфів, як і аріїв стародавньої Індії, поділялося на три класи-варни.

Мал. 87.
Реконструкція
арійського поховального обряду.
Могильник Сингашта (Південний
Урал)

Цей поділ зародився у далеких предків аріїв та скіфів у степах України ще 5000–4000 р. т. У курганах III–II тис. до н. е. серед бідних поховань рядових общинників трапляються багаті — складної конструкції, засипані червоною вохрою, де знаходять зброю (бойові сокири-молоти, булави, наконечники стріл) та колеса возів. Відомі могили жерців, у яких знайдено культові речі, в тому числі дерев'яні чаші для офірувань.

На користь зародження індоіранських народів в степах України за доби енеоліту-бронзи свідчить величезна кількість скорчених і посипаних вохрою підкурганих поховань III–II тис. до н. е., досліджених на півдні України. Вони залишені людністю ямної, катакомбної та зрубної культур, населення яких більшість вчених вважають пращурами індоіранської групи народів. Дивний спосіб поховання знаходить пояснення в сюжетах Рігведи та Авести. Бог померлих Яма в них зображувався в червоному одязі та з мотузкою в руці і звався «тим, що зв'яже покійних». Червоний колір в арійській традиції символізував не тільки війну і владу, але й траур. Мотузкою Яма зв'язував покійного, щоб покласти його в лоно землі-матері в позі немовляти для майбутнього повторного народження.

Отже, міфи аріїв Індії та Ірану зароджувалися в українських степах ще 5 тис. р. т. Про це ж свідчить і гідронімія України. Назви великих рік регіону (Дон, Донець, Дніпро, Дністер, Дунай) лінгвісти вважають давньоіранськими, оскільки корінь «ди» в іранських мовах означає «вода».

Рігведа та Авеста як найдавніші великі писемні джерела індоєвропейської культури дають змогу реконструювати культурний комплекс властивий усім народам індоєвропейської мовної спільноти, а не лише їх східній індоіранській гілці. Крім згаданого вище тричленного поділу суспільства, до нього належать своєрідна організація професійних воїнів, культ воїна-вовка, коня, меча, бойовий пояс, червоний колір як символ війни, військової верстви і трауру, міфологія, пантеон богів тощо. Докладніше деякі з цих елементів розглядатимуться у наступному розділі.

ВИСНОВКИ

Отже, виокремлення скотарства в окрему галузь первісної економіки відбулося у кінці V–IV тис. до н. е. в лісостеповій зоні України. Це відразу поставило найдавніших скотарів на

вістря історичного процесу. Останній визначався поширенням ранньої форми скотарства, а разом з ним мови та культури його індоєвропейських носіїв. Особливо велику роль північнонадчорноморські скотарі IV–III тис. до н. е. відіграли у формуванні східної гілки індоєвропейців — індоіранців. Дещо менше вони вплинули на генезу південних індоєвропейців (греків, іллірійців, фракійців, хетів, вірмен). Ще меншою була їхня роль у формуванні західних індоєвропейців (кельтів, італіків, германців, балтів, слов'ян).

За К. Ренфрю (1987, р. 148–150), механізм розселення мотичних землеробів з Балкан був таким, що на зайнятих ними теренах аборигенне мисливське населення очевидно зникало практично безслідно. Це пояснюється незрівнянно вищим рівнем розвитку прибульців порівняно з аборигенами Європи, щільність розселення яких (а значить і демографічний потенціал) до того ж була в 50–100 разів нижчою. Аборигенне населення колонізованих землеробами територій поглиналося або знищувалося, місцеві культурні традиції переривалися. Тому регіони поширення близькосхідного за етнокультурними характеристиками балкано-дунайського неоліту слід виключити з території зародження індоєвропейців, оскільки останні мають глибоке європейське коріння, яке сягає мезоліту Середньоевропейських низовин. Цьому періоду їх формування відповідає бореальна стадія розвитку праіндоєвропейської мови, за М. Д. Андреевим (1986). На Середньоевропейських низовинах історичний розвиток аборигенів Європи ніколи не переривався вторгненням неолітичних мігрантів з Балкан та Подунав'я.

Стосунки між неолітичною протоцивілізацією Балкан та аборигенами-мисливцями Середньоевропейських низин, мабуть, дещо нагадували відносини між розвинутою цивілізацією античності та її північною варварською периферією. Аборигени-варвари розвивалися під потужним впливом цивілізації і в умовах певної залежності від неї. Після падіння цивілізації варвари захоплюють її терени і змішуються з її прямими нащадками, творячи синкретичні культури.

Іншими словами, індоєвропейізація Карпатського басейну, Подунав'я, Балканського півострова, Правобережної України в IV–II тис. до н. е. нагадувала своєрідну реконкісту: витіснення автохтонами Європи балканських колоністів, нащадків найдавніших аграріїв Близького Сходу, що надалі відігравали роль етнокультурного субстрату, на якому в III–II тис. до н. е.

за участю індоєвропейських прибульців з півночі формувалися пращури греків, латинян, фракійців, хетів, вірмен та інших індоєвропейських народів Південної Європи та Малої Азії.

Як зазначалося, Колін Ренфрю вважає, що грандіозному лінгвістичному процесу поширення індоєвропейських мов відповідав не менш масштабний соціально-економічний процес у стародавній історії Євразії. Думка слушна, однак, на нашу думку, з індоєвропейською експансією слід пов'язувати поширення не мотичного землеробства, як вважав американський вчений, а ранньої форми скотарства. Ефективна скотарська економіка, очевидно, зумовила різкий ріст населення у найдавніших її центрах. Це спричинило розтікання «надлишків» скотарської людності по зручним для тваринництва лісостеповим та степовим обширам Євразії. Тобто «набігаюча демографічна хвиля», за К. Ренфрю, виникла не тільки в момент зародження на Близькому Сході відтворювальної економіки. Вона також була демографічним механізмом поширення ранніх форм скотарського господарства його першими носіями праіндоєвропейцями.

Таким чином, праіндоєвропейці сформувалися з корінної північноєвропейської мисливсько-рибальської людності в умовах тісних культурних контактів з північною периферією близькосхідного за походженням неоліту Балкан та Подунав'я. Колапс цієї аграрної протоцивілізації стимулював небувале за розмахом поширення відгінних форм скотарства разом із індоєвропейською мовою та культурою їх перших носіїв.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про дві грандіозні хвилі міграцій, що прокотилися Південною Європою та Західною Азією у передісторичну добу. Перша сталася у неоліті в VII–V тис. до н. е. Зародження відтворювальної економіки на Близькому Сході зумовило заселення з цього регіону всього узбережжя Середземного моря до Піралтару включно, а також Балкан, Подунав'я, Центральної Європи та Правобережної України (культури лінійно-стрічкової кераміки, трипільська). Ці ж найдавніші землероби Близького Сходу просунулися у Закавказзя (куро-аракський енеоліт), Середню Азію (енеоліт Південного Туркменістану), в басейн Інду (протоіндійська Харапська цивілізація та її пращури).

Розселення індоєвропейської людності відбулося за доби міді-бронзи у IV–II тис. до н. е. Розпочалося воно з півдня України внаслідок виокремлення скотарства в окрему галузь економіки. Найдавніші скотарі-індоєвропейці швидко засе-

лили степову зону Євразії від Монголії на Сході до Середнього Подунав'я на Заході. З євразійських степів індоєвропейська експансія в Азії спрямовується в Індію, Іран, Курдистан. З Подунав'я індоєвропейці у III–II тис. до н. е. поступово заселяють майже усю Центральну та Західну Європу, посилюючи тиск на Середземномор'я, заселене у попередню добу найдавнішими мотичними землеробами Близького Сходу.

Про індоєвропейську експансію II тис. до н. е. на південь у Велике Середземномор'я, в Індію та Іран свідчать найдавніші письмові джерела. Маються на увазі хвилі грецьких іонійських, ахейських, дорійських племен, які котилися з Подунав'я на південь Балканського півострова, нашестя на Східне Середземномор'я з півночі «народів моря», арійська навала в Індію та Іран. Нащадки близькосхідних землеробів мешкали на Півдні Європи ще в античні часи: мінойська цивілізація Криту, етруски Апеннінського та іберійці Піренейського півостровів. У кінці II–I тис. до н. е. вони були остаточно поглинуті індоєвропейськими прибульцями з півночі — греками, італіками, кельтами. Далекими нащадками східних середземноморців є сучасні баски.

Зародився цей грандіозний рух індоєвропейських скотарів у IV тис. до н. е. на півдні України, де археологічно фіксуються найдавніші індоєвропейські спільноти (Середній Стіг, Новоданилове, Нижня Михайлівка тощо). Їхні безпосередні пращури (маріупольська єдність, дніпро-донецький неоліт) виростили з пізньомезолітичних культур України (яніславицька, донецька, кукрецька). Отже, пізній мезоліт України — генетичне підґрунтя праіндоєвропейців.

Відомий філософ К. Ясперс звернув увагу на збіг завершення процесу первинного розселення індоєвропейських племен зі вступом найдавніших цивілізацій Середземномор'я та Сходу у фазу «вісьового часу». Дослідник вважав її визначальною в історії людства. Саме тоді людська особистість почала виокремлюватися з деперсоніфікованих суспільних організацій східнодеспотичного типу. В них конкретна людина була клітинкою жорсткої суспільної структури, в межах якої вільне буття особистості було принципово неможливе (Ясперс, 1991; Павленко, 1996).

«Вісьовий час» у розвитку людства припадає на кінець II–I тис. до н. е. і характеризується, за К. Ясперсом, виходом на арену світової історії особи, як творчої індивідуальності. У цей час на цивілізаційному просторі від Греції на заході до

Індії та Китаю на сході поширилися гуманістично спрямовані світоглядно-релігійні концепції. Вони у різних формах проголошували цінність людини як творчого, а тому вільного у своєму виборі суб'єкта історії. Першими носіями цих поглядів були старозавітні іудейські пророки, давньогрецькі філософи, проповідники зороастризму в Ірані, найдавніші філософи Індії та Китаю. Логічним результатом світоглядної революції «вісьового часу» є філософсько-релігійні концепції великих вчителів людства: Будди, Заратустри, Ісуса Христа, Магомета.

Гуманістичні тенденції доби особливо глибоко вкорінилися в класичній Греції. В епоху середньовіччя вони бурхливо розвивалися в тілі західнохристиянської цивілізації, за А. Тойнбі, ставши в наш час загальнолюдськими. Певне відношення до їх формування і поширення мало грандіозне розселення індоєвропейських племен в Євразії, яке передувало «вісьовому часу» К.Ясперса. Продуктивне і рухливе скотарство та можливість накопичення худоби конкретними лідерами родових колективів індивідуалізували спосіб життя та світогляд індоєвропейських скотарів. Їх відносно індивідуалістичне буття та особистісне світовідчуття під час розселення в Європі та Азії стимулювали поширення та закріплення ідеалу вільної, самодостатньої людини, який в наш час стає загальнолюдським. Терени України були колискою, де ще за доби мезоліту почав формуватися індоєвропейський етнокультурний комплекс і звідки його носії почали освоювати неозорі простори Євразії.

Наявність архаїчних елементів у традиційній українській культурі відзначали багато дослідників. Ми обмежимося розглядом деяких аспектів козацького культурного комплексу, що перегукуються з праїндоевропейською традицією, вперше письмово зафіксованою в Рігведі. Спробуємо відшукати генетичні корені таких елементів українського козацтва, як кобзарство, «оселедець», червона китайка, малиновий прапор, бойовий пояс, козак-характерник.

Кобзарство відіграло величезну роль у формуванні національної самосвідомості українців. Його головна функція — прославлення козацького війська та його ватажків, виховання молоді, збереження традиції. За змістом та формою це явище має прямі паралелі в європейській лицарській культурі (Залізник, 1994, с. 163–180). Лицарські ватаги у середньовічній Європі супроводжували поети-співці: барди, скальди, трувери, менестрелі, трубадури. Безпосередній пращур кобзарів у Київській Русі — дружинний співець Боян, «що свої віщі персти на живії струни накладав, — вони вже самі князю славу рокотали». Билини мають прямі паралелі як у козацьких думах, так і в сагах скандинавських вікінгів, лицарських баладах часів Короля Артура, Карла Великого та хрестових походів (Іванов, 1915). Зокрема, вони перегукуються з англо-саксонським епосом VIII ст. «Беовульф», верхньонімецьким VIII ст. «Пісня про Нібелунгів», давньосаксонською поемою IX ст. «Хеліанд».

Поети-співці лицарської слави — невід’ємний елемент військового культурного комплексу більшості індоєвропейських народів у середні віки. Так, ядром середньовічної армії іранців були воїни-гурки (тобто вовки). На бій їх надихав поет, який читав перед строем поему Фірдоусі «Шахнаме».

Безпосереднім пращуром бардів, скальдів, труверів, кобзарів були давньогрецькі поети-аеди, зокрема, Гомер з безсмертними епосами «Іліадою» та «Одіссеєю», що описують

події кінця II тис. до н. е., пов'язані з облогою та падінням Трої. Епос Гомера типологічно, стилістично, жанрово є підмурком військово-лицарської поезії середньовічної Європи, в тому числі і кобзарських дум.

Традиція індоєвропейської військової поезії своїм корінням сягає арійських гімнів Рігведи. У аріїв існував культ слова, яке вони наділяли фізичною силою. Сила вождя і його війська

прямо залежала від кількості священних гімнів, складених і прочитаних поетом-жерцем цього вождя. Крім того, вважалося, що боги відкривають істину поетам-брахманам (ріші). Стародавні арії вірили, що ріші самі не створюють поетичних картин, а лише переливають у слова істину, яку відкривають їм боги в момент божественного натхнення. Поет-брахман впадав у натхненний стан теж з волі богів і з допомогою священного

Мал. 88. Зображення хетського воїна на стіні гробниці фараона Хоремхеба II тис. до н. е.

наркотичного напою сооми. Тому військові поети ріші у Рігведі виступають як посередники між богами та людьми (Рігведа, 1989, с. 479–482).

Віра у божественне походження поетичного таланту та натхнення — один із найбільш стійких стереотипів європейської поезії. Скальди стародавніх вікінгів склали величезну кількість віс — віршів на славу варязьких конунгів. Вважалося, що віс збільшував не лише славу, а й фізичну силу вождя та його війська. Конунги винагороджували скальдів сріблом та золотом, що, як і слово, мали магичну силу. Відбувалося своєрідне передавання частини сили та удачі вождя скальду-дружиннику. Щоб зберегти силу та щастя, так би мовити, у матеріалізованому вигляді, нерідко скарб закопували у землю або ж просто топили в болоті чи морі (Гуревич, 1966, с. 146–150).

Корені таких стосунків між військовим вождем та скальдом простежуються у Рігведі. Арії вірили, що ріші без достойної винагороди вождя не лише збідніє, а й втратить свій божественний поетичний дар. Навіть в сучасній Індії брахмани, працюючи вчителями, лікарями, юристами чи науков-

цями, отримують не платню, а винагороду (Кузьміна, 1986, с. 97). Тому гроші, що давали кобзарям за виконання дум, слід розцінювати не як милостиню чи платню, а як винагороду за виконання містичних гімнів. Принаймні так було у давнину.

Не менш архаїчним елементом культури українського козацтва був «оселедець». Подібну зачіску мали стародавні вірмени, осетини, кельти Західної Європи, скандинавські вікінги, руський князь Святослав. Кольоровий гребінь сучасних панків наслідує стародавній кельтський «оселедець». Два пасма волосся бачимо на голові хетського воїна, зображеного на гробниці фараона Хоремхеба, що правив у Єгипті 3400 р. т. (Мал. 88). До п'яти «оселедців» носили на голові представники різних релігійних груп Індії. Пригадаймо зачіски кришнаїтів на вулицях сучасного Києва.

«Оселедець» був поширений і у східних сусідів індоєвропейців — народів алтайської мовної сім'ї. Наприклад, хухоль носили монголи у XIII ст.

Ще недавно казахські хлопчики мали на голові пасмо волосся, що нібито еднало дитину з богом. Не виключено, що цю зачіску перейняли народи уральської мовної сім'ї у процесі її формування у III тис. до н. е. від скотарів-індоєвропейців казахських степів. Про запозичення окремих елементів індоєвропейського культурного комплексу тюрками свідчить археологія (Кузьміна, 1986).

Червона китайка та малиновий козацький прапор теж мають дуже давню історію. Рештки червоного поховального покрову археологічно зафіксовані в могилі отамана Івана Сірка, що помер 1680 р. Під червоною китайкою ховали в Україні навіть у XVIII ст., однак виключно козаків, а не селян, міщан, жінок, дітей. І це не випадково.

Безпосередні пращури козаків дружинники Київської Русі теж любили червоне. Це колір переважної більшості бойових стягів, корогв та значків княжої дружини на мініатюрах давньоруських літописів. І у літописах, і в «Слові о полку Ігоревім» безліч згадок про червоні щити, корогви, стяги, княже крзно. І це загальноіндоєвропейська військова традиція. Червоний бойовий одяг носили спартанці та воїни Риму. У плащах такого кольору йшли на бій кельти та стародавні перси. Археологічні рештки свідчать, що скіфи та сармати теж фарбували бойовий панцир та зброю в червоне.

Червоний колір у стародавніх арійців був символом верстви воїнів та правителів — кшатр'їв, а також головного арійського

божества Індри. До того ж арії були, як зазначалося, вогнепоклонниками. Тому червоне полотнище символізувало також бога вогню Агні. Беручи червоний прапор у бій, арії вірили, що на їхньому боці воюють Індра, Агні та інші боги. Бойовий клич «з нами бог» був не абстрактною формулою. Оскільки арії спалювали померлих, то червоний колір став також кольором жалоби. Тому перед спаленням воїна вкривали червоним (Ригведа, 1989, с. 452–457; Кузьміна 1986, с. 96, 70–77). В одяг такого кольору людину вбирали перед стратою. Міфологія зображує бога потойбічного світу Яму в червоному одязі.

В індоарійській культурній традиції відродження також символізується червоним кольором. Досі перед весіллям або народженням дитини в Індії люди фарбують у червоний колір стопи ніг, кисті рук, голову.

У багатьох похованнях какакомбної культури II тис. до н. е. Північного Надчорномор'я кістки стопи, кистей рук, черепи похованих нерідко бувають густо посипані червоною вохрою. Вже зазначалося, що на півдні України розкопано тисячі курганів IV–II тис. до н. е., в яких померлі покладені в могилу в скорченій позі й густо посипані червоною вохрою — прообразом козацької китайки. Все це стає зрозумілим, якщо врахувати, що саме цей регіон був прабатьківщиною індоєвропейських народів, у тому числі індоаріїв.

Отже, червоний колір в індоєвропейській традиції є символом війни, воїнів, військової аристократії, а також жалоби за покійним та відродження. Його культурно-історичні корені простежуються археологічно з IV тис. до н. е. в українських степах, які були індоєвропейською та індоіранською прабатьківщиною. Давня загальноєвропейська символіка червоного збереглася в традиційній культурі багатьох народів індоєвропейської мовної сім'ї, в тому числі українців (червона китайка, малиновий козацький прапор). Колір останнього пояснюється нестійкістю давніх фарбників, які швидко линяли на сонці, тож червоний прапор ставав малиновим.

Отже, немає підстав виводити малиновий (червоний) козацький прапор від кольору польського прапора, нібито дарованого запорожцям королем Стефаном Баторієм наприкінці XVI ст. Водночас, нелогічно вважати малиновий прапор національним стягом Української держави, адже червоне знамено було військовим символом усіх індоєвропейських народів.

Загадкою було і те, чому пращури індоаріїв IV–II тис. до н. е. на півдні України клали померлих у могилу в скорченій позі

з підігнутими руками та ногами. Пояснення знаходимо у Рігведі. Арії вірили, що при похованні покійний повинен лежати, як дитина в лоні матері, й чекати свого нового народження. Щоб надати тілу померлого відповідної пози, його зв'язували. Тому бога підземного царства Яму арії звали «тим, хто зв'яже померлих», і зображували з мотузкою в руці.

Головним божеством аріїв, за Рігведою, був Індра, озброєний палицею-ваджрою. Що це за зброя — невідомо. Однак у індоаріїв її запозичили північні сусіди — угро-фіни. Вони називали палицю Індри васара, або вечер, маючи на увазі молот чи сокиру. Індра був богом-громовиком, прообразом богів-громовиків багатьох індоєвропейських народів: Зевса у греків, Юпітера у римлян, Тора у германців, Перуна у слов'ян, Перкунаса у балтів. Усі ці боги були нібито озброєні кам'яними молотами-сокирами, які у балтів та слов'ян ще недавно називалися «перуновими стрілами», або «перуновими молотками». Саме так литовські та білоруські селяни ХІХ ст. називали кам'яні сокири-молоти доби бронзи, коли випадково знаходили їх на своїх полях. Ці молоти з просвердленим отвором є типовим елементом культури праіндоаріїв, що лишили на півдні України величезну кількість курганів III–II тис. до н. е.

За арійською міфологією, Індра вбив молотом-ваджрою змія-демона Врітру, який не давав текти водам священної річки Дану. Врітра на санскриті означає «гребля», «перепона», а Дніпро в давнину називали Данапром, що перегукується з Даною Рігведи. Індра розрубав тіло змія священною бойовою сокирою ваджрою і відкрив дорогу священним водам. Цей стародавній зміеборчий мотив зберігся у фольклорній традиції багатьох індоєвропейських народів в образі святого Юра на коні, що списом вбиває змія.

На думку Л. С. Клейна та В. В. Отроценка, міф почав формуватися на батьківщині індоіранців у Північному Надчорномор'ї. Він передає фантастичні уявлення пращурів індоіранців людної ямної та катакомбної культур про виникнення порогів на р. Дніпро (священна ріка Дану). Пізніше цей фантастичний сюжет був занесений аріями в басейн Інду та до Ірану, де зафіксований у священних гімнах Рігведи та Авести.

Ще одним стійким елементом військової культури індоєвропейських народів був обряд *побратимства*. Відправляли його по-різному. Кров тварин наливали у посудину, куди побратими занурювали руки, змішували власну кров із землею, притулялися ранами один до одного, обмінюючись цінними

дарами, найчастіше зброєю. М. І. Костомаров вважав побратимство характерною рисою української історії від Київської Русі до козацьких часів. На Січі цей обряд набув більш цивілізованого вигляду. Два козаки йшли до церкви і священник освячував їх побратимство. Рівні козаки зверталися один до одного «братчику, брате», січовиків називали «козацьке братство».

Побратимство воїнів — архаїчна загальноіндоєвропейська традиція. Принаймні, Геродот уже 2500 р. т. так описує цей обряд у скіфів, прямих нащадків аріїв Ірану: «До великої посудини вливають вина і змішують з кров'ю тих, з ким укладають союз, уколівши шилом або дряпнувши шкіру ножем. По тому занурюють у посудину меч, стріли, сокиру і спис. Як це зроблять, промовляють довгу молитву, а потім п'ють з чаші» (Мал. 89).

Ще одним загальноєвропейським елементом традиційної культури українців є міфологічний образ воїна-вовка (Залізник, 1991; 1994). Це характерник — козак-чарівник, що обертається вовком-сіромахою, якого не беруть ні кулі, ні холодна зброя.

Слова «сіромаха», «сірома», «Сірко» мають виразну «вовчу» етимологію. Те саме можна сказати й про імена Вовк, Вовчик, які пізніше стали побутовою формою давньоруського імені Володимир. Поширення цих імен в українців, як і в інших індоєвропейських народів, свідчить, що воїн-вовк був звичним, не ворожим персонажем стародавнього суспільства. Так, вовчу етимологію мають іранські імена Ishrakaja, Warhag; німецькі Volf, Beovolf, Vergolf; сербсько-хорватські Vukobrat, Vukomil, Vukomir, Vukovoі (воїн-вовк), Bjelovuk, Dobrovuk, Vukomil та багато інших.

У міфології стародавніх римлян вовк фігурує як священна тварина бога війни Марса (Арешян, 1988, с. 95).

О. М. Трубочов (Трубочев, 1968, с. 41–45) відзначав культ воїна-вовка у кельтів Західної та Центральної Європи античної доби. Так, у кельтській сазі, яка, на думку фахівців, відображає події двохтисячолітньої давності, до ірландського героя звертаються зі словами: «О, пес, вправний у ратній боротьбі!» або «О, пес, бойовий!».

У середині I тис. до н. е. відбулася експансія кельтів з Галії через Центральну Європу в Карпатський басейн. Уздовж південного кордону розселення германських племен на схід рухалися войовничі кельтські племена боїв та вольків-тек-

тосагів (вовків-мандрівників) (Трубачев, 1988, с. 41). Чи не були ці войовничі мандрівні вовки загонами кельтських молодих воїнів-вовків, які здійснювали походи, аналогічні бальцям пращурів осетин?

За О. М. Трубачовим, кельти-вовки у Трансільванії змішалися з місцевою людністю і передали їй свій вовчий етнонім. Так з'явилися відомі всім волохи Трансільванії та Балкан. Кельтами вважав останніх і П. Й. Шафарик.

Археологічні, історичні та фольклорні джерела свідчать про поширення образу воїна-вовка у міфології багатьох індоєвропейських народів. З курганів початку II тис. до н. е. поблизу м. Тріалеті на Кавказі походять срібні чаші з численними зображеннями вовків. На одній з них вирізьблена процесія чоловіків у вовчих масках з кубками в руках. У центрі композиції на троні під деревом сидить божество у вовчій масці з кубком. Поруч з богом лежать два вовки (Мал. 90).

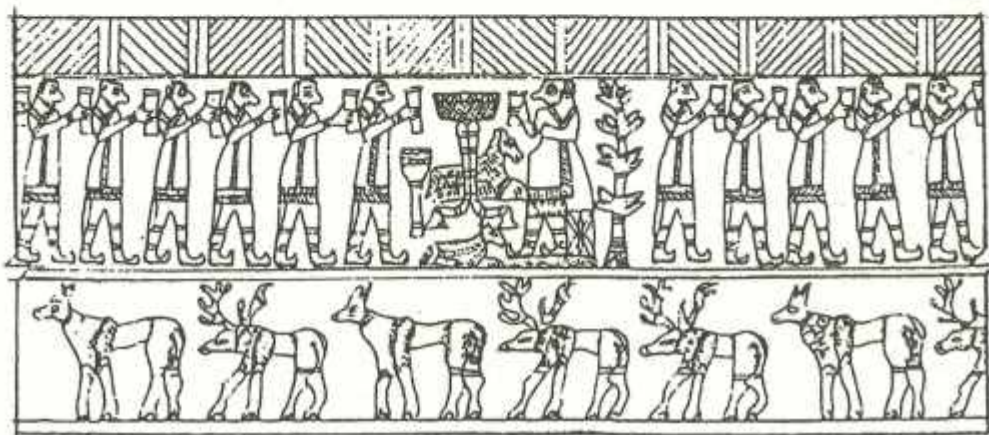
Мал. 89. Обряд побратимства у скіфів. Зображення на золотій бляшці з кургану Куль-Оба (Крим) IV ст. до н. е.

Ці зображення на чаші віком майже 4000 р. є детальною ілюстрацією до міфу про бога воїнів-вовків Одіна, або Вотана, якому 1000 р. т. поклонялися давні германці, зокрема, вікінги Північної Європи. За давньогерманським епосом, Одін бенкетує у потойбічному світі в палаці Валгалла з воїнами-героями, які загинули в бою. Він сидить у вовчій масці на троні під світовим деревом, пригощає вовкоподібних воїнів вином, годує двох священних вовків, що лежать біля трону (Старшая Эдда, 1963, с. 8, 35–40).

Про воїнів-вовків стародавніх германців писав римський історик I ст. н. е. Тацит (Тацит, 1970, с. 384). У скандинавських сагах вони фігурують як «берсерки» (ті, хто перевтілюється у ведмедів, перевертні). Перед боєм воїн вживався в образ звіра, надягаючи шкуру вовка, намисто з іклів хижака, а також за допомогою наркотичних напоїв та ритуальних танців. Звіроподібні воїни йшли першими у бій, ревучи та виючи по-вовчи. Вони гризли зубами щити, жахаючи ворога. Скандинавські саги сповіщали, що берсерка не можна вразити залізом (лише сріблом чи осиковим колом). Тому, йдучи в бій, вони скидали

лати і навіть одяг. Вважалося, що вночі берсерки обертаються на справжніх вовків. Саме так у Європі виникли масові легенди про песиголовців, вовкулаків-перевертнів (Мал. 91).

У міфології кожного народу індоєвропейської мовної сім'ї можна знайти згадки про воїнів-вовків. Так, у білинах київського циклу читаємо: «Заревів Ілля Муромець по-звіриному...», «Обернувся Вольга лютим звіром...»

Мал. 90.
Зображення
воїнів-вовків на
срібній посудині
II-тис. до н. е.
з кургану біля
м. Тріалеті (Північ-
ний Кавказ)

Особливо багато згадок про воїнів-вовків у «Слові о полку Ігоревім»: «Скочив од них лютим звіром опівночі з Білгорода, окутався у синю імлу»; «Всеслав-князь людям суд чинив, князям городи городив, а сам вночі вовком бігав».

«Повість минулих літ» під 1097 р. сповіщає: «Яко бисть полунощі і встав Боняк, відіхав від вої і почав вити вовчськи і вовк одвися йому і почаша вовки виті мнозі», — або: «Дружина спить та Волхв не спить. Він обернеться сірим вовком».

«Вовк» і давньоруський «волхв» — одне слово. Власне, це германське «wolf» у давньоруській транскрипції, адже латинська «b» кирилицею передається двома літерами — «хв» (наприклад, Хведір).

Маємо багато даних, що у давніх індоєвропейців молодь проходила ініціацію, насамперед військовий вишкіл у таємних чоловічих громадах, які за своєю організацією нагадували вовчу зграю і, як правило, так і називалися (Іванчук, 1988). Наприклад, у стародавніх осетинів військова дружина та зграя вовків мали одну назву.

Величезною подією у житті кожного юнака було посвячення у справжні воїни. Це відбувалося на початку зими під час

Вовчих свят, коли вовчі зграї особливо активні й небезпечні для людей. У цей час на небі горять сузір'я Великого та Малого псів. Зрозуміло, чому в різних індоєвропейських народів саме два вовки супроводжують богів війни. За Рігведою, два пси, народжені священною собакою Індри Сарамою, супроводжують арійського бога Яму. (Прообраз двоголового пса Цербера, що охороняв вхід у царство мертвих Аїда давньогрецьких міфів). Два священні вовки Гері та Фрекі — постійний атрибут германського Одіна (Старшая Эдда, 1963, с. 35–40), а пізніше святого Юра. Два вовки нібито бігли перед військом Чингізхана:

«Іде Тугарин-та Змієвич,

Попереду біжать-та два сірі вовки».

Уперше зображення двох священних вовків з'являється на кам'яних стелах північнопричорноморських степів 5000 р. т. (Сватове, Керносівка) (Мал. 78). Це є ще одним свідченням того, що індоєвропейська міфологічна традиція значною мірою сформувалася в українських степах.

Осередком культу вовка було Полісся. Саме тут, за Б. О. Рибаким, найбільше поширені казки та легенди про богатиря, народженого собакою, — сучого сина, Сучича, Сученка. Ще 2500 р. т. Геродот писав, що неври Полісся взимку на кілька днів перетворювалися на вовків. Вовчі свята відбувалися під час зимового сонцестояння, коли колядували у вовчих шкурах (Рибаків, 1981, с. 583–584).

Саме у цей час юнака обв'язували бойовим поясом зі зброєю, і він ставав справжнім дорослим воїном-вовком. Ще донедавна селяни Данії вірили, що людина, яка надягає металевий пояс або ошийник, стає вовком (Кардини, 1987, с. 116).

Індоіранці 3000 р. т. посвячували юнаків у воїни саме у такий спосіб (Кузьміна, 1986, с. 85). Перехід хлопчика до стану дорослих чоловіків-воїнів розцінювався як його друге народження. За Тацитом, так само після навчання у вовчих чоловічих громадах посвячували у воїни свою молодь і стародавні германці I ст. н. е. У Європі обряд обв'язування юнака поясом з мечем був основою ритуалу висвячення у лицарі аж до пізнього середньовіччя (Кардини, 1987, с. 336).

В Україні бойовий пояс був відомий вже 5000 р. т. Разом із різноманітною зброєю він обов'язково присутній на кам'яних зображеннях індоєвропейських воїнів, що мешкали в українських степах 5000–3000 р. т. (Мал. 78, 82). Наприклад, більшість кам'яних статуй кіммерійських воїнів, що жили

у Надчорномор'ї близько 3000 р. т., являють собою кам'яний стовп з вибитим на ньому поясом із різноманітною зброєю. На стелах неіндоевропейських народів Надчорномор'я, зокрема, половців, бойовий пояс або повністю відсутній, або ж зображений дуже невиразно, як другорядний елемент.

У княжі часи воїн, чарівник-волхв чи просто чоловік обертався вовком, об'язуючи себе священним поясом — наузом. Вовкулака повертав людську подобу, коли знімав цей обрядовий пояс. У повчанні проти поганства Кирила Туровського XII ст. читаємо: «Согреших, наузи в'язах на себе і к волхам, к чародеям ходих...». На срібному браслеті XII ст. з Городища на Галичині зображено такого вовка-перевертня, об'язаного орнаментованим поясом-наузом (Рыбаков, 1981, с. 725–735).

Такий обрядовий пояс згадується в українському фольклорі. За переказами, чоловіка перетворюють на вовка, об'язавши заговореним перевеслом, ликом чи ременем. Якщо цю пов'язку зняти, вовк знову стане людиною. Під вовчою шкірою вбитого вовкулаки нібито знаходили шкіряний пояс.

Бойовий пояс праіндоевропейців зберігся до наших часів у традиційному одязі корінних мешканців Карпат — гуцулів. Це черес — широкий шкіряний чоловічий пояс, багато оздоблений металом, тисненням, пристосований для носіння топірця, ножа, кресала, люльки, грошей тощо. Як відомо, гуцульський юнак ставав справжнім легенем, коли батько дарував йому черес.

Отже, у багатьох індоевропейських народів простежується міфологічний комплекс вовкулаки. Це воїн-дружинник, що часом обертається вовком, чаклун, звичайна зброя його не бере — лише срібна чи осиковий кілок. Вовкулака носить бойовий пояс, п'є перед боєм наркотичну рідину. Певні аналогії цьому комплексу бачимо у фольклорному образі козака-характерника.

Між українським козацтвом та воїнами-кшатріяма Рігведи простежується багато паралелей. Зокрема, згідно з легендою, після поховання І. Сірка руку отамана сім років возили із Запорозьким військом, що робило його непереможним (Савур-Могила, 1990, с. 113–119). Зв'язок руки з військовим культом простежується і в інших індоевропейських народів. Геродот свідчить, що скіфи, офіруючи богу війни Аресу полонених, відтинали їм праві руки: «У заколотих жертв відрубують праві плечі з руками і кидають їх у повітря...». Зробле-

ну з дерева правицю несли поперед римського легіону як військовий штандарт. Епос осетинів, нащадків сарматів, розповідає про героя Бартраза, що як доказ перемоги приніс матері відрубану праву руку ворога (Дюмезиль, 1986; 1990, с. 190). Ще у XIX ст. осетини приносили з війни відрубані правиці переможених ворогів. Усі ці звичаї стають зрозумілими, якщо згадати, що, за Рігведою, сама каста воїнів-кшатрїїв виникла з відтятих рук першолюдини Пуруші, який був принесений богами у жертву.

Маал. 91.
Зображення воїна-
вовка (берсерка) на
бронзовій плитці
від шолома VII ст.
з Торсланди
(Швеція)

З Рігведою перегукуються деякі аспекти традиційної української культури. Пращури аріїв, що мешкали в українських степах 5000–4000 р. т., займалися, як зазначалося, відгінним скотарством. Відкриття весняного випасу мало велике значення для річного господарського циклу й супроводжувалося різними ритуальними діями. За Рігведою, худобу гнали на весняну пашу гілкою священного дерева паласа. Воно виростило з пір'їни птаха, який ніс з гір на землю священну рослину соому. Арії вірили в очисну силу вогню, і ці обряди включали елементи поклоніння священному полум'ю. В українських селах у давнину худобу після зими виганяли на пашу між двома багаттями гілками свяченої верби. Гуцульські пастухи обходили стадо з тліючою головешкою, взятою зі священного

вогнища. При цьому читали спеціальні молитви та заклинання. Селяни так само, як і стародавні арії, вважали, що вогонь очищає тварин, захищає від диких звірів та нечисті (Воропай, 1991, с. 77–80), що гілка священного дерева збільшує молочність корів, плодючість худоби, забезпечує повернення стада без утрат з літніх пасовиськ. На Святого Юра українські, білоруські, литовські, латиські пастухи влаштовували у степу чи лісі ритуальну трапезу, на місці якої залишали їжу богам. Ці обряди, що нагадують священні ритуали Рігведи, доBRE збереглися у карпатських гуцулів.

Отже, багато архаїчних елементів козацької культури, як і української традиційної культури взагалі, мають дуже глибокі історичні корені, що сягають праїндоевропейських часів. Багато з них простежуються у культурній традиції арійської Рігведи, що почала формуватися 6000–5000 р. т. в українських степах. Сліди деяких з цих архаїчних рис є у культурі інших народів індоевропейської мовної сім'ї.

Між традиційними культурами народів індоевропейської та алтайської мовних сімей також простежуються паралелі. Так, у тюрків та монголів у давнину були поширені культ воїна-вовка, бойового коня, військова символіка червоного кольору, співці бойової слави акини, чоловіча зачіска «оселедець». Це пояснюється давніми і тісними контактами цих мовних сімей. За даними М. Д. Андреева (1986), у мезоліті 10000–7000 р. т. ці народи входили до єдиної бореальної культурно-лінгвістичної спільноти. У III–II тис. до н. е. вплив індоевропейців на пращурів тюрків та монголів різко посилюється у зв'язку з експансією східної індоіранської гілки індоевропейців зі степів Східної Європи на схід до Алтаю та Монголії. Нащадки цих перших скотарів євразійських степів, відомі за матеріалами афанасіївської культури алтайських степів, судячи з антропологічних даних, мали європейську зовнішність. Саме від цих прибульців мисливські суспільства Алтаю запозичили навички скотарства та пов'язані з ним елементи рухливого побуту степовиків-номадів, наприклад, портативне житло юрту та одяг вершника (шаровари, каптан) (Кузьміна, 1986), а також згадані вище елементи культурної традиції.

Близько трьох тисяч років тому первісні суспільства території України вступили в епоху розкладу та майнового розшарування. Набули поширення залізні зброя та знаряддя праці, що дало підстави археологам назвати цей період історії ранньозалізною добою. Саме тоді з'явилися найдавніші писемні згадки про первісні народи, що мешкали на українських теренах. Особливо докладно про Скіфію та її сусідів писав «батько історії» — грек Геродот, який присвятив їй IV книгу своєї дев'ятитомної «Історії» (Геродот, 1993, с. 180–229).

Скіфсько-сарматський період охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів. Усі вони прийшли в Надчорномор'я зі сходу і були далекими нащадками найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепової та степової України, які у IV–III тис. до н. е. рушили степами Євразії на схід і досягли півдня Сибіру, Монголії, Індії, Ірану (див. попередні розділи). Для I тис. до н. е. археологічно простежено три хвилі міграції іраномовного населення (кіммерійці, скіфи, сармати), які котилися в українські степи зі сходу і по суті були поверненням нащадків найдавніших індоєвропейців Лівобережжя Дніпра на батьківщину своїх пращурів.

У цей час степова Україна стала західним крилом своєрідного світу іраномовних скотарів-номадів, що охоплював євразійський степ від Дунаю на заході до Алтаю на сході. Культурно-історичну спільноту утворювали три великі регіони: західний скіфський (степи України та Передкавказзя), східний сако-масagetський (Казахстан та Середня Азія) та центральний савромато-сарматський (степ між Нижнім Доном та Південним Уралом).

Рушійною силою соціально-економічних процесів, які зумовили поступовий розклад первісних суспільств на території України у I тис. до н. е., були поширення кочової форми

скотарства (номадизму) та наростаючий культурний, економічний, соціальний вплив античної цивілізації на Чорноморське узбережжя. Під постійним впливом прогресивного Надчорномор'я поступово трансформувалися і консервативніші суспільства лісостепової та степової України.

Визначальний внесок у вивчення скіфсько-сарматської доби в Україні зробила київська школа скіфологів (О. І. Тереножкін, В. А. Ільїнська, Є. В. Черненко, Г. Т. Ковпаненко, Б. М. Мозолевський, В. Ю. Мурзін, С. С. Бессонова, Ю. В. Болтрик, О. В. Симоненко, С. А. Скорий). На основі їхніх праць побудований цей розділ. Значний внесок у дослідження степовиків Північного Надчорномор'я I тис. до н. е. зробили російські вчені Б. М. Граков, М. І. Артамонов, К. Ф. Смирнов.

КИММЕРІЙЦІ

Скіфсько-сарматська, або ранньозалізна доба розпочалася з появою в українських степах воєвничих киммерійців. Це перший народ стародавньої України, справжня назва якого відома науці, адже вона була зафіксована в стародавніх письмових джерелах, зокрема, у безсмертній «Одісеї» Гомера:

*«Вреїсті дістались ми течій глибоких ріки Океану,
Там розташоване місто й країна людей киммерійських
Хмарою й млою повиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодаїне...
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває».*

У середині V ст. до н. е. Геродот сповіщав, що країна, яку в його час займали скіфи (тобто Північне Надчорномор'я), раніше належала киммерійцям (Мал. 92). На підтвердження своєї думки він писав: «Ще і тепер є у Скіфії Киммерійські стіни, є Киммерійські переправи, є область, що зветься Киммерією, є і так званий Киммерійський Боспор» (Геродот, 1993, с. 183).

Що відомо науці про походження загадкового племени киммерійців? У середині II тис. до н. е. у лісостепах та степах Поволжя виникла зрубна археологічна культура епохи бронзи. Вона належала до численних скотарсько-землеробських культур євразійського степу, що виникли внаслідок міграції найдавніших індоєвропейських скотарів півдня України на схід. Значну роль у господарстві зрубників відігравало осіле та відгінне скотарство, хоча вони були добре знайомі із землеробством і проживали у постійних селищах уздовж степо-

вих річок. Археологічно простежується поступове переселення зрубних племен з Поволжя на захід паралельно із зростанням ролі скотарства в їхньому господарстві. Цей процес стимулювався прогресуючою аридизацією клімату степової зони Східної Європи. Пізньозрубні пам'ятки рубежу II–I тис. до н. е., відомі під назвою сабатинівської та білозерської культур, концентруються у степовому Надчорномор'ї, Надазов'ї та лісостеповому Лівобережжі Дніпра (Тереножкин, 1976, с. 190).

Мал. 92. Зображення кіммерійців на етрусській вазі

Близько 900 р. до н. е. на півдні України зникають постійні поселення зрубників. У цей час в українських степах поширюються підкурганні поховання скотарів-номадів зі зброєю, знаряддями, кінською упряжжю кіммерійського типу, які, на думку фахівців, є кінцевим етапом розвитку матеріальної культури зрубних племен. Паралельно в степах Східної Європи поширюється залізо, яке робить зброю та знаряддя кіммерійців значно ефективнішими порівняно з бронзовими виробами попередників.

Усі ці археологічні факти дають підстави дослідникам вважати кіммерійців пізніми зрубниками, що на початку I тис. до н. е. перейшли до кочового скотарства (Тереножкин, 1976, с. 186–215). Останнє невпізнанно змінило суспільство кочовиків. Воно стає рухливішим, оскільки родові колективи були змушені весь час пересуватися за стадами овець, корів, табунами коней, які, поїдаючи та витоптуючи траву, потребували постійної зміни пасовиськ. У степах кочовики мігрували у меридіональному напрямку: взимку худобу пасли на південних пасовиськах з тонким сніговим покривом, а літо проводили на півночі, де трава менше вигорала від сонця.

Рухливий спосіб життя стимулював розвиток транспортних засобів. Поширився колісний транспорт для перевезення майна, мобільних жител кочовиків (жибиток) та юрт. Обов'язковим елементом побуту номадів були конярство та вершництво. Недаремно в «Іліаді» мешканці далекого і таємничого Надчорномор'я названі «дивними доїтелями кобилиць» та «млекоїдами».

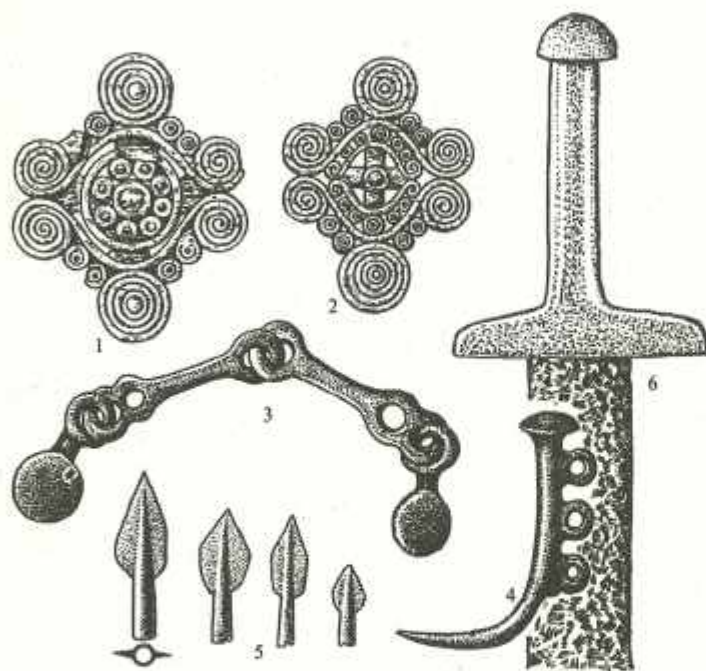
Постійна зміна пасовиськ призводила до частих збройних сутичок із сусідами. Тому суспільства кочових скотарів, як правило, були войовничі. Можливість легкого відчуження табунів коней та гуртів худоби призводила до нерівномірного їх розподілу, концентрації в одних руках і майнового розшарування скотарських суспільств. Мілітаризація останніх створювала додаткові умови для перерозподілу худоби на користь військових вождів. Тому з поширенням кочового скотарства в європейських та азійських степах відбувалася кристалізація верстви військової аристократії, яка на чолі загонів вершників здійснювала набіги на сусідів. Додатковим стимулом до військової агресії номадів на землі осілих землеробів була постійна потреба кочових степовиків у продуктах осілого господарювання — зерні, ремісничих виробках: складній металевій зброї, знаряддях праці, ювелірних виробках, дорогіних металах тощо.

Саме на цій стадії історичного розвитку, яка характеризувалася переходом до кочового скотарства, майновим розшаруванням та войовничістю суспільства, знаходилися кіммерійці. Судячи з імен їхніх вождів (Теушпа, Тугдаме, Шандакшатра), відомих за ассирійськими та грецькими письмовими джерелами, кіммерійці були іраномовним народом. Вони проживали в українських степах приблизно між 900 і 650 рр. до н. е., і відомі археологам за похованнями у насипах більш давніх степових курганів.

Поховальна яма під курганом нерідко обшивалася деревом і мала дерев'яне перекриття. Вірогідно, це свідчить, що пращури кіммерійців мешкали у лісистому краї і мали досвід дерев'яного домобудівництва. У ранніх кіммерійських могилах поховані лежать в архаїчній скорченій позі, властивій зрубній культурі епохи бронзи. Пізніше небіжчика клали впростаним на спині головою на захід. Саме так ховали своїх померлих скіфи, які були наступниками кіммерійців на півдні України. Поряд з померлими кіммерійськими воїнами-вершниками клали зброю: мечі та кинджали з грибоподібни-

ми наверхами та хрестоподібними перехрестями бронзових руків'їв, стріли з бронзовими втульчастими, дволопатовими наконечниками (Мал. 93, 5), кам'яні булави та молотки. У могилах воїнів знаходять своєрідну кінську упряж: бронзові вудила з кінцями двокільчастої форми та плавно зігнуті трипелетельчасті псалії (Мал. 93, 4), за допомогою яких вудила фіксувалися в роті коня. У степах між Доном та гирлом Дунаю розкопано понад 100 таких курганных поховань.

Прикладне мистецтво кіммерійців відоме насамперед за оздобленням кінської упряжі. Це складні геометричні орнаменти, в яких кола, спіралі та квадрати компонувалися в хрестоподібні композиції (Мал. 93, 1, 2). Кіммерійські намогиль-

Мал. 93. Кіммерійські хрестоподібні бляхи з кінської упряжі (1, 2), вудила (3), псалії (4), наконечники стріл (5) та меч з бронзовим руків'ям і залізним лезом (6)

ні стели — це кам'яні стовпи заввишки близько 1,5 м, на яких зображувався бойовий пояс із різноманітною зброєю на ньому. Як кам'яна скульптура, так і зброя кіммерійців має паралелі на сході у культурі скотарів південносибірського степу.

Основою кіммерійського війська були загони легкоозброєних вершників-стрільців на чолі з родовими вождями. Воївничі степовики здійснювали військові походи на землі сусідів. Кіммерійські могили з характерними речами з'явилися

на території Молдови, у Нижньому Подунав'ї, Добруджі. Однак, особливий інтерес для нас становлять контакти кіммерійців зі своїми північними сусідами, які були далекими пращурами слов'ян, зокрема, українців. Мається на увазі землеробська людність лісостепового Подніпров'я та межиріччя Дністра та Дніпра IX–VII ст. до н. е., яка відома археологам під назвою чорноліської археологічної культури.

На відміну від войовничих кіммерійських кочовиків, це осіле миролюбне населення займалося землеробством в його розвиненій, орній формі. На думку дослідників, характерний для глиняного чорноліського посуду орнаментальний мотив у вигляді заштрихованих паралельними лініями геометричних фігур символізує зоране поле. Осіле скотарство мало допоміжний характер. Розводили корів, овець, свиней, коней. Напади кінних загонів войовничих степовиків-кіммерійців змушували землеробів лісостепу захищати свої селища ровами та валами. З метою самооборони вони запозичили від степових нападників їхнє прогресивне для того часу озброєння, причому вплив кіммерійців у лісостепу був настільки потужний, що осілі землероби засвоїли навіть такі елементи суто степового військового обладунку, як кінська упряж, довгі мечі кіннотників тощо.

Значно більше відомо про походи кіммерійської кінноти через Кавказький хребет на південь у VIII – на початку VII ст. до н. е. Про це свідчать не лише знахідки кіммерійських речей на згаданих територіях, а й асирійські письмові джерела: цар закавказької країни Урарту Руса I близько 722 р. до н. е. зазнав тяжкої поразки від кіммерійців. У 705 р. до н. е. у бою з ними загинув асирійський правитель Саргон II, у 679 р. до н. е. вони напали на Ассирію, 675 р. до н. е. знищили Фрігійське царство в Анатолії, а близько 660 р. до н. е. підійшли до кордонів Лідії. Грізні кочовики з півночі справили таке глибоке враження на кавказькі народи, що у давньгрузинській мові їхнє ім'я «тмірі» означає «богатир» (Мурзін, 1994). За Геродотом, кіммерійці осіли на південному березі Чорного моря. Тут їхня країна під назвою Гаміра, за асирійськими джерелами, проіснувала до кінця VII ст. до н. е., а 605 р. до н. е. була знищена їхніми затягненими ворогами скіфами (Тереножкин, 1976, с. 215).

За легендою, кіммерійці опинилися у Малій Азії, тікаючи з Надчорномор'я під натиском скіфів. Однак письмові джерела та дані археології свідчать, що значна частина кіммерійців не пішла на Кавказ, а лишилася в українських степах, де бу-

ла поглинута у VII ст. до н. е. новою хвилею іраномовних кочовиків зі сходу — скіфами. Геродот розповідає поетичну легенду про загибель кіммерійських царів. Скіфська навала розколола кіммерійське суспільство. Заклик кіммерійських вождів воювати з нападниками до кінця не дістав підтримки у народу. Тоді вожді почали битися між собою. Всі вони загинули у цьому бою і були поховані у високій могилі на березі Дністра.

СКІФИ

Скіфи — це грецька назва іраномовних кочовиків українських степів VII–III ст. до н. е. Їхня самоназва — сколоти.

Першу згадку про скіфів маємо в асирійському джерелі, що датується близько 674 р. до н. е. У цей час Ассирія потерпала від нападів войовничих кінних стрілків з луків, які вдерлися у Закавказзя з півночі, з країни Ішкуза на чолі з царем Партатуа. Пізніше скіфи стали союзниками Ассирії у боротьбі з повсталими мідійцями. Коли мідійці обложили асирійську столицю Ніневію, «величезне скіфське військо на чолі з царем Мадієм, сином Прототія» (вірогідно, згаданого Партатуа), розбило військо нападників. Скіфські кіннотники могутньою хвилею прокотилися через весь Близький Схід і зупинилися на кордоні Єгипту.

Про ці драматичні події свідчать не лише численні близькосхідні письмові джерела, а й масове поширення типових скіфських наконечників стріл VII ст. до н. е. на землях від Кавказу до східного кордону Єгипту. Наслідком такого грабіжницького походу було зруйнування урартської фортеці Тайшебаїні, рештки якої досліджені археологами на пагорбі Карміл Блур під Єреваном. При розкопках було знайдено численні ранньоскіфські наконечники, які стирчали в стінах спаленого укріплення.

Легендарне царство Ішкуза, з якого скіфи чинили напади на Закавказзя та Передню Азію, знаходилося на Північному Кавказі та Кубані. Саме тут сконцентрована переважна більшість скіфських курганів VII–VI ст. до н. е. Цікаво, що серед знайдених у цих могилах типово скіфських речей багато виробів близькосхідного походження із срібла й золота. Вони потрапили до скіфів під час грабіжницьких походів у Закавказзя.

Із сотнями ранньоскіфських поховань Північного Кавказу контрастує невелика їх кількість (усього близько 20) у степах півдня України. На відміну від степового Надчорномор'я

лісостепова смуга України у VII–VI ст. до н. е. була ареною бурхливого економічного розвитку. Тут між верхів'ями Дністра та Ворсклою відома величезна кількість поселень, городищ, поховань осілих землеробів, нащадків вищезгаданих черноліських племен X–VIII ст. до н. е., прашчурів слов'ян (Тереножкин, 1976; Ильинская, 1968).

Після заснування грецьких торгово-ремісничих факторій наприкінці VII–у VI ст. до н. е. на північному узбережжі Чорного моря між лісостеповими землеробами та греками встановилися тісні торгові контакти. До материкової Греції колоністи вивозили зерно в обмін на ремісничі товари, вино, предмети розкоші. Однак торговельні шляхи з півночі до грецьких колоній Чорноморського узбережжя перетинали степ. Військовий контроль над ними давав неабиякий зиск войовничим номадам Надчорномор'я. Саме вигоди транзитної торгівлі та контролю над торговельними шляхами із землеробського лісостепоного Подніпров'я до грецької колонії Ольвії у гирлі Південного Бугу зумовили переміщення центру Скіфії з Передкавказзя на Нижній Дніпро (Мурзин, 1990, 1994; Бартошек, 1991). Сталося це близько середини VI ст. до н. е. і, мабуть, супроводжувалося збройною боротьбою кочовиків-скіфів з осілими землеробами лісостепу за політичний контроль у Північному Надчорномор'ї.

Згадкою про цю війну є наведена Геродотом легенда про повернення скіфів з кавказького походу в надчорноморські степи. Тут їх зустріла вороже налаштована молодь, що була народжена скіфськими жінками від рабів, доки їхні чоловіки воювали у Закавказзі. Скіфи не змогли зброєю подолати опір молодого покоління. Однак нащадки рабів швидко розбіглися, коли скіфи взяли в руки нагаї.

З кінця VI ст. до н. е. скіфи впевнено контролювали ситуацію в Північному Надчорномор'ї. Про це писав Геродот, який відвідав Ольвію в середині V ст. до н. е. Число скіфських пам'яток в українських степах різко зросло наприкінці VI ст. до н. е., досягаючи максимуму у IV ст. до н. е. (Ильинская, Тереножкин, 1983; Мозолевський, 1983).

СКІФСЬКО-ПЕРСЬКА ВІЙНА

Незадовго після встановлення скіфського контролю над Північним Надчорномор'ям останнє зазнало нападу величезного перського війська на чолі з царем Дарієм I Гістаспом. Ця дра-

матична подія сталася близько 514 р. до н. е., і була докладно описана Геродотом (Геродот, 1993, с. 199–213).

Після падіння Ассирії на Близькому Сході запанувала Персія. Мріючи про світове панування, перські правителі з династії Ахеменидів почали готуватися до завоювання Греції. Для цього треба було відізати її від чорноморського хліба

і забезпечити тили перському війську, підкоривши скіфів. На Близькому Сході ще добре пам'ятали навалу скіфської кінноти з півночі. Це стало формальним приводом для вторгнення персів до Скіфії. «Цар побажав тепер покарати скіфів за вторгнення в Мідію», — писав Геродот.

Дарій I зібрав величезне різноплемінне військо, яке, за Геродотом, налічувало 700 тис. воїнів. На думку фахівців, «батько історії» у декілька разів перебільшив чисельність персів. Однак, і в цьому випадку армія була дуже велика (Черненко, 1984).

Перейшовши Босфорську протоку між Азією та Європою по спеціально побудованому наплавному мосту, перси спустилися Фракію і вийшли на Нижній Дунай. Неподалік від

Мал. 94. Геродотова Скіфія V ст. до н. е. за О. Тереножкіним та шлях війська персів під проводом Дарія I Гістаспа за Б. Рибаківим

його гирла підкорені персами греки спорудили ще один міст через ріку, по якому перська армія Дарія форсувала Дунай і вступила в Скіфію (Мал. 94).

Скіфам не вдалося створити міцний антиперський союз із сусідніми народами. Тому їхнє військо відходило без бою на схід, спалюючи пасовиська, отруюючи криниці та джерела. Дарій переслідував скіфів і у північному напрямку, спаливши у лісостепу якесь велике місто (можливо, Гелон). Слі-

Мал. 96. Золотий умбон зі скіфського щита з Келермеського кургану (Кубань)

дом за скіфами Дарій дійшов до безводного, випаленого сонцем Надазов'я. Тут перси зупинилися в укріпленому таборі. Пройшовши майже всю степову Скіфію, вони так і не змогли нав'язати генеральної битви скіфам і знищити їхнє військо. Виснажені й знесилені довгими переходами і наскоками скіфської кінноти, перси були змушені повертатися назад до переправи через Дунай випаленими чорноморськими степами. Скіфи на чолі зі своїми царями Іданфірсом, Таксакісом та Скопасісом продовжували знесилювати перську армію наскоками, готуючись до вирішального бою (Мал. 95, див. кольоровий додаток).

Геродот розповідає, що у цей час до перського табору приїхав посланець Іданфірса з дивними дарами: птахом, мишею, жабою і п'ятьма стрілами. Перси вирішили, що скіфи віддають переможцям свою військову могутність, землю, воду і небо своєї батьківщини. Однак радник Дарія розчарував свого господаря, розтлумачивши подарунки інакше: «Якщо ви, перси, не полинете в небо, обернувшись на птахів, не сховаєтесь у землі, ставши мишами, чи не скочите в болото, обернувшись на жаб, — ви не повернетесь назад, уражені цими стрілами».

Нарешті скіфи наважилися на вирішальну битву з армією Дарія, остаточно виснаженою довгим походом. Однак у ніч перед боем Дарій з добірною частиною війська втік з табору, лишивши там знесилених воїнів та ревучих віслюків, які мали створити видимість армії і ввести в оману скіфів. Таємно, під покривом ночі, Дарій з гвардією переправився через Дунай наплавним мостом, яким він прибув до Скіфії. Так безславно скінчилася невдада спроба персів завоювати Скіфію.

ВЕЛИКА СКІФІЯ

Перемога над персами небувало піднесла авторитет та зміцнила владу скіфів у Північному Надчорномор'ї. Скіфія увійшла в смугу свого розквіту, який тривав протягом V–IV ст. до н. е.

Володарями країни були царські скіфи Надазов'я, які підкорили найближчих сусідів і мали певний політичний вплив на більш віддалені народи. Відомо багато спроб реконструювати карту Скіфії за Геродотом. Найбільш переконливу реконструкцію запропонували В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін та Б. О. Рибаків (Мал. 94).

Надчорноморські та надазовські степи були зайняті власне іраномовними кочовими скіфами. Північніше у лісостепах між Верхнім Дністром і Ворсклою відомі численні селища та величезні городища пращурів слов'ян — скіфів-орачів та скіфів-землеробів. На захід від них мешкали фракійці, а на схід на верхньому Дінці та Дону — угро-фінські племена будинів. У Поліссі жили балтські племена неврів, андрофагів, меланхленів. За Доном починалися кочів'я спорідненого скіфам іраномовного народу савроматів. Південними сусідами степових скіфів були грецькі колоністи Чорноморського узбережжя.

Основою могутності й процвітання скіфів-степовиків був, як зазначалося, контроль за торгівлею зерном, вирощеним осілими землеробами лісостепу. Через чорноморські колонії греки вивозили зерно до материкової Греції. Зокрема, Афіни з V ст. до н. е. забезпечувалися хлібом зі Скіфії. За хліб греки розплачувалися ремісничими виробами, коштовною зброєю, вишуканим посудом, ювелірними виробами зі срібла та золота, вином. Коштовності та предмети розкоші, знайдені у скіфських курганах українських степів, були виготовлені в ремісничо-торгових центрах греків північного узбережжя Чорного

моря — Тірі, Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї та ін. (Мал. 96). Скіфська знать накопичувала ці престижні, коштовні речі, які згодом опинялися у курганах скіфської аристократії. Наприкінці V – у IV ст. до н. е. були споруджені найбільші скіфські кургани. Саме цим часом датується також переважна більшість рядових скіфських поховань у степу.

Контроль над потоком зерна з лісостепової України через колонії Чорномор'я до Греції зумоваував два головні напрями скіфської політики: північний та південний. Скіфські правителі робили постійні зусилля щодо втримання військово-

Мал. 97. Монета скіфського царя Атея

політичного контролю не лише над виробниками зерна — землеробами лісостепу, а й над транзитними торговцями цим зерном — греками Надчорномор'я. Скіфи брали активну участь у політичних і військових баталіях, що точилися у грецьких містах-колоніях Чорноморського узбережжя. Частина скіфської аристократії досить довго жила у цих містах і поступово еллінізувалася під впливом блискучої античної культури. Про це свідчать як грецькі письмові джерела, так і скіфсько-елліністичний набір речей у скіфських могилах на стародавніх цвинтарях Ольвії, Херсонесу, Пантікапею (Мурзін, 1994, с. 121–126).

Третім напрямом політичної активності скіфів був захід. По Нижньому Дунаю і навіть по Нижньому Дністру рання Скіфія межувала з фракійцями, які заважали прямій торгівлі з Грецією. Найбільший успіх скіфської експансії на захід пов'язаний з іменем царя Атея. В середині IV ст. до н. е. цей правитель підкорив Добруджу та Правобережжя Нижнього Дунаю і навіть карбував в античному місті Калатеї власну монету (Мал. 97). Знайдено напис, де він погрожував мешканцям міста Візантій на березі Босфору: «Цар скіфський Атей демосові візан-

тійців: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобиллиці не пили вашої води».

Однак у цей час на півночі Греції міцніла держава Македонія на чолі з Філіпом II. У битві з македонянами 339 р. до н. е. на Нижньому Дунаї скіфи були розбиті, загинув їхній цар Атей, якому було майже 100 років. 331 р. до н. е. Зопіріон, намісник сина Філіпа II — Олександра Македонського, здійснив похід на чолі 30 тис. воїнів з Нижнього Дунаю на Ольвію. Македонянам не вдалося взяти місто, а на зворотному шляху всі вони разом з полководцем були знищені скіфами.

СКІФСЬКА КУЛЬТУРА

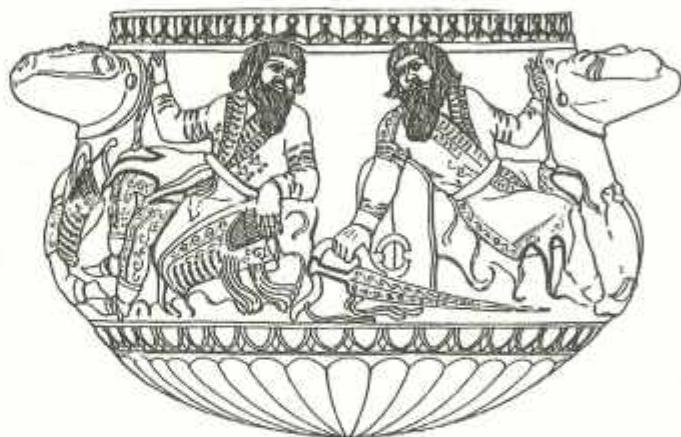
Культура скіфів українських степів була місцевим своєрідним виявом культури величезного кочового іраномовного світу, який розвивався в євразійських степах від Алтаю до Нижнього Дунаю протягом I тис. до н. е. Вона творчо вбирала в себе впливи сусідів і відповідно пережила кілька етапів історичного розвитку.

Формування скіфської культури відбувалося у VII ст. до н. е. під знаком поглинення і засвоєння елементів культури попереднього населення Надчорномор'я — кіммерійців. Під час походів за Кавказький хребет скіфи сприйняли багато передньоазійських здобутків. З V ст. до н. е. Скіфія розвивалася під сильним культурним впливом античної Греції, переважно з міст-колоній Чорноморського узбережжя (Мурзін, 1994, с. 128).

Скіфи були кочовими скотарями і весь час рухалися слідом за табунами коней та гуртами овець. Чоловіки їхали верхи, а жінки та діти у кибитках — чотири- чи навіть шестиколісних возах, які були вкриті повстю від негоди. Взимку скіфи пасли худобу на малосніжних низинах Нижнього Подніпров'я, Надчорномор'я, Надазов'я, Північного Криму. Літо проводили на півночі — у лісостепах, де було більше води, а трава на пасовиськах менше вигорала під сонцем. Геродот сповіщав, що, відступаючи перед персами вглиб степів, скіфи відправили свої сім'ї з худобою на північ, тобто на традиційні літні пасовиська кочовиків.

Скотарській економіці скіфів відповідав їхній раціон: м'ясо, молоко, сир. Геродот докладно описує виготовлення екзотичного для греків продукту — іпаки, сиру з кобилячого молока. Значну частку раціону становили каші (пшенична, ячмінна).

Уявлення про зовнішність, одяг, озброєння скіфів дають численні зображення на срібному та золотому посуді та інших ювелірних виробах, знайдених у скіфських могилах (Мал. 98). Скіфські чоловіки носили бороди, вдягалися в короткі каптани, вузькі штани, шкіряні черевики. Голову прикривали повстяним башликом конічної форми. Одяг прикрашався хутром та орнаментом, для аристократії — золотими орнаментованими платівками, число яких іноді сягало кількох тисяч. На довгому вбранні та високому головному уборі знатних скіфінок було чимало золотих бляшок-нашивок.

Мал. 98. Срібна скіфська чаша з Гайманової Могили (Надпоріжжя) IV ст. до н. е.

Основа скіфського війська — легка кіннота, озброєна короткими мечами-акінаками, сокирами, списами. Проте головною зброєю були лук та стріли. Невеликий потужний скіфський лук стріляв на відстань до 500 м. Своєрідністю тактики бою була влучна стрілянина по ворогу на повному скаку (Черненко, 1968).

Досконалий лук та вправні лучники були добре відомі за межами Скіфії. Не лише безпосередні сусіди, а й далека Греція запозичили наконечники стріл скіфських типів. Письмові джерела свідчать, що поліцейську службу в Афінах несли найманці — скіфи-лучники.

Ударною силою скіфського війська була важкоозброєна кіннота. Вона складалася зі скіфської знаті, яка могла придбати коштовний захисний обладунок. Останній, крім щита, включав шкіряні куртку, штани та шолом, обшиті, як лускою, заліз-

ними чи бронзовими пластинами. Найдорожчим був обладунок грецької роботи — виготовлені з суцільного бронзового чи сталевго листа шоломи, поножі античної роботи.

Визначальний внесок у вивчення матеріальної культури та побуту скіфів зробили археологи України в ході розкопок скіфських курганів Північного Надчорномор'я.

Дамо короткий опис типового поховання рядового скіфського воїна IV ст. до н. е. Кургани кочових скіфів розташовувались в українських степах групами на найвищих, вододільних ділянках рельєфу. Під курганним насипом заввишки до 2 м знаходилась прямокутна яма розмірами приблизно 2×3 м, завглибшки 2–4 м. У нижній частині північної стіни ями робився підбій. У цій поховальній камері у випростаній позі на спині головою на захід клали небіжчика. Поряд, як правило, зліва знаходять горит (футляр для лука та стріл) з кількома десятками бронзових наконечників стріл, а також 1–2 залізні наконечники списів, наконечник дротика, рештки залізного меча-акінака. В головах лежать рештки загробної їжі: частина скелета вівці чи коня та залізний господарчий ніж з кістяним руків'ям. Іноді грецька амфора з-під вина. У чоловічих могилах знаходять кам'яні фігури воїнів-родоначальників. Як правило, вусатого воїна зображували з гривною на шиї, рогом у руці, бойовим поясом з різноманітною зброєю.

Незрівнянно багатшими були грандіозні поховальні споруди скіфських царів, перекриті курганними насипами заввишки як шестиповерховий будинок (до 21 м). Найбагатші з них — кургани Чортомлик, Солоха, Куль-Оба, Огуз, Мелітопольський, Бердянський, Товста Могила та ін. Образний і докладний опис поховання скіфського царя подає Геродот: «Могили їхніх царів розташовані в місцевості Гери, в тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують в землі велику чотирикутну яму, а як вона вже готова, беруть труп. Тіло мерця покривають воском (перед тим очищають від нутрощів його живіт), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізають кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями чоло і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені. І коли так вони об'їздять із

покійником усі племена, вони прибувають у країну Гери, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійного на підстилку в могильному склепі, встромають у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають їх очеретяними матами. В просторому приміщенні-склепі ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, візника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовували). Коли вони все це зроблять, то насипають великий земляний курган, намагаючись зробити його якомога вищим.

Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають п'ятдесят найкращих слуг і задушують їх, і до того ще п'ятдесят коней із найкращих... Виготовивши з 50 задушених юнаків та такої ж кількості коней опудала, скіфи розставляли на увіткнутих у землю жердинах навкруги царського кургану 50 мертвих вершників-охоронців.» (Геродот, 1993, с. 196).

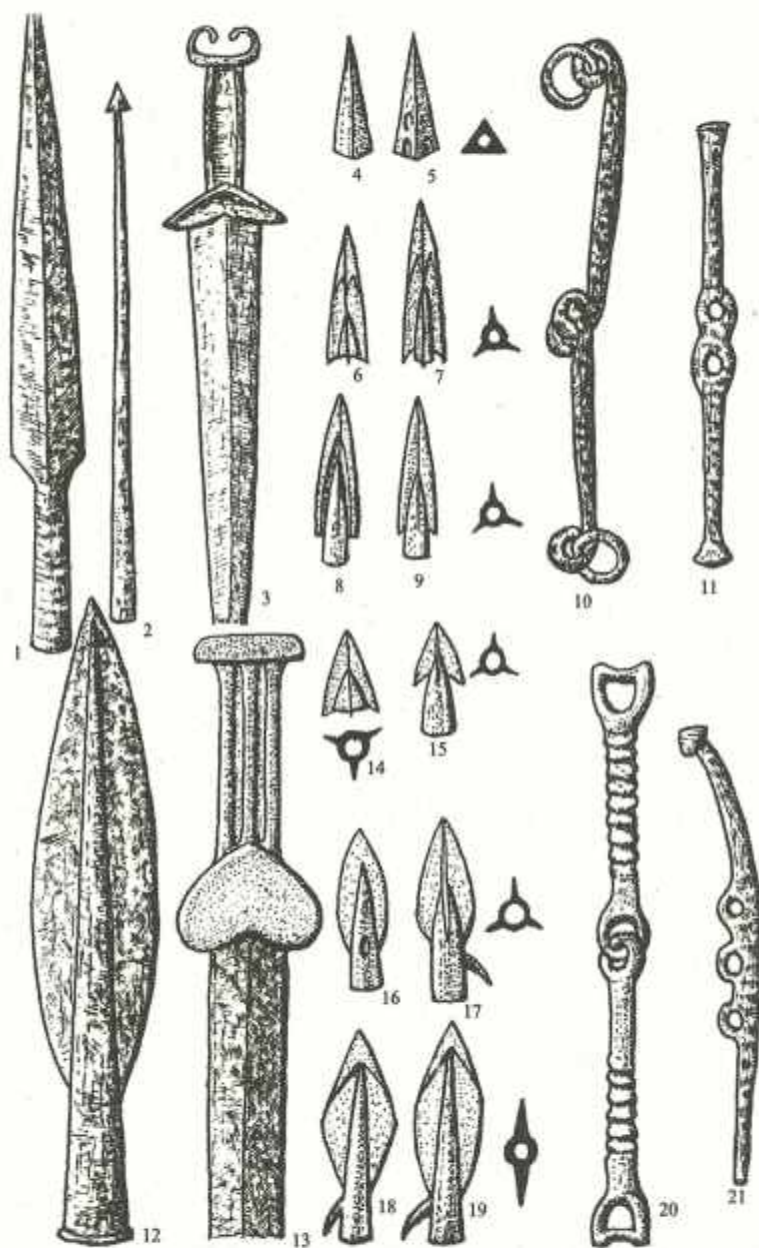
В Україні досліджено більше десятка курганів скіфських царів (Мозолевський, 1979).

Старожитності скіфів археологи розрізняють за так званою скіфською тріадою — своєрідною зброєю, кінською упряжжю та звіриним стилем у прикладному мистецтві. У розвитку останніх простежується два головні періоди — ранній (VII–V ст. до н. е.) та пізній (V–III ст. до н. е.).

Ранньоскіфські мечі мають брускоподібне навершя та серцеподібне перехрестя (Мал. 99, 13). Пізніше навершя набуває антенноподібної, перехрестя — трикутної, а лезо — гостролистої форми (Мал. 99, 3). Вузьку гостролисту форму мають і пізньоскіфські наконечники списів (Мал. 99, 1), на відміну від масивних лавролистих наконечників VII–V ст. до н. е. (Мал. 99, 12). У пізній період великого поширення набувають залізні наконечники металевих дротиків з довгою тонкою втулкою (Мал. 99, 2).

Масовою знахідкою в могилах скіфських воїнів є бронзові втульчасті трилопатеві наконечники стріл. Ранні вістря масивніші, більші за розміром, з довгою втулкою (Мал. 99, 15–19), дволопатеві, іноді з пером ромбічної форми та шипом на довгій втулці (Мал. 99, 18, 19). Пізньоскіфські наконечники дрібніші, з короткою або схованою втулкою (Мал. 99, 4–9, 14), іноді трикутної в перетині форми (Мал. 99, 4, 5).

Висока боездатність скіфської кінноти (Мал. 100) значною мірою була зумовлена досконалою кінською упряжжю, яка давала змогу вершнику чітко керувати конем. Найважливішими її елементами є вудила, що фіксувалися у роті коня за допомогою псаліїв. Ранні скіфські бронзові вудила, як правило, закінчувалися стрем'ячкоподібними кільцями (Мал. 99, 20)

Мал. 99. Скіфська зброя з курганів півдня України. 1, 2 — наконечники списа та металевий дротик; 3 — меч із лезом гостролистої форми; 4–9 — наконечники з короткою або схованою втулкою; 10 — прості залізні вудила; 11 — дво-дірчастий псалій; 12 — масивний лавролистий наконечник VII–V ст. до н. е.; 13 — брускоподібне навершя та серцеподібне перехрестя меча; 14–19 — бронзові трилопатеві наконечники з довгою втулкою; 20 — бронзові вудила зі стрем'ячкоподібними закінченнями; 21 — тридірчастий, злегка зігнутий псалій

і фіксувалися тридірчастими, злегка зігнутими псаліями (Мал. 99, 21). У IV–III ст. до н. е. масового поширення набули прості, залізні вудила (Мал. 99, 10) та дводірчасті псалії (Мал. 99, 11).

Звіриний стиль полягає у широкому запровадженні в прикладному мистецтві зооморфних мотивів. Реалістичні чи схематичні зображення диких тварин у динамічних позах прикрашали зброю, кінську упряж, одяг, предмети побуту. Ранньо-

Мал. 100. Скіфські воїни IV ст. до н. е. (реконструкція М. Гореліка за матеріалами скіфських курганів України)

скіфський звіриний стиль відзначався реалізмом (Мал. 96), виразними впливами Близького Сходу, зображенням суто азійських тварин: гірських баранів, хижаків родини котячих, грифонів, баранів та ін. У V–III ст. до н. е. внаслідок потужного культурного впливу з грецьких колоній Надчорномор'я (Мал. 101) на півдні України поширюється пізній різновид звірино-стилю, який називається греко-скіфським. Він характеризується схематизацією та поширенням суто античних міфологічних і орнаментальних мотивів поряд зі скіфськими. Такий стиль був західним виявом прикладного мистецтва євразійського степу, де в I тис. до н. е. панували зооморфні мотиви (Археологія УРСР, 1986, т. 2, с. 166–170; Мозолевський, 1979, с. 100–104).

Вірування скіфів належать до політеїстичних релігій передкласових суспільств. Серед багатьох богів виділялися головні, один з яких був верховним божеством. Племінні вірування первісних скотарів перебували на стадії трансформації у національну релігію ранньокласової скіфської держави (Археологія УРСР, 1986, т. 2, с. 157–163; Бессонова, 1983).

Скіфська релігія має численні паралелі у віруваннях інших індоєвропейських народів, насамперед індоіранців. Першим це відзначив Геродот, який назвав сім головних скіфських божеств та їхні аналоги у грецькому Пантеоні. Головними скіфськими божествами були богиня священного вогню домашнього вогнища Табіті (Гестія стародавніх греків), уособлення неба Папай (Зевс) та його дружина, богиня землі й води Апі (Гея). Важливе місце в пантеоні займали бог сонця Гойтасир (Аполлон), богиня родючості та життя Аргімаса (Афродіта), бог-герой Геракл та божество війни Арей (Арес). Геродот яскраво змалював поклоніння скіфів мечу, який був символом Арея, та принесення в жертву йому військовополонених (Геродот, 1993, с. 193, 194). Царські скіфи поклонялися ще й родоначальнику та покровителю коней Тагімасаду.

Скіфські вірування являють собою яскравий приклад індоіранських релігій. Про це свідчать такі традиційні для індоіранських культур елементи, як семибожжя, поклоніння сонцю, вогню, небу, обожнення коня та меча тощо.

Вражаюча різниця між грандіозними поховальними спорудами царів та бідними могилами рядових скіфів демонструє ступінь майнового та соціального розшарування скіфського суспільства. За майновим та правовим статусом у ньому простежуються верстви рядових общинників, родової

аристократії, верховних правителів-царів, підкорена місцева людність, раби з числа військовополонених та ін. Є всі підстави говорити про початок формування скіфської держави. Як і всі державні утворення кочових скотарів (гунська імперія Аттіли, Аварський каганат, імперія Чингізидів тощо), скіфська держава була досить нестійким, ефемерним об'єднанням, яке скоро розпалося через різні об'єктивні й суб'єктивні причини. Крім того, на скіфів зі сходу тиснула нова хвиля іраномовних кочовиків — сарматів.

Сармати були східними сусідами скіфів і з IV ст. до н. е. почали поступово заселяти правий, західний берег Нижнього Дону. Крах Скіфії був зумовлений не стільки експансією сарматів, скільки низкою несприятливих для скотарського господарства природно-кліматичних змін. Інтенсивне випасання великих гуртів худоби протягом кількох століть зумовило деградацію скіфських степових пасовищ, яку посилювала прогресуюча аридизація клімату. Надмірна експлуатація землі протягом тривалого часу призвела до підриву економічних ресурсів лісостепових виробників зерна. Скіфський хліб став неконкурентоспроможним на грецькому ринку, адже саме в цей час дешеве збіжжя почало надходити до Середземномор'я з Єгипту.

На рубежі IV–III ст. до н. е. у Північному Надчорномор'ї зникають кургани степових скіфів. Скіфське населення концентрується в регіонах, придатних для землеробства та осілого скотарства: на Нижньому Дніпрі, у Нижньому Подунав'ї, Північному та Передгірному Криму. Давньогрецький географ Страбон назвав Нижній Дніпро та Крим цього часу Малою Скіфією.

Спустілий скіфський степ між Доном та Дніпром у III–II ст. до н. е. заселило сарматське племінне об'єднання роксоланів. Численні пізньоскіфські укріплення, що суцільним ланцюгом тягнуться вздовж правого берега Нижнього Дніпра від Запорозжя до Херсона, майже до кінця I ст. до н. е. стримували просування сарматів українським степом на захід.

Дослідження останніх років свідчать про певну залежність економіки Надчорномор'я від циклічних змін клімату в степовій зоні. Так, розквіт Скіфії та грецьких торгово-ремісничих центрів у V–IV ст. до н. е. збігся з періодом максимального зволоження клімату надчорноморських степів, а їхня аридизація в III–II ст. до н. е. зумовила колапс кочового скотарства і перехід пізніх скіфів до землеробства у річкових доли-

Мал. 101. Вулична сцена в грецькій колонії Ольвія (реконструкція М. Гореліка)

нах. Вірогідно, сармати у II–I ст. до н. е. зайняли вже спустілий скіфський степ. На початку нашої ери кількість опадів у степах півдня Східної Європи зростає. Не випадково розквіт Сарматії відбувся саме в цей сприятливий для скотарства природно-кліматичний період (Полин, 1992, с. 104, 105).

Мала Скіфія у Криму зі столицею Неаполь Скіфський (нині околиця Сімферополя) проіснувала до IV ст. н. е. Вона поступово втрачала свої характерні риси, оскільки розвивалася під сильним військово-політичним і культурним впливом сарматів з півночі та грецьких колоністів кримського узбережжя. У III ст. н. е. Кримська Скіфія зазнала нападу готських дружин з півночі, а наприкінці IV ст. під ударами гунів загинула переважна більшість пізньоскіфських поселень Криму та був зруйнований Неаполь Скіфський.

САРМАТИ

Ми не знаємо, як називали себе кочовики, що у III ст. до н. е. прийшли з-за Дону в українські степи на зміну скіфам. Греки та римляни називали їх сірматами, або сарматами, що

з давньоіранської перекладається як «оперезаний мечем» (Мал. 102). За Геродотом, їхні пращури савромати проживали на схід від скіфів за річкою Танаїс (Дон). Батько історії переповідає легенду, за якою вони є нащадками дітей скіфських юнаків та войовничих жінок — амазонок. Їм не вдалося добре опанувати мову чоловіків, «тому савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою», — писав Геродот.

Мал. 102. Сарматський кінний воїн (реконструкція М. Гореліка)

Ці нібито фантастичні свідчення давньогрецького історика про походження та етнічну спорідненість сарматів з іраномовними скіфами, високий громадський статус та войовничість сарматських жінок підтверджені під час археологічних розкопок сарматських могил.

Сармати — це центральна частина іраномовної культурно-історичної спільноти раних скотарів-номадів, яка розвивалася в I тис. до н. е. в євразійських степах від Алтаю на сході до гирла Дунаю на заході. Сарматською батьківщиною вважаються степи басейнів Нижньої Волги та Уралу. Археологи розрізняють три послідовні періоди історичного розвитку сарматів: савроматський (VII–IV ст. до н. е.), ранньосарматський, або прохорівський (III ст. до н. е. – II ст. н. е.), та пізньосарматський, або аланський (II–IV ст. н. е.). Починаючи з IV ст. до н. е. простежується постійна експансія сарматських племен на захід, до степів Надазов'я (Смирнов, 1964; 1984; Давня історія України, 1998, т. 2, с. 154–194).

Запустіння скіфських степів у III ст. до н. е. через аридизацію клімату та деградацію скотарського господарства скіфів створило передумови для заселення Надазов'я та Північного Надчорномор'я сарматами. До того ж зі сходу на них тиснули інші скотарські народи, що прийшли в рух через завойовницькі війни Олександра Македонського в Середній Азії.

Як свідчать античні автори, зокрема Діодор Сицилійський, експансія сарматів на скіфські землі була далеко не мирною. Вони, «зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю» (Латышев, 1947, т. II, § 43.7).

Страбон відзначав, що народ сарматів складався з кількох племінних об'єднань. Першими зі сходу через українські степи в Подунав'я пройшли язиги. За ними із-за Дону в Надазов'я просунулися роксолани, експансію яких на захід довго стримували пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я. Сіраки проживали на Кубані, аорси та алани — на Нижньому Дону.

Наприкінці I ст. до н. е. роксолани форсували Дніпро й просунулися степами на захід. Разом з язигами вони чинили військові напади на римську провінцію Мезію в Подунав'ї. Слідом за ними з-за Дону до багатих римських провінцій Нижнього Подунав'я посунули племінні об'єднання аорсів. У цей час потерпають від нападів сарматів багаті греко-римські центри Чорноморського узбережжя — Боспорське царство та Херсонес у Криму, Ольвія, Тіра та ін.

Римський поет Овідій писав про пограбування сарматами Нижнього Подунав'я: «Ворог, сила якого — кінь та швидка стріла, спустошує жалюгідні багатства навколишніх сіл». У II ст. н. е. українськими степами від Дону до Дунаю прокотилася

хвиля аланів, остаточно зруйнувавши пізньоскіфські укріплення Нижнього Подніпров'я. З цього часу на Дунаї розпочалася так звана Сарматська війна Риму з аланами та іншими варварськими племенами (Симоненко, 1994, с. 137–156).

Сарматська агресія була спрямована не лише у багаті римські провінції Подунав'я чи античні міста-колонії Чорноморського узбережжя, а й на північ, на землі осілих землеробів-праслов'ян лісостепової смуги України. На рубежі нашої ери сармати здійснювали збройні напади на городища зарубинецької культури Середнього Подніпров'я і навіть Подесення. Сарматські наконечники стріл знаходять при розкопках валів зарубинецьких городищ цього часу. Сармати істотно вплинули на культурний розвиток праслов'ян Середнього Подніпров'я (Максимов, 1982), ставши складовим компонентом антської етнічної спільноти, що проживала у лісостепах України у V–VII ст.

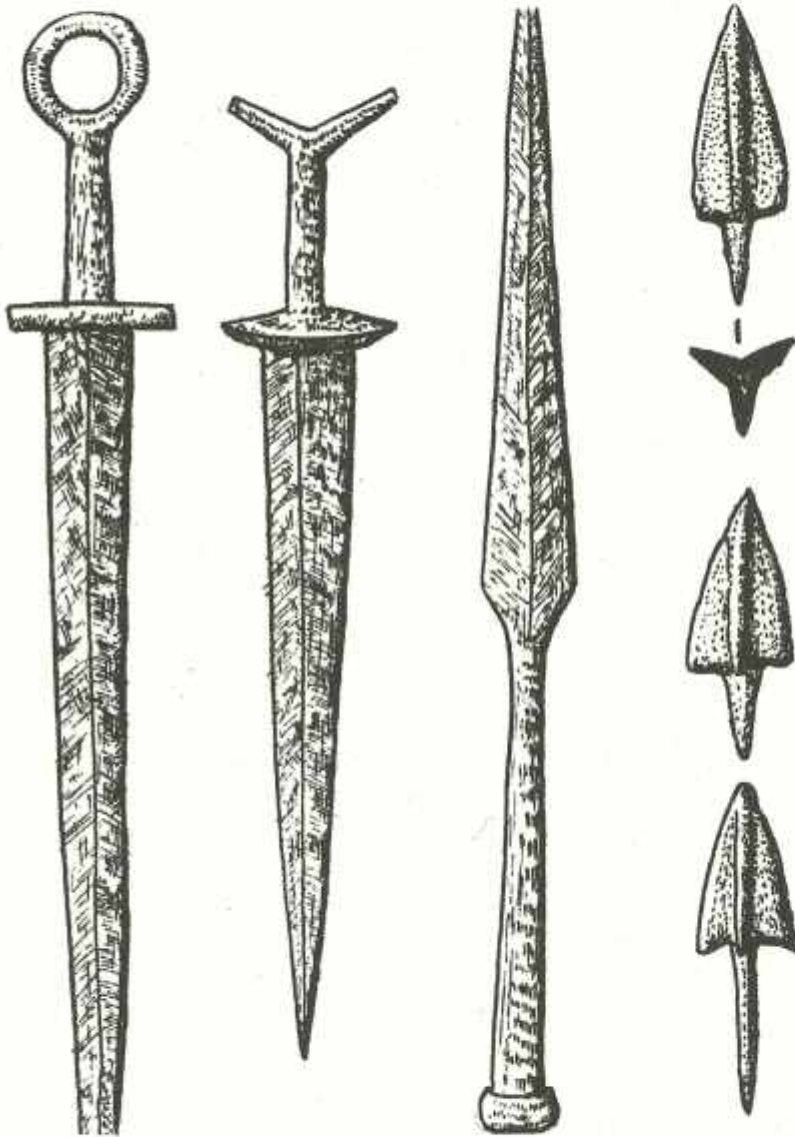
Кочове скотарство сарматів багато в чому нагадувало скіфське, відрізняючись від нього дещо більшою рухливістю. Це пояснюється господарюванням у посушливіших регіонах. Ось як описує скотарський побут роксоланів Страбон: «Кибитки номадів зроблені із повсті і поставлені на вози, на яких вони живуть. Навколо кибиток пасеться худоба, м'ясом, сиром, молоком якої вони кормляться. Вони пересуваються за своїми стадами, вибираючи місцевості з гарними пасовиськами: взимку в болотах біля Меотиди (Азовське море), а влітку на рівнинах.» (Латышев, 1947, т. II, § 3.77).

Отже, так само, як і скіфи, сармати здійснювали сезонні міграції за гуртами овець і табунами коней у меридіальному напрямку. Влітку худоба паслася на північних лісостепових пасовиськах, де трава менше вигорала від сонця. Зимували на низинах біля Азовського моря, на Нижньому Дону, Прикубанні — на степових пасовиськах з тонким сніговим покритвом. Саме тут археологи дослідили зимівники сарматських скотарів. Кочовим скотарством займалися заможні родини, які мали численні гурти овець та кінські табуни. Бідні общинники проживали осіло у Надазов'ї, вирощуючи пшеницю, просо та займаючись осілим скотарством.

Продукти землеробства (зерно, вино), ремісничі товари (зброю, ювелірні вироби, предмети розкоші тощо) сарматські номади отримували обмінюючи їх, а нерідко й грабуючи осілих сусідів — землеробів лісостепової України, Передкавказзя та античних торгово-ремісничих центрів Надчорномор'я.

Особливо велику роль у житті суспільства відігравав Танаїс — антична колонія у гирлі Дону. Нижній Дон був економічним, культурним, політичним центром Сарматії з II ст. до н. е.

Сарматський одяг багато в чому нагадував скіфський. Однак, на відміну від скіфів, сарматські чоловіки носили грецькі плащі із застібкою-фібулою на правому плечі. Довгий жіночий одяг обшивався по подолу та коміру бісером та намистом. У цей час поширилася мода на різноманітне намисто з напівкоштовного каміння та скла, амулети.

Мал. 103. Сарматська зброя.

1, 2 — довгі залізні мечі із серповидним і кільцевим навершям; 3 — наконечник довгого списа; 4-6 — залізні наконечники стріла

В історії військової справи сарматів виділяються два головних періоди. На ранньому військо складалося з народного ополчення на чолі з родовими вождями. Його основою була легка кіннота, озброєна луками та мечами. Піхота комплектувалася з найбільш бідних общинників.

Після невдалих зіткнень з римськими легіонами в Подунав'ї у I ст. до н. е. сарматське військо реорганізувалося. Його ударним кулаком стала важкоозброєна кіннота — катафрактарії, що з метою прориву бойових порядків піших римських легіонерів атакувала тісним строєм з довгими (до 4,5 м) списами (Мал. 102; 103, 3). Такий кіннотник (нерідко разом з конем) був захищений важким обладунком — катафрактою: довгим каптаном з грубої шкіри, лускоподібно обшитим залізними пластинами. В цей час набувають поширення великі, потужні луки і масивні залізні наконечники стріл для боротьби з важкоозброєною кіннотою (Мал. 103, 4–6), довгі залізні мечі для кінного бою (Мал. 103, 1–2) (Археология УССР, 1986, т. 2, с. 218).

Римський історик початку нашої ери Тацит писав про сарматів: «Коли вони з'являються кінними загонами, жоден інший стрій не може їм протистояти» (Тацит, 1970, т. 1). Саме поразки від сарматських катафрактаріїв змусили римлян реформувати своє піше військо, посиливши його важкоозброєною кіннотою. Сарматські найманці-кіннотники брали участь у війнах на північних кордонах римських володінь у Подунав'ї та в інших збройних конфліктах перших століть нашої ери.

Савроматська зброя та кінська упряж VII–II ст. до н. е. мало чим відрізнялися від скіфських. Однак, у зв'язку зі згаданими змінами у військовій тактиці сарматів з I ст. до н. е. їхнє озброєння набуває яскравої своєрідності. Поширилися довгі залізні мечі спочатку із серпоподібним (Мал. 103, 2), а потім кільцевим (Мал. 103, 1) навершям. На зміну невеликому скіфському луку зі стрілами з дрібними бронзовими наконечниками прийшов потужний «гунський» лук з масивними залізними трилопатовими вістрями з черешком (Мал. 103, 4–6). Римлянин Овідій називає їх «стрілами, вологими від зміїної отрути», «літаючим залізом, просякнутих отрутою», «синюватими від зміїної отрути». Захисний панцир та кінську упряж пізні сармати прикрашали великими, круглими, багатонарадованими срібними чи мідними бляхами — фаларами (Мал. 102).

Прикладне мистецтво сарматів було своєрідною модифікацією скіфсько-сибірського звіриного стилю. У савроматсь-

кі часи особливого поширення набувають зображення вовків та ведмедів. Поступово зображення тварин втрачають реалістичність і схематизуються. На початку нашої ери сарматські племена аорсів та аланів, які вели караванну торгівлю зі спорідненими іраномовними племенами саків та масагетів Закаспію, занесли на Кубань, Нижній Дон, Приазов'я елементи середньоазійського поліхромного стилю. На досить схематичних металевих зображеннях звірів з'являються різнокольорові вставки з сердоліку, бірюзи, кольорової скляної пасті. Східна за походженням поліхромія остаточно перемагає у Надчорномор'ї з приходом гунів у IV ст., мистецтво яких характеризується геометричними поліхромними композиціями (Археологія УРСР, 1986, т. 2, с. 219, 220).

Сарматський поліхромний звіриний стиль був занесений сарматами, готами та гунами до Європи. Тут він домінує у прикладному мистецтві від Середземного моря до Скандинавії протягом I тис. н. е. Саме в цій мистецькій традиції лежать корені звіриної орнаментики, якою скандинавські вікінги вкривали борти своїх кораблів-дракарів, а давньоруські монахи-літописці прикрашали рукописи XII–XIII ст.

Переважну більшість інформації про сарматів археологи дістали під час розкопок їхніх курганів. Рядові сарматські поховання знаходяться під невисокими курганними насипами, або влаштовані в насипах давніших курганів. Небіжчика клали випростаним на спині головою на північ на дно прямокутної вузької ями, іноді перекритої деревом. У чоловічих могилах найчастіше знаходять кілька залізних наконечників стріл, меч, точильний брусок, у жіночих — сіроглиняні глечики, прикраси (намиста з напівдорогоцінних каменів чи скла, амулети, бронзові круглі люстерка, фібули-застібки тощо). У багатих сарматських могилах чимало ювелірних виробів та посуду із дорогоцінних металів. Вони є складними поховальними спорудами (Соколова могила на Миколаївщині, Пороги на Вінниччині, Ногайчинський курган у Криму та ін.).

Про вірування сарматів відомо значно менше, ніж про релігійні уявлення скіфів, але багато в чому вони подібні. Так само, як і всім індоіранським народам, сарматам властиве семібожжя з провідним культом бога війни, якого уособлює меч, а також поклонінням вогню та сонцю. Археологічними доказами останнього є сліди вогнищ під курганами, обпаленість дерев'яних поховальних конструкцій, вугілля в сарматських могилах тощо.

Родоплемінний лад сарматів знаходився на стадії розкладу. Приватна власність на худобу сприяла майновому розшаруванню суспільства. Про це свідчать також сарматські кургани, що дуже відрізняються один від одного за багатством поховального інвентарю. Крім аристократії та рядових обцинників, сарматське суспільство включало верству рабів-військовополонених. Торгові, культурні, військово-політичні відносини з античними державами-містами Надчорномор'я сприяли соціальному розшаруванню скотарського суспільства степовиків і вивели його на межу державотворення. На думку дослідників, на початку нашої ери сарматські племена консолідувалися навколо міста Танаїс на Нижньому Дону в переддержавне утворення, якому так і не судилося стати справжньою міцною державою.

На початку нашої ери відбулася сарматизація міст-колоній Чорноморського узбережжя. Сталося це насамперед внаслідок розкладу античного рабовласницького суспільства, деградації його культури та військово-політичної кризи античних держав Середземномор'я. Потужного сарматського впливу зазнало Боспорське царство Східного Криму. Сарматські імена дедалі частіше фігурували у боспорських написах, що свідчить про зростання степового, варварського компонента серед населення царства. В моду входили сарматське мистецтво, одяг, зброя, тактика кінного бою, релігійні культу. Протягом тривалого часу Боспором правила сарматська династія, царі якої носили ім'я Савромат.

У III ст. н. е. сармати зазнали поразки від войовничого германського племені готів, яке прийшло у Надчорномор'я з Балтії. Саме в цей час було спалено головне торжище сарматів Танаїс на Нижньому Дону. Готи створили на півдні України ранньфеодалну державу, відому під назвою імперії Германаріха (Йордан, 1960). До неї входили праслов'яни, фракійці, сармати, пізні скіфи Надчорномор'я. Численні пам'ятки черняхівської культури степової та лісостепової України, схоже, були залишені різноетнічною людністю готської імперії Германаріха. Край готському пануванню в Надчорномор'ї поклада гунська навала наприкінці IV ст. (370 р.).

«Карою господньою» називали гунів середньовічні хроністи. Ось як описує їхній напад на Сарматію Амміан Марцеллін: «Цей рухливий і нестримний народ... просуваючись серед грабунків та різанини сусідніх народів, дійшов до аланів... Пройшовши через землі аланів, які межували з гревтунгами

і звичайно звалися танаїтами, зробили в них страшне спустошення і винищення, а з уцілілими уклали угоду і приєднали їх до себе.» (Латышев, 1947, т. II, § 2.14).

Уцілілі після гунського погрому сарматські племена півдня України разом з гунами рушили на захід у Подунав'я і далі до Західної Європи, де взяли участь у розгромі Риму. Рештка аланів Нижнього Дону, Кубані, Передкавказзя пізніше увійшли до Хазарського каганату, слідами якого є пам'ятки салтово-маяцької археологічної культури VII–X ст. басейнів Дінця, Дону, Нижньої Волги, Кубані. У Передкавказзі до XII ст. проіснувала держава Аланія. Нащадками пізньосарматського народу аланів є сучасні осетини Північного Кавказу.

Анти лісостепової України (пеньківська археологічна культура V–VII ст.), яких М.С.Грушевський (1898, с. 10) вважав «предками нашого народу», включали сарматський компонент. Сармати та скіфи вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу українців. Особливо відчутно іранські впливи простежуються в Східній Україні. Крім численних іранських назв річок Лівобережжя, тут відомі групи населення, що є носіями іранського (східносарматського) антропологічного компонента. Він характеризується високим зростом, стрункою статурою, темною пігментацією очей та волосся, довгим обличчям та вузьким, прямим чи горбатим носом (Сегеда, 1995, с. 190). Мабуть, більшість цієї людності Східної України є далекими нащадками аланів, що понад 1000 р. т. входили до Хозарського каганату і лишили пам'ятки салтово-маяцької культури Слобожанщини. Нащадки сарматів були важливою складовою середньовічних сіверян, які відомі археологам як за літописними даними, так і за пам'ятками роменської культури IX–X ст. Північно-Східної України.

14 ТЮРКСЬКІ НАРОДИ НАДЧОРНОМОР'Я СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Драматизм історії України значною мірою зумовлений сусідством з рухливими і войовничими кочовиками Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Ослаблена постійною боротьбою зі степовиками Україна у пізньому середньовіччі була поділена між сильнішими сусідами — Литвою, Польщею, Московською державою. Кочовики півдня України є важливою складовою історії регіону.

Протягом останніх п'яти тисячоліть домівною войовничих номадів були неозорі євразійські степи, що тяглися від Монголії на сході через Алтай, Північний Казахстан, Південний Урал, Нижню Волгу та Дон, Надазов'я, Північне Надчорномор'я, Добруджу на Середній Дунай. Скотарське господарство робило народи степу рухливими і войовничими: стада худоби потребують постійної зміни пасовиськ, що неминуче вело до збройних сутичок з сусідами. До того ж і сама худоба легко відчужується у господаря, тож вона потребує постійної охорони. У стародавніх арійських скотарів слово «війна» дослівно перекладалося з мови Рігведи санскриту як «боротьба за корів». Воїн-пастух — ключова фігура скотарських суспільств степу, від нападів яких постійно потерпали мирні сусіди-землероби, оскільки кочовики потребували продуктів осілого землеробського господарства: зерна, ремісничьких виробів, перш за все озброєння, яке через рухливий спосіб життя номади не могли виробляти самі.

Протягом останніх трьох тисячоліть численні хвилі кочових народів котилися з глибин Азії степовим коридором на захід у Північне Надчорномор'я, Нижнє та Середнє Подунав'я. Однією з головних причин постійного руху кочовиків Азії степами на захід в Європу є природно-кліматичний фактор. Густота трав'яного покриву євразійських степів збільшується у напрямку зі сходу на захід відповідно до підвищення вологості клімату. Степова смуга отримує вологу від атлантичних циклонів, які зароджуються над Атлантикою і, рухаючись на

схід над Європою, досягають Казахстану та Алтаю. Зрозуміло, що вологіші степи Східної Європи були кращими пасовиськами, ніж напівпустелі Центральної Азії. У пошуках кращого травостою для худоби номади Азії рухалися на захід, витискаючи попередні хвилі кочовиків у Південно-Східну Європу.

В історії євразійських степів виразно простежується два періоди етнічного розвитку — індоіранський та тюрко-монгольський. Разом зі становленням скотарства у степах півдня України в IV–III тис. до н. е. зароджуються далекі пращури індійської та іранської групи народів. До стародавніх індоіранців належали носії ямної, катакомбної, зрубної культур доби бронзи, кіммерійці, скіфи, сармати епохи раннього заліза Надчорномор'я та Надазов'я. У процесі первинної скотарської колонізації степу вони просунулися далеко на схід і у II тис. до н. е. досягли Ірану (іраноарії) та Індії (індоарії). На думку вчених, їхніми далекими пращурами були степові культури доби бронзи півдня України — ямна та катакомбна відповідно.

Індоіраномовні кочовики панували в євразійських степах до початку нашої ери, коли перша тюрко-монгольська орда гунів почала рух від Великої Китайської стіни на захід. У 370 р. н. е. гуни форсували Дон і Боспорську (Керченську) протоку і вдерлися у Надазов'я та в Крим. Ці події знаменували початок тюрко-монгольської епохи у євразійських степах. За гунами українськими степами на захід прокотилися кочові племена аварів, болгар, хозар, угрів, печенігів, торків, половців, татаро-монголів. У пізньому середньовіччі зі сходу прийшли калмики, що осіли у Прикаспії та башкири Поволжя. Кочовикам степів Східної Європи присвячений величезний масив літератури, з якого назвемо лише деякі найбільш доступні видання (Гумільов, 1960; Плетнева, 1958; Крадин, 2002; Приходнюк, 2000; Симоненко, 1995; Толочко, 1999; Комар, 2009; Егоров, 1989).

Перш ніж коротко зупинитися на тюркомовних номадах Надчорномор'я та Надазов'я середньовіччя нагадаємо, що тюрки та монголи є двома гілками алтайської мовної сім'ї, батьківщиною якої є Саяно-Алтайське нагір'я у Південному Сибіру, де коріння тюрко-монгольських етносів сягає IV тис. до н. е. Саме з цього регіону тюрко-монгольські народи розселилися на сусідні території, в тому числі євразійськими степами на захід. Особливо потужна експансія тюрко-монгольських народів з Центральної Азії степами через південь України на захід у Європу тривала протягом усього середньовіччя, що

значною мірою зумовило драматизм української історії. І першою тюрко-монгольською ордою, що з глибин Азії досягла українських степів, як зазначалося, були гунни.

ГУНИ

Велике переселення народів, що призвело до падіння Римської імперії та народження середньовічної Європи, розпочалося з вторгнення в європейські степи з глибин Азії воєнного народу гунів (Гумильов, 1960; Симоненко, 1995, с. 69–73). Їхніми прямими пращурами були кочові племена хунну, або сюнну, що у III ст. до н. е. консолідувалися в єдиній імперії Хунну, територія якої охоплювала Монголію та південь Сибіру. Захищаючись від нападів кінних лучників хунну, китайський імператор Цінь Ши Хуанді почав будувати Велику Китайську стіну. В середині I ст. до н. е. в ході протистояння з китайською імперією Хань імперія Хунну розкололася. Південна її частина визнала зверхність ханьців, а непокірні племена півночі були витіснені на захід в казахські та приуральські степи. Тут хунну змішалися з іншими тюркськими племенами та кочовими уграми, давши початок воєвничимномадам гунам, що наводили жах на римські провінції та їхніх сусідів у IV–V ст.

Великий (до 1,6 м) асиметричний гунський лук та стріли з масивними наконечниками дозволяли пробивати залізну броню з далекої відстані. Гунни вперше застосували жорстке дерев'яне сідло, яке замінило м'яке сарматське, що нагадувало подушку. Тому гунни були неперевершеними кінними стрілками з лука, протистояти яким не могли армії ні євразійського степу, ні Європи.

Амміан Марцеллін, римський історик і очевидець нападу гунів, пише, що близько 370 р. вони з'явилися десь «із-за Меотійських боліт» (Азовське море), напали на аланів і, «вчинивши серед них страшну різанину і винищення», заволоділи їхніми землями. Після розгрому аланів Нижнього Дону орди гунів форсували Дон та Боспорську (Керченську) протоку і вдерлися у Приазов'я та Крим. Вони розгромили Боспорське царство Східного Криму, кримських готів, спалили Неаполь Скіфський — столицю Малої Скіфії, яка припинила існування після гунського погрому. Через Перекоп гунська кіннота просунулася у Надазов'я, де об'єдналася з основним потоком гунів, що форсували Дон зі сходу. За готським істори-

ком Йорданом, об'єднані сили гунів розгромили остготів донецьких степів, а їх імператор Германаріх покінчив життя самогубством у 375 р.

Його наступник на троні Вінітар розпочав війну з союзниками гунів — племенами антів, убив їх князя Божа і розіг'яв на хрестах 70 антських старшин. Гуни виступили на боці слов'ян і вбили Вінітара. Ймовірно, цю війну слід розуміти як сутічку готів, які під тиском гунів відходили на захід через землі слов'янських племен Нижнього Подністрів'я, що полишили археологічні пам'ятки етулійського типу Буджакських степів. Рештки розгромлених остроготів, аланів, а, можливо, й антів увійшли до гунського племінного союзу, який відзначався етнічною строкатістю.

Уже згадуваний сучасник гунської навали в Європу Амміан Марцеллін так описував гунів: «...Всі вони вирізняються товстими, міцними руками і ногами, дебелими шиями і взагалі таким жахливим і страшним виглядом, що їх можна прийняти за двоногих звірів або порівняти із палями, які грубо витесуються при будівництві мостів... Ніби прирослі до своїх витривалих, але потворних на вигляд конячок, а іноді сидячи на них по-жіночі, вони виконують усі свої звичайні справи; на них кожен із цього племені ночує і днює, їсть і п'є і, прихилившись до вузької спини своєї худобини, занурюється в глибокий, але чулавий сон...». Антропологічні матеріали гунських поховань свідчать про монголоїдну зовнішність гунів.

Везеготи Північно-Західного Надчорномор'я разом з рештками аланів та остготів 376 р. тікають від гунів на захід у Подунав'я. Слідом за ними з Надчорномор'я на захід рушили й гуни, які здійснили серію походів на Фракію, Константинополь, у Паннонію. У 395 р. гуни здійснили спустошливі походи через Кавказ на Малу Азію та Сирію. Наприкінці IV ст. захопили Паннонію, звідки як союзники римлян воювали зі Східно-римською імперією. Однак після нападів на Італію римлянам вдалося розгромити багатоплемінне об'єднання гунів. За кагана Руя гуни зміцнилися знову і утворили кочову імперію, розквіт якої припадає на правління Аттіли.

У 425 р. гуни під проводом кагана Руя намагалися захопити землі Римської імперії у Подунав'ї, але були відбиті римськими легіонами. Після смерті Руя у 434 р. до 445 р. гунами править Аттіла разом з братом Бледою. Після вбивства останнього у 445 р. Аттіла правив гунською державою Хунгарією до своєї смерті 453 р. Імперія Аттіли з центром на території

Угорщини охоплювала різноетнічні племена від Рейну до Чорного моря.

У 451 р. Аттіла напав на Галлію, спалив Страсбург, Майнц і обложив Орлеан. Проти нього на чолі римських легіонів виступив досвідчений полководець Аецій разом із союзниками везеготами під командуванням імператора Теодоріха. Гуни були змушені зняти облогу Орлеана і відступити на схід. У битві на Каталаунських полях, що за 150 км на схід від Парижа, в провінції Шампань, імператор готів загинув, але гуни зазнали поразки. Однак, уже наступного року гуни напали на Північну Італію, а Рим уник погрому лише завдяки епідемії чуми, що вразила військо Аттіли.

«Бич божий» середньовічних хронік Аттіла вмер у власному ліжку 453 р., захлинувшись кров'ю, що раптово пішла горлом і носом. Смерть імператора спровокувала повстання підлеглих гунам народів на чолі з германським племенем гепідів. Гунське державне утворення розпалося, а 455 р. рештки розбитих гепідами гунів відійшли у Північне Надчорномор'я, яке на той час уже зайняли протоболгарські племена кутригурів й утигурів.

Входження деяких слов'янських племен в гунське об'єднання дало підстави окремим історикам та письменникам (О. С. Хомяков, П. Й. Шафарник, Д. І. Іловайський, Ю. І. Венямінов, І. Білик) проголосити гунів слов'янами, а Аттілу — слов'янським князем. Переважна більшість сучасних дослідників відносить гунів до народів тюрко-монгольської мовної сім'ї, батьківщиною якої був Саяно-Алтайський регіон.

АВАРИ

Кочовий народ аварів (обри давньоруських літописів) виводять від племені жуньжуань, яке на початку V ст. створило в Монголії степову імперію. Однак у 551 р. жуньжуаней розбили тюркюти, які утворили могутній Тюркський каганат (551–630 рр.). Авари були змушені тікати від ворожих тюркютів степами на захід. У 558 р. двадцятитисячне військо аварів з'явилося на Кавказі, де встановило контакти з Візантією. Як союзники візантійців авари воюють з кочовиками кутригурами та утигурами Надчорномор'я і Надазов'я та савирами Нижньої Волги і Дону, які переселилися в степи Східної Європи з Азії ще у другій половині V ст. (Толочко, 1999, с. 9–17; Приходнюк, 2000, с. 204–208; Комар, 2009, с. 67–70).

У 561 р. з Азії в степи Східної Європи прийшли тюрки, що підкорили савирів, утигурів та кутригурів і змусили аварів тікати на захід. Візантія запросила аварів оселитися в Паннонії на Середньому Дунаї для того, щоб вони вигнали звідти вороже до ромеїв германське плем'я гепідів, яке заселило ці території після падіння гунської держави. Розгромивши 567 р. гепідів, обри започаткували в Паннонії власну державу — Аварський каганат на чолі з ханом Бояном. Дуже скоро авари самі почали нападати на візантійські володіння. Проте у 626 р. під час облоги Константинополя авари зазнали нищівної поразки від ромеїв і втратили контроль над причорноморськими степами.

Аварський каганат об'єднував різноетнічні племена, зокрема, протоболгар кутригурів та утигурів, а також слов'ян (склавинів). Авари поступово європеїзувалися, а матеріали їхніх могильників свідчать про майже повну втрату населенням монголоїдних рис зовнішності.

Історичні джерела свідчать про збройні конфлікти аварів (обрів) зі слов'янами. Так, Йордан сповіщає про війну аварів з антами в середині VI ст., в ході якої було вбито антського посла Мезамира. Ворожість обрив до антів пояснювалася тим, що останні були союзниками візантійців. Останній раз антів згадує Феофілакт Сімокатта під 602 р.: аварський «каган одержав звістку про набіги римлян і направив сюди полководця Апсиха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян». Після розгрому частина антів переселилася на Балкани, а ті, що лишилися в Україні, змішалися зі спорідненими склавинами лісового Правобережжя.

«Повість минулих літ» свідчить про ворожість аварів до склавинів: «Сі ж обри воеваху на словенях і примучивши дулібів, сущих словен, і насилля творяху жонам дулебським». Можливо, племінний центр волинян городище Зимне на Західному Бузі зі слідами пожежі та аварськими наконечниками стріл у валах було знищене внаслідок аварського нападу в середині VII ст.

Після утворення у 680 р. Болгарського царства влада аварів обмежувалася територією Паннонії. Аварський каганат остаточно гине близько 800 р. після кількох поразок від франків імперії Карла Великого. Повстання підкорених слов'ян та протистояння з Болгарією докінчили справу, і вороже до слов'ян плем'я войовничих номадів зійшло з арени історії. У найдавнішому руському літопису «Повісті минулих літ» збереглася фраза: «згинули аки обри».

БУЛГАРИ

Булгарська сторінка історії тюркських кочовиків півдня України розпочалася ще у доаварські часи з приходом сюди з глибин Азії (близько 463 р.) огурської групи тюркських кочовиків: огури, оногури, сарагури. Перші закріпилися між Волгою і Доном, другі та треті — на Північному Кавказі. Слідом за ними у Північно-Західне Надчорномор'я просунулися вже згадувані кутригури, а в Надазов'я — утигури. Усі ці племена візантійці називали «булгарами» (Толочко, 1999, с. 18–25, Приходнюк, 2000, с. 208–210, Комар, 2009, с. 78–85).

Прихід перших булгарських племен у Надчорномор'я в другій половині V ст. збігся з поверненням сюди з Середнього Подунав'я решток гунів держави Аттіли. Булгари виявилися сильнішими і встановили свій контроль над степами Східної Європи аж до Нижнього Дунаю. Спочатку візантійці залучали булгарську кінноту для боротьби з готами на Нижньому Дунаї. А з кінця V ст. булгари повернули зброю проти своїх союзників ромеїв і здійснили серію нападів на володіння Візантії у Фракії та в Криму. Щоб зменшити небезпеку з боку булгарських номадів, Візантія інтригами зіштовхує племена кутригурів та утигурів у міжусобиному конфлікті.

Як зазначалося, протобулгарські племена утигурів та кутригурів у другій половині VI ст. попали під владу аварів, а трохи пізніше тюркютів. Тюркський каганат утворився в 551 р. унаслідок звільнення тюркютів з-під влади жуньжуанів, нащадками яких були авари. У другій половині VI ст. тюркюти, переслідуючи аварів, досягли степів Східної Європи, захопили Північний Кавказ, Боспор, підкорили і встановили контроль над протобулгарами Надазов'я та Надчорномор'я (утигурами, кутригурами). Близько 600 р. Тюркський каганат, що на цей час контролював степи від Маньчжурії до гирла Дунаю, розпався на східну і західну частини. Західнотюркський каганат на чолі з правителями з роду Ашина проіснував до 630 р. Його прямим нащадком у степах Східної Європи була Хозарська держава.

Розпад Тюркського каганату призвів до звільнення булгарських племен з-під влади тюркютів і утворення 635 р. степової держави Велика Болгарія, на чолі з ханом Кубратом з роду Дуло — давнього суперника роду Ашина у боротьбі за владу. Кубрат об'єднав булгарські племена Приазов'я та Надчорномор'я. Спираючись на союзників ромеїв, він успішно проти-

стояв прямим нащадкам тюркютів — хозарам Передкавказзя. Після смерті Кубрата у 642 р. болгарське об'єднання розпалося на дві орди, які очолили сини Кубрата Аспарух та Батбай. Перший правив булгарами Північно-Західного Надчорномор'я, а другий — Надазов'я.

Відомий український археолог-славист О. М. Приходнюк припускає, що знаменитий скарб золотих та срібних речей VII ст. з Перещепино на Полтавщині являв собою поховання хана Кубрата, адже серед знахідок виявлено перстень з вкарбуваним іменем хана.

У 660–670 рр. булгари зазнали поразки від хозар і втратили контроль над Північним Надчорномор'ям. Значна частина болгар увійшла в різноетнічну Хозарську державу. Орда Батбая з Надазов'я переселилася на Середню Волгу, де започаткувала Волзьку Булгарію.

Західні булгари під проводом хана Аспаруха близько 670 р. переселилися в Добруджу на Нижньому Дунаї. Після перемоги над візантійцями у 681 р. Аспарух заснував Перше Болгарське царство. Підкоривши, за свідченням хроніки, «сім слов'янських племен», Аспарух започаткував тюркську за назвою, але слов'янську за культурою та мовою країну Болгарію (Грушевський, 1991, с. 160). «Коли ж слов'янський народ жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів... так звані болгары і сіли вони по Дунаєві і були насильниками слов'ян», — пише київський літописець Нестор. Археологічні дослідження свідчать, що тюркські елементи культури та монголоїдні антропологічні риси болгарської людності простежувались лише в перші десятиріччя існування держави Аспаруха. Дуже скоро тюрки асимілювалися слов'яно-ромейським населенням Балкан.

ХОЗАРИ

Тюркомовні племена хозарів на початку VII ст. входили до складу Західнотюркського каганату. Після розпаду останнього у 635 р. вони утворили Хозарську державу з центром у Північно-Західному Прикаспії. Її столиця Ітиль в дельті Волги поки що не знайдена. Хозарія, що проіснувала більше 300 років, успадкувала не тільки устрій Західнотюркського каганату, але і його правлячу династію — рід Ашина (Толочко, 1999, с. 34–52; Приходнюк, 2000, с. 210–213; Комар, 2009, с. 86–97, 154–165).

Спочатку хозари встановили контроль над Північним Кавказом та Північно-Західним Прикаспієм, захопили Боспор та

візантійські колонії в Криму. Під час походів у Закавказзя вони зіткнулися з мусульманами Арабського халіфату. Хозарам вдалося відбити арабську кінноту, що рвалася із Закавказзя через Дербент на Північний Кавказ.

Протягом другої половини VII ст. хозари встановлюють контроль над степами Надазов'я та Північного Надчорномор'я, підкоривши болгарські племена півдня України. Непокірна орда Аспаруха, як зазначалося, була витіснена на Нижній Дунай, а Батбая — на Середню Волгу. У цей же час хозари здійснюють експансію в лісостепову смугу України і підкорюють племена полян, сіверян, радимичів, в'ятичів, про що пише Нестор-літописець.

Археологічним відповідником багатонаціональної імперії хозарів є салтівсько-маяцька культура Південно-Східної України, Подоння, Нижньої Волги та Передкавказзя. Її локальні варіанти вчені пов'язують з різними етносами, що входили до Хозарії — тюрками, аланами, болгарами, слов'янами.

У 711 р. поновилися війни з арабами. А у 737 р. арабський полководець Мериван здійснив глибокий рейд із Закавказзя вглиб Хозарії, розбив аланів, дійшов до Волги і змусив кагана хозар прийняти мусульманство. Після підписання миру з арабами каган переніс свою ставку до Криму, за який Хозарія тривалий час боролася з Візантією з перемінним успіхом.

Хозари витримали натиск арабів і фактично захистили Східну Європу від експансії Арабського халіфату. Будучи союзників Константинополя, хозари допомогли Візантії вистояти проти арабської агресії.

З середини VIII ст. ставка кагана знаходилася в місті Ітиль в гирлі Волги. У багатонаціональній Хозарії співіснували різні релігії: мусульманство, християнство, іудаїзм, язичництво. Засилля у торговельних центрах Хозарії єврейських купців та міняйл призвело до поширення іудаїзму серед хозарської знаті і навіть правителів та посилення впливу багатих єврейських кіл на політику Хозарії наприкінці її існування. Потужний вплив єврейських торговельно-фінансових кіл на політику Хозарії пояснюється їхнім контролем над головними шляхами міждержавної торгівлі.

У другій половині IX ст. військово-політична ситуація навкруги Хозарії погіршилася. Причиною стали нові хвилі кочовиків зі сходу та зародження у Подніпров'ї держави Русь, князі якої (Аскольд, Олег) здійснили кілька успішних походів на хозар. Останні збудували за допомогою візантійців по Сі-

верському Дінцю оборонну лінію проти русів із серії цегляних фортець, у тому числі Саркел на Нижньому Дону. За допомогу візантіяцям були повернені їхні колонії в Криму.

Близько 830 р. з Південного Уралу в Надчорномор'я просунулися кочові угри. Зі сходу на них тиснули печеніги, які прорвалися в хозарські степи після 860 р. Фактично, Хозарія втратила контроль над степами Східної Європи.

Загибель Хозарії пов'язана з походами князя Святослава 964 та 969 рр. Під час першого походу київський князь розбив хозарське військо на чолі з каганом і захопив фортецю Саркел, а під час другого — столицю Хозарії Ітиль в дельті Волги. Хозарська держава припинила своє існування, а степи Східної Європи зайняла нова орда тюркських народів зі сходу — печеніги.

УГРИ

Кочові угри (пращури сучасних угорців) походять з Приуралля з району Башкирії. Опинившись в степовому оточенні, під впливом волзьких булгар вони перейшли до скотарства. Близько 830 р. сім племен угрів мешкали у Приураллі на східному кордоні Хозарії під проводом старійшини Леведії. На пропозицію хозарського кагана вони обрали собі єдиного вождя. Леведія відмовився від посади, тож було обрано Арпада, сина Олмоша (Толочко, 1999, с. 25–33; Комар 2009, с. 166–169).

Близько 839 р., не витримавши натиску печенігів, угри з дозволу кагана переселилися у Північне Надчорномор'я, де використовувалися хозарами в протистоянні з першими руськими князями. Звідси вони нападали на Русь, торгували слов'янськими полоненими.

З «Повісті минулих літ» відомо, що угри підходили під Київ. Їхні житла на возах (вежі) стояли в урочищі Угорське, доки кияни не відкупилися від непрошених гостей, які пішли на захід за Угорські гори (Карпати). Ось як про цю подію під 989 р. пише Нестор-літописець: «Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони так, як і половці. І прийшовши зі сходу ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни і волохи забрали землю слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту.» (Літопис Руський, 1989, с. 14).

Тюркські народи Надчорномор'я середньовіччя _____

Висловлена думка, що під Київ угри підійшли внаслідок поразки киян у військовому зіткненні з ними. Переможці вимагали контрибуції чи данини, яку Києву довелося сплатити (Толочко, 1999, с. 29).

Після 890 р. під тиском печенігів угри переселилися на Нижній Дунай, де зіштовхнулися з болгарами. Останні в союзі з печенігами змусили угрів відійти на Середній Дунай. У 896 р. угри на чолі з ханом Арпадом через Велецький перевал у Карпатах пройшли на Середньодунайську низовину. Більшість сучасних вчених вважають, що угри з Причорномор'я рухалися в Панонію не через Карпати, а долиною Дунаю. Відтіснивши і частково асимілювавши місцевих слов'ян, вони заснували державу Угорщину, а 896 р. і понині вважається угорцями роком заснування держави.

ПЕЧЕНІГИ

Печеніги руських літописів (пацинаки візантійських хронік) походять з Центральної Азії, а саме з берегів р. Сирдар'я, де ще у VIII ст. були відомі під назвою кангари. Під тиском зі сходу інших кочовиків кангари у IX ст. переселилися до східного кордону Хозарії у Заволжя, де були розбиті 889 р. спільними силами хозарів та огузів. Частина печенігів хозари переселили в степи Південної України для боротьби з повсталими уграми. Як зазначалося, у 895 р. спільними зусиллями печенігів та балканських болгар угри були вигнані на Середній Дунай, а степи Надазов'я та Надчорномор'я майже на півтора сторіччя стали домівкою войовничих печенігів (Плетнева, 1958; Гумилев, 1989; Толочко, 1999, с. 34–52; Комар, 2009, с. 576–578).

Перша згадка про них в руських літописах датується 915 р., коли була укладена русько-печенізька мирна угода. У 944 р. печеніги беруть участь у поході князя Ігоря на Константинополь як союзники. Після дарів візантійського базилевса війська повернули назад, не досягнувши земель імперії. Візантійці підтримували тісні дипломатичні зв'язки з печенігами і нерідко шляхом підкупу використовували їх у боротьбі з Руссю та хозарами.

На середину X ст. печеніги контролювали степи від Дону до Карпат, а певна їх частина продовжувала кочувати на Поволжі. У печенізький союз з восьми племен, крім тюркомовних орд, входили якісь угромовні угруповання. Досліджен-

ня поховань свідчать, що більшість печенігів належали до мішаного монголоїдно-європеїдного антропологічного типу. У більш-менш мирні часи до кінця X ст. руси купували у печенігів корів, коней, овець.

Нерозважлива політика київського князя Святослава стимулювала напади печенігів на Русь. Походом 965 р. на Саркел та розоренням столиці хозар Ітиля Святослав знищив конкурента і ворога печенігів на сході. Вступивши у війну з Візантією, він спровокував ромеїв підкупити печенігів, щоб ті пішли на незахищений Київ (Толочко, 1999, с. 59). До того ж у 965 р. огузи розбили печенігів Поволжя, рештки яких переселилися у Надазов'я і приєдналися до печенігів півдня України.

Отримавши поповнення, дари візантійського імператора і не маючи хозарської небезпеки у тилу, печеніги на чолі з ханом Курею у 968 р. напали на беззахисний Київ. Святослав з військом у цей час воював на Балканах, а у Києві сиділа його мати княгиня Ольга з онуками. Столицю Русі врятували чернігівський воевода Претич з невеликою дружиною та чутки про повернення Святослава з Болгарії, що змусило нападників зняти облогу і відійти в степ.

У 970 р. після остаточного розгрому Хозарії Святослав уклав з печенігами угоду про спільний похід на Візантію. Русько-печенізька військова коаліція була розгромлена ромеями. У 972 р., коли Святослав з невеликою дружиною Дніпром повертався до Києва, намовлені ромеями печеніги напали на руське військо на порогах і Святослав загинув. За легендою, хан Куря зробив з черепа Святослава чашу, на якій нібито написав: «Чужого шукаючи, своє втратив».

Після загибелі Святослава напади печенігів на Русь почастишали. Особливо це стосується перших років правління його сина Володимира Великого, коли, за словами київського літописця, «бе бо рать велика без перестану». Під тиском печенігів Київська держава втратила землі між Россю і Стугною. Володимир розпочав будувати масштабну оборонну лінію проти степових нападників по річках Сула, Трубіж, Стугна, Ірпень, Остер, Десна. Численні нові фортеці з'єднали лініями земляних насипів з ровами — легендарні Змієві вали. Сигнальна система оповіщала про напад кочовиків, а гарнізони тримали оборону у фортецях, доки надійде підкріплення. Змієві вали Володимира суттєво поліпшили захист населення Русі від степових агресорів. Цей період оборони Києва від печенігів знайшов відображення в численних билинах

та легендах про князя київського Володимира, богатирів Іллю Муромця, Добриню, Поповича, Кирила-Кожум'яку.

Справу батька продовжив Ярослав Мудрий, який пересунув кордон Русі на південь до Росі та Сули. У 1032 р. він збудував оборонну лінію по р. Рось з центром у м. Юр'їв (нині Біла Церква). У 1036 р. печеніги черговий раз напали на Київ, але були розгромлені князем Ярославом на полі перед південними воротами міста (нині Софіївська площа). За літописом, на честь перемоги над печенігами Ярослав заклав Софію Київську.

Після поразки під Києвом під тиском нової тюркської орди огузів, або торків зі сходу частина печенігів переселилася до Угорщини, інша лишилася в степу і пізніше увійшла до племінного об'єднання половців. Деякі печенізькі роди відкочували на Нижній Дунай, де воювали з Візантією, зазнали поразки і були розселені у прикордонних провінціях імперії. На думку деяких дослідників, гагаузи півдня Молдови є далекими нащадками печенігів, або торків.

ТОРКИ

Торки (гузи або огузи), тюркські племена Приаралля та Північного Казахстану, під тиском II Тюркського каганату зі сходу в IX ст. потіснили на захід племена кангарів (печенігів) (Плетнева, 1958; Толочко, 1999, с. 80–83; Комар, 2009, с. 578, 579). У цей же час східна частина огузів рушила на південь у Центральну Азію, де пізніше створила імперію Сельджуків, яка в XI ст. охоплювала величезні території від Каспію до Персидської затоки, від Амудар'ї до Середземного моря. Один із пізніх сельджуцьких правителів — Осман у 1299 р. заснував у Малій Азії Османську імперію.

Торки, що рушили на захід, в союзі з хозарами у 889 р. вигнали з Нижнього Поволжя і Приаралля в Надчорномор'я печенігів. Тривалий час торки-огузи використовувалися хозарами як військовий контингент. Зокрема, гарнізон відомої хозарської фортеці Саркел на Нижньому Дону складався з торків, які після взяття фортеці військами Святослава 965 р. залишилися на службі у руських.

У середині XI ст. під тиском половців торки переселилися на південь України і 1055 р. з'явилися на південному кордоні Русі в гирлі Сули біля фортеці Воїн. Розбиті переяславським князем Всеволодом вони повернулися в степ, який на той час

вже зайняли ворожі до них половці. Це змусило торків просити у Києва дозволу поселитися на південному кордоні Русі. Так з волі київських князів значна частина торків осіла в басейні Росі та на Переяславщині на правах несення прикордонної служби на межі Русі зі степом. Вони склали ядро чорних клобуків — літописних «наших поганих», поселення яких стали своєрідним форпостом Київської держави у боротьбі з половцями.

Частина торків була асимільована руським населенням, інша відійшла в степи, зокрема, на Нижній Дністер.

ЧОРНІ КЛОБУКИ

Чорні клобуки, або «наші погані» давньоруських літописів — це об'єднання різних тюркських родів (торки, берендеї, ковуї, печеніги), які з дозволу київських князів у XI–XII ст. розселилися уздовж південного кордону Русі (по Росі, Трубежу, на Чернігівщині), створивши форпост Русі проти нападів половців (Гумилев, 1989; Толочко, 1999, с. 84–107; Комар, 2009, с. 580, 581). Як зазначалося, ядром цього прикордонного контингенту були торки, що заснували літописне місто Торчеськ на Росі. Торчеськ неодноразово палили степовики, зокрема половці у 1093 р. Після нападу татаро-монголів 1240 р. місто припинило своє існування. Торки також жили на верхній течії Трубежу біля міста Бароч (можливо, Баришівка). Берендеї мешкали десь у верхів'ях Росі. За літописом, їхнім центром був город Ростовець. Тюркські племена ковуїв та турпеїв поселилися на півдні Чернігівщини (Толочко, 1999, с. 80–107).

Билинний епос називає цілу низку захисників Русі з тюркськими прізвищами: Михайло Козаринен, Сохмат та ін., які вірно служать київському князю. Однак «наші погані» давньоруських літописів не завжди були надійними підданими київських князів. Часом вони повставали або відходили у степ, відмовляючись виконувати службу. Так, після заворушень у 1121 р. Володимир Мономах вигнав з руських земель плем'я берендеїв.

У Пороссі досліджено багато поховань чорних клобуків XI–XIII ст. Поховані лежали в ямах під невеликими курганами у супроводі решток коня та характерної зброї: шаблі, кольчуги, залізні маски, луки, наконечники стріл. Такі поховання відомі поблизу сіл Мале Половецьке та Велике Половецьке, корінні мешканці яких навіть зберегли елементи монголоїдного

антропологічного типу. Після монгольського погрому XIII ст. чорні клобуки були частково асимільовані слов'янським населенням.

половці

Половці давньоруських літописів, кипчаки арабських та кумани візантійських джерел — група споріднених тюркських племен, що з другої половини XI ст. по XIII ст. населяли степові простори від Приаралля до Нижнього Дунаю (Плетнева, 1990; Гумилев, 1989; Толочко, 1999, с. 108–158; Комар, 2009, с. 582–601). Літописний етнонім половці означає мешканці «оної половини», на відміну від руських, що мешкали на «сій половині», тобто на правому, руському березі Дніпра. Лівий берег Дніпра звався половецьким.

Прямі попередники половців кипчаки у VIII ст. жили у Приараллі. Під тиском інших тюркських племен зі сходу в 30-х роках XI ст. кипчаки рушили на захід і за 30 років опанували степи аж до пониззя Дунаю. Попередники половців в українських степах торки (огузи) відійшли під тиском нової орди на захід. Київські літописці уперше згадують половців під 1055 р., а у 1061 р. нова хвиля половців спустошила Переяславщину. Літописне «Половецьке поле» поділялося за візантійськими джерелами на східну Чорну та західну Білу Куманії, кордон між якими проходив по р. Дніпро.

Відомо більше десяти половецьких племен (орд), більшість з яких називалися за іменем правлячого хана: Шаруканіди, Бурчевичі, Токсобичі тощо. За підрахунками С. О. Плетнєвої (1990, с. 115), чисельність однієї орди сягала 40 тисяч. Отже, загальна кількість половців становила близько половини мільйона чоловіків, жінок, дітей. Про неоднорідність половецького об'єднання племен свідчить наявність локальних варіантів половецької культури за археологічним джерелами, а також неоднорідний антропологічний тип половецьких поховань. Частина похованих мала типову європейську зовнішність, інша — була носієм певних монголоїдних рис.

Половці були кочовими скотарями, що розводили овець, корів, коней. З XII ст. кожна орда мала окремі кочівлі зі стійкими кордонами. Центрами орд були ставки ханів, які руські літописи називають «городами» — Шарукань, Сугров, Балин, Саксин. Яскравим елементом культури були так звані «половецькі баби» — витесані з каменю зображення жінок з мон-

голоїдними рисами обличчя, які тримають перед собою чашу. Ці культові стели встановлювалися у спеціальних святилищах на степових курганах. На думку В. В. Отроценка, виробництво стел припинилося з прийняттям татарами мусульманства на початку XIV ст.

Половцям властиві підкурганні поховання з конем, зброєю воїнів-степовиків (шабля, лук, стріли, кольчуга). Найбагатше половецьке поховання — Чингульський курган у Запорізькій області містив надзвичайно багатий поховальний інвентар, що поєднував візантійські, західноєвропейські, половецькі вироби 40–60-х років XIII ст. На думку дослідника поховання В. В. Отроценка, тут був похований один з половецьких ханів.

У часи панування половців на півдні України відбулося зволоження клімату і поліпшення пасовиськ, що сприяло розвитку скотарства і росту чисельності степового населення. Це значно підсилило половців порівняно з попередниками печенігами і торками, і збільшило загрозу зі степу для Русі.

Як відомо з літописів, половці мали складні відносини з Руською державою. Войовничі номади регулярно нападали на землеробське населення Київщини, Переяславщини, Чернігівщини з метою пограбування та захоплення полонених. У відповідь давньоруські князі з дружинами здійснювали походи на половецьку землю. Славні перемоги над нападами чергувалися з гіркими поразками. Яскравий опис невдалого походу на половців 1185 р. Новгород-Сіверського князя Ігоря дає відомий епос «Слово о полку Ігоревім». Славетним борцем з половцями був київський князь Володимир Мономах (1113–1125).

Однак руські князі не тільки воювали з половцями, але й залучали степовиків як союзників у міжусобицях — «приводили поганих на Русь», як писали літописці. Особливо грішили цим чернігівські князі Ольговичі, які поріднилися з половцями. Київський князь Юрій Долгорукий взяв за дружину дочку хана Боняка, онуком якому доводився Андрій Боголюбський, який навіть мав монголоїдну зовнішність. Тісні контакти з Руссю призвели до християнізації частини половецької знаті.

Починаючи з другої половини XI ст. половці здійснюють походи на Нижній Дунай, Фракію, Македонію, Угорщину. У XII ст. вони, схоже, опанували степи Добруджі, про що свідчать типові підкурганні половецькі поховання з характерними

антропоморфними скульптурами. Болгари та візантіїці використовували половецькі війська у збройних конфліктах на Балканах. А 1205 р. візантійське військо разом із союзниками половцями розбило військо хрестоносців під Адріаноподем.

Половців з півдня України вигнали, частково знищивши і підкоривши решту, татаро-монголи. Готуючись до походу у Східну Європу, 1219 р. Чингізхан видав наказ про покарання давніх ворогів монголів кипчаків, прямими нащадками яких були половці Надчорномор'я. Це стало формальним приводом для захоплення монголами половецьких земель та походів на союзників половців у боротьбі з монголами — на Русь та Угорщину. 1221 р. монголи розбили половців у Прикаспії, а 1223 р. — на Північному Кавказі. Хан Котян звернувся до руських князів по допомогу, переконавши їх, що після половців монголи підуть на Русь. Однак коаліція руських князів з половцями зазнала нищівної поразки від монголів на р. Калці 1223 р.

Ще один розгром половців монголами 1229 р. у Поволжі змусив половецького хана Бортце тікати до Угорщини. А з початком навали монголів на Русь 1240 р. хан Котян з ордою попросив притулку в угорського короля. Наступного року Батий, переслідуючи орду Котяна, вдерся до Угорщини. Рештки половців розсіялися в Угорщині, Польщі, Болгарії, Молдові. Однак більшість з них осіла в Надчорномор'ї, склавши основу татар XIV–XVIII ст., у тому числі і татарського народу Кримського ханства.

МОНГОЛИ

Численні племена монголів, що мешкали у Північно-Західній Маньчжурії, остаточно перейшли до кочового скотарства лише в XI ст. Роздроблені на багато племен монголи воювали не лише з сусідами, але й між собою. Тривала міжусобиця завершилася об'єднанням окремих войовничих племен в єдиній Великій державі монголів. Сталося це на курултаї 1206 р., де племінного вождя Темучина (1162–1227) проголосили Чингізханом (Великим ханом). Централізована імперія його нащадків Чингізидів була побудована за військовим принципом поділу на підрозділи чисельністю у тисячу, сто, десять воїнів (Гумилев, 1989; 1994; Егоров, 1989; Толочко, 1999, с. 159–194; Комар, 2009, с. 602–613).

Перші роки правління Чингізхан присвятив остаточному об'єднанню монгольських племен. Зокрема, приєднав до Ве-

ликої Монголії народи півдня Сибіру від Байкалу до казахських степів. Протягом 1211–1215 рр. монголи захопили Північний Китай (імперію Цзинь) і спалили Пекін. Пізніше монголи продовжили завоювання Китаю. Онук Чингізхана Хубілай проголосив себе китайським імператором, заснувавши династію Юань, і переніс столицю до Південного Китаю.

Внаслідок китайських завоювань в оточенні Великого хана з'явилися китайські радники, досвідчені в питаннях організації великої багатонаціональної імперії. Під їх впливом затверджуються принципи устрою та функціонування строкової імперії монголів. Серед них — опора на вже існуючі місцеві адміністрації, що визнали абсолютну зверхність монголів. Причому головною функцією завойовників був контроль за підкореними провінціями та їх правителями і жорстоке покарання непокірних. Принесені з Китаю принципи влаштування східних деспотій реалізовувалися в усіх улусах Монгольської імперії, зокрема, при становленні Московського царства у XIV–XV ст.

У 1218–1220 рр. монголи завоювали Середню Азію. Підкорення Бухари, Самарканда, Хорезма, Мерва супроводжувалося масовою різаниною населення та руйнацією міст. Перед Чингізханом відкрився вихід у Закавказзя та заселені половцями степи півдня Східної Європи.

Як привід для походу на захід монголи використали недружні до них дії кипчаків. Останні допомагали Хорезму у війні з монголами, а також надали притулок давньому ворогові монголів — вождю племені меркитів Ходу. У 1219 р. Чингізхан вирішив покарати кипчаків і віддав їхні землі (Дешт-і-Кипчак) в уділ своєму старшому синові Джучі до того місця, «куди тільки ступить копито монгольського коня». Автор середини XIII ст. писав: «Джучі, старший син Чингізхана, побачивши повітря і воду кипчацького степу, зрозумів, що у всьому світі не може бути землі приємнішої за цю, повітря краще цього, води солодшої за цю, луків та пасовиськ просторіших за ці». Під гаслом покарання своїх зрадливих «конюхів» кипчаків та їх союзників монголи врешті-решт захопили не тільки половецькі степи, але й землі Русі, погромили Угорщину.

У 1221 р. 30-тисячний корпус монгольської кінноти на чолі з кращим полководцем хана Джучі Субутаєм обійшов Каспійське море з півдня і розгромив Азербайджан та Грузію, спаливши Тбілісі. У 1223 р. монголи через Дербент вийшли на Північний Кавказ, розгромили аланів та інші племена

Передкавказзя і вдерлися до Криму та в половецькі степи. Половці, втікаючи від монголів, попросили допомоги у князів Русі. Смертельна для Русі небезпека збрала князів на раду в Києві. Було вирішено, що краще приймати ворога на чужій землі, ніж на своїй. Князі збрали невидане військо з київських, волинських, галицьких, чернігівських, смоленських, суздальських полків.

31 травня 1223 р. русько-половецька коаліція зустрілася на р. Калці з монгольським військом на чолі з полководцями Субутаєм та Джебе. Монголи імітували удаваний відступ, спровокувавши супротивника розірвати бойовий порядок і почати переслідування. Несподівано монголи повернулися проти переслідувачів, розгромили спочатку половців, а потім і руські полки, попри героїзм руських воїнів. Особливо стійко трималося військо 18-літнього галицького князя Данила Романовича. Взяти укріплений табір київського князя Мстислава Романовича монголам вдалося лише після зради воеводи берладників Пласкіні.

За літописними даними, з битви на Калці додому повернувся лише один з десяти руських воїнів, тільки киян загинуло 10 тисяч, убито шість князів. Нищівна поразка на Калці підірвала військовий потенціал Русі, посіяла зневіру та паніку. Слід визнати, що об'єктивно руське військо поступалося монгольському як чисельністю, так і професійним рівнем. Ополченці не могли на рівних протистояти загартованій в боях непереможній монгольській кінноті (Толочко, 1999, с. 165).

Від Калки монголи рушили на захід до Дніпра. Поруйнувавши укріплення на південному кордоні Русі і переконавшись, що подальший наступ на укріплені міста без знарядь облоги неможливий, монголи повернули в степ. Субутай здійснив похід на Волзьку Булгарію, але недооцінив супротивника і зазнав поразки від булгар.

Після смерті Чингізхана у 1227 р. Велика монгольська імперія була розділена між чотирма його синами. Старший син Джучі отримав західні території на півдні Східної Європи та захід Середньої Азії до Аральського моря. Чагадай володів межиріччям Амудар'ї та Сирдар'ї, Угедею дісталася Західна Монголія, а Тулую — улус батька зі столицею Каракорум на сході. Смерть на полюванні законного спадкоємця Чингізхана Джучі відкрила Угедею шлях для обрання його ханом у 1228 р.

Угедей прийняв рішення продовжити західний похід силами західного улусу Джучі, який після смерті батька очолив його

го син Бату (1227–1255) — Батий руських літописів. Досвідчений полководець Субутай на чолі 30-тисячного війська здійснив похід у Поволжя, де розгромив половців та болгар. На курултаї 1235 р. Бату отримав наказ підкорити Волзьку Булгарію, Русь, Аланію та половців. Онуки Чингізхана: Бату, Мунке, Орду, Гуюк, Бурі — очолили величезне військо, що налічувало 100–120 тис. чоловік, в якому власне монголів було усього кілька тисяч. Основу війська складали представники різних тюркомовних племен (Мал. 104, див. кольоровий додаток).

У 1236 р. була підкорена Волзька Булгарія, а невдовзі розгромлені половці та алани. Взимку 1237–1238 рр. татаро-монголи розгромили Рязанське, Володимирське, Суздальське, Ростовське князівства і мало не дійшли до Новгороду. Однак, через весняну негоду довелося повернути на південь і вдарити на Крим.

Підкорення Русі монголами супроводжувалося різаниною, грабунками та спаленням міст (Толочко, 1999, с. 168–180). Але існує думка, що значна частина міст Північно-Східної Русі здалася на волю переможця і не була зруйнована татарами (Гумилев, 1989; 1994). Деяким князям була полишена їхня вотчина на умовах вірної служби завойовникам. До них належав Ярослав — князь Переяславля-Заліського, батько Олександра Невського, який підкорився татарам і лишився на княжому престолі, але його син тривалий час пробув аманатом (заручником) в ставці Батия. Там О. Невський став побратимом старшого сина Батия Сартака і, користуючись близькістю до родини хана, у 1252 р. отримав ярлик на велике княжіння. Цим пояснюється його вірна служба монголам і підтримка його нащадків Ордою (Гумилев, 1994, с. 132; Білінський, 2009, с. 136, 140).

У 1239 р. монголи розгромили Мордовську землю, спустошили Переяславль та Чернігів. Під проводом хана Менгу татаро-монголи рушили зі спаленого Чернігова на Київ. Але кияни вбили монгольських послів, які запропонували здати місто на милість переможців, і військо Менгу відійшло на південь у степ.

Наступного 1240 р. об'єднане військо татаро-монголів на чолі з самим Бату рушило на захід з метою захоплення столиці Русі Києва, підкорення Київського та Галицько-Волинського князівства й покарання Угорщини за надання половецькій орді хана Котяна притулку. У грудні 1240 р. Київ після тривалої облоги було взято штурмом і зруйновано. Більша частина

його мешканців була знищена, про що свідчать братські могили на території міста. З Києва військо Батия рушило на захід на Угорщину, спалюючи по дорозі міста Волині та Галичини. У 1241 р. коаліція західних королівств була розгромлена у битві народів під Легніцем і загопи Бату безкарно грабували Польщу, Угорщину, Моравію, Хорватію. Монгольська кіннота дійшла до Адриатичного узбережжя Балкан, наводячи жах на Європу.

Смерть великого хана Угедея та його брата Чагадая змусила Бату припинити погром Європи і повернутися в монгольські степи для участі в боротьбі за верховну владу. Міжусобиці точилися десять років і завершилися перемогою коаліції Мунке та Бату. Перший був обраний великим ханом на курультай 1251 р., і монгольська імперія була поділена на дві частини. Західний улус Джучі на чолі з Бату розширився за рахунок володінь Чагадая в Центральній Азії. Улус Джучі зі столицею Сарай в дельті Волги невдовзі трансформувався в окреме державне утворення Золота Орда.

Західний улус імперії Чингізидів (улус Джучі), який між 1236 та 1251 рр. хан Батий розширив за рахунок половецьких степів Надчорномор'я, Волзької Булгарії, Русі, Центральної Азії, охоплював землі численних тюркських племен. Власне монголи мешкали набагато східніше у Південному Сибіру та в Монголії. У Золотій Орді етнічними монголами були лише представники правлячої династії та їх оточення, що правили незліченими тюркомовними племенами, а також угрофінами та слов'янами. Цей симбіоз завойовників-монголів з підкореними тюркськими племенами у західному улусі імперії Чингізидів з часів Бату фігурує під назвою татари, а в літературі ХХ ст. — татаро-монголи.

Золота Орда — держава нащадків старшого сина Чингізхана Джучі, заснована 1224 р. як улус Джучі, 1266 р. отримала суверенітет при розпаді Монгольської імперії і припинила своє існування на початку XVI ст. У 1312 р. хан Узбек проголосив мусульманство державною релігією Золотої Орди. Гоніння на християнізованих татар призвело до їх масового переходу на службу московським князям. Традиційні звички та моральні принципи татарських степовиків стали органічним елементом суспільної моралі московитів, у тому числі й державної еліти молодого Московського царства (Федотов, 1936).

Дезінтеграція Золотої Орди розпочалася з від'єднанням земель Південної Русі після перемоги литовсько-руського вій-

ська над татарами у 1362 р. на Синіх Водах. На думку сучасних дослідників, битва сталася біля золотоординського міста, дослідженого археологами поблизу с. Торговиця на р. Синюсі на Кіровоградщині. Золота Орда розпалася протягом XV ст. внаслідок серії поразок, завданих їй наприкінці XIV ст. військами середньоазійської держави Тамерлана. На початку XV ст. відокремилися Сибірське ханство та Ногайська орда, 1438 р. — Казанське ханство, 1441 р. — Кримське ханство, 1480 р. отримало суверенітет Московське князівство. Разом з тим, певна залежність Москви від татар зберігалася ще більше 250 р. — до кінця XVII ст. Данину кримському хану платив не тільки Іван Грозний, але й батько Петра I Олексій Михайлович. Виплата Москвою «поминок» Криму припинилася лише наприкінці XVII ст. за Петра I.

Кримське ханство на чолі з династією Преїв, у жилах яких текла кров Чингізхана, по суті було уламком Золотої Орди. Воно проіснувало з 1341 по 1783 рр., коли було анексоване Росією. Кримські татари є нащадками кипчаків-половців, що протягом пізнього середньовіччя змішалися з іншими етнічними групами півострову, зокрема, українцями. Останніх як полонених (ясир) масово виводили з України в Крим татари. У 1478 р. ханство Преїв стало васалом Османської Порти. З цього часу стосунки з Литвою та Польщею загострилися, тож напади татар на Південну Русь стали мало не щорічними. Зокрема, один з перших таких походів на Київщину відбувся під проводом хана Менглі-Прея 1482 р. Виконуючи прохання свого союзника, московського князя Івана III, татари розорили Середнє Подніпров'я, спалили Київ, а золоту чашу з пограбованої Софії Київської подарували московському князю. За археологічними джерелами, саме у цей час припинилося життя на численних слов'янських поселеннях Середнього та Нижнього Подніпров'я XI–XV ст., що пережили монгольську навалу (Козловський, 1990).

Поглинення України Російською імперією створило передумови для знищення Росією Кримського ханства, що і здійснила Катерина II у 1783 р.

Таким чином, драматизм української історії значною мірою пояснюється розташуванням України на межі Європи та євразійських степів, що здавна були домівкою войовничих степовиків. Несприятливу для українців геополітичну ситуацію передають слова народної пісні: «Горе тій чайці, чаечці-небозі, що вивела діток при битій дорозі». Український народ протягом

середньовіччя втратив надто багато сил, крові, енергії, часу у протистоянні агресивному Степу. Послаблений безкінечними нападами войовничих кочовиків він став легкою здобиччю сусідів, значно віддалених від небезпечних степів, — Литви, Польщі, Московської держави. Коли у XVIII ст. номади євразійських степів вичерпали свої соціально-економічні можливості й остаточно поступилися європейській цивілізації, ослаблена у віковому протистоянні Степу Україна була поділена між сильнішими сусідами. І понині Українська держава не може піднятися на ноги, що, значною мірою, є прямим наслідком історичних втрат від протистояння зі Степом.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема етногенезу слов'ян давня, складна й далека від остаточного розв'язання. Першим спробував відповісти на питання, звідки пішли слов'яни, ще 900 років тому київський монах-літописець Нестор: він бачив їх прабатьківщину в Подунав'ї. Ця версія живилася легендами про слов'янську експансію на Балкани у I тис. н. е. Її прихильниками були С. М. Соловйов, М. Н. Погодін, В. Г. Ключевський, О. М. Трубачов. З північно-східного Прикарпаття виводив слов'ян П. Й. Шафарик.

А. Нідерле вважав ядром праслов'янських територій Волинь. Слов'янську прабатьківщину він обмежував на сході Середнім Дніпром, а на заході Середньою Віслою та Карпатами (Niederle, 1902). Ця концепція слов'яногенезу дістала назву вісло-дніпровської.

Ще недавно більшість польських дослідників були прибічниками вісло-одерської версії слов'яногенезу. Вони вважали, що прабатьківщина розміщувалась у межиріччі Вісли й Одеру, а походить слов'янство від лужицької археологічної культури території Польщі (Kostrzewski, 1949).

О. О. Шахматов виводив слов'ян з Прибалтики, звідки спочатку вони розселилися на захід у Повіслення, а після розгрому гунів у V ст. н. е. рушили на південь у Подунав'я та на Балкани (Шахматов, 1915).

У радянській історіографії набула поширення автохтоністська модифікація концепції А. Нідерле. Її фундатори Б. О. Рибаків, М. І. Артамонов, П. М. Третьяков вважали праслов'янською тшинецьку археологічну культуру епохи бронзи, що поширилась у XV–XII ст. до н. е. у Поліссі та на Волині, а з часом через кілька археологічних культур трансформувалася у найдавнішу власне слов'янську культуру — зарубинецьку.

Завдяки дослідженням українських археологів у повоєнний час у вивченні походження слов'янства стався значний прогрес (Баран, 1972; 1981; 1988; Винокур, 1972; Максимов, 1982;

Приходнюк, 1969; 1975; Терпиловський, 1984; Козак, 1984; Магомедов, 1987; Археология УССР, т. 3, 1986; Этнокультурная карта, 1985; Баран, Козак, Терпиловский, 1991).

Більшість сучасних дослідників погоджуються з А. Нідерле, що прабатькіщиною слов'янства були території, обмежені на заході Середньою Віслою та Карпатами, на сході — Середнім Дніпром, на півночі — Прип'яттю, а на півдні — середніми течіями Дністра та Південного Бугу. Саме тут концентрувалася більшість слов'янських гідронімів. На північ від Прип'яті та Десни лежить суцільна балтська гідронімія, а у лісостеповому Лівобережжі Дніпра переважають іранські гідроніми. Археологічні матеріали та писемні джерела також свідчать, що найдавніші слов'яни з'явилися в окресленому регіоні.

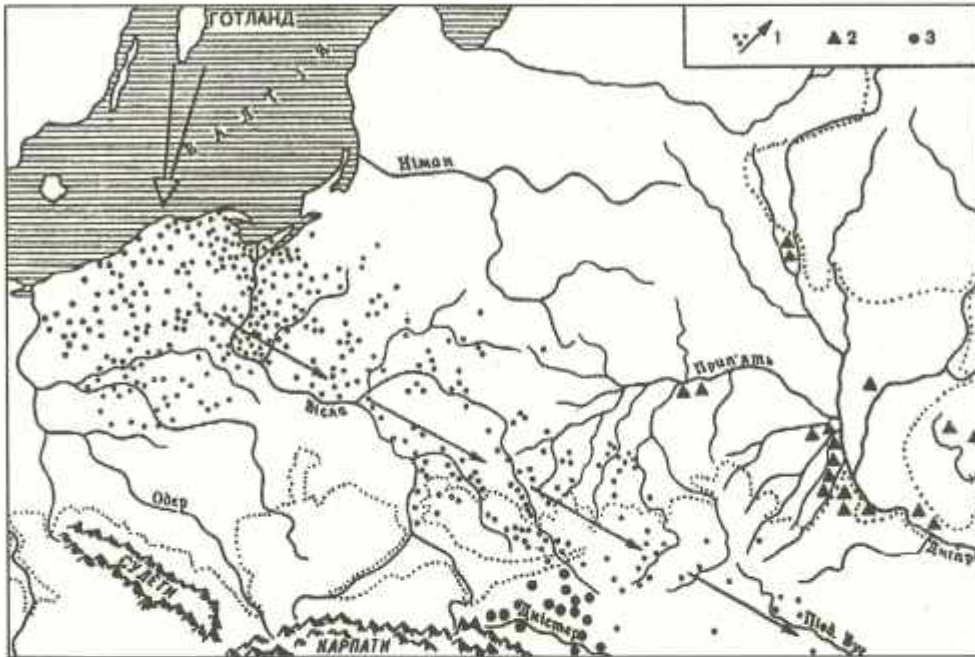
ЗАРУБИНЕЦЬКІ ПЛЕМЕНА ВЕНЕДІВ

Наприкінці III ст. до н. е. на території сучасної Польщі з'явилися племена пшеворської культури, які, поступово просуваючись на схід, зайняли басейни Західного Бугу, Стирі, Горині, Верхнього Дністра. У цей час на схід від них у Поліссі та Середньому Подніпров'ї сформувалася зарубинецька культура. Вона виникла в результаті просування з басейну Середньої та Нижньої Вісли носіїв так званої поморсько-кльшової культури у середовище місцевої пізньоскіфської та сарматської людності. Пам'ятки пшеворської культури лишили східногерманські племена вандалів, а зарубинецької — праслов'яни (Максимов, 1982).

У другій половині I ст. н. е. внаслідок сарматської експансії з півдня у Середнє Подніпров'я зарубинецька людність мігрувала на Десну, Верхній Дніпро, верхів'я Південного Бугу. В результаті її контактів із сарматами, балтами та східними германцями (Пшевор) у Середньому Подніпров'ї в II–III ст. складалася ранньослов'янська київська культура. У цей самий час унаслідок просування зарубинецької людності з Полісся та Волині на південь у середовище пшеворського населення Верхнього Подністров'я виникла зубрицька група пам'яток (Баран, 1981; 1988).

Формуванням на спільній зарубинецькій основі споріднених київської культури Подніпров'я та зубрицької групи Подністров'я закінчується найдавніший, зарубинецький етап історії слов'янства (Мал. 105). Ці ранньослов'янські племена були відомі Європі як венеди. Так їх називають хроністи

I–II ст. н. е. Пліній Старший, Птолемей, Тацит. «Чи віднести певкінів, венедеів і фенів до германців чи сарматів, я не знаю, хоча певкіни, яких деколи називають бастарни, мовою, способом життя, домівками і осідлістю нагадують германців. Неохайність у всіх, ледарство і млявість серед знаті. Через змішані шлюби їх вигляд робиться дедалі огиднішим, і вони на-

бувають рис сарматів. Венеди перейняли багато з їх звичаїв, бо заради грабунку нишпорять серед певкінів і фенів. Але ж їх скоріше можна зарахувати до германців, бо будують собі домівки, носять щити й пересуваються пішки, причому з великою швидкістю, все це відмежовує їх від сарматів, які проводять життя на возі й на коні.» (Тацит, 1970, с. 46).

Як відомо, певкіни проживали на Нижньому Дунаї та у басейнах Пруту й Серету, а фени (фіни) — на північний схід від Даугави, Верхнього Дніпра та Десни. Отже, батьківщина венедеів, за Тацитом, збігається з теренами зарубинецької культури й охоплює простори від східних відрогів Карпат до Верхнього Подніпров'я.

Праслов'янська зарубинецька людність займалася примітивним перелоговим та підсічним землеробством, яке доповнювалося тваринництвом, рибальством та мисливством.

Мал. 105.

Слов'яни та готи
наприкінці
II–III ст. н. е.

1 — вельбарська
культура готів;
2 — кийвська куль-
тура; 3 — зубриць-
ка група

Вирощували пшеницю, ячмінь, просо. У стаді переважала велика рогата худоба, свині. У металургійних центрах з болотної руди виплавляли кричне залізо. З нього ковали виготовляли ножі, серпи, сокири тощо. Прикраси робили з бронзи та срібла. Виробництво грубої ліпної кераміки ще не виділилося в окреме ремесло. Про торгові зв'язки зарубинецьких племен Середнього Подніпров'я з Причорномор'ям свідчать знахідки на праслов'янських поселеннях античних амфор, скла, бронзових прикрас. Взагалі господарство зарубинецької людності, як і всіх слов'ян до виникнення держави, мало замкнений, натуральний характер.

Зарубинецькі пам'ятки розміщені гніздами (невеликими ізольованими групами) по 10–15 поселень. Селища на підвищених мисах річкових терас нерідко мали укріплення — земляний вал та рів. У невеликих квадратних напівземлянках площею 12–20 м² жили окремі парні сім'ї. На кожному поселенні проживала сусідська община з кількох великих патріархальних сімей, складовими частинами яких були малі, парні сім'ї.

Небіжчиків спалювали, а рештки закопували в глиняній посудині (поховальній урні) або без неї на ґрунтових могильниках, що інколи налічують кілька сотень поховань (Археологія України, 2005, с. 350–356).

ВТОРГНЕННЯ ГОТІВ ТА ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА

Кінець венецькому, чи зарубинецькому, етапу розвитку раннього слов'янства поклала експансія германських племен — готів (Мал. 105). За письмовими та археологічними джерелами, готські племена у II ст. до н. е. переселилися з острова Готланд в Балтійському морі до гирла Вісли, де відомі за рештками вельбарської археологічної культури. У II ст. н. е. готи просунулися у східному напрямку через Східну Польщу на Волинь, винищуючи слов'янську людність. Археологи простежують припинення існування слов'янських поселень на Волині у другій половині II ст. н. е. Слов'янські шари на них були перекриті шарами вельбарської культури готів. Волинські слов'яни тікали на південь у Подністров'я, де брали участь у формуванні зубрицької групи пам'яток (Баран, Гороховський, Магомедов, 1990, с. 30–78).

Рятуючись від винищення готами, слов'яни просунулися по Дністру на південь у Буджацькі степи та на Нижній Ду-

най. Останнім часом тут відкриті пам'ятки етулійського типу, які матеріальною культурою нагадують зубрицькі поселення Верхнього Дністра. Племена венедев у III–IV ст. згадуються у так званих Певтінгерових таблицях десь між Нижнім Дністром та Дунаєм (Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 34, 61).

З Волині долиною Південного Бугу готи вийшли у надчорноморські степи. Відтак, зарубинецький масив ранніх слов'ян був розрізаний германськими племенами готів на дві частини — київську культуру Подніпров'я та зубрицьку групу Верхнього Подністров'я (Мал. 105). Надалі ці частини ранньослов'янської спільноти розвивалися самостійно, набуваючи специфічних рис. У III–IV ст. зубрицькі пам'ятки Подністров'я під впливом даків, римлян, германців трансформувалися у черняхівську культуру, тоді як у Подніпров'ї своїм шляхом розвивалася київська культура.

Отже, готська навала перервала перший в історії процес культурної, економічної та політичної консолідації слов'янства, що вів до становлення слов'янської державності. Розчленування ранньослов'янського масиву венедев долиною Південного Бугу на східну та західну групи врешті-решт призвело до постання антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я та Волині.

Про панування готів у Північному Надчорномор'ї III–IV ст. писав згаданий готський історик Йордан у своїй праці «Гетика» середини VI ст. Спочатку він описує важку мандрівку готів від Вісли на схід через безкраї болота (напевно, поліські), де загинуло багато людей. Витримавши важку війну з місцевою людністю, вони пройшли у надчорноморські степи (священну країну Ойум, за Йорданом) і зайняли Крим. Остроготи розселилися у Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї, везеготи зайняли терени між Дністром, Карпатами та Нижнім Дунаєм. У середині III ст. готи напали на римські провінції у Подунав'ї. Однак, коли в 274 р. римляни залишили Дакію, готська воєнна експансія спрямувалася на захід у Трансильванію.

Контактуючи з римлянами, готи прийняли християнство. З'явився готський переклад Біблії, здійснений християнізованим готом Улфілою. Наприкінці III ст. постала готська держава, яку під назвою імперії Германаріха описує Йордан. Він значно перебільшив її розміри, включивши сюди велетенські обшири від Балтики до Чорного моря (Грушевський, 1991, с. 140–147).

В епоху панування готів у Надчорномор'ї поширилася черняхівська культура: від Чорного моря до Полісся і від Сіверського Дінця до Карпат. Більшість сучасних учених вважають, що це яскраве культурне явище виникло внаслідок могутнього впливу Римської імперії на різноетнічну варварську периферію, тобто носіями черняхівських традицій були різні племена — слов'янські, фракійські, сарматські, готські. Схоже, саме останні консолидували різноетнічні племена у переддержавне утворення, відоме археологам під назвою черняхівської культури і назване Йорданом готською імперією Германаріха. Про готський етнічний компонент у черняхівській культурі свідчать деякі східногерманські елементи її культурного комплексу: рунічні написи на посуді та пряслах, деякі форми посуду, прикрас, зброї, обряд спалення трупів тощо (Маа. 106). Черняхівська культура припинила своє існування в останній третині IV ст. внаслідок навали азійських кочовиків — гунів (Археологія України, 2005, с. 374-381).

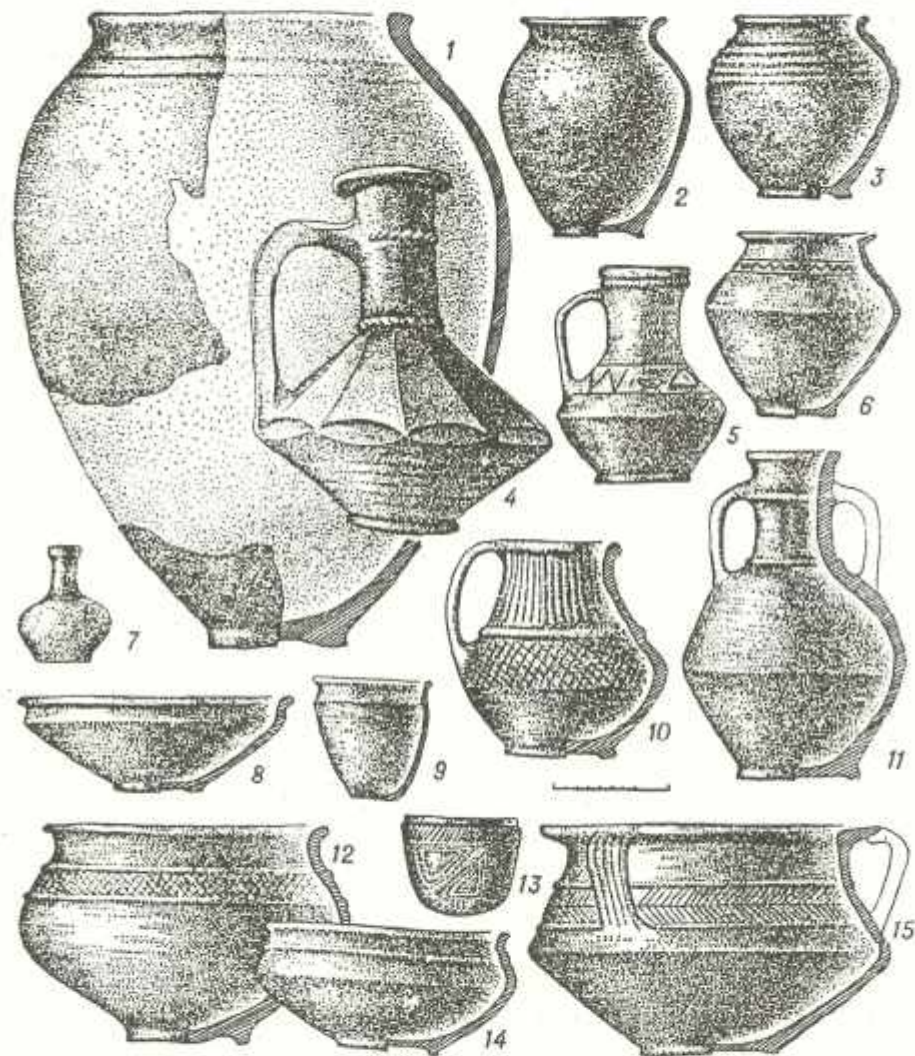
Близько 370 р. в українські степи зі сходу вдерлася перша тюрсько-монгольська орда гунів. Імператор розбитих готів Германаріх у 375 р. покінчив життя самогубством. Його наступник на троні Вінитар розпочав війну з антами, вбив їх князя Божа і розіп'яв на хрестах 70 знатних антських старшин. Гуни виступили на боці слов'ян і вбили Вінитара. Вірогідно, війну слід розуміти як сутичку готів, що під тиском гунів відходили на захід, із слов'янськими племенами Нижнього Подністров'я та Бужацьких степів, які залишили пам'ятки етулійського типу (Грушевський, 1991, с. 165). Більшість готів переселилася на Середній Дунай, але частина лишилася у Криму. За деякими даними, готська колонія у Кримських горах проіснувала до пізнього середньовіччя, а мова — до XVI ст. Навіть у першій половині XX ст. частина татар гірського Криму зберігала нордичний антропологічний тип, ймовірно, успадкований від пращурів-готів.

КОРЧАЦЬКА ТА ПЕНЬКІВСЬКА КУЛЬТУРИ АНТІВ ТА СКЛАВІНІВ

На руїнах черняхівської культури у другій половині V ст. постали дві вже власне слов'янські культури — празько-корчацька та пеньківська. Їх історичними відповідниками були племена склавинів та антів писемних джерел раннього середньовіччя.

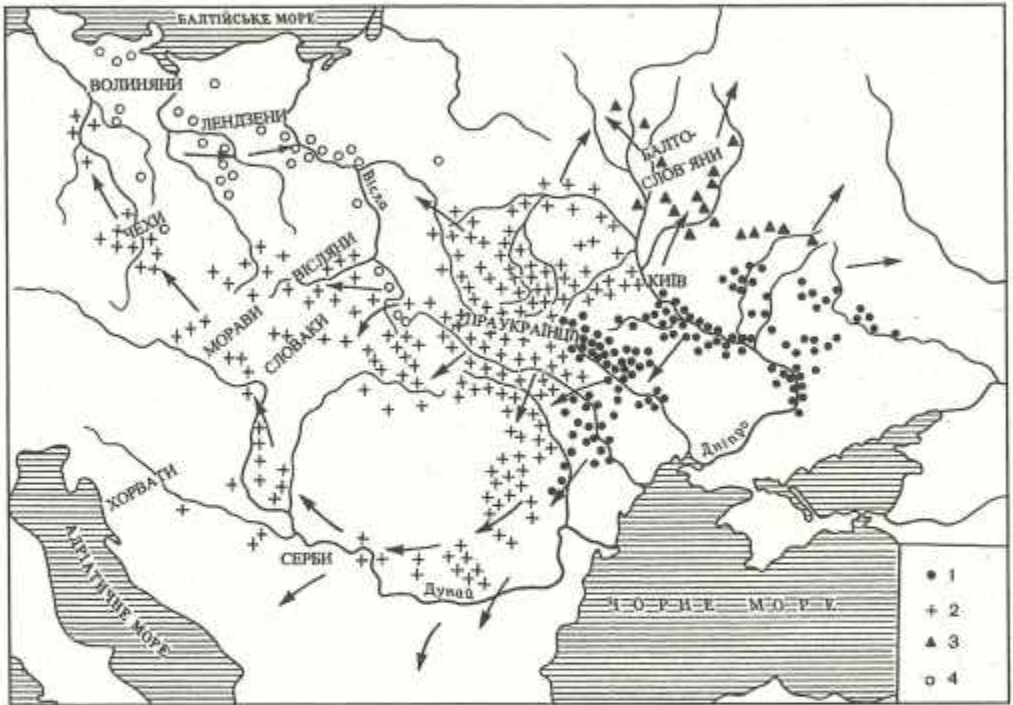
Опис слов'ян середини I тис. подає Йордан: «...Починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Хоча їх назва тепер міняється відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавинами й антами... Після поразки герулів Германаріх направив військо проти венедів. Останні, хоч і заслуговують на презирство через слабку

Мал. 106. Черняхівська гончарна кераміка III–IV ст.

зброю, однак могутні завдяки своїй чисельності... Ці вене-ди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома іменами: вене-дів, антів і склавинів.» (Йордан, 1960, с. 71, 72).

За Йорданом та Прокопієм Кесарійським, анти VI ст. проживали у лісостепах між Нижнім Дунаєм та Сіверським Дінцем. Це збігається з територією поширення пам'яток пен-ківської культури V–VII ст. (Мал. 107). За Йорданом, склави-

Мал. 107. Розселення слов'ян з території України у VI–VII ст.

Пам'ятки:

- 1 — пенківської культури (анти);
- 2 — пражської культури (склавини);
- 3 — колочинської групи (слов'яно-балти);
- 4 — дзедзицької групи (праполяки)

ни жили у VI ст. на обширах від загадкового Мурсіанського озера «до Данастру і на півночі до Вістули», що відповідає території пражської культури V–VII ст. Отже, анти та склавини Йордана — це людиність пенківської та пражської культур середини I тис. (Мал. 107). В. Д. Баран вважає, що північно-західна периферія слов'янського світу (дзедзицька група пам'яток Центральної та Північної Польщі) після готської навали продовжувала носити стару загальнослов'янську назву венетів. На Десні та Сеймі досліджена колочинська група пам'яток, які досить близькі до пенківських, але не згадуються у візантійських джерелах. Це пояснюється значною віддаленістю їх від кордонів Східноримської імперії. На колочинських пам'ятках простежені виразні балтські впливи.

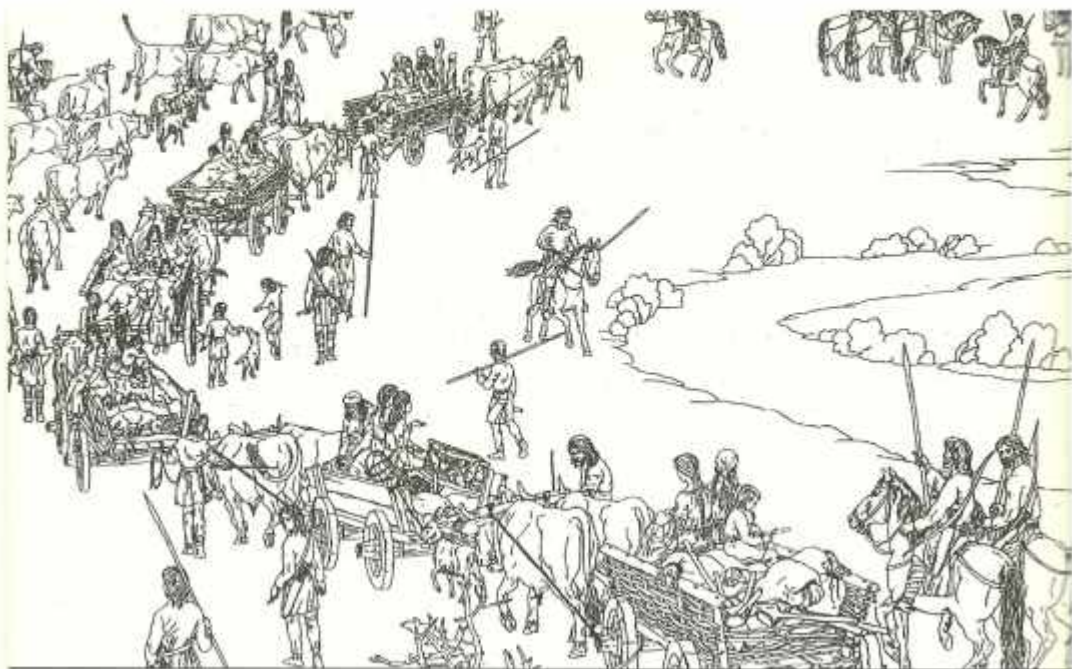
Згадані чотири групи слов'ян V–VII ст. за матеріальною культурою багато в чому подібні. Всі вони ґрунтувалися на єдиному типі господарства: підсічній формі орного рільництва, доповненій присадибним тваринництвом. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, горох, розводили корів, свиней, коней. Суспільство вступило в епоху розкладу первісності та виділення племінної військової аристократії, становлення перших племінних центрів і дружинного побуту (Седов, 1982).

Поселення їх розташовувались невеликими ізольованими групами — гніздами. Кожне з них складалося з кількох селищ на відстані 0,5–3 км одне від одного. Вони не укріплювались і налічували 5–15 окремих домогосподарств. Головний тип житла — квадратна напівземлянка зі зрубними або стовповими стінами. У кутку розміщувалася кам'яна або глиняна піч, основа якої вирізалася у материковому ґрунті. У такому житлі з довжиною стіни 3–4 м мешкала мала сім'я — батько, мати, кілька дітей, старший родич (Мал. 108, див. кольоровий додаток).

Досліджено кілька металургійних центрів. Розвивалося ковальське ремесло. Гончарне виробництво мало сімейний, надомний характер і ще не стало окремою галуззю ремесла. Набувала поширення торгівля з сусідами. Домінуючим поховальним обрядом було тілоспалення (Етнокультурная карта, 1985, с. 141–156).

Археологи розрізняють чотири групи слов'янства V–VII ст. за окремими специфічними деталями матеріальної культури, насамперед, за формою та орнаментацією глиняного посуду. Так, пеньківській культурі антів притаманні біконічні посудини, а празькій культурі склавинів — тюльпаноподібні горщики. Водночас, кожна з цих груп сформувалася на своєрідному місцевому підґрунті, тож є спадкоємницею культурної традиції, що існувала у певному регіоні у попередній історичний період (Археологія України, 2005, с. 388–400).

Празьку культуру (склавини) у першій половині V ст. формували нащадки зубрицької групи пам'яток Верхнього Подністров'я, Поділля та Волині. Тут відчутний і певний вплив київської культури Подніпров'я, яка відіграла визначальну роль у формуванні пеньківських пам'яток (анти), що поширилися у V–VII ст. у лісостепах України — від Верхнього Дінця до Дністра і Пруту. На Десні північна частина київської культури під впливом балтів Верхнього Подніпров'я трансформувалася

Мал. 109.
Переселення
слов'ян у VI–VII ст.

в пам'ятки типу Колочин. Вони синхронні й споріднені пенківській культурі антів лісостепового Подніпров'я. Дзедзицька група (Мал. 107) слов'янських пам'яток Польщі (венеди) сформувалася дещо пізніше, в VI ст., за участю нащадків місцевої пшеворської культури (Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 57, 64, 65) та пражської людності.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

На відміну від досить мирних зарубинецьких племен рубежу нашої ери, слов'янство середини I тис. н. е. стає більш воєнним, схильним до агресії та експансії на землі сусідів. Падіння Римської імперії в середині I тис. н. е. супроводжувалось потужними міграційними процесами, що відомі під назвою Великого переселення народів. У VI–VIII ст. відбувається інтенсивне розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини у Північно-Західній Україні, від якого починають відлік власної історії більшість слов'янських народів (Седов, 1982).

Великому переселенню слов'ян передували драматичні події у степах Надчорномор'я. Слідом за готами гуни рушили на Середній Дунай, де утворили гунську державу на чолі з Аттілою. Вони продовжували контролювати Нижнє Подунав'я,

звідки постійно нападали на римські володіння на Балканах. Однак унаслідок розгрому гунів римлянами та германцями на Каталаунських полях у 451 р. та смерті Аттіли у 453 р. гунське державне утворення розпалося.

Зникнення гунської небезпеки відкрило шлях для розселення слов'ян на південь та південний захід. Міграція антів та склавинів у Подунав'я та на Балкани особливо інтенсифікувалася під час аварської навали у Подунав'я в середині VI ст. Археологи простежили шлях антів та склавинів через басейни Дністра та Пруту на Нижній Дунай (Мал. 107, 109). У межиріччі Нижнього Дністра та Дунаю з'явилися слов'янські пам'ятки, що являють собою суміш празьких та пеньківських рис зі слідами впливів даків та ромеїв (Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 79).

Після 500 р. — у період правління імператорів Юстина (518–527 рр.) та Юстиніана (527–565 рр.), анти і склавини перейшли на південний берег Дунаю, у володіння Візантії. Її імператори вперто боролися зі слов'янським нашествям, однак нічого не могли вдіяти й були змушені дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. Іоанн з Ефесу 585 р. писав про слов'ян, що вони «сидять спокійно, без страху та клопоту в римських провінціях». У VI–VII ст. слов'янські поселення поширюються по всьому Балканському півострову й з'являються навіть у Малій Азії. «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською», — пише візантійський імператор Костянтин Порфірородний (Грушевський, 1991, с. 168).

Якщо анти колонізували Балкани, то склавини розселилися не лише на південь, а й вгору по Дунаю. В VI ст. пам'ятки празької культури з'явилися на Нижньому, Середньому і Верхньому Дунаї. Звідси слов'яни заселяють басейни Ельби та Заале (Мал. 107). Тут вони змішалися зі слов'янами дзедзицької групи, що просунулася Помор'ям з Вісло-Одеського межиріччя на захід. Так у VI–VIII ст. виникла своєрідна культура ободритів та лужицьких сербів, селища і городища яких проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., коли були практично знищені германською експансією (Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 73).

Учені давно звернули увагу на велику кількість відповідників слов'янським гідронімам і топонімам Північно-Західної України в басейнах Верхнього Дніпра, Вісли, Одри, Ельби, Дунаю, на Адриатиді (Стрижак, 1993, с. 251–259). Наприклад, на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир

Святий тисячу років тому воював з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адриатики, з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними, плем'я дулібів раніше жило на Волині та Верхньому Дністрі. Поляни, крім Київщини, згадуються в Моравії, Південній Польщі, Болгарії.

За Костянтином Порфірородним, серби ще у VII ст. жили в країні Бойки в Карпатах, про що свідчить назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси вони переселилися в VI–VII ст. на Адриатику та басейн Ельби (лужицькі серби, або сорби).

В Югославії відомі сотні відповідників географічним назвам України, особливо Житомирщини та Київщини: Житомир, Малин, Болярка, Бараші, Радичі тощо. Тут є один Київ, два Київці, п'ять поселень з назвою Києво, Кияни тощо (Стрижак, 1993, с. 257). Якщо не всі, то значна частина цих назв пов'язана з приходом на Балкани слов'янського населення з території України майже півтори тисячі років тому.

Аналоги українським гідронімам трапляються у Верхньому Подніпров'ї. Це праві притоки Березини: Сорбля (від серби), Рославка (порівняйте з р. Рославка та с. Рославичі в басейні Росі), Сана (від р. Сян), Бруч (від Збруч), Дулібка (від племені дулібів). Річка зі слов'янською назвою Сава є у басейні як Березини, так і Дунаю.

Подібні паралелі знаходимо також у Польщі, Моравії, межиріччі Лаби та Одри. Все це результат розселення слов'ян у V–VII ст. зі своєї прабатьківщини, яка в середині I тис. н. е. займала північно-західну частину сучасної України між Прип'яттю та Карпатами. Про прихід слов'янського населення з України на Адриатику, в Словаччину та Подунав'я свідчать дані антропології. Так званий центральноукраїнський антропологічний тип має найближчі паралелі в антропології словаків, хорватів, сербів, словен, через що називається також адриатичним, або динарським типом (Петров, 1992, с. 93, 94).

О. М. Трубочов представив карту (Мал. 110) поширення топонімів Київ, Києво, Київець, Києвичі тощо (Трубочов, 1968, с. 135). Фахівці одноставно виводять їх від назви українського Києва в Подніпров'ї. Покажемо територіальний збіг цієї топонімії з регіонами, заселеними слов'янами в VI–VIII ст., тобто в часи, що передували постання найдавніших слов'янських держав — Болгарського царства, Великої Моравії, Празького князівства, Польського королівства, Київської

Мал. 110.
Поширення назви
«Київ» і похідних
від неї топонімів
за О. Трубочовим
1 — Київ, Кієво;
2 — Київець, Кіє-
вичі; 3 — напрями
розселення слов'ян
у VI–VIII ст.

Русі. А от на Верхній Волзі ці назви з'явилися дещо пізніше — в процесі слов'янської колонізації цих територій у X–XII ст. з Київського Подніпров'я.

Приблизно на тих самих територіях поширені численні слов'янські гідроніми — похідні від назв річок та місцевостей Київщини, Волині, Прикарпаття, Поділля (Стрижак, 1993, с. 257).

Оскільки ця топонімія та гідронімія принесена з Північно-Західної України на Балкани, у басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова у VI–VIII ст., маємо всі

підстави вважати, що ця українська лексика була поширена на Правобережжі Дніпра, Волині та у Прикарпатті принаймні з раннього середньовіччя, а Київ на Дніпрі був центром слов'янства ще задовго до постання Русі як держави.

Усе це підтверджує висновки етнологів та істориків про розселення слов'ян з їхньої прабатьківщини між Верхньою Віслою та Київським Подніпров'ям.

ЗАРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Отже, у VI–VII ст. склавини й анти з лісостепової зони України мігрували на Балкани, у Подунав'я, басейн Ельби та Одри і започаткували південну та західну гілки слов'янства. В цей же час слов'яни Середнього Подніпров'я просунулися на північ, по Дніпру та Десні та на схід, на Верхній Дінець і Дон (Мал. 107). З розселенням слов'ян з території України у третій чверті I тис. н. е. переважна більшість сучасних дослідників пов'язують розпад слов'янської спільності й початок формування окремих слов'янських народів (Седов, 1995). У цей час зароджується і праукраїнський етнос.

На момент початку розселення слов'янства зі своєї батьківщини у Північно-Західній Україні воно вже не було етнічним монолітом з єдиною культурою і мовою, а очевидно, складалося з окремих племінних та діалектних груп. Археологічно вони фіксуються наявністю у слов'янському масиві споріднених, але окремих культур — спочатку празької, пеньківської, колочинської, децю пізніше дзедзицької Польщі та інших (Мал. 107). Про неоднорідність слов'янства ще до розселення свідчать і візантійські хроніки, які розрізняли серед слов'ян антив, склавинів та венедів.

Лінгвісти також вважають, що мова слов'ян до їх розселення у VI–VII ст. складалася з окремих діалектів. Розійшовшись у різних напрямках, ці діалектні групи започаткували окремі слов'янські народи з власними мовами. Отже, останні розвилися з похідних з України діалектів слов'янської мови V–VI ст. у специфічному етномовному оточенні нової батьківщини. Саме до цього часу мовознавці відносять і початки формування української мови (Шевельов, 1996, с. 205, Тараненко, 1996, с. 284), що є надійним показником початку україногенезу.

Таким чином, сучасний стан науки дозволяє бачити витoki окремих слов'янських мов у діалектних особливостях мо-

ви склавинів та антів території України V–VII ст. Їхнє розселення у всіх напрямках у VI–VIII ст. призвело до зародження окремих слов'янських народів з власними мовами. Тому, коли в X ст. стародавній Київ почав об'єднувати в єдину державу Русь навколишні землі, на них проживали споріднені, але вже різноетнічні східнослов'янські племена. Не випадково літописець Нестор писав про них: «Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, заповіти, кожне — свій норів».

Розмовляли вони на споріднених східнослов'янських діалектах. Єдиної ж давньоруської, або східнослов'янської мови не було. Отже, дані лінгвістики підтверджують висновки археологів про початок формування окремих слов'янських народів унаслідок розселення антів та склавинів у VI–VIII ст. з України (Мал. 107). Механізмом такого формування була асиміляція прибульцями з території України місцевої людності, мова і культура якої ставали важливою етнокультурною складовою нових слов'янських етносів.

Анти лісостепової смуги України та склавини Верхнього Подністров'я та Волині рухалися в Подунав'я басейнами Дністра, Прута, Серета. У VI–IX ст. територія Молдови та східної Румунії була щільно заселена цими мігрантами з України, які у пізньому середньовіччі були асимільовані волохами, пращурами сучасних румунів. Тому значна частина землеробської термінології в румунській мові має слов'янське походження, а у Східній Румунії багато слов'янських топонімів містять фрикативне українське «г» — «h». Це дало підстави румунському лінгвісту Е. Претвичу (1962) стверджувати, що слов'яни Східної Румунії до їх асиміляції волохами говорили на українському діалекті (Седов, 1995, с. 107).

ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

Спочатку долиною Дунаю на захід рушили племена празької культури (склавини). Їх експансію на південь деякий час стримував кордон Візантії по Дунаю. У VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому та Верхньому Дунаї (Мал. 107). Саме від цих поселень празької культури починають свою етнічну історію чехи, морави, словаки.

Морави — людиність празької культури, що з VI ст. мешкала в басейні лівій притоки Середнього Дунаю р. Морави. Протягом VI–VIII ст. морави входили до Аварського каганату,

а після розгрому аварів Карлом Великим у 806 р. отримали незалежність. Близько 820 р. утворилося Моравське князівство, що швидко поширило свою владу на Середнє Подунав'я від Тиси до Влтави. В його межах відбувалася консолідація моравської народності, яка була перервана мадярською навалюю зі сходу близько 900 р. Від західних моравів, що увійшли до Чеської держави, походить моравський діалект чеської мови. Слов'яни Східної Моравії були підкорені мадярами, і саме на їх підґрунті формувалася словацька народність, далекими пращурами якої були слов'янські переселенці, що в VI–VIII ст. прийшли на територію Словаччини з Верхнього Подністров'я через перевали Карпат.

Чехи — одне з невеликих слов'янських племен, що з VI ст. мешкали в басейні Влтави. У IX ст. чехи створюють князівство, яке підкорює сусідні племена і протистоїть експансії Франкської та Моравської держав. Близько 900 р. всі слов'янські племена Празької долини були об'єднані в єдиній Чеській державі на чолі з князем Пржеміслом. Саме в цей час було прийнято християнство, а конгломерат споріднених слов'янських племен консолідувався у чеську народність.

У VI ст. слов'янські переселенці з верхів'їв Дунаю заселили басейни Ельби, Заале та Одри. Тут вони змішалися з місцевими племенами і в V–VII ст. започаткували своєрідну культуру західних слов'ян — полабів, волинян, укран, лютичів, помор'ян, ободритів та лужицьких сербів, — селища та городища яких проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., доки в своїй більшості не були знищені в процесі германської експансії. Під впливом слов'янських переселенців з Нижнього Одеру у Польському Помор'ї в VI–VII ст. постала дзедзицька культура, носії якої — лехітські племена — стали важливою складовою польського етносу.

Польський етнос сформувався внаслідок консолідації лехітських племен Польського Помор'я та вісян Верхньої Вісли (Мал. 107). Останні були нащадками населення празької культури, що в VI–VII ст. прийшло на Верхню Віслу з Волині та Верхнього Подністров'я. В IX ст. навкруги племінного центру вісян Кракова утворилося князівство (Седов, 1995).

Лехітські племена дзедзицької культури VI–VII ст. Польського Помор'я консолідувалися в державу зі столицею в Гнезно в кінці IX ст. Князь Мешко I з династії Пястів 966 р. прийняв християнство по латинському обряду і, спираючись на норманських найманців, почав експансію у південно-східному

напрямку. Його син Болеслав Хоробрий близько 1000 р. приєднав до Гнезно князівство віслян з Краковом, таким чином об'єднавши польські землі навкруги Гнезно. Раніше це місто було центром лехітського племені полян, що пояснює походження етноніму поляки та провідну роль лехітських діалектів у формуванні польської мови. Етногенез поляків на основі різних племінних утворень спричинив поділ польського народу на етнографічні групи, а польської мови на п'ять діалектів: великопольський, малопольський, сілезький, мазовецький, кашубський.

ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ

Візантійські імператори спочатку стримували тиск слов'ян на північний кордон Візантії, який проходив по Дунаю. Однак під тиском аваро-слов'янської навали середини VI ст. вони були змушені дати дозвіл слов'янам селитися на Балканах. Якщо склавини колонізували басейни Верхнього Дунаю, Одеру та Лаби, то анти масово переходили на південний берег Дунаю у володіння Візантії (Мал. 107). На Балканах слов'янські племена сербів, хорватів, дуклян, мораван, северів, драговитів та ін. зіткнулися з греками, іллірійцями та фракійцями. Нащадками частково романізованих іллірійців та фракійців є сучасні албанці та румуни. Слов'яни панували на Балканах майже 200 років, доки в кінці VIII ст. Візантія не поновила контроль над півостровом.

Серби ведуть початок від антських переселенців з лісостепів України, що в ході аварської експансії в другій половині VI ст. переселилися на південь від Дунаю. У VIII ст. сформувалося кілька дрібних державних утворень сербів, які в XII ст. об'єднав в єдиній державі Стефан Неман (Седов, 1995).

Хорвати походять зі Східного Прикарпаття. В Далмацію вони прийшли як союзники аварів на рубежі VI–VII ст. Дуже скоро звільнилися від аварів і у VIII ст. створили державу, в якій відбулася консолідація хорватської народності. Хорватія контактувала з Західною Європою, а з XI ст. увійшла до складу Угорського королівства. Якщо сербська церква була підпорядкована Константинополю, то хорватська — Риму, що суттєво вплинуло на етнічну історію та стосунки двох споріднених народів (Седов, 1995).

Болгари — очолюване ханом Аспарухом тюрське плем'я, що під тиском хозарів у 670 р. переселилося з Північного

Надчорномор'я в Добруджу. На той час Західне Надчорномор'я було заселене слов'янами (севери та ін.). Підкоривши «сім слов'янських племен», Аспарух заснував тюркську за назвою, але слов'янську за населенням та мовою країну. На початку IX ст. під владою болгар опинилася вся північна частина Балканського півострова, Трансильванія, Середнє та Східне Подунав'я. «Коли ж слов'янський народ жив на Дунаї, то прийшли від землі скіфів... так звані болгари і сіли вони на Дунаєві і були насильниками слов'ян», — писав літописець Нестор. Спочатку влада належала прийшлим тюркомовним кочовикам, а підлеглими були слов'яни-землероби. Однак, тюркську мову, степову культуру, монголоїдний антропологічний тип болгар зберігали лише протягом перших десятиріч існування держави Аспаруха. Досить швидко степовики розчинилися серед домінуючого слов'янського населення.

ПЕРЕДДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД

Писемні та археологічні джерела свідчать, що протягом VI ст. з території України на Балкани здійснювали експансію не тільки склавини Волині та Прикарпаття, а й анти лісостепів (Мал. 111). Однак з 602 р. анти вже не згадуються в писемних джерелах, тоді як про склавинів чи слов'ян пишуть усі європейські та східні автори, які оповідають про події VII–IX ст. на території України. У цей час на прабатьківщині слов'янства дедалі більшу роль починають відігравати нащадки склавинів. Сильні впливи склавинської пражько-корчацької культури простежуються навіть на Лівобережжі Дніпра. Не випадково етноніми «слов'яни» та «склавини» співзвучні. Від склавинів пражької культури Правобережжя Дніпра простежується неперервний розвиток до історичних русинів Південної Русі і далі до українців.

Слід відзначити розбіжність цієї думки з поглядами М. С. Грушевського (1898, с. 11), який вважав пращурами українців саме антив. Відоме припущення, що етнонім «анти» є своєрідним етимологічним попередником етноніма українці. Іранське слово «ант» перекладається як «кінець, край». Звідси народ анти — пограничні жителі, ті, хто живе у (на) краю, українці (Филин 1962, с. 263).

Зазначимо, що відомі археологи-славісти М. Ю. Брайчевський та О. М. Приходнюк вважали пращурами українців саме антив. Однак під цією назвою вони мали на увазі всіх слов'ян

на схід від Дністра, не поділяючи їх на власне антів лісостепу (пеньківська культура) та склавинів Прикарпаття й Волині (празька культура).

Зникнення антів з історичної арени на самому початку VII ст. пояснюється розгромом антського племінного союзу (держави, за М. Ю. Брайчевським) аварами. Останні воювали з антами з моменту приходу до надчорноморських сте-

пів в середині VI ст., адже анти були форпостом слов'янської землеробської колонізації на межі із степом. Войовничі кочовики не раз нищили землеробів на північному кордоні надчорноморських степів як до антів, так і після них.

Після перших аварських нападів анти намагалися помиритися через посольство Мизамира. Однак ця спроба закінчилася невдачею і вбивством посла. Ворожість з боку обрив посилювалася тим, що анти були союзниками ромеїв. Саме тоді Візантія дозволила слов'янам селитися на півночі Балкан. Останній раз про антів згадує під 602 р. Феофілакт Сімоката: «...Каган, одержавши звістку про набіги римлян, направив сюди Апсіха з військом з наказом знищити плем'я антів, які були союзниками римлян» (Грушевський, 1991, с. 182). Після розгрому решта антів перейшла Дунай і осіла у Візантії (Приходнюк, 1969). Безсумнівно, північна частина антів злилася зі склавинами і брала участь в україногенезі.

Трохи пізніше, за часів імператора Іраклія (610–641 рр.), Візантія використала аварів для боротьби зі склавинами, які саме в цей час здійснили експансію на землю ромеїв, у Подунав'я та на Балкани. «...Сі ж обри воеваху на словенях і примучивши дулібів, сущих словен, і насилля творяху жонам дубельським», — сповіщає «Повість минулих літ» (Літопис Руський, 1989, с. 7). Дуліби мешкали на Волині й, безперечно, були склавинами. Вони сформувалися одними з перших серед

Мал. 111.
Срібні пластини
з антського скар-
бу VI–VII ст. н. е.
(с. Мартинівка
у Поросці)

слов'янських племен і мали над останніми певну владу. Арабський автор Аль Масуді у X ст. пише про панування над слов'янами племені Валіняна з князем Маджаком на чолі. Проте пізніше слов'янські племена звільнилися від цієї зверхності й мали своїх незалежних князів (Грушевський, 1991, с. 377). В. О. Ключевський висловив думку, що Валіняна — це волиняни, або дуліби, що заклали основи першої східнослов'янської держави, але були розгромлені аварами у VII ст.

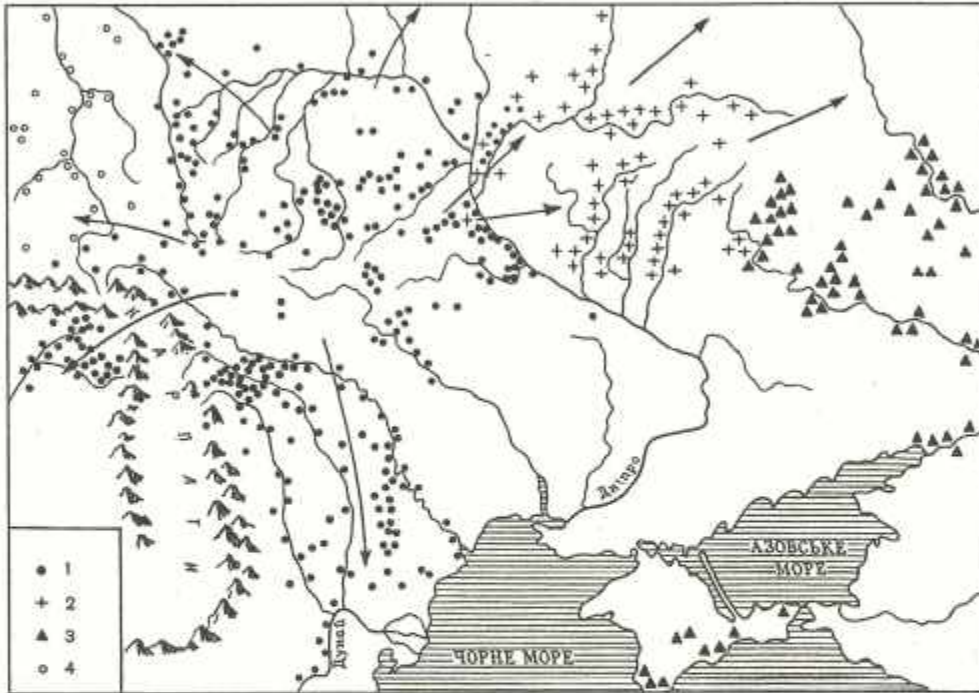
Світло на ці події проливають розкопки найдавнішого східнослов'янського городища Зимно на Волині. Цей племінний центр дулібів мав розвинене ремісницьке виробництво і, судячи з імпорту, вів жваву торгівлю із сусідами. Значна кількість різноманітної зброї доводить, що Зимно було дружинним центром. Знахідки аварських наконечників стріл та сліди руйнування, на думку В. Д. Барана, свідчать, що перші зачатки східнослов'янської державності були знищені разом з її центром аварами у VII ст.

На початку VIII ст. роль нащадків склавинів у Східній Європі зростає ще більше. На базі празько-корчацької культури формується лука-райковецька культура VIII–IX ст., яка стала підґрунтям культури Київської Русі. Її пам'ятки поширені у лісовій та лісостеповій зонах України від Дніпра до Закарпаття (Мал. 112). Вплив празької культури склавинів відчувається і на лівому боці Дніпра, де у VII–X ст. проживали нащадки антів. Маються на увазі волинцівська (VII–VIII ст.) та роменська (VIII–IX ст.) культури басейнів Десни, Сейма, Сули, Псла, Ворскли. Фактично, це два послідовних етапи одного культурного явища, що склалися переважно на пеньківській та колочинській основі й розвивалися під впливом алано-болгарської салтівської культури Дінця, Середнього та Нижнього Дону.

Лука-райковецьку культуру залишили племена літописних деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів (Археологія України, 2005, с. 400–404). Волинцівська та роменська культури — це літописні сіверяни, а салтівська — хозари (Мал. 112). Останні панували у степовому Надчорномор'ї з 670 р., коли орди болгарського хана Аспаруха відійшли на Нижній Дунай.

У VIII ст. почалася інтенсивна міграція слов'ян на землі балтів та фінно-угрів на північ від Прип'яті та на північний схід від Верхнього Дніпра. VIII–IX ст. датується борщівська культура басейну Оки, яка була споріднена з роменською культурою сіверян басейну Десни і належала літописним в'ятичам.

VIII–IX ст. більшість дослідників вважають переддержавним періодом в історії східних слов'ян. За літописними даними, у цей час виникають племінні союзи, до яких входили сусідні споріднені племена. Літописні та археологічні дані свідчать про певну своєрідність кожного з таких культурних утворень у межах слов'янського світу. Так, перерахувавши півтора десятка таких племінних об'єднань, літописець Нестор зауважив, що всі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів» (Літопис Руський, 1989, с. 8).

Ці ранні переддержавні утворення слов'ян у візантійських джерелах називаються Славоніями. Своєрідний суспільний устрій цього часу — військова демократія. Розклад родових стосунків зумовив становлення сусідської територіальної общини, майнове розшарування суспільства, виділення родової знаті. Військові вожді племінних об'єднань разом з дружиною мешкали в укріплених племінних центрах, які були досліджені археологами у Києві, Чернігові, Ладозі, Полоцьку, Ізборську, Хотомелі, Зимному. Суспільство стало більш войовничим, про що свідчить масове поширення з VIII ст. на східнослов'янських землях укріплень-городищ. Славонії ворогують не лише

Мал. 112.

Праукраїнці, праполяки та хозари VII–IX ст. н. е.

Пам'ятки культур: 1 — лука-райковецької (праукраїнці); 2 — волицівської та роменської; 3 — салтівської (хозари); 4 — правопольської.

з далекими сусідами, а й між собою. Покласти край цій вороженчій й консолідувати східних слов'ян остаточно вдалося лише в наступний період слов'янської історії — під час піднесення племені полян з центром у Києві.

Полянська земля з VI ст. була геополітичним центром східного слов'янства. В районі Києва у V–VII ст. сходилися племінні території склавинів та антів (празька, пеньківська та колочинська культури). У VIII–IX ст. тут межували сіверяни (волинцівська та роменська культури) з деревлянами, волинянами, уличами (лука-райковецька культура) (Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 88).

Отже, лісостепова та лісова смуги Правобережної України у I тис. були центром формування слов'янства. Епоху слов'яногенезу можна умовно розділити на два головні періоди: венедський, або зарубинецький, та антсько-склавинський, або пеньківсько-празький. Межею між ними був початок Великого переселення народів (гунська навала) та падіння Західно-римської імперії у V ст., що радикально змінило геополітичну обстановку в усій Європі. Кінець антсько-склавинського етапу генези слов'ян знаменував вступ східного слов'янства у переддержавний період VIII–IX ст. У цей час відбулася культурна та політична консолідація слов'янства, що завершилася у IX–X ст. становленням слов'янських держав — Моравської, Сербської, Хорватської, Болгарської, Польської, а також давньоукраїнської держави Київська Русь.

БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ КНЯЖОГО КИЄВА ТА ПРОБЛЕМА ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Спадщина Київської Русі — ключове питання історії Східної Європи, ідейне підґрунтя експансії Російської імперії на захід. Без об'єктивного визначення дійсного історичного спадкоємця княжого Києва претензії Москви на його історичний спадок були і будуть небезпечним, дестабілізуючим фактором у Східній Європі, джерелом постійної загрози незалежності України.

Суперечка українців та росіян, або «южан и северян», за образним виразом О. Пипіна, за княжий Київ не вщухає протягом семи століть, набуваючи відповідних історичним епохам форм. Давньоруська народність є останньою трансформацією імперських претензій на киеворуську спадщину шляхом заперечення прямого генетичного зв'язку українців з південними русичами X–XIII ст. Однак, сформувалася ця неоімперська концепція лише в середині XX ст. (Залізник, 1996). Їй передував довгий діалог між українцями та імперською Москвою, який своїм корінням сягає часів розпаду Київської Русі та початку формування власне російської держави на Верхній Волзі в XIV ст.

В Україні пізнього середньовіччя та нових часів домінувала думка, що українці — це прямі нащадки мешканців княжого Києва та Південної Русі. Показово, що після падіння Києва під ударами татар південноруські літописці звать Галич «другим Києвом». Цю традицію підхоплюють ідеологи українського козацтва XVII–XVIII ст., які вважають козаків «племенем народу Руського, предки якого разом з Володимиром хрестилися», а козацька вітчизна, за Самійлом Величком, отримала «благочестя від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням». Яскраве відображення цих ідей знаходимо в козацьких літописах Самійла Величка, Граб'янки, Самовидця, які лягли в основу знаменитої «Історії Русів». Її анонімний автор твердо відстоював історичне право українців на спадщину княжого Києва.

До речі, «Історія Русів» вплинула на формування поглядів не тільки Т. Шевченка та М. Гоголя, а й О. Пушкіна.

Правителі Московського царства з часів його зародження на Верхній Волзі також висувають претензії на київську спадщину. У XV ст. тут формується історичний міф про Москву, як Третій Рим, що нібито має династичні права на землі двох своїх попередників — власне Рима та Константинополя. Ця ідеологічна концепція була далека від історичної правди і являла собою типовий імперський історичний міф, головною метою якого було ідейне обґрунтування харизми правлячої династії та експансії молодого Московської держави на землі сусідів.

Авторами цього історичного міфу були православні церковники, що втекли до Москви із захопленого турками 1454 р. Константинополя. Вони проголосили московських князів династичними спадкоємцями візантійських імператорів та захисниками православ'я. Вони ж пишуть фантастичний родовід московських правителів, пращурами яких нібито були біблійний Ной, фараон Рамзес II, Олександр Македонський, Птолемея, Клеопатра, імператор Риму Август. Від одного з трьох братів Августа Пруса буцімто походить Рюрик, безпосередній пращур московських князів. Спираючись на цю казкову генеалогію, московські князі вважали себе не тільки прямими нащадками згаданих правителів минулого, але й династичними спадкоємцями їхніх володінь.

Абсолютно фантастичний родовід правителів не викликав сумнівів у Москві XV–XVI ст. і був джерелом гордоців княжої родини. Так, Іван IV Грозний вважав своє походження від імператора Августа справою безсумнівною і загальновідомою. 1578 р. до Москви прибуло посольство польського короля Стефана Баторія, який за походженням був волохом — князем Семиграддя в Трансільванії. Послам передали слова Івана IV: «Великому государю с королем Стефаном быти в братстве непригоже, потому что его государство начато от Августа, кесаря Римского и от Пруса, Августова брата, а что Семиградского государства нигде есмь не слышали...» (Покровский, 1929, с. 199).

Так формувалося ідеологічне підґрунтя російського самодержавства, що віками освячувало військову експансію на землі Київської Русі, які сприймалися як династична спадщина московських правителів.

На початку XIX ст. казкову версію історії Московського царства модернізував відповідно до епохи фундатор офіцій-

ної історії Російської імперії М. Карамзін. Автор сентиментального роману «Бедная Лиза» М. Карамзін пише белетризовану «Историю государства Российского». «Співець російського самодержавства» називає Київську Русь просто Росією, персонажів давньоруських літописів росіянами, а Київ, довільно перефразовуючи літописця Нестора, «матір'ю міст російських» (Карамзін, 1988, с. 39, 71). Одним помахом пера, зі зміною лише одного етноніма «руський» на «російський», спадщина княжого Києва була привласнена північно-східним сусідом, російська історія поглиблена до раннього середньовіччя, а українська вкорочена до післятатарських часів. Із зрозумілих причин імперський Петербург підхопив концепцію М. Карамзіна і розтиражував її за допомогою величезної кількості видань від академічної «Истории государства Российского» до численних університетських, гімназичних та шкільних підручників.

Дискусія між українцями та росіянами за спадщину княжого Києва різко загострилася в середині XIX ст. Російський історик М. Погодін, обстоюючи ідею про принципову різницю між українцями та росіянами як у мовному, так і в етнографічному сенсі, проголосив, що росіяни спочатку мешкали у Середньому Подніпров'ї, і лише після татарської навали переселилися на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Волині та Прикарпаття прийшли українці. «В Києве жили до татар не малороссияне, а великороссияне» (Погодин, 1856). Отже, фундаторами княжого Києва та держави Русь, на думку М. Погодіна, були великороси, що легітимізувало історичне право Москви на державний контроль над територією Малоросії.

М. Погодін спровокував 50-річну дискусію «южан з северянами» за історичну спадщину княжого Києва. У цій дискусії брали участь провідні історики та лінгвісти як з російського, так і з українського боку. Ідею залутіння Правобережної України після татарської навали підтримали і деякі польські дослідники. Відстоюючи претензії Польщі на українські землі вони наголошували на польському пріоритеті у їх повторному залюдненні у пізньому середньовіччі (Бобржинский, 1891, с. 101). Солідаризувався з М. Погодіним і відомий російський мовник О. І. Соболевський, стверджуючи, що населення Київщини «зайшло», і прийшло сюди з Поділля, Волині та Галичини лише у XV ст.

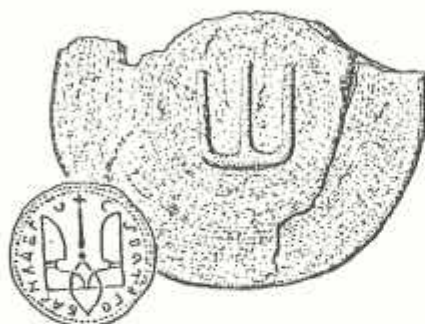
Однак ці твердження «северян» не витримали гострої критики М. Максимовича, і, особливо, М. Костомарова, який

у своїй статті 1861 р. «Дві руські народності» переконливо показав прямий зв'язок українців з княжим Києвом і Галичем та їх окремішність від росіян. Дещо пізніше цю думку розвивали українські історики В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич та мовознавці О. Потебня, А. Крижський. Підсумував тривалу суперечку «южан з северянами» про початок історії східних слов'ян М. Грушевський у своїй знаменитій статті 1904 р. Дослідник переконливо показав, що «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності.» (Грушевський, 1904).

Уже з другої половини XIX ст. сумніви щодо правдивості офіційної, імперської версії етнічної історії Східної Європи, висловили не тільки згадані українські, а й деякі відомі російські вчені. На їхню думку, Київська Русь не могла бути заснована росіянами, бо на час її постання в IX ст. великоруська гілка східних слов'ян ще взагалі не існувала.

Тут доречно процитувати міркування російського вченого К. Д. Кавеліна (1897, с. 598–600) з праці «Мысли и заметки о русской истории», яка вперше вийшла друком ще 1866 р., однак, фактично ігнорувалася офіційними істориками Російської імперії та Радянського Союзу. На думку відомого російського історика М. Покровського (1932), це пояснюється невідповідністю думок К. Д. Кавеліна офіційній імперській історичній концепції. Говорячи про етногенез росіян, у згаданій праці останній стверджує: «...Мы прожили не тысячу лет, а гораздо меньше. Раскроем первую нашу летопись, которая писалась во всяком случае не позже XI в. Составитель ее знает малороссиян и перечисляет разные отрасли этой ветви русского племени; называет северо-западные отрасли того же племени; кривичей (белоруссов) и славян, упоминает еще радимичей и вятичей, происшедших от ляхов; но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает. На восток от западных русских племен, где теперь живут великоруссы, обитают по летописи, финские племена... Где же были тогда великоруссы? О них в перечислении племен, живших в теперешней России, не упоминается ни слова... Из его совершенного умолчания следует заключить, что в то время этой... вет-

ви русского племени, еще не существовало. С другой стороны, мы знаем, что колонизация финского востока началась с XII века. Таким образом, мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее XI века... Спрашивается, что же такое великоруссы?.. Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... Обрусевшие финские племена внесли новую кровь, новые физиологические элементы в младшую ветвь русского племени... В образовании великорусской ветви, ее расселении и обрусении финнов состоит интимная, внутренняя история русского народа.»

Мал. 113.
Зображення три-
зуба на срібній мо-
неті Володимира
Великого та на дні
глиняного горщика
з Китаївського го-
родища під Києвом
(X ст.)

К. Д. Кавеліну вторить знані російські вчені В. Ключевський (1925): «В особе князя Андрея (Боголюбского) великоросс впервые вышел на арену истории», — та О. Пипін (1879): «Историческая деятельность древнего Киева принадлежит южной отрясли». Схема М. Грушевського 1904 р. остаточно перемагає в працях видатного російського історика О. Преснякова (1918), який застосовує її в дослідженні історії російської держави. Витоки російського народу та його держави він бачить не в княжому Києві, а у Володимиро-Суздальщині XII–XIV ст.

У період між двома світовими війнами ця історична схема лишалася загально визнаною як у радянській, так і в емігрантській російській історіографії. Її палким прибічником був лідер радянської історичної науки 20–30-х років історик-марксист Михайло Покровський, який визнавав «Київську Русь Малоросією, тобто Україною» (Покровский, 1929; 1932). За нею викладалася середньовічна історія Східної Європи

не тільки у вищій, але й у середній радянській школі. Поширилась вона і серед істориків російської еміграції. Так, П. Струве відокремлював історію Київської Русі від російської національної. Він писав: «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава та монголо-татарські впливи» (Струве, 1952) (Мал. 113).

Після перемоги російських націонал-комуністів на чолі з Й. Сталіним над інтернаціонал-комуністами Л. Троцького ідеологи СРСР поступово повертаються до шовіністичних історичних концепцій Російської імперії. 1934 р. при загадкових обставинах помирає в лікарні батько наукової антиімперської схеми історії східних слов'ян М. Грушевський. Розгром школи М. Покровського у 1936 р. був ще одним з етапів становлення імперської ідеології в Радянському Союзі. Завершити цей процес завадила Друга світова війна, перемога в якій ще більше підіграла шовіністичні настрої у сталінській Москві.

ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ

На вихід радянської імперії на світову арену як супердержави офіційна наука відгукнулася відродженням у новій формі старих історичних концепцій російського імперіалізму. В працях радянських медієвістів (Н. С. Державін, А. Н. Насонов, Д. С. Ліхачов, Б. Д. Греков) з'являються не зовсім зрозумілі пасажі про існування в давньоруський час етнічної спільноти, що передувала формуванню власне російського народу.

Однак першим чітко сформулював концепцію давньоруської народності (далі ДРН), що нібито, з одного боку, була колись трьох братніх народів, а з другого — предтечею централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця Радянського Союзу, В. Мавродін (1945; 1947 а, б; 1950; 1971). Він стверджував, що у зв'язку з утворенням Київської держави племена східних слов'ян у IX–XI ст. об'єдналися в єдину давньоруську народність зі спільною для всієї держави мовою. Саме наявність так званої єдиної давньоруської мови була головним аргументом В. Мавродіна та його послідовників на користь існування в X–XIII ст. єдиного давньоруського етносу. Однак ще у 1919 р. авторитетний російський філолог О. Шахматов писав: «В історичну епоху (X–XIII ст.) руські племена так далеко розійшлися одне від одного, що не може бути мови про існування єдиної руської мови». Розпад

давньоруської народності, на думку В. Мавродіна, розпочався за доби феодальної роздробленості і завершився під ударами татаро-монголів. З її уламків в XIV–XV ст. почали формуватися великоруська, українська та білоруська народності.

На початку 1951 р. в Інституті історії АН СРСР у Москві відбулося обговорення концепції В. Мавродіна. Декларативна мавродінська концепція не узгоджувалася з глибоко аргументованими поглядами на етнічні процеси в Київській Русі класиків не тільки української (М. Костомаров, М. Грушевський), але й російської (К. Кавелін, М. Покровський, О. Пресняков) історичної науки. Розгорілася наукова дискусія щодо існування за часів Київської Русі єдиної давньоруської народності. Проти цієї концепції виступили провідні російські історики (В. Пашуто, О. Зимін, В. Сидоров, Г. Санжаєв та ін.), які одноставно заперечили факт існування ДРН в X–XII ст. Спільну думку озвучив О. Санжаєв: «У Київській Русі існували три окремі східнослов'янські єдності, які в наступних віках дали початок трьом слов'янським народностям: російській, українській та білоруській». У заключному слові В. Мавродін погодився з думками колег і навіть обіцяв переглянути свої погляди щодо ступеню єдності людності Київської Русі. Результати дискусії були надруковані в журналі «Вопросы истории» (1951, №5, с. 137–139).

Однак невдовзі після розгрому концепції В. Мавродіна про спільну давньоруську колицю росіян, українців та білорусів хором і тими ж словами заговорили всі провідні радянські медієвісти, навіть її колишні опоненти (Рыбаков, 1951; 1953; Третьяков, 1953; Довженок, 1953; Козаченко, 1954). Така радикальна трансформація уявлень відомих вчених про Київську Русь мала поважну причину. 10 січня 1954 р. газета «Правда» надрукувала схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією». Щойно розкритикована провідними російськими істориками давньоруська народність, в існуванні якої врешті-решт висловив сумніви навіть її автор, була проголошена «колицєю трьох братніх народів» і лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних слов'ян. Авторитетна думка відомих українських та російських істориків (М. Костомарова, К. Кавеліна, М. Грушевського, А. Кримського, О. Преснякова, М. Покровського та багатьох інших) щодо Київської Русі як невід'ємної складової української історії, фактично була демонстративно проігнорована.

Проблема ДРН була переведена з наукової площини в політичну, тож будь-яка дискусія з цього приводу в Радянському Союзі стала неможливою. Однак історики української діаспори за кордоном продовжили критикувати концепцію давньоруської народності (Чубатий, 1964). У той самий час кожен радянський дослідник, який бодай побіжно торкався проблеми етнічних процесів на Русі, був вимушений вживати освячену вищим партійним керівництвом формулу «давньоруська народність — колыска трьох братніх народів». Зазначимо, що більшість вчених із зрозумілих причин робили це досить формально. Все це в першу чергу стосувалося українських істориків, які були змушені констатувати існування давньоруської етнічної спільноти (Довженок, 1953; Гуслистий, 1967; Котляр, 1974 а, б; Толочко, 1970; 1974; 1980; 1991; 1993; 1996; 2005).

Знайшлись й ентузіасти, які протягом 70–80-х років розвинули ідеї В. Мавродіна щодо етнічної єдності східного слов'янства у X–XV ст. Якщо останній добу феодальної роздробленості XII–XIII ст. інтерпретував як початок розкладу давньоруського етносу, то Б. Д. Греков, навпаки, побачив у політичному розпаді Київської Русі на окремі князівства нестримне бажання князів об'єднатися в «общерусском единстве». І настільки всім їм цього хотілося, що «объединители» навіть посварилися між собою, бо кожен боровся за «свой вариант единства всей русской земли» (Греков, 1975, с. 14–20).

Така марксистська діалектика інтерпретації минулого привела прибічників давньоруської народності до парадоксальних висновків. Виявилось, що східні слов'яни «...вважали себе єдиним руським народом і в кінці XVI ст., і в XVII ст. Тому так охоче і радісно сприйняли возз'єднання і на Україні, і в Росії» (Котляр, 1979, с. 4). В. Пашуто, який у 1951 р. відкидав саму можливість існування давньоруської народності, 1982 р. стверджує, що росіяни беруть початок саме від неї і «склалася вона на східнослов'янській основі ще в епоху давньої Русі». А раз так, то «російська централізована держава виступає спадкоємицею давньоруської» (Пашуто, 1982, с. 78). Віце-президент Академії наук СРСР П. Федосеев йде ще далі — і відверто заявляє в українському академічному виданні, що «соціально-політична спадщина Київської Русі була перебрана Великою Росією, що було великим кроком уперед у розвитку і приготуванні майбутньої централізації» (Федосеев, 1982, с. 3).

У такий спосіб наукові вправи ЦК КПРС за допомогою радянської партійної науки сягнули своєї справжньої мети — загарбання імперським етносом історичної спадщини величезного регіону Східної Європи з метою ідеологічного виправдання своєї експансії на землі сусідів. А позірний інтернаціоналізм доктрини, яка проголошувала рівність прав усіх східнослов'янських народів на їх спільну киеворуську колицку, виявився лицемірною облудою для легковірних «молодших братів». Як слушно зауважує П. Толочко (1997, с. 223): «За 50–80 роки нашого століття теоретичний постулат рівності трьох східнослов'янських народів (щодо киеворуської спадщини) на практиці трансформувався в російський пріоритет. Вважалося цілком природним починати історію Росії від Київської Русі і політично небезпечним стверджувати те саме стосовно України».

Остаточну перемогу неоімперської історичної концепції в СРСР знаменувало святкування 1000-річчя хрещення Русі не в Києві, де воно власне відбулося, а в Москві, якої під час хрещення киян взагалі не існувало. Так «спільна» для українців, білорусів та росіян колицка опинилася там, де й народилася — в імперській Москві.

Концепція давньоруської народності — типовий витвір кремлівських ідеологів, і по своїй суті не є науковою. Адже сформувалася вона з ініціативи ЦК КПРС, спираючись на згаданий партійний документ 1954 р. Не дивно, що не тільки М. Костомаров чи М. Грушевський, а й С. Соловйов та В. Ключевський навіть не підозрювали про існування єдиного давньоруського етносу. Не маючи переконливих контраргументів, прибічники цієї псевдонаукової конструкції були змушені демонстративно ігнорувати глибоко аргументовану наукову схему етногенезу східнослов'янських народів, колективно вироблену класиками української та російської науки кінця XIX — початку XX ст.

Отже, декретований ЦК КПРС міф про «давньоруську колицку трьох братніх народів» є радянською модифікацією імперського міфу про «Москву як третій Рим». Ця свідомо фальсифікація лежить ганебною плямою на радянській історіографії. Справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а сталінська Москва.

Проблема давньоруської народності неодноразово розглядалася автором цих рядків (Залізняк, 1996; 1997; 1998; 1999 а, б, в; 2000; 2004). Не витримують критики головні аргументи

на користь її існування. Суттєві сумніви викликає сам факт існування окремої давньоруської мови, а також правомірність розгляду візантійського за походженням кирило-мефодіївського культурно-релігійного комплексу, як етнокультури єдиного давньоруського народу. Адже римо-католицький комплекс Західної та Центральної Європи за доби середньовіччя не свідчив про існування єдиного етносу від Вісли до Атлантики. Тим більше, факт існування єдиної держави Київська Русь не може бути свідченням етнічної єдності її населення. Як будь-яка імперія вона контролювала землі різних народів.

На безкраїх обширах від Балтії на півночі до Чорного моря на півдні, від Вісли на заході до Верхньої Волги на сході мешкав не єдиний давньоруський народ, а величезна кількість різноетнічних племен. Літописи згадують балтські племена (летголи, замголи, корсь, лити, пруси, ятвяги, голядь та ін.), фіно-угрів (меря, мурома, черемиси, мешера, мордва, чудь, весь, пермь, угра та ін.) тюркські народності (торки, берейдеї, ковуї, чорні клобуки, половці). Навіть півтора десятка літописних слов'янських племен не складали монолітного етносу: «Усі племена мали свої звичаї і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів», — пише про них Нестор-літописець (Літопис Руський, 1989, с. 9). Етнічна своєрідність кожного з цих племен неодноразово фіксувалася антропологами, лінгвістами, археологами. Кожне з них мало власну специфіку поховального обряду, домобудівництва, кераміки, традиційного одягу (зокрема, такого етновизначального елементу вбрання, як скроневі кільця) (Мал. 114). Тож твердження про існування єдиного давньоруського народу на етнічно різномірній території середньовічної імперії Русь суперечать історичним реаліям.

Однак, головним недоліком концепції давньоруської народності є те, що по суті це є типова ідеологічна, а не наукова конструкція, яка була сформована за прямої участі сталінських ідеологів без будь-якого критичного аналізу поглядів попередників. Тож переконливі аргументи класиків української та російської історичної науки на користь приналежності княжого Києва до етнічної історії українців лишаються в силі. А доки перевірені часом аргументи не спростовані, то сконструйована під проводом кремлівських ідеологів слухняною радянською наукою «давньоруська колиска трьох братніх народів» взагалі не має серйозних наукових підстав для існування в якості повиоцінної наукової концепції.

Мал. 114.

Срібні скроневі кільця літописних слов'ян:

- 1 — *праукраїнців* (поляни, волинян, білих хорватів, уличів, тиверців);
- 2 — *сіверян*;
- 3 — *дреговичів*;
- 4 — *радичів*;
- 5 — *в'ятичів*;
- 6 — *кривичів*;
- 7 — *ільменських словен*

Ще складніше знайти пояснення питанням, що постають перед прибічниками ідеї існування в Київській Русі єдиного давньоруського етносу у зв'язку з неузгодженістю їхніх поглядів на походження східних слов'ян (і, зокрема, українців) з універсальними принципами етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже більшість великих етносів Європи, що перебували в зоні впливу Римської імперії, народилися після її розпаду в V–VII ст., а у IX–X ст. створили свої перші держави. Ця універсальна схема підтверджує правоту М. Грушевського, який опускав коріння українців у раннє середньовіччя і вважав Київську Русь їх першою державою. Інакше незрозуміло, чому український етнос є виключенням з цього правила і народився не в ранньому, як більшість великих європейських етносів, а в пізньому середньовіччі. З позицій прибічників пізньосередньовічного часу народження українського етносу неможливо пояснити, чому поляки з'явилися в VI–VII ст., а їхні східні сусіди-українці лише в XV ст.? Чим пояснити, що етноісторичні процеси на західному березі річки Сян випереджали аналогічні процеси на протилежному березі на 700 р.? Суперечливість пізньосередньовічної версії походження українців засадничим принципам сучасної етнології щодо етнічної історії народів Європи є переконливим свідченням сумнівності головних постулатів офіційної радянської версії етногенезу українців, білорусів та росіян. За своєю суттю та генезою ця концепція є черговою трансформацією російського імперського міфу, головною метою якого здавна було ідеологічне виправдання імперської експансії на землі сусідів.

Насаджувана у повоєнний час адміністративно-поліційними методами ідеологічна концепція давньоруської народності протрималася в радянській історичній науці майже 50 років тільки завдяки неможливості об'єктивної наукової дискусії з проблеми, що є наріжним каменем історичного фундаменту Російської імперії з найдавніших часів. Однак, Україна звільнилася від гніту останньої вже понад двадцять років тому. Чому ж українські історики все ще не наважуються дати фахову оцінку імперському міфу про колыску трьох братніх народів? Може, традиційно чекаємо, що це зроблять за нас на її батьківщині в Москві? Марні сподівання, якщо врахувати погляди сучасних істориків Росії.

Вірність цьому імперському міфу епохи сталінізму зберігає переважна більшість істориків сучасної «демократичної» Ро-

сії. Зокрема, давньоруську народність визнавав Л. Гумільов (1992), який вважав українців пізньою сумішшю русичів з татарами (!). Виявляється, що під проводом Б. Хмельницького відбулася не національно-визвольна революція, а війна проти Західної Європи за возз'єднання з Росією: «Воссоединение с Россией спасло население Украины. Выбор оказался правильным. Украинцы оказались не в проигрыше. Возможность сделать карьеру была практически у каждого. Весь XVIII в. украинцы этим и занимались». (Мабуть, разом із І. Мазепою, П. Орликом та П. Полуботком. Ніби більшого щастя, ніж будувати Велику Росію українцям годі й шукати. — Л. З.). «Ни о какой дискриминации украинцев в составе России не было и речи», — закінчує опис української ідилії в складі Російської імперії російський демократ-шестидесятник, властитель умів радянських студентів-істориків 70–80-х років Л. Гумільов (1992, с. 293–298, 264, 265).

Знаний російський археолог-медієвіст В. Седов також був прибічником давньоруської «колиски», однак розміщував її в давньоруських містах. У своїй монографії 1999 р. «Древнерусская народность» він розгортає цілу систему аргументів на користь існування в X–XIII ст. окремого східнослов'янського етносу, що нібито був творцем держави Київська Русь. Розглянемо деякі з них.

Як зазначалося вище, особливо значну роль у справі єднання дослідник відводить містам. «Основой восточнославянской этноязыковой общности было городское население, в сельской местности, видимо, прочно сохранялись диалектные различия». За В. Седовим, давньоруський етнос мешкав у містах, а його розпад на українську, російську та білоруську гілки стався внаслідок нищення міст татарами (Седов, 1995, с. 382). Етнічна єдність мешканців давньоруських міст, нібито, підтверджується єдністю матеріальної культури міщан.

Урбанізаційні процеси в Західній Європі, як відомо, були потужнішими, ніж у Східній. Однак за доби середньовіччя там не виникло ніяких суто міських етносів, попри певну уніфікацію міської культури середньовічної Європи. Етнічна специфіка поляків, сербів, французів, англосаксів та інших народів Європи, що простежується з раннього середньовіччя, не була знівельована урбанізацією у XII–XVII ст. А якщо цього не сталося у Західній Європі, то чому це мало відбутися на Русі?

Уніфікація європейської міської культури та побуту свідчить лише про те, що вони перестають бути етнічними

маркерами, а не про інтернаціоналізацію самих міщан. Побутова культура сучасних мешканців Лондону, Парижу та Берліну має незначні відмінності. Але від цього вони не перестають бути англійцями, французами, німцями. Тому уніфікація культури мешканців давньоруських міст не свідчить про втрату полочанами, новгородцями, суздальцями чи киянами їхньої етнічної специфіки. Остання, вочевидь, зберігалася попри етнічну строкатість населення давньоруських міст. Адже від того, що у великих містах Європи, крім домінуючих представників профільного етносу, здавна мешкають люди багатьох інших національностей, Париж, Берлін та Москва не перестали бути відповідно французьким, німецьким та російським містами.

Таким чином, погляд на давньоруські міста, як своєрідний тигель для переплавки різноплемінного населення Русі в єдину давньоруську народність потребує серйозної додаткової аргументації, оскільки він не узгоджується із загальними закономірностями розвитку етнічних процесів у містах середньовічної Європи. Наголосимо на безпрецедентності для світової етнології самого факту існування суто міських етносів.

Незважаючи на строкатий етнічний склад, у міських центрах Європи, як правило, зберігалася мова профільного етносу. Тому твердження, що корінні мешканці княжого Києва говорили на якомусь інтернаціональному койне виглядає штучним. Чому тоді київські літописні топоніми XII ст. звучать поукраїнськи (річка Киянка, урочище Угорське, Печерськ і т.п.), а південноруські тексти XI–XIII ст. містять величезну кількість української лексики (рінь, парубок, призьба, кицька, ватра, плахта, оболонь, гілля, віття тощо)? Їм властиві суто українські мовні особливості, які відрізняють українську мову від російської та білоруської. Мається на увазі клична форма іменника (князю, брате, коню), дієслова на -ти (жити, нести), -мо (ходімо, віруємо), закінчення давального відмінку однини на -ові, -еві (князеві, коневі), чергування о, е з і (кінь, сніг, віз) тощо. На думку відомого лінгвіста і поліглота А.Кримського: «Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей.»

На думку прибічників існування єдиної «колиски», потужним консолідуючим давньоруську народність фактором бу-

ла єдина для Київської Русі давньоруська мова. На підтвердження своєї точки зору вони посилаються на праці відомого російського лінгвіста О. Шахматова. Останній, на відміну від багатьох сучасних лінгвістів (Ю. Шевельова, Г. Півторака, О. Тараненка та ін.), дійсно визнавав існування спільної для всіх східних слов'ян давньоруської мови. Однак і він змушений визнати можливість її існування лише до виникнення держави Київська Русь — VII–IX ст. З X ст. «в історичну епоху... руська мова вже не була єдиною, вона розпалася на кілька наріч..., бо вже в найдавніших рукописах, писаних у Новгороді, помічаються різкі діалектні особливості, чужі київському півдню» (Шахматов, 1957, с. 15). У своїй фундаментальній передсмертній праці «Очерки древнейшего периода истории русского языка» (1915) класик російської філології писав: «К IX веку восходит (как завершение процесса) распадение русского племени на три племенные группы: южную, северную и восточную». Отже, сам «батько» концепції єдиної для східних слов'ян давньоруської мови заперечував її існування в княжі часи. Тож вона аж ніяк не могла консолідувати давньоруську народність у X–XIII ст., як про це пише В. Седов.

Серед факторів, що спричинили злиття окремих племен у єдину давньоруську народність, В. Седов називає княжу дружину, після служби в якій «дружинники возвращались в свои родные места уже не кривичами, северянами, хорватами, словенями или мерей, а русами». Військові підрозділи в усіх країнах середньовічної Європи були інтернаціональними. Тим не менше Європа зберегла свою етнографічну строкатість. Незважаючи на русифікуючий вплив радянської армії на новобранців, більшість чоловічого населення колишнього Радянського Союзу не втратила свого етнічного обличчя. Отже, не варто перебільшувати асимілятивний ефект княжої дружини, а тим більш досить аморфного і короточасного народного ополчення Русі. Приблизно те саме можна сказати і щодо етноінтегруючої дії християнства, торгівлі, єдиної держави на її різноплемінне населення.

Вплив християнства та торговельних відносин на Західну Європу був більш тривалим і потужнішим ніж на Східну. Однак, етнічна строкатість заходу збереглася. То чому ж вона мала бути знівельована на сході? Тим більше, що інтегруюча дія Київської Русі фактично тривала протягом лише одного сторіччя — з моменту її остаточного становлення наприкінці X ст. до початку поділу на князівства після Любецького з'їзду

1097 р. Російська імперія та її радянська модифікація були незрівнянно потужнішими за Київську Русь, а їхні зусилля щодо етнічної уніфікації державного простору шляхом асиміляції «інородців» ні за тривалістю, ні за інтенсивністю тиску на підкорені народи і порівняти не можна з досить номінальним впливом княжого Києва на периферію держави. І якщо Російській імперії не вдалося протягом сотень років русифікувати підкорені етноси, то про повну етнічну консолідацію підвладних племен навкруги княжого Києва і говорити не варто.

А чи не ближчий до розуміння етнічних процесів у східнослов'янському середовищі інший російський історик — академік В. Янін, який вважає, що «произошел не распад единой народности Киевской Руси, а наоборот шел процесс сближения восточнославянских общностей. Хотя соединительные швы, как это сейчас видно, так и не заросли, несмотря на столетия совместной жизни». Якщо й у наш час «соединительные швы так и не заросли», а різниця між мовами та традиційними культурами українців та росіян за багатьма показниками не менша, ніж між українцями та іншими народами Центральної Європи, то якими ж ці відмінності були майже тисячу років тому між різними за походженням народами на початку їх «совместной жизни» у складі Київської Русі? Інакше кажучи, а чи був взагалі той єдиний давньоруський етнос, якому присвячена остання книга видатного російського археолога-славіста В. Седова?

Твердими прибічниками давньоруської народності є переважна більшість сучасних російських медієвістів молодшої генерації, які вживають етноіми «руський», «древнерусский», «славяно-русский», «российский» як синоніми. «В XI в. завершилось формирование новой этнической общности русские люди, древнерусской народности», — пише В. Петрухін (1995, с. 237, 245).

Отже, нова генерація російських істориків, слідом за попередниками вперто тримається за вікопомну «колиску трьох братніх народів». Тим часом аргументи знаних російських вчених старої школи (К. Кавеліна, О. Преснякова, М. Любавського, М. Покровського, П. Струве та ін.) на користь початку етногенезу росіян з XII–XIV ст. лишаються в силі, чомусь не заслуговуючи на увагу їхніх співвітчизників. Останніх, з часів монаха Феофіла та М. Карамзіна, більше цікавить спадщина княжого Києва, ніж етнічна історія власного народу. Ця 500-річна традиція великодержавної історичної думки не ли-

шає надії дочекатися від російських колег критичного аналізу сталінської концепції та об'єктивного підходу до проблеми етногенезу східних слов'ян.

А як на ДРН дивиться історична наука сучасної незалежної України? З цього приводу думки розділилися. Частина старшої генерації українських медієвістів лишається на старих позиціях радянської концепції існування на Русі окремого східнослов'янського етносу — давньоруської народності (Толочко, 2005). Частина вчених середнього покоління (О. Моця, Ю. Павленко, О. Толочко) не заперечують існування ДРН, але розуміють під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі Русь (Ruthenica, 2002, с. 87–90). Така точка зору, на думку автора цих рядків (Залізник, 2003, с. 87), фактично, є формою визнання аргументів супротивників існування ДРН, тобто запереченням концепції ДРН. Якщо народності не було, а була держава Русь (у чому і раніше ніхто не сумнівався), то друга категорія вчених, по суті, відкидає саму можливість існування ДРН як окремого східнослов'янського етносу.

Позицію повної підтримки концепції ДРН в її ортодоксальній версії часів пізнього сталінізму зайняла молода київська дослідниця Н. Юсова (2005, 2006). У двох фундаментальних виданнях своєї кандидатської дисертації вона фіксує найменші історіографічні нюанси становлення концепції, але не подає ані її критичного аналізу, ані власних думок щодо її подальшого розвитку. Більше того, дослідниця навіть «не бере на себе відповідальність вирішувати проблему» існування ДРН (Юсова, 2006, с. 21). Дивна позиція, особливо якщо врахувати емоційні заклики авторки всіляко плекати, «оновлювати та якісно перетворювати» через «креативний позитив» дітище В. Мавродіна, якому Н. Юсова надала високий статус уже не концепції, а «вчення про ДРН». Спираючись на «повсякчасне моральне заохочення авторитетних колег» з середовища медієвістів незалежної України, дослідниця спрямувала свої «творчі пориви» не на об'єктивний аналіз концепції ДРН, а на захист сталінського «вчення» про історію східного слов'янства від критики вітчизняних та зарубіжних опонентів (Залізник, 2007, с. 229–230; 2009; 2010; 2011).

Поки українські історики та етнологи протягом 20 років незалежності не можуть з'ясувати була ДРН чи ні, прибічники «єдиной и неделимой» поширюють в Україні нову версію пріснопам'ятної «колиски братніх народів». Її батько

Ю. Шилов кілька років тому повернувся з Москви, де очолював «Научно-культурный центр Российского общенародного движения, которое выступает за объединение народов СССР в единое экономическое пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР» (Шилов, 2000, с. 48, 54, 58). У його творах Україна — «самостійна Хохляндія», С. Бандера та бандерівці — фашисти, а на літературу українською мовою в нього алергія (Шилов, 1995, с. 610–612). Себе він проголосив провидцем, Спасителем людства, а трипільську археологічну культуру, всупереч усім науковим фактам, — священною Аратою, спільною державою слов'ян. Дарма, що ні в Україні, ні за її межами немає жодного археолога, який серйозно б ставився до екзотичних фантазувань згаданого «провидця» від «Российского общенародного движения» щодо трипільської культури (Археологія, 1992, № 4, с. 110–147; Археологія, 1995, № 2, с. 94–119; Археологія, № 2, 1996, с. 103–120).

Затаврувавши мало не всіх своїх колег, як зрадників слов'янських святинь та сіоністів, прибічник «оборонного союзу на території СССР» опускає колиску слов'янських народів в Україні на сім тисячоліть у глибину віків, що, звичайно, зобов'язує слов'ян до єднання. Зрозуміло під чією єгідю і проти кого. Україні знову пропонується повернутися в старе імперське стійло і звично плентатися за скрипучим, закривавленим возом московського імперіалізму в його віковому, безнадійному протистоянні цивілізованим країнам Європи.

«ДРЕВНЕРУССКАЯ»

ЧИ ДАВНЬОУКРАЇНЬСКА НАРОДНІСТЬ?

В. Мавродін бачив у давньоруській народності не так спільного прашура росіян, українців та білорусів, як прообраз, предтечу великоросів, про що свідчать самі назви його праць: «Формирование русской нации» (1947), «К вопросу о складывании великорусской народности и русской нации» (1947). Єдиного давньоруського етносу, як його уявляє В. Мавродін, на нашу думку, не існувало. Однак, завдяки державному механізму Русі відбувалася не тільки політична та адміністративна, але й етнічна консолідація навкруги столиці — княжого Києва.

Київська метрополія стала етноконсолідуючим центром держави, бо була зацікавлена в уніфікації підвладних різноетнічних регіонів для більшої міцності держави та зручності управління провінціями. Саме київською метрополією за до-

помогою державної влади формувалася єдина державна ідеологія та історична концепція, спільна релігія, єдині культурні цінності, що поширювалися серед підлеглих державною мовою. Етнічній консолідації навкруги княжого Києва та внутрішньої Русі сприяла уніфікація державного простору шляхом циркуляції в межах Русі представників роду Рюриковичів з боярами, дружиною, княжими чиновниками, духовенством. Ця державна еліта Київської Русі була носієм спільної політичної, духовної ідеології, а також культурних та етномовних стандартів, про що неодноразово писали різні медієвісти (наприклад, О. Толочко, 2002). Ці фактори сприяли не тільки державній, але й певній етнічній консолідації різномовного населення середньовічного утворення імперського типу — держави Русь на чолі з київською метрополією.

Історія свідчить, що в будь-якій імперії відбувається етнічна консолідація навколо імперського центру, але вона має специфічний характер. Етнічна строкатість імперій становить постійну загрозу їх цілісності. Саме тому метрополія намагається уніфікувати державний простір шляхом асиміляції різноетнічних підлеглих. Інструментом такої етнічної консолідації підкорених етносів навколо імперського центру є мова і культура панівного, імперського народу, які за допомогою спеціальних адміністративних, освітніх, ідеологічних, демографічних, поліційних та військових заходів часто примусово насаджувалися у підкорених провінціях. Історія України, Казахстану або Латвії в складі Російської імперії дає яскраві приклади такого тиску етнокультури панівного етносу на автохтонів провінцій.

Імперський Рим насаджував латинську мову та культуру в завойованих провінціях Європи. Внаслідок латинізації багато автохтонних етносів Європи трансформувалися в іспанців, португальців, французів, румун, що розмовляють мовами, похідними від латини, — мови стародавнього Риму. Внаслідок аналогічних процесів в Іспанській імперії постало близько 30 іспаномовних етносів Латинської Америки (мексиканці, аргентинці, болівійці, чілійці, кубинці тощо). Англійська імперія насаджувала в завойованих провінціях англійську мову і культуру, Французька імперія — французьку, Китайська — китайську, Російська — російську.

Цей універсальний закон накидання завойованим народам мови та культури панівного етносу метрополії властивий усім державам імперського типу. Тож він, очевидно, діяв

і в середньовічній імперії Русь, метрополією якої був княжий Київ та прилеглі території Південної Русі (Мала Русь).

Неодноразово обґрунтовувалася давньоукраїнська етнічна специфіка Південної Русі X–XIV ст. (Чубатий, 1964; Залізник, 1994, с. 136–151; 2004, с. 94–145). Численні лінгвістичні дослідження неспростовно свідчать, що населення Південної Русі, у тому числі й княжого Києва X–XIII ст., говорило давньоукраїнськими діалектами (Півторак, 1993, с. 173; 1996, с. 274; Тараненко, 1996, с. 280–286). До цього висновку ще на початку XX ст. дійшов відомий лінгвіст А. Кримський, про що йти меться далі.

Таким чином, маємо вагомі підстави стверджувати, що давньоукраїнська етнічна специфіка Південної Русі насаджувалася княжим Києвом у колонізованих лісових провінціях півночі Східної Європи. Сам В. Мавродін визнавав, що київський діалект був висунутий в ролі загальноруської мови і ліг в основу міського «койне» усїєї Русі, яким говорили мешканці давньоруських міст (Мавродин, 1945, с. 40).

Про єдину літературну мову, що склалася в княжому Києві і поширилася по всій Русі, писав відомий український палеограф С. Висоцький (1976), який наголошував на нівелюючому впливі київської мови та київської писемності на мову регіонів Русі. Саме цим пояснюється велика кількість лексичних, фонетичних, синтаксичних українізмів в мові Новгород, Володимиро-Суздальського князівства. На українізми в мові новгородців звернули увагу історики та лінгвісти ще у XIX ст. Зокрема М. Костомаров писав: «Коли я вперше почув новгородське наріччя, то прийняв співбесідника за малороса, який силився говорити по-великороськи» (Костомаров, 1872, с. 31).

Велику кількість паралелей між новгородським говором та мовою Південної Русі демонструють численні берестяні грамоти з розкопок в Новгороді (Янин, Залізник, 1986). Їх у монографії 2005 року аналізує академік П. Толочко (2005, с. 160–170). Це не тільки численна українська лексика (парубок, кожух, діжа, стрий, жито, сором, тин, гребля тощо), але й деякі особливості відмінювання слів (закінчення на -ові, -еві іменників чоловічого роду давального відмінку однини тощо) у мові новгородців XI–XIV ст. П. Толочко (2005, с.167) наводить фразу з Новгородського літопису, яка при передачі її українським алфавітом виглядає цілком по-українськи: «Князі всі за мене поручаться».

Показово, що після розпаду Київської Русі і втрати Києвом контролю над своїми колишніми провінціями кількість українців в мовах новгородців, суздальців, полочан суттєво зменшується. Однак, ще О. Шахматов (1916, с. 86) трактував фрикативне «г» у словах «бог», «господин», «государь», «богатый» у сучасній російській мові як релікти впливу Київської метрополії на мову Новгороду, Суздаля, Володимира в X–XIII ст.

Отже, серед консолідуючих давньоруську спільність факторів були як державно-політичні (єдині адміністративна система, правляча династія, церква, економіка, державна ідеологія тощо), так і етнічні (давньоукраїнська мовна та культурна специфіка, що накидалися київською метрополією населенню колонізованих провінцій).

Аналогічні процеси, але у значно більших масштабах, відбувалися в Російській імперії протягом останніх століть. Російська етномовна специфіка набула статусу державної і адміністративним шляхом поширювалася серед підкорених імперськими Москвою та Петербургом народів. Спираючись на неї, радянські партійні етнологи навіть проголосили народження окремого радянського народу. Однак, після розпаду СРСР з'ясувалося, що етнічна специфіка радянської людини суттєво не відрізняється від власне російської, часто в її провінційній формі.

Щось подібне маємо і з давньоруською народністю, яка, на думку її прибічників, консолідувалася навкруги київської метрополії внаслідок її політичного, адміністративного, духовного, культурного впливу. Як це відбувалося в імперіях усіх часів і народів, етномовна специфіка народу імперської метрополії (в нашому випадку Південної Русі) певною мірою набула державного статусу і адміністративно насаджувалася в підкорених провінціях.

Щоб запобігти непорозумінню, зазначимо, що державною (літературною) мовою Русі була не безпосередньо південноруська, а трансформована під її впливом староболгарська, отримана Руссю з Балкан разом з кириличним алфавітом та перекладом Святого Письма.

Нагадаємо — В. Мавродін стверджував, що київський діалект став основою давньоруської мови, якою спілкувалися мешканці давньоруських міст, а знаний російський археолог-медієвіст В. Седов саме міста вважав осередками давньоруської народності, яка розпалася саме через нищення давньоруських міст татарами (1999, с. 382). Отже, якщо давньоруська

едність X–XIII ст. (у даному випадку не важливо народність чи держава) і мала спільну етномовну специфіку, то вона була південноруською, тобто праукраїнською.

Процес етнічної консолідації Русі довкола давньоукраїнського Києва, розпочавшись десь у X ст., загальмувався в добу феодальної роздробленості і остаточно перервався з розпадом Київської Русі в XIII ст. Праукраїнська Південна Русь втратила контроль над лісовою північчю Східної Європи, де почали формуватися білоруський, псково-новгородський, російський етноси.

Щось подібне сталося з Російською імперією на радянському етапі розвитку. Етнічна консолідація імперії шляхом насадження в її національних провінціях російської мови та культури (русифікація) перервалася або суттєво загальмувалася з розпадом СРСР.

З огляду на сказане вище «древнерусская народность» В. Мавродіна за своєю етнічною суттю була давньоукраїнською. Не зважаючи на дещо ультрапатріотичне звучання запропонованого нового етноніму, останній, на нашу думку, більше відповідає історичним реаліям X–XIII ст., ніж його попередник в редакції В. Мавродіна.

Таким чином, не заперечуючи наявності етноконсолідаційних процесів навкруги київської метрополії у X–XIII ст., ми відкидаємо офіційну радянську версію цієї консолідації. ДРН не існувала ні в модифікації окремого східнослов'янського етносу «спільної колиски трьох братніх народів», ні, тим більше, у формі попередника «русской нации». Натомість навкруги київської метрополії формувалася давньоукраїнська народність. На її периферії і під її безпосереднім впливом на автохтонів підвладних Києву провінцій почали формуватися білоруси, псково-новгородці, росіяни. Це відбувалося за універсальними принципами, які зумовили формування під впливом римської метрополії романської групи народів (іспанців, португальців, французів, румунів); під впливом імперського Мадриду іспаномовних етносів Латинської Америки, під впливом англійської метрополії англословних американців, австралійців, новозеландців тощо.

Іншими словами, так само, як Рим романізував завойовані провінції, накидаючи їм власну культурно-лінгвістичну специфіку, праукраїнський княжий Київ поширював свою південноруську етномовну специфіку на контрольовані ним регіони та етнічні групи Східної Європи. Оскільки давньорусь-

ка народність консолідувалася внаслідок насадження київською метрополією в підвладних провінціях південноруської (давньоукраїнської) етномовної специфіки, то давньоруська народність за своїм етномовним змістом по суті була давньоукраїнською. На відміну від фундаторів та прихильників концепції існування ДРН, що вбачали в ній то окремий східнослов'янський етнос, то першу фазу розвитку великоросів, під давньоукраїнською народністю маємо на увазі не окремий етнос, а давньоруський етап розвитку українців, якому передувала племінна фаза україногенезу раннього середньовіччя.

Проблема існування давньоруської народності не є суто науковою. Вона безпосередньо впливає на рішення важливих політичних проблем не тільки України, але усєї Східної Європи. Без її розв'язання неможливо з'ясувати справжній час появи на історичній арені українського народу, без чого концепція української національної історії лишається незавершеною.

17

ПОХОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Національна історія будь-якого народу починається з народження її суб'єкта. Водночас, вона є стрижнем національної свідомості, на основі якої і формується модерна нація. Тож відсутність чітких уявлень про час, місце та обставини зародження суб'єкта української національної історії гальмує формування національної свідомості українців, що в свою чергу стримує процес формування сучасної української нації.

На жаль, на двадцятому році незалежності українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загальноновизнаної концепції походження українського народу.

У наш час три головні версії україногенезу змагаються між собою за прихильність громадян незалежної України: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини XIX ст. розвивають кілька поколінь українських істориків, мовознавців, етнологів. Головною перепоною на шляху затвердження правдивої версії походження українців, яка базувалася б не на аматорських фантазіях чи політичних спекуляціях, а на наукових аргументах, є її зайва політизація.

Пояснюється це тим, що проблема етногенезу східних слов'ян безпосередньо торкається гострого політичного питання легітимності приєднання українців та білорусів з їхніми етнічними землями до Російської імперії. Численні спроби легітимізувати загарбання українських та білоруських земель Росією призвели до політизації суто наукових проблем походження східнослов'янських народів.

У попередньому розділі докладно розглянуто офіційну радянську версію народження українців, росіян та білорусів у пізньому середньовіччі, згідно з якою державу Русь зі столицею у Києві була створена окремим східнослов'янським етносом — давньоруською народністю. Після монголо-татарської агресії нібито з її уламків постали три братні східнослов'янські народи, які від часу своєї появи тільки і мріяли про поновлен-

ТРИПІЛЬСЬКА ВЕРСІЯ УКРАЇНОГЕНЕЗУ

Не менш заполітизованою є романтико-фантастична трипільська версія походження українців, яка розквітла за роки незалежності в середовищі патріотично налаштованих аматорів. Незважаючи на повне неприйняття фахівцями цього псевдонаукового покруча та його неодноразову критику різними дослідниками, в тому числі і автором цих рядків (Залізняк 1997; 2004; 2008, с. 14–32), цей відверто фантастичний міф має досить широке коло прихильників серед свідомих українців.

Кількість літературних фантазій на цю тему не піддається обліку, утворюючи окремий псевдонауковий жанр україністики, що вже отримав назву «трипология». Одним із його наріжних каменів є непохитний автохтонізм трипологів. Схоже, вони й не підозрюють, що своїм корінням він сягає найгірших традицій радянської історіографії. На противагу космополітичним міграціоністам, відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів у СРСР мало патріотичний підтекст, який нерідко виливався у твердження на кшталт «наш радянський неандерталець найпрогресивніший у світі». Політизація радянської науки часом набувала анекдотичного характеру. Видатний український археолог М. Ю. Брайчевський (2002, с. 177) навіть цитату з виступу на сесії відділення історії та філософії АН УРСР, що відбулася в травні 1952 р. в Криму: «...Російський кїк-кобинець простягнув дружню руку китайському синантропу, і вони об'єдналися проти імперіалістичного неандертальця».

Квазіпатріотизм деяких трипологів часом сягає наведених прикладів радянського патріотизму часів пізнього сталінізму. Сучасні трипологи категорично заперечують давно очевидне для фахівців балкано-дунайське коріння трипільської культури. Цій непатріотичній, на їх думку, позиції запроданців-міграціоністів вони протиставляють школу патріотичних автохтоністів. Останні нібито не тільки не визнають загальновідомі балкано-дунайські генетичні зв'язки Трипілля, але й вважають Україну батьківщиною землеробства та скотарства, а Трипілля давньоукраїнською державою, матір'ю усіх цивілізацій. Не володіючи в належній мірі науковими джерелами з трипільської проблематики, трипологи для зміцнення

своїх позицій зараховують до автохтоністів таких авторитетів минулого як В. Хвойка, М. Грушевський, М. Біляшівський, В. Щербаківський, В. Даниленко, О. Кандиба-Ольжич, В. Петров та інші знані українські вчені. Однак доведеться розчарувати патріотичних трипілля знавців: згадані поважні дослідники не тільки не вважали трипільців українцями, а Трипілля автохтонним в Україні, але й бачили його витoki у Подунав'ї, на Балканах та в Малій Азії.

В. Хвойка (1913) на зорі української археології виводив від трипільців зовсім не українців, а взагалі слов'ян, чиї корені він опускав аж у палеоліт. Первісний центр землеробства він локалізував не в Україні, а між Карпатами і Балканами.

М. Грушевський бачив аналогії до щойно досліджених В. Хвойкою матеріалів далеко на півдні від України — серед «знахідок середньодунайських країв», у Фесалії і «в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійності (Трипілля. — Л. З.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок» (Грушевський, 1991, с. 45, 46).

М. Біляшівський вважав, що трипільська культура «проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока» (Беляшевский, 1899, с. 45). На тих же позиціях стояли фундатори російської археології В. Городцов та О. Спіцин: «Высокоразвитая культура киевских площадок — восточная, именно малоазийская» (Спицын, 1904, с. 14; Городцов, 1907, с. 149–155).

В. Щербаківський (1941, с. 39) писав: «Трипільці — це круглоголовці передньоазійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії».

В. Петров був учнем В. Щербаківського і слідом за ним вважав, що «трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменічного (баскоїдного) типу... Проф. В. Щербаківський мав цілковиту рацію, вказуючи на спорідненість між трипільцями і хетітами Малої Азії. Для хетитів властиве також скошене чоло, вигнутий вірлячий ніс, продовгасте, витягнене обличчя, як і для трипільців... За своїм антропологічним типом українці не є трипільці. Як в мовному відношенні український народ говорить однією з індоєвропейських мов, а не однією з пе-

редіндоевропейських, яфетичною абощо, так і антропологічно український народ не може бути ототожнений з народами, що справді є прямими нащадками неолітичної людності Європи» (Петров, 1992, с. 22, 24).

Або ж: «Теперішня українська людність не належить до неолітичного "арменоїдного" расового типу, репрезентованого в третьому тисячолітті до Різдва Христового на території України трипільською людністю, як і мова українська ґрунтовно відрізняється від яфетичних мов Кавказу та Малої Азії, не маючи з ними нічого спільного» (Петров 1992, с.109).

О. Кандиба-Ольжич також не вважав Трипілля автохтонним на українських землях: «Культура мальованої кераміки... була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу» (1937, с. 9).

В. Даниленко серед культур розписної кераміки Європи, до яких належить і Трипілля, виділяв лінію розвитку, яку «в силу очевидного родства с юго-западноанатолийской культурой, естественнее всего связывать с проникшей из Восточного Средиземноморья в Южную Европу ветвью архаичного семито-хамитского массива» (Даниленко, 1974, с. 142, 147).

Отже, розмови про знаних дослідників, які нібито масово притримувалися автохтоністських поглядів на походження Трипілля, слід віднести до розряду аматорських фантазій. Бачимо, що сам М. Грушевський стояв біля витоків непатріотичної міграційної версії походження трипільців з Подунав'я, Балкан, Малої Азії, а В. Даниленко долучився до «прасемітизації» балкано-дунайського неоліту (а, отже, і Трипілля), бо виводив культури розписної кераміки Європи зі Східного Середземномор'я.

Що ж до мрії трипільологів проголосити Україну батьківщиною землеробства, то і на цій ниві їх також чекає розчарування. Адже найдавніші сліди землеробства у вигляді відбитків зерен на черепках неолітичного посуду у нас датуються близько 7,5 тис. р. т., у Східній Греції — більше 9 тис. р. т., а на пам'ятках натуфійської культури Східного Середземномор'я — понад 11 тис. р. т. Більше того, дикі пращури найдавніших культивованих рослин (пшениця, ячмінь, бобові), які вирощувала неолітична людність Європи (трипільці в тому числі), та перших domestikованих тварин (вівця, коза) відомі лише на Близькому Сході і абсолютно відсутні на території України. Вони потрапили до нас уже в одомашненій формі з пам'яток неоліту Подунав'я десь на початку VI тис. до н. е.

Як відомо, культура Кукутені-Трипілля сформувалася близько 7 тис. р. т. на території Румунії, звідки її носії просунулися на Правобережну Україну. Отже, прибічникам трипільської версії походження українців доведеться визнати, поперше, що ми родом з Румунії і не є корінним етносом в Україні, а по-друге, що українці — найстарший народ у світі, і наша історія нараховує 7000 років. Останнє повністю суперечить усім відомим науковим фактам. До того ж, постає питання, чому трипільці власне були українцями, а не стародавніми румунами, як це стверджують румунські ультрапатріоти? Адже

Мал. 115. Розселення пращурів індоіранців та балто-слов'ян на території України у III–II тис. до н. е.

культура Прекукутені Румунії, східною гілкою якої було молодше від неї Трипілля, продовжила свій розвиток на теренах Румунії паралельно з останнім. Причому Трипілля України існувало під впливом нових хвиль кукутенських мігрантів із Молдови.

Неможливість виведення українського народу безпосередньо з Трипілля пояснюється, перш за все, неодноразовою зміною населення на теренах Правобережної України у післятрипільський час. Уперше культурно-історичний процес на території поширення трипільської культури перервався в добу бронзи в III–II тис. до н. е. У цей час Правобережну Укра-

їну з півночі заповнили войовничі племена культур шнурової кераміки, а з півдня — скотарі ямної культури (Мал. 115). Рештки трипільського населення, схоже, були поглинуті в ході експансії згаданих індоєвропейських народів.

Після тривалого перебування в статусі «молодшого брата» нам кортить бути найстаршим з народів світу, якому усі вони завдячують світлом цивілізації. Відомий археолог і поет Борис Мозолевський, незадовго до смерті висловився відносно трипільської версії походження українців: «Чого ми такі нерозумні, що хочемо бути старшими за всіх. Адже чим старший, тим ближчий до могили». Народи, як і люди, не живуть вічно. Це добре відомо археологам, що досліджують рештки культур десятків народів, які мешкали на території нашої країни до появи тут українців. Де ті киммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці? Вони пройшли свій життєвий цикл від народження через пасіонарний розквіт (за Л. Гумільовим), зістарилися і поступилися місцем молодшим етносам. Тільки степові могили нагадують про їх існування в минулому. То чи варто всіма правдами і неправдами записувати українців до числа дряхліючих народів-пенсіонерів?

Однак, було б невірною абсолютно заперечувати роль трипільців в процесі україногенезу. Як і інші стародавні народи України (скіфи, сармати, фракійці, балти, численні тюркські етноси тощо), трипільці не були українцями, але певною мірою були нашими пращурами. На нашу думку, деякі елементи традиційної культури, що мають близькосхідне походження, потрапили в український етнокультурний комплекс як спадщина трипільців. До них, зокрема, належать релікти культів священного бика, небесного змія тощо в українському фольклорі. Ці ж витoki має архаїчна лексика близькосхідного походження в індоєвропейських мовах, у тому числі в українській. Ймовірно, деякі елементи землеробської етнокультури українців (наприклад, глинобитна хата) так само успадковані від найдавніших балканських землеробів.

Елементи культури не тільки трипільців, але й багатьох інших стародавніх народів, що мешкали на території України, стали органічними складовими неповторного українського етнокультурного комплексу, який, на нашу думку, склався у ранньому середньовіччі. Саме у цей час формувалася етнокультура більшості великих народів середньої смуги Європи: французів, англійців, німців, сербів, хорватів, чехів, словаків, поляків та ін.

Отже, українці не кращі, але й не гірші за інші народи Європи. Наш етногенез — це об'єктивний процес, зумовлений універсальними законами етнотворення континенту. Оцінювати ж концепції походження українців, чи будь-якого іншого народу, з точки зору патріотизму, романтичних sentimentів чи політичної доцільності безглуздо, непродуктивно, а часом і небезпечно. Яскраві приклади такого підходу знаходимо в побудовах сучасних трипологів-міфотворців.

Останніми роками апологетом антинаукової фантастики на трипільську тему став народний академік Ю. Шилов, який виклав її суть в своїх численних брошурах («Победа», 2000 р.; «Праслов'янська Аратта», 2003 р.; «Чого ми варті», 2006 р. та ін.). Якщо російським ультрапатріотам миліша архангельська версія походження легендарних аріїв Індії та Ірану, то Ю. Шилов сміливо виводить усе прогресивне людство — індоєвропейські народи з усіма відомими світовими цивілізаціями Старого і Нового світів — з рідної трипільської культури. Така географічна диференціація зазначених реконструкцій минулого свідчить не так про принципову боротьбу наукових концепцій, як про вагому політичну складову в етнологічних побудовах. Та Ю. Шилов не тільки не приховує, а навпаки постійно декларує у своїх текстах свою політичну орієнтацію та відверті месіанські амбіції.

Після двох років плідної праці в *Російском общенародном движении*, що бореться з «колоніальною експансією Запада... за об'єднання братьєв-славян в єдине економічне пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР» (Шилов, 2000, с. 52, 56, 58), він повернувся з Москви до Києва, де активно пропагує свою політизовану казку про найдавнішу у світі трипільську державу Аратту. «Включивши екстрасенсоріку і ясновидіння», Ю. Шилов (2003, с. 3) дійшов висновку, що Трипілля-Аратта було не тільки матір'ю усіх стародавніх цивілізацій (Шумер, Єгипет, Китай тощо), але ще й колискою трьох братніх народів — українців, росіян та білорусів. Після її розпаду (звичайно ж зі злої волі сусідів — підступних євреїв, греків, латинян) частина трипільців пішла в болота Полісся і започаткувала білорусів. Домосіди лишилися в Україні і стали пращурами українців. Росіяни ж, за Ю. Шиловим, є нащадками найактивнішої частини трипільців, які нібито сіли на кораблі крито-мікенського типу і подалися до Малої Азії, де заснували легендарну Трою (Шилов, 2000, с. 59–62).

Після спалення Трої греками її захисники трипільці-росіяни втекли до Італії. Пропливаючи повз Грецію, вони побачили там чорнявих людей, яких назвали «граками» (Шилов, 2003, с. 40). На думку Ю. Шилова, саме так виник етнонім греки, а легендарний герой Одисей, виявляється, звався так, бо був родом з Одеси! Отакої!

На Апеннінському півострові присутність росіян фіксує етнонім «етруски», що, за Ю. Шиловим, значить «это русские». Хитрі латиняни, будуючи Римську імперію, вигнали бідних етрусків, і ті попливали світ за очі до холодної Скандинавії, де прославилися під іменем норманів-вікінгів. Пізніше ці літописні вікінги-варяги нарешті повернулися на свою колишню трипільську батьківщину у Подніпров'я, де започаткували державу Русь. Але й тут довго не всиділи, і після татарського погрому Києва варяги-великороси помандрували на Верхню Волгу будувати Російську імперію. Тож остання, за Ю. Шиловим, є «прямой наследницей древнейшего государства Аратты, и следовательно хранительницей этнокультурного корня индоевропейских народов и земной цивилизации вообще. С крушением Российской империи начался смертоносный процесс», який загрожує усьому людству, і зупинити його можна лише об'єднанням Росії, Білорусії та України (Шилов, 2000, с. 75, 92, 105). «Братсьєв-славян» знову закликають гуртуватися навкруг Москви, як запоруки збереження індоєвропейської цивілізації, єдиної надії «на построение коммунизма грядущего» проти натиску ненависних Заходу та Сіону.

Не коментуючи абсурдні та бездоказові марення «Спасителя людства» Ю. Шилова (як він сам себе називає), звернемо увагу лише на їх відвертий неоімперський характер. Виявляється, трипільська археологічна культура — це все та ж пріснопам'ятна «колиска» трьох братніх народів, що розпалася зі злої волі сусідів. Однак трипільській колісці східних слов'ян не 1000 років, як давньоруській, а 7000 років, що, звичайно, зобов'язує до чергового «єдинення», зрозуміло з ким, під ким і проти кого.

Ось так ультрапатріотична трипільська версія походження українців, яка нібито повинна піднести Україну і українство в очах сусідів, трансформувалася в черговий банальний міф, що знову тягне нас в старе імперське стійло «єдиної і неділимої».

Ця шовіністична маячня зібрала під свої прапори значну частину свідомого українства від мрійливих романтиків

до деяких знаних політиків і народних депутатів. Народний академік, як відомий щуролов середньовічної казки, награв у на сопілочки солодкі трипільські мелодії, завів багатьох українців-романтиків в драговину нового імперського псевдоісторичного міфу, що кличе українців до чергового єднання зі східними сусідами для подальшого протистояння цивілізованій Європі.

Дивує не політична гнучкість «православного академіка оригінальних ідей», а діалектична терпимість деяких українських патріотів, у тому числі і кількох нардепів, які морально та матеріально підтримують цю одіозну фігуру, що за українські гроші не тільки дискредитує українську науку, але й наполегливо бореться проти незалежності України.

Можна почути, що трипільський міф піднесе престиж Української держави в очах сусідів і згуртує українців, як свого часу популяризований Голлівудом ковбойський історичний міф консолідував американську націю. Історичний міф у європейському розумінні — це реальний, правдивий сюжет чи явище національної історії конкретного народу, популяризований (як кажуть «розкручений») талановитими митцями серед громадян якоїсь країни. Прикладом позитивного впливу історичного міфу на консолідацію нації може служити не тільки ковбойський жанр в кіномистецтві США, а й романтизоване Т. Шевченком українське козацтво. Саме навкруги цього «розкрученого» класиками української літератури, але реального явища української історії розпочалася в XIX ст. консолідація модерної української нації. Існує навіть парадоксальна думка, що оспіване генієм Кобзаря та іншими талановитими українськими митцями та істориками козацтво затьмарило іншу важливу епоху нашої історії — княжу Русь, тим самим полегшивши «прихватизацію» княжого Києва сусідами.

На відміну від позитивного впливу історичних міфів на націогенез, маємо численні приклади зворотного ефекту, коли всіма неправдами та брутальним насиллям над історичною реальністю намагаються звеличити свою країну за допомогою псевдоісторичної міфології, яка не має відношення до реальної історії цієї країни. Адольф Гітлер спробував причепити до німецької історії яскравий арійський сюжет, який дійсно мав місце в далекому минулому Індії, але не мав ніякого відношення до Німеччини. Що з цього вийшло — добре відомо. Дискредитованою виявилася не тільки німецька наука, але й уся Німеччина і навіть ні в чому не винні давньоіндій-

ські арії, до проблеми яких вчені сучасної Європи і досі не наважуються наблизитися.

Інший приклад. Ультрапатріотичні румуни починають свою історію також від культури Кукутені-Трипілля або від заснування Рима, стверджуючи, що не румунська мова походить від латини, а навпаки. Чи підвищила ця абсурдна фантазія румунську націю над сусідами? Питання риторичне.

Врахуймо помилки сусідів і не смішімо їх сутужними спробами притягти Трипілля за вуха до етнічної історії українців. Адже розумні люди вчать на помилках сусідів, а нерозумні намагаються наступити на всі можливі граблі особисто. Патріотизм українського вченого полягає у максимальному наближенні до історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть із найкращих патріотичних міркувань, як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Рано чи пізно, історична неправда стає очевидною, що боляче б'є по престижу країни. Тому трипільсько-український міф не піднесе Україну, як сподіваються його прихильники, а навпаки «опустить» її в очах сусідів, дискредитувавши нашу науку і зробивши країну посміховиськом в очах цивілізованої Європи.

Від українських науковців можна почути, що дискутувати з прибічниками міфологічних фантазій типу священної Аратти Ю. Шилова немає сенсу, бо вони не мають відношення до науки. Однак ігнорувати цю проблему української науки теж небезпечно. Не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої» преси, але й підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь.

Замішана на постколоніальному комплексі меншовартості, щирому патріотизмі, аматорстві та зрозумілій недовірі до офіційної науки трипільська версія україногенезу являє собою типовий приклад псевдонаукової міфотворчості. Користь від неї Україні сумнівна, а шкода очевидна. Вона не тільки не наближає нас до істини, а навпаки зводить на далекі від історичних реальностей манівці. Крім того, що в наш непростий для України час дезорієнтується і вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі. Сповідуючи і декларуючи ці абсурдні фантазії, ми робимо себе посміховиськом в очах цивілізованої Європи.

Ми змушені констатувати, що за роки незалежності надзвичайно важлива для формування історичної свідомості українців проблема україногенезу виявилася затиснутою між Сциллою та Харибдою двох імперських псевдоконцепцій походження українців — трипільською Араттою та давньоруською народністю. Ці дві модифікації імперського міфу про колыску трьох братніх народів викривляють реальну історичну картину з очевидною метою створення ідеологічного підґрунтя для реанімації імперії. Особливо прикро те, що в утвердженні у свідомості української громадськості чергового неоімперського міфу беруть активну участь і деякі відомі політики.

У тривалій боротьбі з імперськими фальсифікаціями історії східних слов'ян народилася ранньосередньовічна версія походження українців. Над нею працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, антропологів — М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич, М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Єфименко (1990), В. Петров (1992), М. Браїчевський (1995; 2000), М. Чубатий (1963), Я. Дашкевич (1993), Я. Ісаєвич (1991; 1995), В. Баран (1998 а, б), Л. Залізняк (1994–2008), С. Сеґеда (2001) та ін. Концепція спирається на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, В. Русанівського, Г. Півторака (1993), В. Німчука, О. Тараненка та ін. (Історія української мови, 1996). Позиція цих дослідників базується на розгалуженій системі фактів та аргументів, створених кількома поколіннями вчених протягом останніх півтори сотні років. Їх потужна аргументація не була зруйнована навіть зусиллями кількох генерацій великодержавних істориків, радянських ідеологів та борців з українським націоналізмом з ВЧК, НКВС та КДБ.

Перш ніж говорити про історичні витоки українського народу, слід визначити, що мається на увазі під поняттям народ і як етнологи визначають вік конкретних етносів.

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ

Переважна більшість дослідників вважає, що народ, або етнос — це людська спільнота, яка склалася історично і відрізняється від подібних спільнот самосвідомістю, власною історією, окремою етнічною територією (батьківщиною), своє-

рідною мовою, культурою, характером. Сучасний розвиток етнології та суміжних дисциплін дозволяє суттєво наблизитись до розуміння складного процесу зародження і формування українського етносу та його сусідів. Етногенез українців підкорювався загальноєвропейським історичним закономірностям і протікав у тих же хронологічних рамках, що й процес формування інших великих етносів помірної смуги Європи. А це дає підстави екстраполювати добре вивчені закономірності етногенезу поляків, чехів, сербів, німців, англійців, французів на україногенез, корегуючи його з урахуванням універсальних загальноєвропейських історичних законів.

При вирішенні питань етногенезу сучасна етнологія спирається на декілька універсальних принципів:

1. Підхід до етносів як етнокультурних організмів, що в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів. Методологічним підґрунтям такого підходу є напрацювання класиків європейської історичної науки Освальда Шпенглера (1993), Арнольда Тойнбі (1995) та їх послідовника Льва Гумільова (1993), які розглядали відомі соціальні феномени (культура, цивілізація, етнос) як соціальні організми, що у своєму розвитку проходять певний життєвий шлях.

2. Вік етносу визначається ретроспективно, шляхом визначення за допомогою даних різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнографія, антропологія тощо) початкової точки безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу. Аналогічну методику у 1982 р. застосував П. Толочко під час визначення віку м. Києва на основі встановлення тривалості безперервної життєдіяльності міста з раннього середньовіччя.

3. Переважна більшість європейських народів, що мешкають в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилася в ранньому середньовіччі у V–VII ст. (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки, українці та ін.).

4. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився в IX–X ст. їх консолідацією у власних державах (Англійській, Французькій, Чеській, Сербській, Польській, Руській), вплив яких нерідко поширювався на етнічні території сусідніх народів, формуючи середньовічні імперії (Англійська, Іспанська, Французька, Польська, Київська Русь).

Специфічну етнокультуру кожного народу визначає комплекс, ансамбль різноманітних ознак, а не окремі його елементи. Останні, як правило, не є оригінальними, властивими тільки одному якомусь етносу. Більшість таких елементів може входити до окремих культурних комплексів різних народів. Але кожному народу властива своєрідна і неповторна комбінація цих культурних ознак.

Етнос народжується, коли формується кістяк його етнічного комплексу, а не окремі його елементи. Цей етнологічний нюанс дуже важливий для вирішення проблеми походження того чи іншого народу. Поява таких екзотичних концепцій етногенезу українців як трипільсько-арійська пояснюється його ігноруванням. Дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент українського національного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів Анатолії тощо), поспіхом проголошує згадані народи українцями.

Серед найпоширеніших помилок при визначенні часу народження українського етносу, як і будь якого іншого, є невміння розмежувати конкретний етнічний організм з його пращурами. Усякий етнос є генетичним спадкоємцем багатьох інших народів-попередників. Так, пращурами українців у різній мірі були численні народи минулого (трипільці, праарійці, кіммерійці, скіфи, сармати, зарубинецькі племена та багато інших). Від них український етнос успадкував певні культурні надбання. Однак, принципово невірно плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих пращурів (наприклад, трипільців чи арійців). Незважаючи на певний спадок останніх в культурі українців, як і багатьох інших народів, згадані народи далекого минулого були окремими етнічними організмами з власною неповторною і окремою від українців історією та етнокультурою. Між ними і українським етносом відсутня безперервна тяглість етноісторичного розвитку, що не дає підстави вважати ці спільноти єдиним етнічним цілим.

Культурно-історична безперервність розвитку конкретно-го етносу — визначальний показник його віку і часу зародження: сучасна етнологія визначає час появи якогось народу на історичній арені ретроспективним шляхом, прослідковуючи тяглість його етнокультурного розвитку з глибини віків.

Зазначимо, що згадані етновизначальні риси матеріальної та духовної культури певного народу протягом його існуван-

ня суттєво, іноді до невпізнанності, змінюються. Однак, завдяки тяглоті розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами становлення культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя. Отже, головним, етновизначальним елементом для кожного етносу є навіть не якийсь постійний набір ознак, а безперервність його етнокультурного розвитку.

Яскравим прикладом практичного використання цієї універсальної методики визначення віку конкретного культурно-історичного явища є встановлення археологами віку міст. Покажемо, яким чином працює ця методика, на прикладі Києва. Історія міста починається не з появи перших людей на його території, а з поселення, безперервний розвиток якого призвів до постання даного міста. Так, стоянка мисливців на мамонтів на Кирилівських висотах у Києві була залишена 15 тис. р. т. Однак історію Києва як міста починають з ранньослов'янського поселення культури Корчак, яке виникло близько 1500 р. т. на Старокиївській горі. Маленьке землеробсько-ремісничє селище поступово переросло у велике місто, столицю могутньої держави Русь.

Згідно з цією методикою часом народження якогось народу так само можна вважати період, від якого простежується неперервний і поступовий розвиток його головних етновизначальних ознак. До речі, безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних територіях Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини простежується вченими саме від празько-корчацької людності V–VII ст., яка, на думку П. Толочка, і започаткувала Київ 1500 р. т. Отже, щоб встановити час народження українського народу, слід визначити його найсуттєвіші ознаки і за допомогою методів різних наук прослідкувати, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, темпераменту, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання тощо.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Зародженню великих етносів середньої смуги Європи (в тому числі й українського) у ранньому середньовіччі передувала глобальна перебудова етнополітичної карти Європи, пов'язана з так званим Великим переселенням народів та падінням

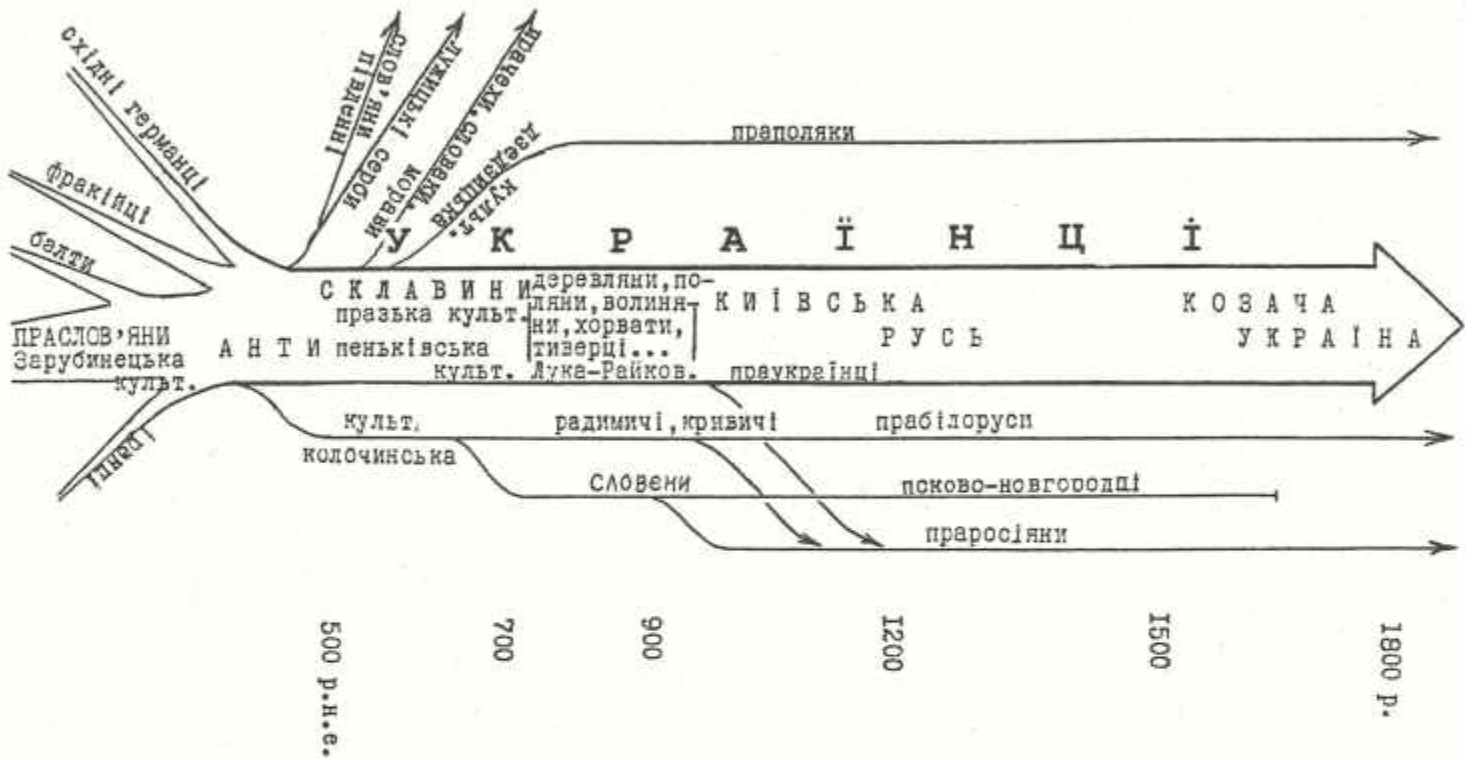
Римської імперії. Історичний процес був перерваний і на території України, спочатку навалою готів, а потім гунів. Лише з кінця V ст. ситуація стабілізувалася, і вже до нашого часу включно в Північно-Західній Україні не було суттєвих змін населення. Отже, на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського (Мал. 116), що і дало підстави багатьом історикам, зокрема М. Грушевському, простежувати історичні корені українського народу з середини I тис. н. е.

Витоки українського народу та початок його історії тісно пов'язані з проблемою походження слов'янства. Показово, що прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій і займає Північно-Західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина).

Оскільки українці належать до слов'ян, то очевидно, що з'явилися вони не раніше появи на ній слов'янства взагалі. Сучасна наука дозволяє говорити про існування праслов'янських племен, починаючи з рубежу нашої ери (зарубинецька культура), а про справжніх слов'ян лише з V ст. (культури Прага-Корчак, Пеньківка). Отже, є всі наукові підстави стверджувати, що праукраїнці з'явилися на історичній арені не раніше появи слов'янства у середині I тис. н. е.

Як показано у попередньому розділі, першими достовірно слов'янськими археологічними спільнотами були культури Прага-Корчак та Пеньківка — історичні склавини та анти території України. Вже згадувалося про прямі паралелі слов'янській топонімії та гідронімії Балкан, Подунав'я, Центральної та Східної Європи в назвах річок та місцевостей Північно-Західної України. Це переконливо свідчить, що саме звідси відбувалося розселення пращурів сучасних слов'янських народів. Носії празької та пеньківської культур території України (склавини та анти), які пішли в Подунав'я та на Балкани, започаткували південних та західних слов'ян, а ті, що лишилися між Дніпром та Карпатами, стали пращурами українців (Мал. 107).

Різні дослідники неодноразово підкреслювали великий ступінь спорідненості сербської та лужицької мов з українською. До української лексики у сербській мові належать такі слова, як вабити, важити, вилиця, газда, ватра, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисний, крок, лагодити, лаяти, людство, люлька, муляти, напад, паша, гуня, плахта, послуга, праля, сукня, шкодити та багато

Мал. 116.
Схема етногенезу українців та їхніх слов'янських сусідів

інших (Стрижак, 1993, с. 258). Така подібність лужицької мови до української вражає, особливо зважаючи на відсутність контактів між ними протягом останніх півтори тисячі років.

Усе це можна пояснити, лише припустивши, що слов'янська спільність на землях між Прип'яттю та Карпатами на момент розпаду в V–VII ст. розмовляла мовою, багато в чому схожою до української. Інакше кажучи, українська мова зберегла багато архаїчних, загальнослов'янських елементів, частина яких навіть стали визначальними для неї. З огляду на те, що територія слов'янської прабатьківщини значною мірою збігається з найдавнішим ядром українських етнічних земель, постає питання, чи не можна уявити слов'яногенез, як відгалуження окремих слов'янських праєтносів від праукраїнського етнічного дерева, яке з першої половини I тис. н. е. розвивалося між Прип'яттю та Карпатами? (Залізняк, 1994, с. 130). Безперервність етногенетичного розвитку на згаданих українських територіях протягом останніх півтори тисячі років дає підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають середини I тис. н. е.

Безперервність етнокультурного розвитку у Північно-Західній Україні в другій половині I тис. н. е. стосується, перш за все, склавинів (празько-корчацька культура) та їх прямих нащадків (лука-райковецька культура). Як зазначалося, 602 р. авари розгромили антів, які були союзниками ромеїв. Частина антського населення перейшла Дунай і осіла у Візантії. Ті ж хто лишився злилися зі спорідненими північними сусідами склавинами і, таким чином, взяли участь в україногенезі.

Нагадаємо, що М. Грушевський вважав пращурами українців саме антів (Грушевський, 1898, с. 11). Етнонім *анти* розглядався як своєрідний попередник етноніму українці. Іранське слово «ант» перекладається як «кінець, край», тобто народ анти — пограничні жителі, ті, хто живе у (на) краю, українці (Филин 1962, с. 263).

Однак археологічні дані свідчать на користь провідної ролі в україногенезі не антів, а їхніх північних сусідів склавинів. Після 602 р. анти не згадуються в письмових джерелах жодного разу, тоді як про склавинів пишуть всі європейські та східні автори, що торкаються населення України VII–IX ст. У VIII ст. на підґрунті празької культури склавинів Північно-Західної України постала лука-райковецька культура. Її поселення VIII–IX ст. відомі від Київщини на Сході до Словаччини на заході. Їх залишили безпосередні пращури українців —

літописні племена деревлян, волинян, білих хорватів, полян, уличів, тиверців. Саме на їх основі наприкінці IX ст. постала перша праукраїнська держава Київська Русь.

Коротко підсумуємо сказане. Велике переселення народів у IV–V ст. призвело до падіння Римської імперії та докорінних змін на етнополітичній карті Європи, в тому числі й українських теренах. У кінці V ст. на Волині та в Прикарпатті постає перша достовірно слов'янська етнічна спільнота, відома археологам під назвою празької культури, а візантійським хроністам — склавинів (Мал. 107). У VI ст. празька людність з Волині просувається на захід на Верхню Віслу, де дає початок племені вісян, які пізніше стали складовою польського народу. З Волині та Прикарпаття долинами Дністра та Пруту склавини рушили у Подунав'я та на Балкани, взявши участь у формуванні південного слов'янства. Піднімаючись до верхів'їв Дунаю, вони дійшли до його витоків і заселили басейн Лаби. Так почалась історія лужицьких сербів. Пращурами словаків, моравів, чехів також було празьке населення, яке у VI–VII ст. прийшло у Центральну Європу з українського Прикарпаття через перевали Карпат (Мал. 107).

Південніше склавинів у лісостепах між Прутом та Дінцем у V–VI ст. мешкали слов'янські племена антів (пеньківська культура). Північна їх частина змішалася зі склавинами, західна пішла на Балкани, а східна просунулась на північ в балтське середовище, на Десну та Верхній Дніпро. В V–VI ст. тут постала балто-слов'янська колочинська спільнота. У VIII ст. під впливом нових переселенців з Київського Подніпров'я та Волині вона трансформувалася в людність літописних племен радимичів та кривичів, які пізніше взяли участь у формуванні російського етносу.

Таким чином, археологічні матеріали переконливо свідчать про безперервність культурно-історичного розвитку слов'ян на землях Північно-Західної України від склавинів Волині V ст. до Київської Русі. Зараз маємо всі наукові підстави стверджувати, що цей відтинок слов'яногенезу є першим, додержавним, або племенним етапом формування українського етносу. Тяглість етноісторичного розвитку на українських етнічних теренах між Середнім Дніпром і Карпатами від склавинів Волині V ст. через лука-райковецьку культуру до південних русичів IX–XIV ст. і далі до козацької України дає підстави опускати коріння українського етносу до кінця V ст. н. е. (Мал. 116).

Отже, так звані ранні слов'яни V–IX ст. (корчацька, пенківська, лука-райковецька археологічні культури території України) насправді були праукраїцями. Ранні слов'яни — це абстрактне, штучне і далеке від історичної реальності поняття. Іншими словами, такого народу ніколи не було, як не існувало іранського, германського чи романського етносу взагалі, а існували окремі конкретні народи цих мовних груп. Усе це лінгвістичні класифікаційні терміни, що лише позначають групи мовноспоріднених народів.

Розселення слов'ян у V–VI ст. зі своєї прабатьківщини, обмеженої на сході Середнім Дніпром, на заході Карпатами, на півночі Прип'яттю, а на півдні середніми течіями Дністра та Бугу призвело до розпаду єдиної слов'янської прамови.

Важливо зазначити, що на момент початку розселення слов'янства воно вже не було етнічним монолітом з єдиною культурою і мовою, а очевидно складалося з окремих етнографічних та діалектних груп. Археологічно вони фіксуються наявністю у слов'янському масиві споріднених, але окремих культур — спочатку празької та пенківської, дещо пізніше дзедзицької та ін. (Мал. 107, 116). Про неоднорідність слов'янства ще до розселення свідчать візантійські хроніки, які розрізняли серед слов'ян венедів, антів та склавинів.

Лінгвісти також вважають, що слов'янська прामова до її розпаду внаслідок згаданого розселення слов'ян у VI–VII ст. складалася з окремих діалектів (Смаль-Стоцький, 1996, с. 109; Півторак, 1996, с. 272–274). Розійшовшись у різних напрямках, ці діалектні групи започаткували окремі слов'янські народи з власними мовами. Отже, останні розвилися з діалектів слов'янської прамови V–VI ст. у специфічному етнокультурному оточенні нової батьківщини окремих гілок слов'янства. Саме в цей час почала формуватися і українська мова (Шевельов, 1996, с. 205; Тараненко, 1996, с. 284; Німчук, 1996), що є надійним показником початку україногенезу.

Таким чином, сучасний стан науки дозволяє бачити потоки окремих слов'янських мов у діалектних особливостях слов'янської прамови склавинів та антів території України V–VI ст. Їхнє розселення у всіх напрямках у V–VIII ст. призвело до зародження окремих слов'янських народів з власними мовами. Тому, коли в IX ст. стародавній Київ почав об'єднувати в єдину державу Русь навколишні землі, на них проживали споріднені, але вже різноетнічні східнослов'янські племена. Не випадково літописець Нестор писав про них:

«Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, заповіти, кожне — свій норв». Розмовляли вони на споріднених східнослов'янських діалектах. Єдиної ж давньоруської, або східнослов'янської мови на той час вже не було, бо вона розпалася раніше (Півторак, 1993).

Сучасне мовознавство також не підтверджує існування в минулому спільної для усіх східних слов'ян давньоруської мови (Тараненко, 1996, с. 280–286). На думку більшості мовознавців, з XI ст. мову Південної Русі можна вважати праукраїнською (Півторак, 1996, с. 276–278). Офіційні історики Москви та Петербурга, спираючись на сумнівний аргумент існування єдиної руської мови княжої Русі, насаджували великодержавну концепцію єдиного давньоруського народу, у факті існування якого в наш час сумнівається переважна більшість неупереджених фахових істориків.

Отже, дані лінгвістики підтверджують висновки археологів про початок формування окремих слов'янських народів внаслідок розселення слов'янства у VI–VIII ст. з Північно-Західної України (Мал. 107). Таким чином, слов'яногенез виглядає як відгалуження окремих слов'янських етносів від праукраїнського етнокультурного дерева, що з кінця V ст. розвивалося між Середнім Дніпром, Східними Карпатами та Прип'яттю (Мал. 116).

УКРАЇНОГЕНЕЗ ЯК ЛОКАЛЬНИЙ ПРОЯВ УНІВЕРСАЛЬНИХ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Сучасний стан етнологічних джерел дозволяє узгодити етногенез українців із згадуваними універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи, фундаментом якої, як відомо, була Римська імперія. Європа успадкувала державну релігію Риму — християнство, римське право, греко-римську інтелектуальну спадщину, культуру, мову. Латина стала мовою церкви, науки та дипломатії західноєвропейської цивілізації. Дезінтеграція Римської імперії була настільки значущою подією для Європи та прилеглих до неї територій Азії та Африки, що саме з неї починають нову історичну епоху — середньовіччя.

Розпад будь-якої імперії супроводжують війни, які метрополія веде з колишніми колоніями та сусідніми державами. Не випадково падіння Риму збіглося з великими пертурбаціями

на континенті, відомими під назвою Великого переселення народів. Поступово ситуація стабілізувалася, тому безперервність розвитку європейських етносів у зоні культурно-історичного впливу Риму простежується саме з доби відносної стабілізації у ранньому середньовіччі. З цієї причини саме тоді — у V–VII ст. — зародилися великі етноси Європи.

У Східній Європі впливи греко-римської цивілізації поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я, і найпотужнішими ці впливи були в межах України. Природно, що етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів регіони Східної Європи і за темпами наближався до історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, які розвивалися під безпосереднім впливом античної цивілізації.

Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є праязська та пенківська культури V–VII ст., які трансформувалися в праякранські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (лукарайковоцька культура VIII–IX ст.). Лукарайковоцька культура була безпосереднім генетичним підґрунтям культури Південної Русі. Її людність складалася з 7 споріднених праякранських літописних племен, що стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський народ Південної Русі. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X–XIII ст. здійснювала потужну експансію в безмежні лісові простори півночі Східної Європи (Залізник, 1995; 1996; 1997; 1999; 2004; 2008). Унаслідок колонізації праякранським Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-балто-руські (росіяни) етноси (Чубатий, 1964; Залізник, 1995; 1996; 1997, 2011).

Отже, як стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так і княжий праякранський Київ русифікував (похідне від «Русь», а не «Росія») лісову північ Східної Європи. Згідно з універсальними законами етнічного розвитку на варварській периферії Римської імперії постав спектр похідних від латинян молодих романських етносів (іспанці, пор-

тутальці, французи, румуни). Відповідно, внаслідок колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, росіян.

Як власна етнічна історія романських народів почалася після розпаду Римської держави, так і молоді руські етноси виходять на історичну арену в процесі розпаду Київської Русі. Не випадково видатний російський історик В. Ключевський писав: «Великоросс вышел на арену истории лишь с князем Андреем». Мався на увазі Андрій Боголюбський, що княжив на Суздальщині у другій половині XII ст. З позицій етнічної історії доба феодальної роздробленості (XII—початок XII ст.), фактично, є періодом боротьби молодих білоруського, псково-новгородського, російського субетносів за політичну незалежність від праукраїнського імперського Києва. В нестримному бажанні до незалежності молоді руські етноси утворювали антикиївські військові коаліції і 1169 та 1203 р. навіть брали штурмом та руйнували столицю імперії. Врешті-решт вони звільнилися від опіки імперської метрополії і Київська Русь як держава фактично розпалася ще до приходу татар (Чубатий, 1964).

Український етнос втратив створену ним імперію, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях. У XVII ст. український народ здійснює нову спробу створити власну державу під проводом Богдана Хмельницького. Третя та четверта спроби державного будівництва українцями припадають відповідно на 1917–1920 рр. та сучасність.

Наведена схема історичного буття українського етносу відповідає універсальним нормам етнічної історії великих етносів Європи. Тяглість історичного розвитку на етнічних землях українців у Північно-Західній Україні простежується з раннього середньовіччя, тобто протягом близько 1500 років (Мал. 116). Отже, український етнос, як і французький, англійський, чеський, сербський, польський, зародився у післяримський час. Більшість народів Західної та Центральної Європи творять свої держави у IX–X ст., коли й на українських землях виникає держава Русь. Тому невизнання Київської Русі державою українців на давньоруському етапі історичного розвитку суперечить законам етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже аналогічні і синхронні їй держави, що виникли в той же час на землях французів, німців, англійців,

чехів, поляків, сербів, хорватів беззаперечно визнаються світовою наукою першими державами відповідних етносів. Іншими словами, за канонами сучасної етнології Київська Русь X–XIII ст. була настільки ж українською, наскільки тогочасні Англійське і Польське королівства та Празьке князівство були відповідно англійською, польською та чеською державами.

Етногенез білорусів, псково-новгородців та росіян також узгоджується з універсальними законами етнотворення. Як латиняни в процесі колонізації периферії своєї імперії породили романські етноси, іспанці — іспаномовні етноси Південної Америки, англійці — англословні етноси Північної Америки та Австралії, так і давньоукраїнці Русі (власне, мешканці Київського Подніпров'я) в процесі колонізації лісової півночі Східної Європи породили згадані молоді руські етноси. Якщо користуватися родинною термінологією, то білоруси і росіяни не брати, а діти українців, так само, як дітьми латинян є французи, іспанці, румуни; англійців — американці, канадійці, австралійці; іспанців — мексиканці, чилійці, аргентинці, болівійці тощо.

Уже зазначалося, що в основі схеми етнотворення в середньовічній Європі лежить принцип неперервності, тягlosti етноісторичного розвитку на етнічних землях народів Європи з часів падіння Риму. Не суперечить принципу безперервності розвитку європейських етносів протягом середньовіччя і періодична зміна ними етнічності. Поляки у середньовічних хроніках фігурують під іменем ляхів, румуни — волохів, росіяни — московитів. Не є винятком з цього правила і українці. На ранньому племінному етапі своєї етнічної історії V–X ст. вони не мали спільного етнічності, а кожне праукраїнське плем'я чи племінне об'єднання носило власне ім'я: дуліби, склавини, анти, волиняни, деревляни, білі хорвати, уличі, тиверці, поляни. З часу консолідації в єдиній державі праукраїнці почали зватися руськими, русами, русинами.

Оскільки вплив держави поширився на землі сусідніх етносів, то етнічність державотворчого народу був поширений і на підкорені провінції, що властиво всім державам імперського типу. Навіть зараз московські урядовці звать росіянами не тільки представників профільного етносу Російської Федерації, а всіх її мешканців, у тому числі калмиків, татар, башкирів, осетин, чеченців, чукчів та ін. З пізнього середньовіччя етнічність руський на теренах України почав поступово витіснятися новим — українцем. Однак, ще Богдана Хмельницького на-

зивали «князем руським», а корінних мешканців Галичини та їхню мову поляки звали руськими ще на початку ХХ ст. Русини Карпат — це релікт старого етноніму українців, який остаточно був замінений новим лише у наш час.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що слов'янську людину, яка мешкала між Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям у VI–X ст. не слід вважати сформованими українцями: вони були лише праукраїнцями на початковій (племінній) стадії етногенезу. Іншими словами, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки ж праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Великобританії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан, віслян, слензян, кашубів — відповідно праполяками. Мешканці княжих Києва, Галича, Переяслава були у тій же мірі українцями, як тогочасні парижани, лондонці чи римляни були відповідно французами, англійцями чи італійцями. Усі вони були представниками існуючих у наш час відомих європейських етносів на середньовічній стадії їх формування.

Таким чином, ранньосередньовічна концепція україногенезу узгоджується з розробленою кількома поколіннями європейських вчених універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів. У ній немає місця романтичним фантазіям чи політизованим спекуляціям на кшталт Священної трипільської Аратти чи давньоруської народності.

Разом з тим, за роки незалежності правдива концепція походження українського народу так і не затвердилася належним чином ні в українській науці, ні в освіті, ні в громадській свідомості. Ми продовжуємо борсатися в тумані аматорських міфів та політизованих спекуляцій. Ними рясніють навіть освячені Міністерством освіти України навчальні посібники та підручники, зі сторінок яких всерйоз закликають виховувати дітей не тільки на засадах трипільської педагогіки, а навіть враховувати принципи виховання мисливців на мамонтів Мізинської палеолітичної стоянки. Усі ці псевдопатріотичні марення не тільки дезорієнтують українську громадськість, але й дискредитують нашу науку, як і країну в цілому, в очах цивілізованої Європи.

Без вирішення проблеми походження українців наша національна історія не має початку, тобто лишається незавершеною, що є серйозною перепорою на шляху формування національної свідомості українців, а значить і повноцінної модерної нації.

Українські історики, починаючи з автора «Історії Русів» кінця XVIII ст., вважають, що Київську Русь як державу консолідував праукраїнський етнос.

Усі держави мають конкретну етнічну приналежність. Етнічна належність національних держав, межі яких в цілому збігаються з кордонами етнічних територій державотворчого етносу, очевидна (Франція, Німеччина, Польща, Чехія тощо). Однак імперії, які охоплюють батьківщини різних народів, є державами не кількох, а якогось одного імперського етносу (Римська, Перська, Англійська, Російська імперії). Якщо Російську імперію «сплотила навіки Великая Русь», то хто консолідував ранньосередньовічну імперію Київську Русь? Проблема історичної спадщини княжого Києва є ключовою як для історії всієї Східної Європи взагалі, так і для історії України та Росії зокрема.

Питання етнічної приналежності держави Київська Русь є предметом давньої і запеклої дискусії не тільки серед науковців, але й серед політиків. Для сучасної європейської історичної науки ця ситуація ненормальна. Адже аналогічні Русі держави, що виникли одночасно з нею в IX–X ст. на англійських, французьких, німецьких, чеських, польських, угорських землях, давно й одностайно вважаються державами відповідних народів. На цьому тлі суперечка навколо етнічної належності мешканців княжого Києва виглядає дивно і пояснюється не так нестачею наукових джерел, як зайвою політизацією питання.

Уже зазначалося, що офіційна радянська історіографія, продовжуючи традиції російської імперської історичної науки, вперто заперечувала право українців розглядати Київську Русь як перший етап державного буття українського народу. І зрозуміло чому. Київська Русь уже давно проголошена імперськими вченими найдавнішою стадією розвитку російської державності. Саме це сумнівне твердження стало го-

ловним ідеологічним виправданням експансії Московської імперії на землі України, Білорусії, Східної Балтії. Протягом 500 років московські правителі заявляли свої династичні права на землі нібито найдавнішої російської держави Київська Русь і наполегливо добивалися здійснення цього права шляхом агресії на землі західних сусідів.

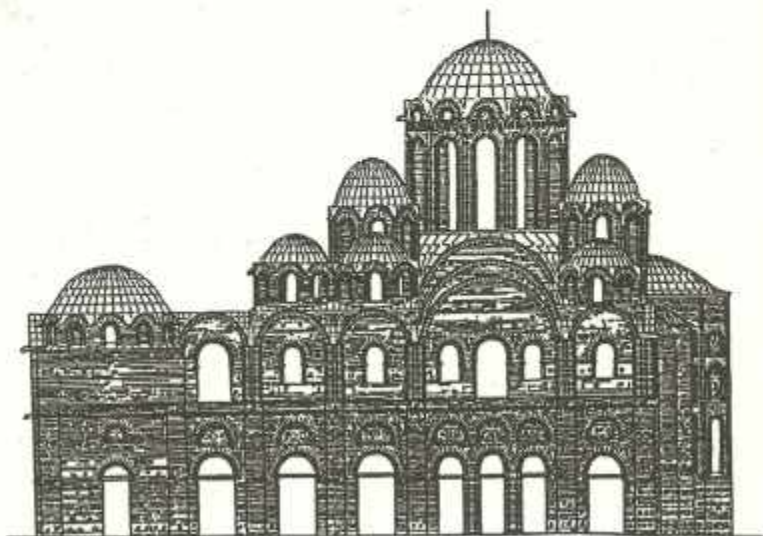
Українська історіографія, що виросла на самоусвідомленні українцями свого генетичного зв'язку з населенням Південної Русі, традиційно вважала княжий Київ українським (Історія Русовь, 1846). Чому, починаючи історію міста Києва з кінця V ст. (за П. Толочком), ми відмовляємо в таких же глибоких коренях його споконвічним мешканцям — українцям? Якщо вони з'явилися в столиці Русі значно пізніше, то слід встановити факт зміни етнічного складу населення міста в післятатарські часи. І як пояснити, чому так по-українськи звучать літописні київські топоніми — Печерська Лавра, Довбичка, річки Либідь, Киянка, урочище Угорське?

Генетичним підґрунтям населення Київської Русі були південноруські літописні племена (дереваїни, поляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці), які залишили археологічні пам'ятки лука-райковецької культури VIII–IX ст. У той же час на території Польщі розвивалася схожа культура — прапольська, внаслідок консолідації людності якої постало найдавніше польське королівство X ст. Якщо європейська історична наука вважає слов'янське населення території Польщі VIII–X ст. праполяками, то й лука-райковецька культура та держава, що постала на її основі, по праву можуть вважатися праукраїнськими.

Європейська історія свідчить, що більшість великих народів Європи створили свої перші держави у IX–X ст. Перші незалежні Французька та Німецька держави виникли у 843 р. внаслідок розпаду імперії Карла Великого на французьку та німецьку частини. Найдавніше Англійське королівство утворилося в IX ст., й у цей же час народилося Празьке князівство чехів. Уже у X ст. починається державна історія поляків та мадярів. Тоді ж постає середньовічна держава і на українських етнічних землях, тож виключення Київської Русі з української національної історії суперечить логіці загальноєвропейського історичного процесу.

Беручи під сумнів можливість безпосереднього формування культури козацької України на основі культурної спадщини Південної Русі, нерідко посилаються на перерву в історичному

Мал. 117.
Княжий та козацький періоди української церковної архітектури —
Софія Київська
в XI та XVIII ст.

розвитку, що нібито мала місце у період між навалою татар і виникненням козацтва, а також на культурні і мовні відмінності цих двох етапів української історії.

Однак, наукові факти неспростовно свідчать про безпідставність таких сумнівів.

За даними археології, форма та орнаментация **глиняного посуду** відбивають етнічну своєрідність первісних народів. Кожна сім'я ліпила горщики для власних потреб — стали традиції їх виготовлення передавалися з покоління у покоління, формуючи керамічний набір, притаманний тому чи іншому етносу. Традиції виготовлення керамічного посуду козацької України мають безпосередній зв'язок із традиціями керамічного виробництва Київської Русі, які беруть свій початок у ранньослов'янському керамічному комплексі середини I тис. н. е. Інакше кажучи, археологам вдалося прослідкувати безперервний розвиток традицій виробництва посуду у Середньому Подніпров'ї, на Волині, у Галичині та Верхньому Подністров'ї протягом останніх півтори тисячі років.

Це стосується й традиційних житлових споруд України. Пізньосередньовічне **українське житло** розвивалося безпосередньо на ґрунті житлових традицій Південної Русі, які постали з ранньослов'янського житлобудівництва. Отже, йдеться про безперервний розвиток цієї категорії матеріальної культури на українських етнічних територіях між Карпатами та Середнім Подніпров'ям з V ст. н. е. і до сьогодні.

Кам'яне церковне та світське будівництво у козацькій Україні було представлене унікальним яскравим архітектурним явищем, яке отримало назву українського, або козацького бароко. Його своєрідність полягає в органічному поєднанні традицій європейського бароко з архітектурною спадщиною Київської Русі, традиції якої збереглися у Середньому Подніпров'ї з X ст. Продовженням культурних традицій Русі була і дерев'яна церковна українська архітектура XVII–XVIII ст. (Мал. 117).

Уявлення про давньоруський одяг значною мірою базується на середньовічних зображеннях князів, знаті, духовенства. Однак верхівка руського суспільства одягалася за інтернаціональною для аристократів усієї Європи модою, яка була одним з проявів середньовічного романського культурного стилю. Це вбрання суттєво відрізнялося від традиційного народного, оскільки його диктували Рим та Константинополь, а не місцеві канони.

Вивчаючи український національний одяг, етнографи дійшли висновку, що його витoki сягають навіть не доби Русі, а значно глибше — ранньослов'янського часу. Регіональні його особливості беруть початок від одягу племінних об'єднань VIII–IX ст., про які пише літописець Нестор. У народному костюмі людної Київської Русі вже виразно простежуються специфічні особливості українського традиційного вбрання. Особливо це стосується одягу селянок: довга вишита сорочка, плахта, постоли, вінець у дівчат та намітка у жінок (Ніколаєва, Щербій, 1991, с. 59, 99).

Мал. 118.
Народний жіночий одяг Південної Русі та Скандинавії (реконструкція за матеріалами розкопок поховань IX ст. біля м. Бірка у Швеції)

Поховання жінки в національному українському строї досліджене археологами поблизу центру скандинавських вікінгів м. Бірки в Південній Швеції. Шведські дослідники датують його IX ст. і вважають похованням слов'янської рабині, полоненої під час походу варягів на Русь (Мал. 118) (Herrmann, 1982, р. 61). Як видно з ілюстрації, одяг похованої є традиційним національним вбранням української жінки (характерна вишита сорочка специфічного крою, плахта, крайка, очіпок). Лише так звані черепахоподібні фібули на грудях є запозиченням із скандинавського костюма. Для порівняння наводимо реконструкцію традиційного одягу варязької жінки того часу (Мал. 118). Одяг слов'янської бранки переконливо свідчить про етнічну спорідненість населення Південної Русі з історичними українцями. На думку фахівців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН Укра-

їни, костюм похованої типологічно близький традиційному вбранню українок XIX ст. Середнього Подніпров'я.

Певні аналогії козацькому та селянському чоловічому одягу простежуються у чоловічому вбранні X–XIV ст. Згадайте опис зовнішності князя Святослава Ігоревича Левом Дияконом: біла сорочка, оселедець, довгі вуса, голене підборіддя, се-режка у вусі. За київськими літописами, русичі носили кожухи, свити, опанчі, сорочки, які у пізньому середньовіччі були невід'ємною частиною українського національного костюма.

Українці належать до народів з визначеним **антропологічним типом**. Притаманний більшості українців середньої смуги України антропологічний тип окреслив видатний український антрополог Ф. Вовк та його учні (Волков, 1916). За Ф. Вовком, 70% сільської людності України початку XX ст. мають відносно високий зріст, довгі ноги, смаглявий колір шкіри, темне волосся та очі, круглу голову, довгасте обличчя, прямий ніс. На периферії українських етнічних територій простежуються домішки інших антропологічних типів (Єндик, 1938; Петров, 1992, с. 88, 101–103; Сеґеда, 2001).

Згідно з поглядами французьких учених Ф. Амі та Ж. Денікера всі слов'яни належать до двох головних антропологічних типів: північного віслянського та південного динарського. Віслянський тип (полаби, поляки, білоруси та росіяни) характеризується відносно невеликим зростом, світлим волоссям та відносно довгим черепом. Динарському антропологічному типу (українці, серби, хорвати, словаки, чехи) властивий високий зріст, темне волосся, короткоголовість, тобто ті ознаки, що на думку Ф. Вовка є визначальними для більшості українців. Цей антропологічний тип домінує на Правобережній Україні, за винятком степів Надчорномор'я, протягом останніх трьох тисячоліть. До нього можна віднести переважну більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV ст., козацької України, корінного населення сучасної України (Петров, 1992, с. 94, 101–103; Сеґеда, 1995; 2001). Відомий петербурзький антрополог І. Гохман опускає антропологічне коріння українців ще глибше — в неоліт Середнього Подніпров'я, тобто щонайменше до V тис. до н. е. Інший російський антрополог Т. Алексеева (1973) бачить принципову різницю між антропологією білорусів та росіян, з одного боку, та українців з іншого. Останніх вона вважає південними європеїдами, на відміну від північних європеїдів білорусів та росіян.

Розвиток антропологічного типу населення України з найдавніших часів до наших днів у радянський час досліджували В. Бунак, Т. Трофімова, Т. Алексеєва, В. Дяченко, С. Сегеда. Вони переконливо показали, що деревляни, волиняни, тиверці XI–XIII ст. належали до дуже давнього масивного, широколицього антропологічного типу, який розвивався у Північно-Західній Україні, починаючи з доби бронзи, а може й раніше. У Київському Подніпров'ї (поляни) та лісостеповому Лівобережжі (сіверяни) цей масивний тип пом'якшувався впливами більш грацильних кавказоїдів-іранців. До речі, впливи останніх на антропологію мешканців Лівобережної України, на думку С. Сегеда, простежуються донині. Згадані антропологи вважають, що сучасні українці є прямими генетичними нащадками південних русичів. Порівняно з останніми, антропологічний тип сучасного населення України став більш однорідним через бурхливі демографічні зміни у буремну козацьку добу (Сегеда, 1995; 2001).

Отже, сучасні українці генетично пов'язані з людинстю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до інших антропологічних типів. Хоча слід зазначити, що деякі антропологічні особливості деревлян та волинян поширювалися у північному напрямку — на дреговичів, радимичів, полоцьких кривичів, словен, а риси полян та сіверян — на смоленських кривичів та в'ятичів. Цей висновок російського антрополога Т. Алексеєвої (1973) прекрасно узгоджується з проаналізованими у попередньому розділі даними археології. Він підтверджує факт формування літописних прабілоруських та праросійських східнослов'янських племен в процесі розселення на північ південних русичів та їх безпосередніх пращурів наприкінці I тис. н. е.

Мова є суттєвою ознакою будь-якого етносу. Якою ж мовою говорили русичі в стародавньому Києві та у Південній Русі?

Уже зазначалося, що майже 1,5 тис. р. т. відбувся розпад єдиної праслов'янської мови (Шевельов, 1996). За даними археології, саме в цей час почалося інтенсивне розселення слов'ян зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю в басейн Лаби та Одри, на Балкани, Верхній Дніпро та Волхов і по Десні на Сейм та Оку. З IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Однак, уже з XI ст., на думку А. Кримського, «мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичина) — це цілком рельєфна, певно означена, яскра-

во індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей». Сучасні лінгвісти також відзначають у мові Південної Русі XI ст. наявність багатьох визначальних для української мови особливостей (Півторак, 1996, с. 278; Тараненко, 1996).

Найбільш виразними серед них є дієслівні форми на -ти (жити, нести тощо), -мо (маємо, віруємо, даємо та ін.), клична форма іменника (брате, дружино, Петре тощо), фрикативне «г», злиття «ы» та «і» в середнє «и», і особливо вживання «і» там, де білоруси та росіяни вживають «е» (наприклад, літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, ліс, діти тощо). Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на основі південнослов'янських говірок уличів, тиверців, волинян, деревлян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — північнослов'янських діалектів дреговичів, радимичів, кривичів.

Цікаві дані щодо виразних українських елементів у мові Південної Русі наводить Г. Півторак (1993, с. 134, 179). На його думку, в письмових джерелах Галичини, Києва, Чернігова XI–XIII ст. чітко простежується українська мовна специфіка. Дослідник доходить висновку, що «на народному рівні «давньоруської» мови ніколи не було, а існували близькоспоріднені східнослов'янські діалекти» (Півторак, 1996; Німчук, 1996). Серед них на кінець XII ст. простежується 3 праукраїнські діалекти: галицько-волинський, поліський та карпатський. Лише у XVI–XVII ст. внаслідок міграції людності з Київщини та особливо з Волині у лісостепове Лівобережжя постає південно-східний український діалект. Г. Півторак підкреслює провідну роль галицько-волинського діалекту у формуванні української мови. Саме з ним пов'язані її особливості згадані вище.

Як відомо, русичі писали запозиченою з Візантії староболгарською, або церковнослов'янською мовою, яка значно відрізнялася від їх рідної мови усного спілкування. Однак, ретельне дослідження київських та галицьких літописів і світської літератури XI–XIII ст., розпочате А. Кримським і продовжене сучасними лінгвістами, відкрило в них виразний пласт української лексики. Ось лише деякі приклади: парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, тряця,

коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня та багато інших. По-українськи звучать літописні київські топоніми: Печерська Лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське та ін.

Отже, сучасне мовознавство дозволяє говорити про початок формування української мови у VI ст. (Шевельов, 1996, с. 205). Уже в XI–XIII ст. Південна Русь розмовляла праукраїнською мовою. Північніше в цей же час формувалися прабілоруська та праросійська мови.

Обличчя українського етносу значною мірою визначається яскравим і своєрідним фольклором (казки, легенди, повір'я, народні пісні, козацькі думи тощо) і народним декоративним мистецтвом (вишивка, різьба по дереву, писанкарство тощо). Вони мають дуже глибокі місцеві корені, які на Правобережжі сягають ранньослов'янського часу (початок I тис. н. е.). Не викликає сумніву й те, що український фольклор та народне мистецтво XVI–XX ст. постали безпосередньо на південноруській основі.

Козацтво — один із найсуттєвіших факторів, який вплинув на формування українського народу, зокрема на його ментальність. Власне козаки побудували другу українську державу — Гетьманщину. Козацьке повстання на чолі з Богданом Хмельницьким створило умови для поширення козацького січового полково-сотенного адміністративного устрою на всю територію України. Не дарма в XVII–XVIII ст. Україну називали країною козаків, а українців — козацькою нацією.

Однак козацтво не є феноменом, обмеженим XVI–XVIII сторіччями української історії. Це явище було породжене своєрідною геополітичною ситуацією — місцем, яке Україна займає на карті Європи. Розташована на рубежі європейської цивілізації та агресивного степу, Україна весь час продукувала суспільну верству воїнів-захисників, яка впливала на характер, ментальність, культуру нації (Маланюк, 1992). Ця верства існувала вже в першій українській державі Русі. Згадаймо богатирські застави на межі зі степом, витязів з білин київського циклу, героїчну боротьбу зі степовиками руських князів Святослава, Володимира Мономаха, Ігоря. Протягом XII–XIII ст. на півдні України з'являються бродники та берладники — вільні ватаги воїнів, які крім війни зі степовиками займалися уходництвом, торгівлею. Більшість вчених вважає їх безпосередніми попередниками козаків.

Козацькі ватаги були наступниками традицій дружин кийвських князів X–XIII ст. Їх об'єднують лицарський кодекс поведінки, родинний принцип організації ватаг, культ меча, шаблі, коня, святі-покровителі Марія Покрова та Святий Юр, зовнішність (оселедець, вуса, гоління бороди, червоний колір стягів, зброї, одягу) тощо. Наявність стількох спільних рис пояснюється тим, що і руська дружина, й українське козацтво були проявами європейського лицарства, яке постало на дуже давніх індоевропейських військових традиціях. Феодально-лицарський стан був стрижнем європейської цивілізації на середньовічному етапі розвитку. Н. Яковенко (1993, с. 70) переконливо показала, яким чином через українську шляхетсько-лицарську верству XIV–XVII ст. козацтво успадкувало державотворчі традиції та ментальність боярсько-дружинної верстви Київської Русі (Мал. 119, див. кольоровий додаток).

Невід'ємним елементом лицарського культурного комплексу середньовічної Європи є співці лицарської слави — барди, скальди, трувери, менестрелі тощо. В Україні такими були **кобзарі**, що відіграли величезну роль у формуванні українського народу.

За змістом та формою кобзарство має прямі паралелі з одного боку в європейській лицарській культурі, а з іншого — в дружинній культурі Русі. Безпосередній попередник кобзарів пізнього середньовіччя — дружинний співець Боян, «що свої віщі персти на живій струни накладав, — вони самі князю славу рокотали». Козацькі думи за структурою, формою, змістом мають прямі аналогії як у богатирських билинах кийвського циклу та дружинному епосі «Слово о полку Ігоревім», так і в сагах скандинавських вікінгів, лицарських баладах часів Карла Великого, короля Артура та хрестових походів. Український характер «Слова о полку Ігоревім» та генетичний зв'язок з ним козацьких дум визнавав навіть В. Белінський (1900, с. 359), який, як відомо, не відзначався симпатіями до малоросів. Він писав: «„Слово о полку Игореве“ носить на себе отпечаток поэтического и человеческого духа Южной Руси, еще не знавшего варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси... Есть что-то теплое, благородное и человеческое во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы. Все это, повторяем, отзывается Южной Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основаны на любви, а женщины пользуются правами своего пола. Все это

противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении „Слова о полку Игореве“... Нельзя не заметить чего-то общего между „Словом о полку Игореве“ и казацкими малороссийскими песнями».

Про значну кількість українізмів у «Слові» пишуть різні лінгвісти. Зокрема, Г. Півторак (1993, с. 170–176) стверджує, що майже половина лексики «Слова» — це надбання різних протоукраїнських діалектів XII ст. Він же вказує на генетичний зв'язок «Слова» та українських козацьких дум.

Отже, козацтво та кобзарство репрезентують собою своєрідний український прояв загальноєвропейських лицарських традицій на пізньосередньовічному етапі розвитку. Вони продовжували військові традиції попереднього етапу української історії — дружинні звичаї X–XIV ст. Відсутність власного лицарського епосу у пізньосередньовічній Росії пояснюється знищенням тут Іваном Грозним незалежного феодально-лицарського стану, місце якого зайняло абсолютно залежне від самодержця дворянство. Це на сторіччя затримало утвердження громадянських свобод в російському суспільстві.

Руси козацького характеру, які так вплинули на формування українського менталітету, знаходимо й у яскравих образах князів-лицарів Південної Русі: Святослава, «хороброго Мстислава», що зарізав Редедю перед полками «касозькими», князя Ігоря, який гукає дружинникам перед нерівним боєм з половцями: «Краще вже потятим бути, ніж полоненим». Саме на цьому ґрунті постали напівлегендарні герої українського козацтва Байда Вишневецький, Наливайко, Сірко, Палій, Гонта, оспівані в думах кобзарів та в безсмертних творах Тараса Шевченка і Миколи Гоголя. Бачимо, що ментальність козацької України значною мірою сформувалася на основі дружинно-лицарської ментальності Київської Русі, яка була збережена і привнесена в козацтво середовище українською шляхтою XIV–XVI ст. (Яковенко, 1993, с. 272).

Важливо, що татарська навала та період бездержавності XIV–XVI ст. не перервали етнокультурний розвиток територій між Карпатами та Дніпром і тяглість **етнічної самосвідомості** українців. Українська людність XVI–XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком населення Київської Русі.

У цей час назва Русь асоціювалася перш за все з українцями та їх державою. Це закономірно, оскільки у VI–IX ст. вона стала як наймення праукраїнців, їхніх етнічних земель та першої української держави у Середньому Подніпров'ї (Толочко, 1991, с. 51–53).

Попри указ Петра I 1714 р. про перейменування Московської держави в Російську, українці продовжували звати себе руським народом. Вони добре усвідомлювали свою етнічну окремішність від сусідів ляхів (поляків), литвинів (білорусів) та москалів (росіян). Сусіди також вважали їх окремим народом — черкесами («люди зброї» у перекладі з адигейської). Державу Богдана Хмельницького називали Руссю, Руським князівством, а його самого — «самодержцем руським». Отже, назва Русь зберігалася за її першими носіями українцями й у пізньому середньовіччі. Вона була відібрана в українців північно-східним сусідом значною мірою з політичних мотивів лише після підкорення України Російською імперією. Етнонім «русський» на позначення українців використовувався на заході України і в XX ст. Зокрема, руськими поляки Львова називали мешканців Галичини та їхню мову ще у 30-х роках XX ст.

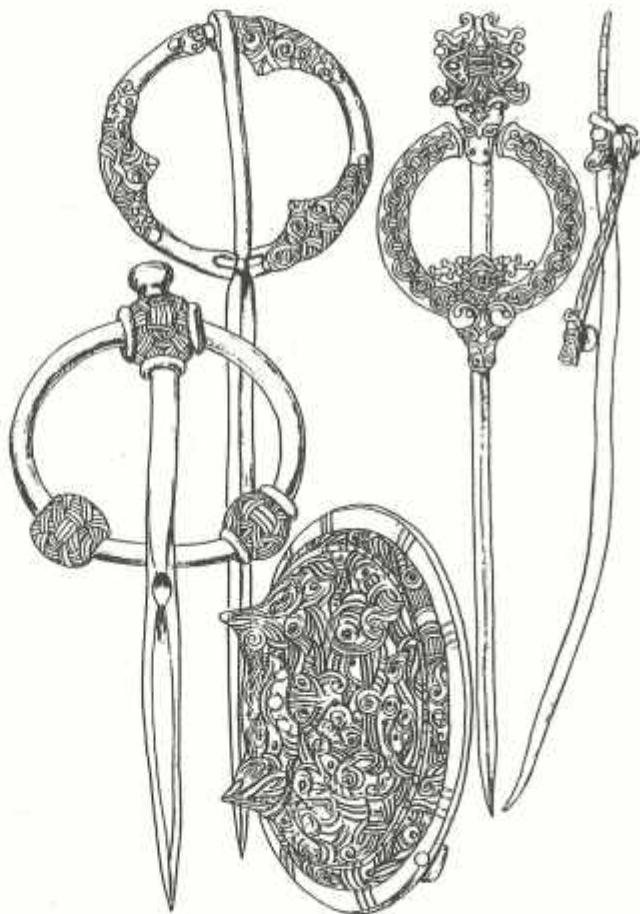
Провідний стан гетьманської держави XVII–XVIII ст. — козацтво — сприймався українським суспільством як прямий нащадок і спадкоємець традицій княжих дружин Київської Русі. «Се ж бо те плем'я народу Руського, що за Олега, монарха Руського в своїх моносилах плавало по морю і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира Святого монарха Руського воювали Грецію, Македонію, Іллірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися», — писало київське духовенство про козаків на початку XVII ст.

Очевидно, що прірва між давньоруським та козацьким періодами української історії не була настільки нездоланною, щоб стверджувати про наявність для них двох окремих етносів. Традиція першої історичної української держави Русі в Галичині перервалася в 1340 р., коли помер останній представник династії Данила Галицького. У Києві це відбулося лише 1471 р. зі скасуванням Литвою князівства Київського. А вже через 20 років потому — у 1490 р. зустрічаємо першу письмову згадку про українських козаків на нижньому Дніпрі, що символізує початок нової козацької епохи в історії України.

Велику роль в успадкуванні культурних, духовних, державних надбань Київської Русі людиністю козацької України

відіграв Київ та інші міста Південної Русі. Монастирі та собори як осередки культури, писемності, духовності, хранителі традицій Русі донесли їх до козацької доби, оскільки не припиняли своєї діяльності навіть у найгірші для України часи. Українці XVI–XVIII ст. усвідомлювали себе нащадками культурних, духовних традицій стародавнього Києва. Недалеко саме в цей час були відновлені давньоруські святині: Софія Київська, Спас на Берестові, Десятинна церква. Про це ж свідчить культ київських князів у письмових джерелах козацької України. Збереженню історичної пам'яті сприяла і концентрація в містах освічених людей та нащадків руської

Мал. 120.
Скандинавські
фібули-застібки
X–XI ст. з Київ-
щини

аристократії, які знали свій родовід, а отже, й історію країни, значно краще, ніж прості люди. Основні політичні, культурні, духовні, економічні центри Південної Русі залишалися ними і в козацьку епоху, міцно зв'язавши ці два нерозривні періоди української історії.

Уже говорилося про українську шляхту, як носія державницьких традицій та історичної пам'яті Київської Русі у «темні» XIV–XVI віки української історії. У XVII ст. вона трансформувалася у козацьку старшину, передавши козацтву традиції князюго Києва і забезпечивши українській історії неперервну тяглість (Яковенко, 1993, с. 72, 270).

Деякі радянські дослідники заперечували можливість творення Київської Русі праукраїнцями, посилаючись на відомий історичний факт, що першими київськими князями були скандинави-варяги. Важлива роль скандинавського військово-аристократичного та торгового елементу в кристалізації держави Русь у IX–X ст. не викликає сумніву. Про це переконливо свідчать як середньовічні письмові джерела, так і археологічні знахідки у Подніпров'ї — типові прикраси вікінгів (Мал. 120), характерний поховальний обряд, рунічні написи тощо.

Однак, скандинавські імена перших руських князів та їх дружинників — Аскольд, Олаф (Олег), Ингвар (Ігор), Хельга (Ольга) з утвердженням Руської держави у другій половині X ст. змінюються слов'янськими — Святослав, Володимир, Ярослав, Ярополк тощо. Цей нібито формальний показник відображає глибинний процес асиміляції русичами-праукраїнцями прийшлої іноземної знаті. Це було типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи. Більшість європейських середньовічних етносів VIII–X ст., дозрівши до творення власних держав, консолідувалися саме навкруги іноземної знаті, нерідко тих же норманів.

Так, державотворчою елітою Франції за часів Карла Великого стала військова аристократія германського племені франків. Як і на Русі, першими англійськими королями та аристократами X–XI ст. були вікінги Данії та Нормандії. Перші польські королі X ст. з династії Пястів активно залучали норманів для консолідації земель навкруги першої польської столиці Гнезно, так само як це робили перші київські князі. Разом з тим, Англійське королівство цього часу вважається першою державою англосаксів, тобто англійців на ранньосередньовічному етапі етноісторичного розвитку. Тож маємо

усі підстави твердити, що Київська Русь виникла як держава місцевого населення — русинів-праукраїнців.

Таким чином, дані історії, археології, етнографії, мовознавства, антропології підтверджують, що українці XVI–XVIII ст. за головними етновизначальними показниками (матеріальна і духовна культура, мова, етнічна територія, ментальність, антропологічний тип) були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X–XIV ст. Русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями, і саме вони створили державу Русь зі столицею у Києві.

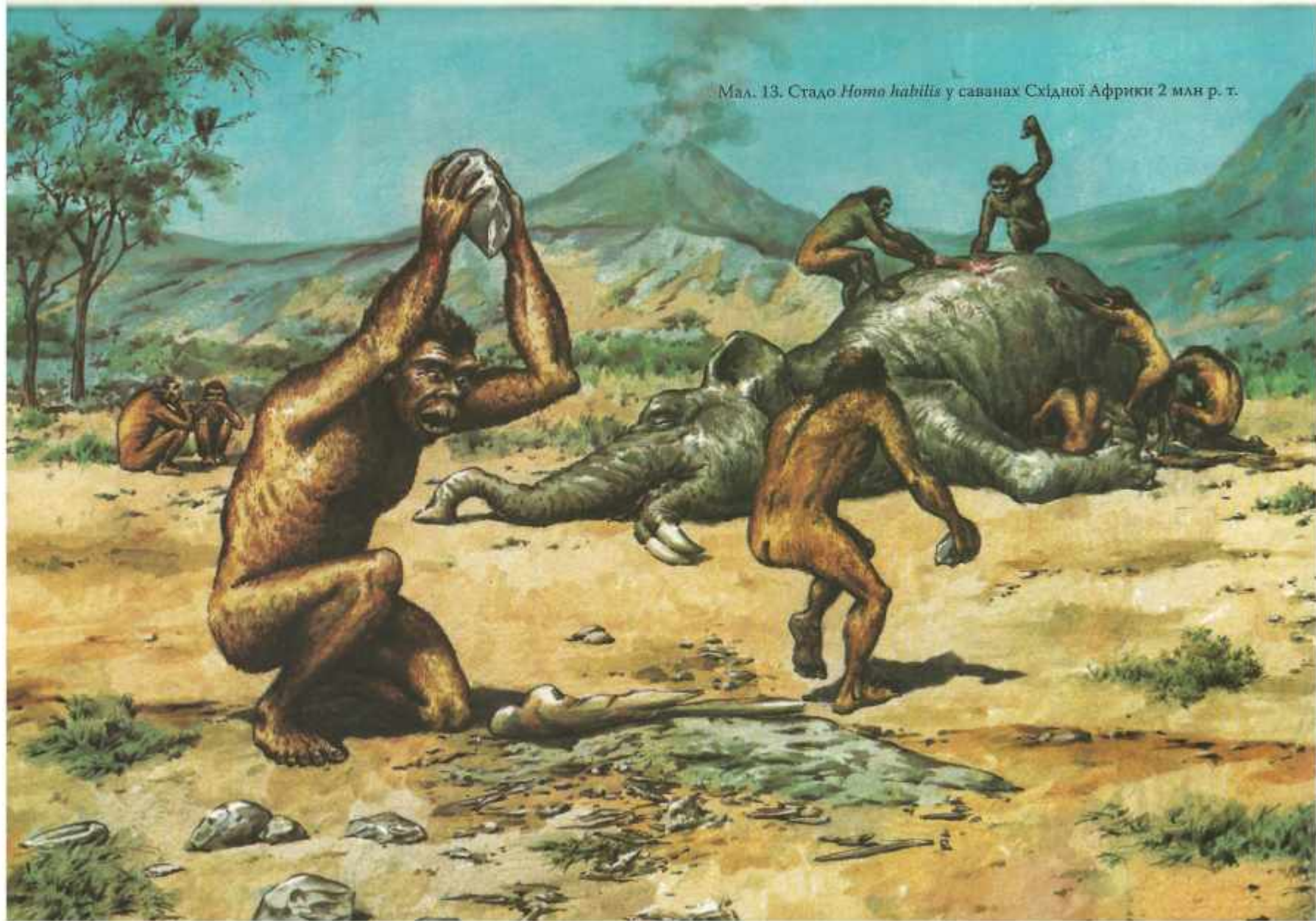
Виникає питання, чи не були генетичні зв'язки білоруського та російського народів зі стародавнім Києвом та його культурою і мовою такими ж тісними, як зв'язки українців? Мабуть, ні, хоч би через те, що останні завжди жили і живуть на Київщині, а згадані сусідні етноси — на значній відстані від політичного і культурного центру Русі. Своєрідність етногенезу білорусів полягає в участі у ньому балтів, а росіян — фінів (Кавелин, 1887). Відомий російський історик М. Покровський вважав, що в жилах великоросів тече 80% фінської крові. Про значну роль фінів у формуванні російського етносу пишуть і московські антропологи (Алексеева, 1973).

Археологічні матеріали неспростовно свідчать про відмінності між матеріальною культурою (керамічне виробництво, житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI–XIII ст. та культурою праукраїнців. Дослідники пояснюють це, перш за все, сильним впливом на північну частину східних слов'ян балтських та фінських культурних традицій, що добре простежуються у фольклорі, народному мистецтві, традиційному одязі, домобудівництві та інших елементах матеріальної культури білорусів та росіян. Так, росіяни запозичили з фінської традиційної культури знамениті пельмені, лазню, матрешку, «избушку» на курячих ніжках, багатий «ведмежий» фольклор, елементи традиційного одягу, деякі лексичні особливості тощо.

Якщо церковна архітектура козацької України успадкувала будівельні традиції Південної Русі, то архітектура Московської держави продовжувала традиції Володимира, Пскова та Новгороду XI–XIV ст.

Уже згадувалось, що лицарство є одним з визначальних елементів європейської цивілізації на середньовічному етапі розвитку. Велику роль воно відіграло і в українській історії.

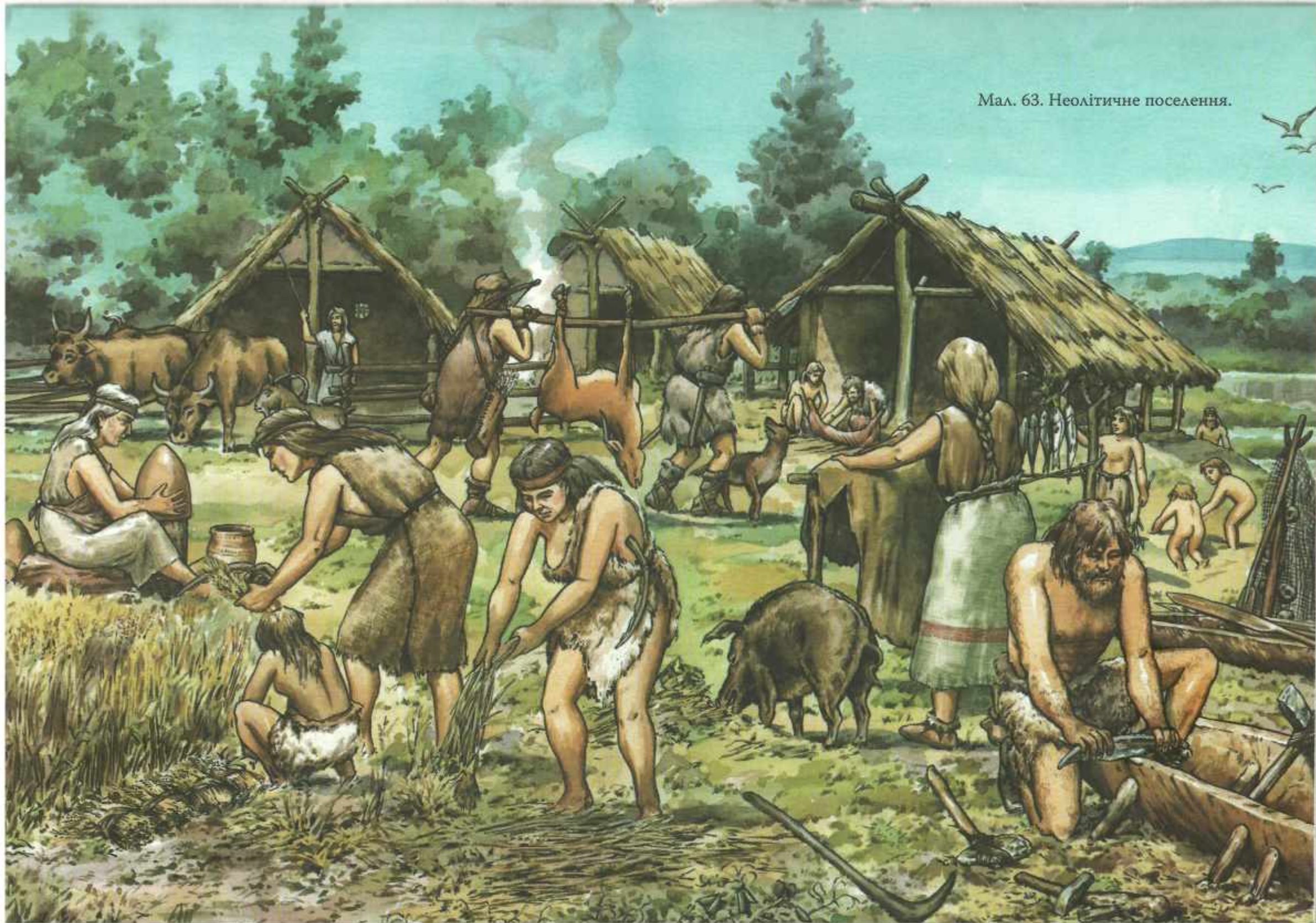
Мал. 13. Стадо *Homo habilis* у саванах Східної Африки 2 млн р. т.

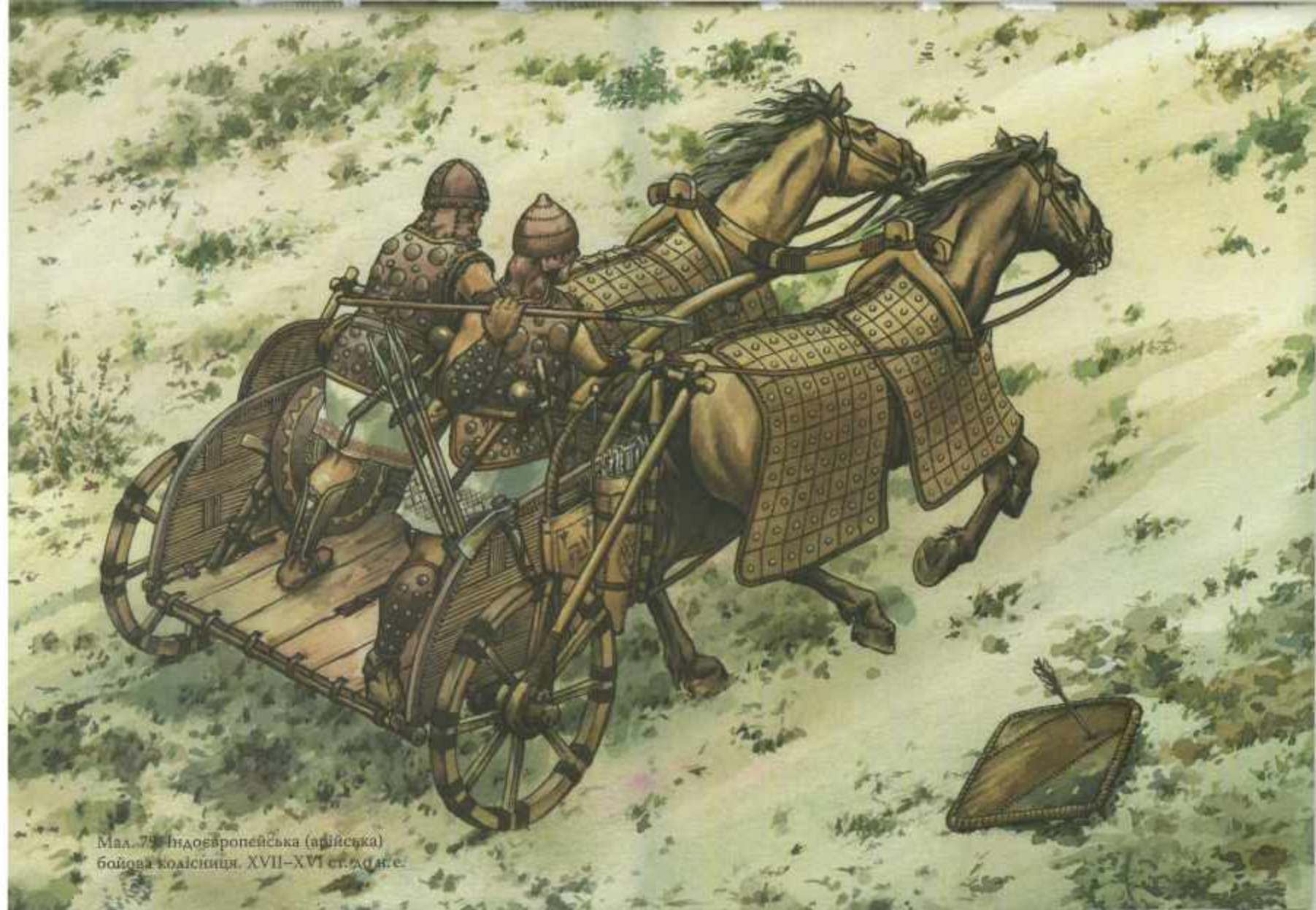
Мал. 16. Поховання неандертальця в печері.

Мал. 63. Неолітичне поселення.

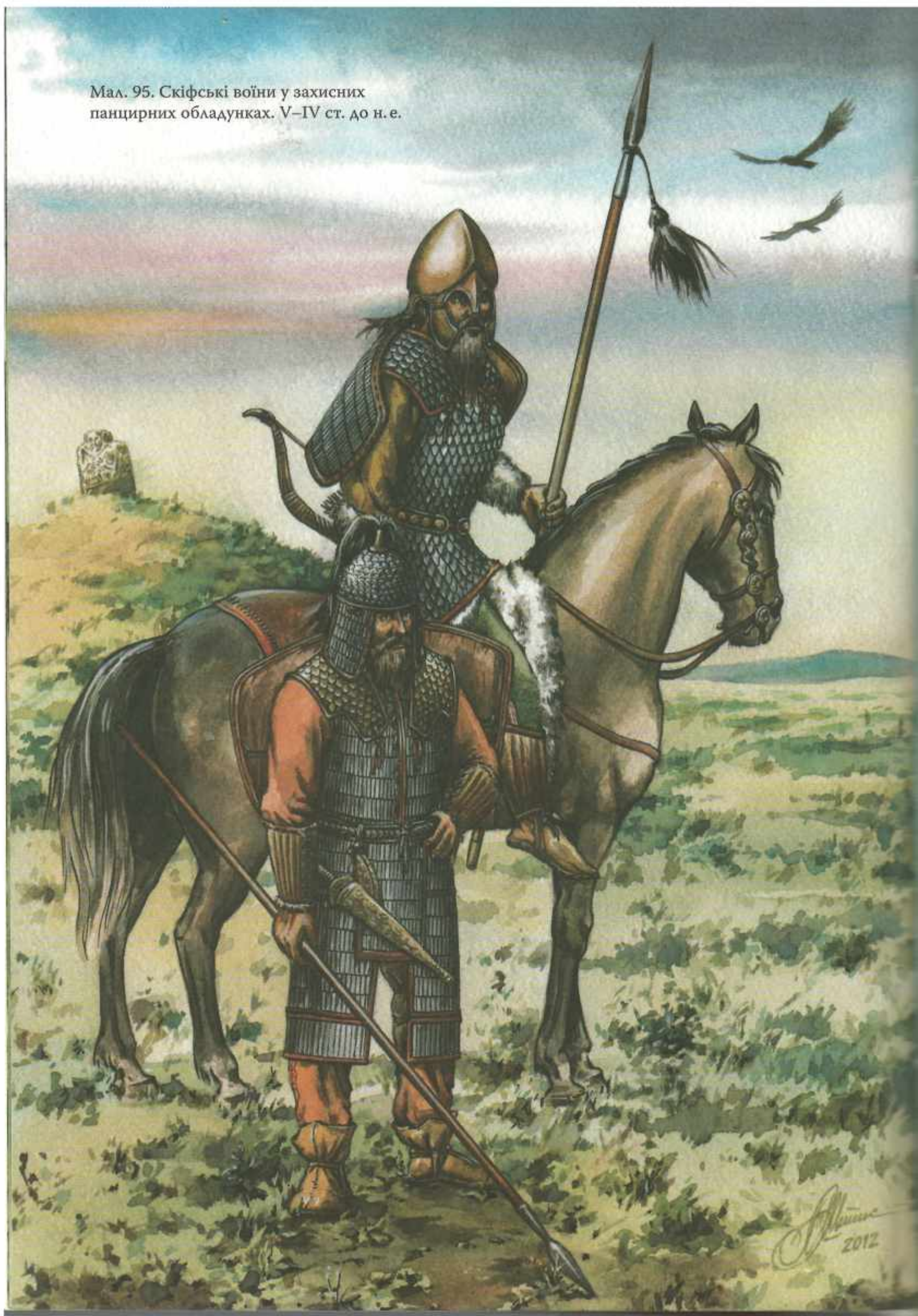

Мал. 70. Трипільське поселення.

Мал. 78. Индоевропейська (арійська)
бойова коалісниця. XVII–XVI ст. до н. е.

Мал. 95. Скіфські воїни у захисних панцирних обладунках. V–IV ст. до н. е.

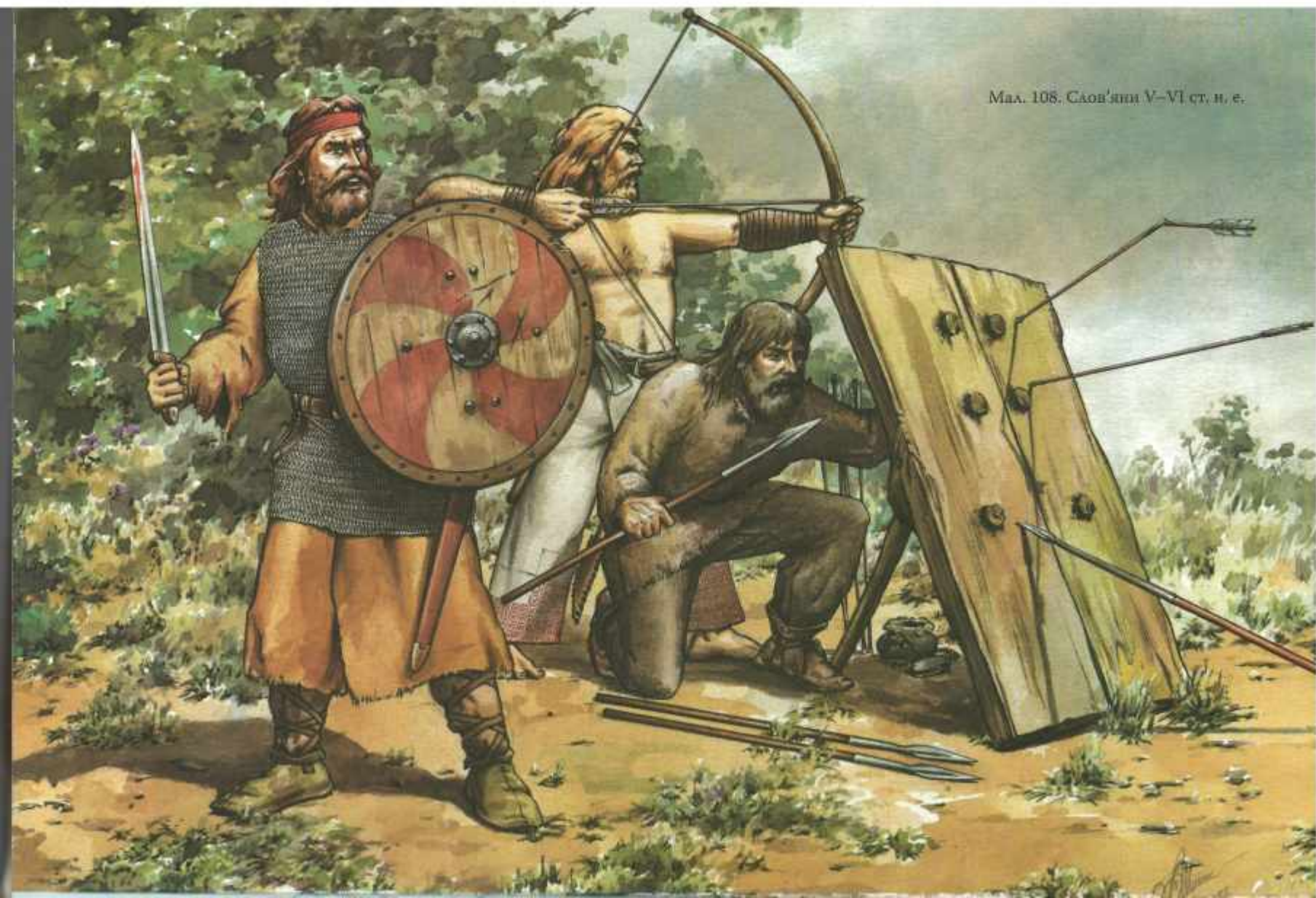

2012

Мал. 104. Степовики. Монгольський воїн.

Мал. 108. Слов'яни V–VI ст. н. е.

Мал. 119. Київська Русь.

Мал. 126. Бій козаків з кримцями на дніпровській
переправі в районі Тавані влітку 1524 року.

Для азійських деспотій лицарський стан не властивий, тож через те, що Московська держава сформувалася в XIV ст. під сильним впливом Золотої Орди, Росії не відоме лицарство в європейському розумінні. Далеких нащадків феодально-лицарського стану княжої Русі — бояр остаточно знищив у XVI ст. Іван Грозний за допомогою оприччини. Саме від цього служилого, повністю залежного від самодержця стану походить російське дворянство. Петро I казав іноземному послу: «В Росії шляхтичем є той, на кого я звертаю увагу, і лише так довго, як я мою увагу на нього звертаю». Відповідно, у пізньосередньовічній Росії не було співців лицарської слави, а значить і власного лицарського епосу. Це суттєво відрізняло її не тільки від Західної Європи, але й від України.

Корені ментальності українського козацтва сягають лицарського кодексу княжих дружин Південної Русі, зовсім інакшими постають характери Московської Русі. Цю принципову різницю підкреслював видатний російський історик С. Соловйов: «Південні князі у своїй більшості були надзвичайно хоробрі, вміли в себе вдома і в чужих краях честь свою взяти; дружини були подібні своїм вождям... У поведінці князів Північної Русі ми не помічаємо того блиску, який бачимо у поведінці князів-витязів Півдня. Північні князі-власники не люблять вирішувати суперечок зброєю, удаються до неї тільки в крайньому випадку, коли успіх безсумнівний... Всі вони схожі один на одного.» (Соловьев, 1989, с. 189).

Академік О. Пипін в «Истории русской литературы» писав: «Не подлежит сомнению этнографическая разница древнего севера и юга... Как древний Святослав с его чубом и его нравом напоминает в потомстве не московского великоросса, а скорее южнорусского казака, так лирический эпос «Слова о полку Игореве» отзовется не в северной песне, а скорее в южнорусской думе».

Отже, ні дружинно-лицарська культура Русі, ні її ментальність не були успадковані Московською державою XIV–XVII ст. тією мірою, якою вони були успадковані козацькою Україною.

Антропологічні дані свідчать, що більшість росіян та білорусів є носіями відмінного від південних русичів та сучасних українців антропологічного типу. На теренах України протягом останніх тисячоліть пануючим є динарський антропологічний тип. Інші ж східні слов'яни належать до іншого, віслянського, антропологічного типу. Отже, у антропологічному

відношенні білоруси та росіяни, на відміну від українців, не можуть вважатися прямими нащадками південних русичів. Мова Південної Русі уже в XI–XII ст. теж набула виразних українських рис.

Немає сумнівів, що культурні традиції Південної, Київської Русі були важливою складовою під час формування білоруського та російського народів. Однак, на відміну від українців, які є прямими етнічними нащадками людності княжого Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є результатом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій. Отже, росіяни та білоруси є нащадками стародавнього Києва в тій же мірі, як литовці, українці чи узбеки є етнічними спадкоємцями росіян — державотворчого етносу Російської імперії. Звичайно, культура підкорених імперією народів увібрала елементи культури російської метрополії, але від цього не стала суто російською. Саме праукраїнці були творцями і будівничими Київської Русі — першої української держави, що поклала початок державній історії України.

Прибічники пізньосередньовічної версії народження українського етносу нерідко аргументують свою позицію тим, що сам етнонім «українці» поширився лише у пізньому середньовіччі. Однак зміна народом свого імені не є чимсь екстраординарним для європейської історії і не свідчить про появу нового етносу. Так, середньовічні поляки звалися ляхами, румуни — волохами. Росіяни остаточно відмовилися від етноніму «московіти» лише за Петра I, тобто на початку XVIII ст., і сталося це значною мірою з політичних міркувань. Тобто те, що людність Південної Русі X–XIII ст. звалася не українцями, а русами чи русинами не заперечує факту, що останні в етнічному розумінні були українцями на княжому етапі історичного розвитку етносу.

Аналізуючи здогадки щодо етнічної належності мешканців княжого Києва та Південної Русі X–XIII ст. доходимо висновку, що було три головні версії етнічної ідентифікації південних русичів. У XIX ст. більшість дослідників вважали мешканцями і фундаторами княжого Києва великоросів, які нібито створили першу східнослов'янську державу Київську Русь. У другій половині XX ст. запанувала концепція окремого давньоруського етносу — спільного пращура усіх східних слов'ян. Цим двом концепціям офіційної російської історіографії протистояв український погляд на проблему, за яким

Південну Русь тисячу років тому населяли безпосередні пращури сучасних українців.

Сучасний стан знань дає вагомі наукові підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідували не великороси і не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого історичного розвитку. Про це неспростовно свідчать руські та іноземні писемні джерела, дані археології, мовознавства, етнографії, антропології та інших наук (Грушевський, 1913; Чубатий, 1964; Дашкевич, 1993; Півторак, 1993; Залізняк, 1994; Ісаєвич, 1995).

Не слід думати, що південні русичі вже були справжніми українцями, які мовою, культурою, ментальністю не відрізнялися від людної козацької чи сучасної України. Головні риси українського етносу на той час лише формувалися. Тому мешканці Південної Русі X–XIII ст. були українцями тією ж мірою, якою тогочасні мешканці Лондона, Парижа та Гнезно були відповідно англійцями, французами та поляками. Тисячу років тому згадані етноси знаходилися на початковому середньовічному етапі свого розвитку, коли їх основні риси лише формувалися.

19

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ І РОСІЯН

Проблема походження окремих східнослов'янських народів (українців, росіян, білорусів) належить до числа найбільш заполітизованих в історії Східної Європи. На жаль, і вирішувалася вона більшою мірою політиками, ніж науковцями. Як наслідок, історична істина виявилась настільки викривленою, що наймолодший серед східних слов'ян етнос був проголошений «старшим братом». Офіційна імперська наука традиційно звинувачувала татарську навалу в появі на світ окремих російського, українського та білоруського етносів, оскільки за її версією саме монголо-татари у XIII ст. зруйнували єдину давньоруську народність. Виходило, що споконвічною мрією східних слов'ян було возз'єднання в єдиній державі під егідою Москви, утворення якої виглядало як поновлення історичної справедливості.

Розвиток науки та зняття ідеологічного тиску метрополії дозволяє переглянути радянську офіційну точку зору на етногенез східних слов'ян з позицій політично незаангажованої науки.

Крім історичних, лінгвістичних, антропологічних, етнографічних даних, усе більшу роль у вирішенні проблеми відіграють висновки археологів. Вагомий внесок у вивчення проблеми походження слов'янства та етнічної історії Південної Русі зробили київські археологи (Брайчевський, 1991; 1994; Петров, 1992; Баран, 1972; 1993; Максимов, 1982; Приходнюк, 1975; Козак, 1984; Терпиловський, 1984; Толочко, 1980; 1996; Моця, 1993; Залізник, 1996). Узагальненню досягнень археології в дослідженні складних процесів розселення слов'янства серед балтських та фінських племен лісової зони Східної Європи присвячені фундаментальні монографії В. Седова (1979; 1982; 1987; 1995).

Безпосередніми пращурами українців, росіян та білорусів, як відомо, були слов'янські племена VIII–XII ст., які описані у найдавнішому літописі Київської Русі «Повість мину-

лих літ». Розвиток археології дозволяє вирішувати проблеми генези окремих літописних племен східного слов'янства, без чого неможливо зрозуміти, коли і як народилися окремі слов'янські народи Східної Європи.

Як зазначалося, волиняни, деревляни, поляни, білі хорвати, тиверці, уличі, частково сіверяни VIII–XI ст. фактично були праукраїнцями. Формування білорусів відбулося на основі племен дреговичів, кривичів, частково радимичів. У генезі росіян брали участь ільменські словени, кривичі, частково в'ятичі та переселенці з Південної Русі. Науці відомий четвертий східнослов'янський етнос — псково-новгородці, що постанали з ільменських словен, а у XV–XVI ст. були асимільовані росіянами в процесі експансії Московського князівства на захід (Дашкевич, 1993; Залізник, 1996). Отже, знання генези літописних східнослов'янських племен — обов'язкова умова вирішення проблеми походження українців, білорусів, росіян (Мал. 121).

Старожитності відомих в «Повісті минулих літ» літописних слов'янських племен протягом XX ст. плідно досліджувалися археологами. Найбільш показовими для етнокультурної диференціації східнослов'янських племен виявилися металеві прикраси традиційного жіночого костюма і перш за все скроневі кільця (Мал. 114). Ще сто років тому О. Спіцин переконливо показав, що племенам Південно-Західної Русі (праукраїнцям) властиві срібні півтораобертові кільця перстенового типу, сіверянам — спіральні, дреговичам — зернисті, радимичам — семипроменеві, в'ятичам — семилопатеві, кривичам — браслетоподібні, ільменським словенам — ромбощиткові.

Загальну тенденцію розвитку традиційного одягу східних слов'ян визначив Л. Нідерле, який відзначив простоту одягу і скромність прикрас південно-західних племен порівняно зі східними слов'янами лісової півночі: «Розкішний одяг та прикраси розвилися лише там, де слов'яни безпосередньо контактували з сусідніми їм фінськими, тюрко-татарськими, пруссо-литовськими та скандинавськими народами (Нідерле, 1956, с. 244).

ПРАУКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА

У попередніх розділах було коротко розглянуто генезу праукраїнських літописних племен, які залишили між Карпатами

та Київщиною археологічні пам'ятки луки-райковецької культури VIII–IX ст. (Мал. 112). Нагадаємо, що вони постали безпосередньо на основі пам'яток празької та частково пенківської культур V–VII ст., носії яких були відомі візантійським хроністам під іменами склавинів та антів.

Незмінність населення, безперервність розвитку його культури та мови на згаданих споконвічних українських територіях від носіїв празької культури V–VII ст. і донині дають підстави вважати їх праукраїнцями. Цю найстаршу безсумнівно слов'янську спільноту фахівці асоціюють з легендарними дулібами Волині — найдавнішими літописними племенами «Повісті минулих літ» (Седов, 1982, с. 90–94). За часів літописця Нестора дулібів уже не було: «дуліби живяху по Бугу, де нині волиняни...». Германське походження етноніму дуліби, за О. Трубачовим (1974, с. 52), вірогідно, свідчить про його формування ще в першій половині I тис. н. е. десь у зоні контактів слов'ян з германськими племенами готів чи вандалів, експансія яких у Західну Україну відбувалася саме в цей час.

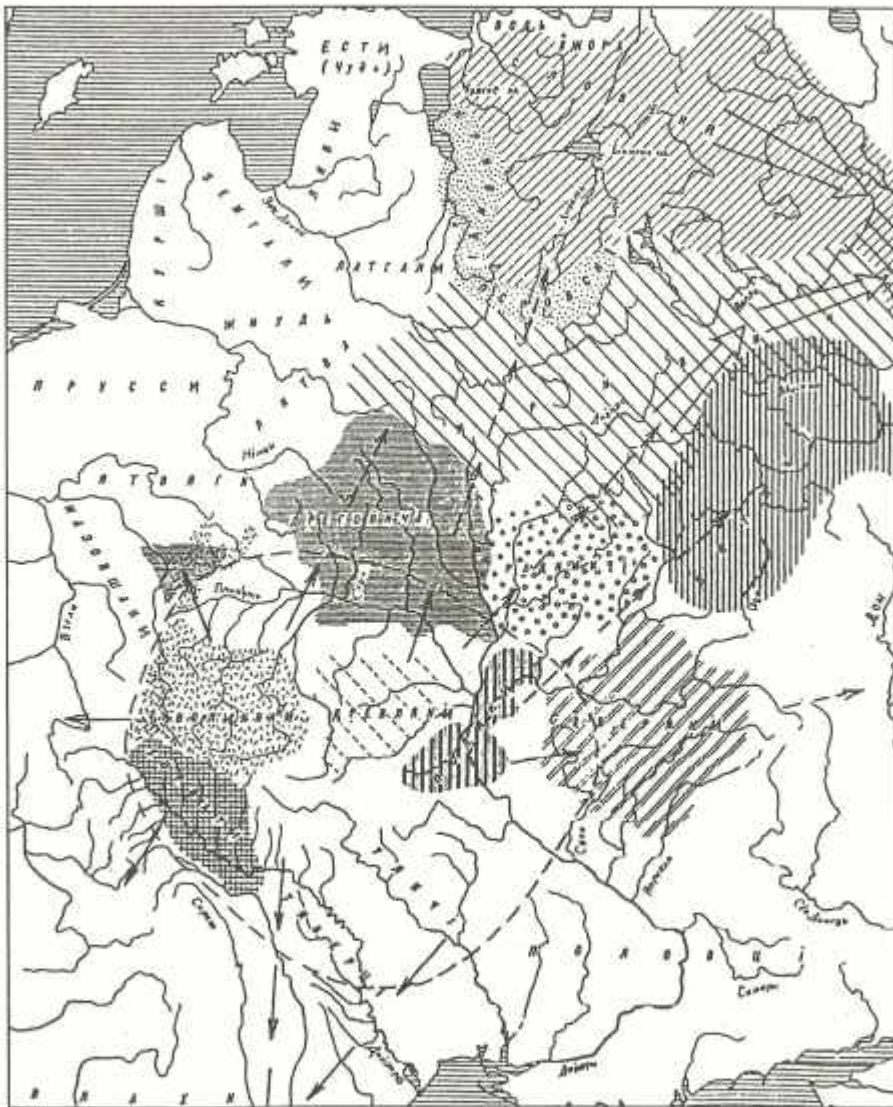
Арабський автор X ст. Масуді писав, що слов'янське плем'я валінана (волиняни) у давнину панувало над іншими. Однак унаслідок міжплемінних чвар це переддержавне утворення на чолі з князем Маджаком розпалося, і кожне слов'янське плем'я почало обирати власного князя. В. Ключевський, А. Нідерле, М. Грушевський (1991, с. 377) висловили думку, що валінана Масуді — це перший слов'янський племінний союз, відомий за літописом Нестора як дулібське племінне об'єднання. Воно розпалося під ударами аварів за візантійського імператора Іраклія, що правив у 611–641 рр. «Сі ж обри воеваху на словенях і примучиша дулібів, суцих словен, і насиляя творяху жонам дулібським», — сповіщає «Повість минулих літ».

Вже згадувалося про яскраве підтвердження цих подій, отримане в результаті розкопок городища Зимне на Волині, яке вважається колишнім племінним центром дулібів. Знахідки аварських наконечників стріл на попелищі фортеці, на думку дослідників, підтверджують свідчення літописця та припущення згаданих вчених про руйнування дулібського племінного союзу саме аварами в VII ст.

На думку В. Седова, дулібський союз розпався на групу споріднених племен, до якої, крім хорватів, уличів, тиверців, полян, деревлян та волинян, входили ще й похідні від них дреговичі басейну Прип'яті. У VIII–IX ст. вони лишили пам'ятки луки-райковецької культури Північно-Західної України (Мал. 112).

Мал. 121.
Літописні племена
Східної Європи
за В. Седовим
та напрями роз-
селення слов'ян
у VII–XI ст.

Починаючи з О. Спіцина, різні дослідники неодноразово відзначали однорідність матеріальної культури вищезгаданих племен від VIII до XII ст. Етновизначальною особливістю цієї спільноти, на відміну від літописних племен лісової півночі, був простий, скромний одяг з абсолютним переважанням серед

Етнічні процеси в Київській Русі

прикрас срібних скроневиx кілець на півтора оберти перстеневого типу (Мал. 112, 1). Таку єдність В. Седов пояснює прямим генетичним зв'язком цих племен з дулібами Волині середини I тис. н. е. Не випадково похідні від етноніму «дуліби» топоніми особливо поширені у Північно-Західній Україні між Карпатами та Дунаєм. Їх наявність у Білоруському Поліссі (річки Дулеба, Дулебка, села Дулебно, Дулеби) пояснюється формуванням прабілоруського племені дреговичів шляхом переселення деревлян та волинян на північ (Седов, 1982, с. 92, 93).

Однорідність матеріальної культури лука-райковецьких пам'яток Північно-Західної України, очевидно, свідчить про інтенсивну консолідацію праукраїнського етносу, яка завершилася у X ст. утворенням першої української держави Київська Русь. В XI–XII ст. культура праукраїнських племен, за археологічними джерелами, являє собою відносно монолітну цілісність, на відміну від культури літописних племен лісової півночі Східної Європи. Останні зберігали свої етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі у XII–XIII ст., тоді як культурна різниця між окремими праукраїнськими племенами півдня почала зникати у переддержавний період у VIII–IX ст., і фактично зникла протягом XI–XII ст. Тобто етнічні процеси на півдні Русі, наближеному до візантійських центрів цивілізації, протікали швидше, тому формування українського етносу відбулося раніше, ніж формування інших східнослов'янських народів.

Про українців як консолідовану в етнокультурному плані цілісність можна говорити з часу постановня першої української держави Київська Русь, тобто з X ст. Знову наголосимо, що мешканці Києва, Чернігова, Галича були українцями настільки ж, наскільки сучасні їм лондонці, парижани, пражани чи мешканці Гнезно X–XIII ст. були відповідно англійцями, французами, чехами чи поляками.

ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ ТА РОСІЯН

П. Третьяков та інші дослідники висловлювали думку, що східне слов'янство лісової смуги Східної Європи постає внаслідок просування слов'ян з лісостепу між Карпатами та Середнім Дніпром (тобто згаданій праукраїнській людності Північно-Західної України VI–IX ст.) на північ у середовище балтських та фінських племен. Це припущення підтверджується даними археології.

До початку слов'янської колонізації півночі Східної Європи 1500 р. т. кордон між слов'янами та балтами проходить приблизно по Прип'яті, Середній Десні та Сейму. На північ від нього має місце масове поширення балтської гідронімії та топонімії. Балтські племена мешкали від Нижньої Вісли на заході до Волго-Окського межиріччя на сході. Лісову зону на північ і схід від балтів населяли численні фінські племена, найближчими родичами яких є угри Уралу та Західного Сибіру.

Заселена балтськими та фінськими племенами лісова північ Східної Європи була слов'янізована з теренів Північно-Західної України та Київського Подніпров'я. Першими з Київщини на північ просунулися в V ст. н. е. нащадки праслов'янської зарубинецької культури, відомі археологам за пам'ятками київського типу. Внаслідок змішування цих прибульців з місцевим балтським населенням на Сеймі, Десні, Сожі та Верхньому Дніпрі сформувалася балто-слов'янська колочинська культура V–VII ст. (Етнокультурная карта, 1985, с. 98) (Мал. 109). Схоже, що ця перша хвиля слов'янських переселенців на північ докотилася до верхів'їв Західної Двіни, де у загалом балтській культурі Тушемля-Банцеровщина VI–VII ст. з'явилися виразні слов'янські елементи (Седов, 1982, с. 39).

Наступна хвиля слов'янської колонізації лісової смуги пов'язана з розселенням з Північно-Західної України на північ у VII–VIII ст. людності праязької культури та її безпосередніх нащадків літописних волинян, деревлян, полян. Ця хвиля колоністів також поширювалася з Київського Правобережжя на схід в басейни Десни, Сейму, Верхнього Дону та Оки, де взяла участь у формуванні літописних сіверян, в'ятичів та населення слов'янських пам'яток борщівської культури Верхнього Дону (Мал. 112).

Сіверяни посідали окреме місце в етногенезі українців. За літописом Нестора, вони «...седоша по Десні, і по Сейму, по Сулі, і нарекошася север». Археологи вирізняють їхні кургани за спіралеподібними скроневими кільцями (Мал. 114, 2). Однак, багато в чому ці поховання нагадують поховання праукраїнської людності Правобережжя (простота костюму, півтораобертові перстеневі кільця), що свідчить про потужні впливи з Правобережжя Дніпра. Археологічним відповідником сіверян є пам'ятки волинцівської та особливо роменської культури лісостепового Лівобережжя VIII–XII ст. (Мал. 112). Вони сформувалися в VII–VIII ст. на ґрунті

слов'яно-іранської антської людності в умовах припливу з Київського Подніпров'я носіїв празької та лука-райковецької культур. Певний вплив на сіверян справила алано-болгарська салтово-маяцька культура басейну Сіверського Дінця (історичні хозари) (Етнокультурная карта, 1985, с. 132–135).

Отже, в культурі сіверян праукраїнські елементи поєднувалися з ірано-аланськими і навіть тюркськими (хазаро-болгарськими). Сам етнонім «сіверяни» походить від іранського слова «чорний» (Топоров, Трубачов, 1962, с. 226). У джерелах XVI–XVII ст. у басейні Сейму згадується етнічна група севрюків, яких дехто вважає безпосередніми нащадками сіверян VIII–XII ст. Від цього ж етноніму походять деякі географічні назви Лівобережної України: Сіверія, Новгород Сіверський, Сіверський Донець тощо.

Хвилі переселенців з Правобережної України, що періодично котилися на схід з VII по XVIII ст., зумовили асиміляцію решток алано-болгар Лівобережжя. Однак, мав місце і зворотний вплив іранців на етногенез українців. Органічною складовою української мови та культури є виразні іранські елементи (Трубачев, 1967, с. 37–44; Седов, 1982, с. 113). Наприклад, український міфічний Вій семантично пов'язаний з іранським богом війни, помсти та смерті (Абаев, 1960, с. 5–7). Яскравим іранізмом в українській мові є фрикативне «г», властиве більшості іранських мов. Відчутний вплив давнього іранського компоненту в антропології українців Лівобережжя простежується донині (Сегеда, 1995, с. 145).

Радимичі, за літописними відомостями, мешкали між Десною і Дніпром у басейні Сожу (Мал. 121). «...І пришедши сядости Радим на Сожі, і прозвашася радимичі», — читаємо у «Повісті минулих літ». Радимичі сформувалися у VIII ст. на балто-слов'янському субстраті згадуваної колочинської культури V–VII ст. в умовах приходу з Північно-Західної України носіїв традицій лука-райковецької культури. На підставі аналізу літописного свідчення, що «радимичі бо... от ляхов», а також гідронімії і топонімії В. Седов дійшов висновку, що прибульці були вихідцями з Верхнього Подністров'я (Седов, 1982, с. 157). Разом з тим, у культурі радимичів аж до XII ст. простежуються виразні балтські елементи (східна орієнтація похованих, зіркоподібні пряжки, змієголови браслети, численні шийні гривни) (Седов, 1982, с. 151–157). Етновизначальним елементом для радимичів є характерні для жіночих поховань семипроменеві скроневі кільця (Мал. 114, 4).

В'ятичі басейну Оки сформувалися у VIII ст. внаслідок змішування місцевого фінського населення зі слов'янськими переселенцями з басейнів Десни та Сейму. Не випадково різні дослідники неодноразово підкреслювали велику подібність кераміки, домобудівництва, поховального обряду в'ятичів до матеріальної культури сіверян, полян, деревлян, волинян, відомих по решткам роменської та лука-райковецької культур. Тому В. Седов інтерпретував вислів літописця Нестора «...радимиці бо й в'ятичі від ляхів...» не в етнічному, а в географічному сенсі. Дослідник вважав, що цими словами літописець хотів сказати, що слов'янські пращури в'ятичів прийшли на Оку із заходу (Седов, 1982, с. 148). Характерно, що етновизначальні для в'ятичів семилопатеві скроневі кільця (Мал. 114, 5), особливо їх ранні типи, дуже нагадують семипроменеві кільця їхніх західних сусідів — радимичів. У похованнях в'ятичів знайдена значна кількість виробів, властивих традиційній культурі фінів та балтів. Найпізніші пам'ятки в'ятичів датуються XIII і навіть XIV ст., тобто часом початку формування російського етносу.

Дреговичі у VIII–XIII ст. мешкали в болотистому межиріччі Дніпра, Прип'яті та Верхнього Німану (Мал. 121). Відповідно, етнонім походить від слова «драговина». Дослідники одностайно стверджують про формування літописних дреговичів внаслідок переселення деревлян та волинян з Південного Полісся на північ. Про це свідчить поширення поховального обряду та типових для останніх перстневих скроневих кілець на північ від Прип'яті на землях дреговичів. Не випадково слов'янська гідронімія Прип'ятського лівобережжя повторює назви водоймищ півдня Українського Полісся (Случ, Дубровка, Гривка, Тростянець, Став тощо), а сучасні говори Білоруського Полісся тісно споріднені з волинськими та житомирськими (Півторак, 1993, с. 81–83).

Однак, культура дреговичів дещо відрізнялася від культури волинян та деревлян, особливо у північній частині племінної території. Значною мірою ця своєрідність пояснюється впливом місцевої балтської людності на слов'янських прибульців з півдня. На північних землях дреговичів поряд з типом слов'янськими речами знайдено багато прикрас балтського походження: підковоподібні застібки, змієголові браслети, спіральні персні, зірчасті пряжки тощо. Етновизначальними для дреговичів є скроневі кільця з зернистими намистинами (Мал. 114, 3). Про інтенсивне змішування слов'ян з балтами

свідчить антропологічний тип дреговичів. На відміну від давнього і сучасного населення Північно-Західної України вони належали до валдайського антропологічного типу який вважається балтським (Седов, 1982, с. 113–119). Саме до нього належить переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів.

Заселення деревлянами та волинянами Білоруського Полісся відбувалося поступово. У VII ст. пам'ятки праязкої культури з'явилися на березі Прип'яті, де пізніше постав племінний центр дреговичів Турів, а також Пінськ. У VIII–IX ст. слов'янські переселенці з Прип'яті просунулись ще далі на північ у середовище балтських племен Верхнього Німану. Волиняни також просувалися вниз по Західному Бугу на Берестейщину (Мал. 121). Основний потік слов'янських колоністів на північ у VIII–IX ст. тягнувся з Південного Полісся через землі дреговичів по Дніпру та Березині на Верхню Двіну (Седов, 1982, с. 116).

Крім переконливих археологічних матеріалів, на користь так званого дніпровського шляху просування слов'ян на лісову північ свідчать дані антропонімії. Білоруський дослідник М. Грінблат (1968, с. 98–101) звернув увагу, що численні білоруські прізвища на -енка (Анціпенка, Лукашенка тощо), мають масові паралелі в українській антропонімії. Український суфікс -енк-, на думку О. Ткаченка (1958), є дуже давнім, властивим спільній праслов'янській мові VI–VII ст. Як зазначалося, останньою говорили склавини Північно-Західної України, які фактично були пращурами українців.

Архаїчний український суфікс -енк- здавна був поширений у Середньому Подніпров'ї — на Київщині, Чернігівщині, Черкащині, Кіровоградщині, Полтавщині. На Волині та у Прикарпатті більше прізвищ на -ук (-юк). Відповідно, аналогічні прізвища поширені і на теренах Білорусі. Якщо на заході в Побужжі багато прізвищ на -юк, то на Верхньому Дніпрі та на Західній Двіні в районі Полоцька здавна і масово поширені наймення з давнім суфіксом -енк-. Зона поширення таких прізвищ тягнеться й далі на північний схід за межі Білорусі на Смоленщину і навіть на Псковщину. Однак, під пізнішим російським впливом закінчення -ко, змінилися на -ков. Появу цієї антропонімії на Верхньому Дніпрі та на Західній Двіні М. Грінблат (1968, с. 100) переконливо пояснює міграцією її носіїв з місць їх споконвічного проживання в Українському Подніпров'ї по Дніпру на північ ще у кінці I тис. н. е. У той же

час на північ уздовж Західного Бугу рухалася людність іншого праукраїнського племені волинян, що зумовило поширення в Західній Білорусі вже згадуваних прізвищ на -ук (-юк).

Численні наукові дані переконливо свідчать про потужну міграцію праукраїнських племен дулібів, волинян, деревляня, полян протягом VI–X ст. на північ у Білоруське Полісся. Тому в Південній Білорусії і донині відчуються сильні впливи традиційної української культури та мови (Півторак, 1993, с. 81–83). Зрозуміло, чому значна частина етнографів та лінгвістів вважає Берестейщину, південь Пінського та Мозирського Полісся давніми етнічними землями українців. Наслідком постійного просування волинян вниз долиною Західного Бугу стало поширення українських говорів по всій Берестейщині аж до Біловіжжя та Гродненщини. Відомий московський фахівець з археології Полісся Ю. Кухаренко вважав межею між українцями та білорусами річки Ясельду та Прип'ять (Гринблат, 1968, с. 84).

Аналогічний напрямок розселення праукраїнців із Волині та Середнього Подніпров'я підтверджують дані антропології літописних східнослов'янських племен. Відомий російський антрополог Т. Алексеева (1973) відзначила поширення деяких особливостей антропології праукраїнських племен на прабілорусів та праросіянів лісової півночі Східної Європи. Мається на увазі певна подібність в антропології дреговичів, полоцьких кривичів, радимичів та ільменських словен з деревлянами та волинянами, а смоленських кривичів та в'ятичів — з полянами та сіверянами. Ця антропологічна картина стає зрозумілою, якщо згадати загальну схему слов'янської колонізації півночі Східної Європи (Мал. 121).

Отже, про слов'янську колонізацію Верхнього Дніпра та Західної Двіни у другій половині I тис. н. е. мігрантами із Середнього Подніпров'я та Волині свідчать численні археологічні, лінгвістичні та антропологічні факти.

Кривичі мешкали в IX–XIII ст. у Верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги (Мал. 121). О. Спіцин висловив припущення про західне походження кривичів та їхніх північних сусідів ільменських словен. Послідовником цих поглядів був В. Седов, який однак відзначав, що ніяких археологічних слідів просування слов'ян з Вісли на Псковщину поки що виявлено не було (Седов, 1982, с. 58). Більш аргументованою вигадає точка зору переважної більшості дослідників, які вважають, що кривичі походять від слов'ян-переселенців з Подніпров'я.

Формування кривичів очевидно відбувалося у VIII–IX ст. на ґрунті балто-слов'янської людності, що лишила на Верхньому Дніпрі та Двіні пам'ятки типу Колочин та Тушемля-Банцеровщина, в умовах потужного припливу нових слов'янських переселенців з Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я. На формування західної гілки кривичів (полочан) суттєво вплинули дреговичі, що просувалися з півдня (Гринблат, 1968, с. 117). Визначальною ознакою курганів кривичів є срібні скроневі кільця браслетоподібної форми (Мал. 114, 6). Однак у похованнях знайдені і речі балтських типів, що свідчить про значну роль балтів у генезі кривичів (Седов, 1982, с. 164). Полоцьк та Смоленськ виникли як племінні центри кривичів. З XI ст. кривичі фігурують у літописах під назвою полочан Подвіння та смолян Верхнього Дніпра. У X–XI ст. кривичі Верхнього Дніпра інтенсивно просувалися на схід на правий берег Верхньої Волги, де саме в цей час розпочався процес формування російського етносу.

Ільменські словени були найближчими родичами і північними сусідами кривичів. У IX–XIII ст. вони займали землі між Чудським озером на заході і Верхньою Волгою на сході (Мал. 121). Новгород виник як племінний центр словен. Як і в генезі кривичів, у формуванні словен брали участь далекі нащадки балто-слов'янської культури Тушемля-Банцеровщина, слов'янські колоністи з Полісся VIII ст., а також численні місцеві балтські та фінські племена. Разом з етновизначальними прикрасами ільменських словен ромбо-щитковими скроневими кільцями (Мал. 114, 7) знаходять типові речі балтів (зброю, шийні гривні, підковоподібні застібки, зірчасті пряжки тощо), а також фінів (шумлячі підвіски). Поряд зі слов'янською західною орієнтацією похованих часто зустрічається східна балтська і меридіональна фінська. У IX–X ст. ільменські словени разом з якоюсь частиною фінського племені весь інтенсивно переселялися на південний схід на землі мері у Верхньому Поволжі (Седов, 1982, с. 169–185). Ці переселенці стали важливою складовою майбутнього російського етносу.

Отже, в IX–XI ст. лівобережжя Верхньої Волги колонізували ільменські словени, у складі яких був значний фінський та балтський компонент. Деяко пізніше, з X ст. на правий берег Верхньої Волги від верхів'їв Дніпра почали просуватися кривичі. Слов'янські переселенці застали тут місцеве фінське населення, тому старожитності Верхнього Поволжя X–XIII ст.

являють собою складний комплекс виробів словен, кривичів, в'ятичів, фінів, балтів і навіть скандинавів (Седов, 1982, с. 185–195). Поряд із цими племенами певну роль в етнокультурних процесах на Верхній Волзі у час формування російського етносу відігравали і вихідці з Південної Русі, про що свідчать знахідки речей, характерних для Київщини XI–XII ст. (Седов, 1982, с. 190).

Таким чином, археологічні матеріали свідчать про переселення у VIII–XI ст. праукраїнської людності з Північно-Західної України на лісову Північ Східної Європи. Внаслідок змішування слов'янських прибульців з півдня з місцевими балтами та фінами формувалися літописні племена лісової зони — пращури молодих східнослов'янських етносів білорусів, псково-новгородців, росіян. Починаючи з О. Шахматова, різні дослідники неодноразово наголошували, що літописні східнослов'янські племена у мовно-культурному відношенні утворювали 3–4 групи (Ісаєвич, 1995, с. 111; Толочко, 1991, с. 49). У південно-західній групі племен (волиняни, деревляни, поляни, білі хорвати, уличі, тиверці, частково сіверяни) вбачали праукраїнців, у північно-західній (дреговичі, кривичі, радимичі) — прабілорусів, північній (ільменські словени) — прановгородців, а у північно-східній (в'ятичі) — праросіян. Археологічні джерела підтверджують цю схему, уточнюючи, доповнюючи і розвиваючи її.

Сучасні археологічні дані дозволяють прослідкувати зародження етнокультурної своєрідності праукраїнців, порівняно з прабілорусами та праросіянами, ще з давніх часів зародження субстрату цих етносів. Як зазначалося вище, пращурами українців були склавини Прикарпаття та Волині, а також анти лісостепової смуги, відомі археологам за старожитностями празької та пеньківської культур V–VII ст. Історичне коріння білорусів та росіян сягає так званої колочинської культури, яка приблизно в той же час розвивалася в Подесенні та на Верхньому Дніпрі.

Празька культура формувалася у Верхньому Подністров'ї та на Волині на праслов'янському підґрунті зарубинецької культури за участю східних германців (пшеворська та вельбарська культури) та фракійців (липська культура). Колочинські пам'ятки постанали також на праслов'янських зарубинецьких традиціях, але в умовах тісних контактів з іранцями-сарматами і під сильним впливом балтів Верхнього Подніпров'я. Врахуємо також факт певної відокремленості прасклавинів

Верхнього Подністров'я від праколочинців Подесення у III–IV ст. через вторгнення на Волинь та в басейн Південного Бугу ворожих до праслов'ян племен готів (Мал. 105).

Отже, маємо певні підстави говорити, що праукраїнці з одного боку і праросіяни та прабілоруси з іншого розвивалися власними історичними шляхами ще з початкових стадій формування субстрату цих етносів у першій половині I тис. до н. е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу, ніж білоруси та росіяни. Таким чином, твердження офіційної радянської історичної науки, що долі східнослов'янських народів розійшлися лише в пізньому середньовіччі внаслідок розгрому Русі татарами, не відповідає даним археології. Це сталося ще до постання держави Русь, якій так і не вдалося консолідувати східних слов'ян в єдиний етнос.

Зауважимо, що згадану балтослов'янську колочинську людність, яка мешкала на Верхньому Дніпрі у V–VII ст., можна назвати прабілорусами чи праросіянами лише умовно. Це був лише субстрат, який під впливом численних хвиль переселенців з праукраїнської Волині та Київщини лише у X–XII ст. трансформувався у прабілорусів та праросіян. Докладніше про це йтиметься далі.

Український етнос почав формуватися дещо раніше від інших східних слов'ян — у V–VII ст. на теренах Північно-Західної України. Пояснюється це перш за все його близькістю до центрів античної цивілізації, впливи якої були потужним каталізатором культурно-історичних процесів у всій ранньосередньовічній Європі. Якщо колочинська культура перш ніж трансформуватися в білоруський та російський етноси зазнала значних зовнішніх впливів як від згаданих мігрантів з Київського Подніпров'я, так і від автохтонних балтських та фінських племен, то людність празької та лука-райковецької культур Волині V–IX ст. розвивалася без суттєвого впливу зовнішнього етнокультурного фактору. Внаслідок її саморозвитку постав український етнос. Тож слов'янські племена Північно-Західної України другої половини I тис. н. е. можна вважати українцями на початковій племенній фазі історичного розвитку.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Остаточне формування молодих східнослов'янських етносів лісової смуги (білорусів, псково-новгородців, росіян) відбу-

лося вже в X–XII ст. у складі імперії Київська Русь, державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі. Причому етністоричні процеси, що призвели до їх постання, не є чимось унікальним у світовій історії. Навпаки, аналогічна етністорична ситуація неодноразово і невідворотно повторювалась на руїнах великих імперій минулого. Загальні закономірності етнічного розвитку в імперіях розглядалися М. Чубатим (1964), а також автором цих рядків у спеціальній статті, надрукованій в журналі «Пам'ять століть» (1996, № 2).

Отже, білоруський, псково-новгородський та російський етноси постали пізніше праукраїнського в процесі слов'янізації вихідцями з Волині та Київського Подніпров'я лісових обшпирів Східної Європи, споконвіку заселених племенами балтів та фінів. Формування держави Русь відбувалося вздовж її торговельно-економічного стрижня — річкового шляху «із варяг у греки». Домінуючим центром на ньому був Київ, хоча прабілоруські Смоленськ і Полоцьк також відігравали важливу роль у цій торговельній системі, оскільки контролювали корабельні волоки між Верхнім Дніпром, Двіною та Волховом. Крім того, вони мали власну окрему торговельну орієнтацію на захід, оскільки Полоцьк пов'язаний Двіною з Балтійським морем.

Розгалужені торговельні зв'язки створювали економічне підґрунтя для дуже раних самостійницьких тенденцій у полочан. Так, полоцький князь Рогволод здійснив спробу вийти з-під влади Києва ще на початку правління Володимира Великого. Та хоча, як писав Т. Шевченко, «Владимир князь перед народом убив старого Рогволода», змагання Полоцька за незалежність від Києва продовжувалися. Демонструючи свою самостійність, полочани збудували власний Софіївський собор, намагалися приєднати до своєї землі Псков та Новгород. У кінці XI ст. Полоцьк перший з давньоруських міст досяг фактичної незалежності від київського князя. У середині XII ст. за доби феодальної роздробленості самостійну політику почав проводити Смоленськ. З цього часу обидва прабілоруські центри переорієнтували свою економіку в західному напрямку: Двіною до Риги і далі до ганзейських міст Західної Балтії.

Полоцька земля була підкорена Литвою у 1307 р. Однак високий рівень культури білорусів та українців, інкорпорованих в Литовську державу у XIV ст., зумовив високий статус слов'янських земель під владою Вільнюса. Фактично

утворилася литовсько-білорусько-українська федерація, в якій відбувався подальший розвиток білоруського народу. Руська мова, культура, право, православ'я стали державними і панували навіть у литовській метрополії. Католицька польсько-латинська експансія на білоруські землі розпочалася лише з 1385 р. після Кревської унії між Литвою та Польщею (Чубатий, 1964, с. 88–92).

Пращуrom псково-новгородського східнослов'янського етносу було літописне плем'я ільменських словен VII–X ст. Словени разом з кривичами та радимичами, очевидно, походять від балто-слов'янської колочинської спільноти, що в V–VII ст. займала Верхнє Подніпров'я. Словенські племінні центри Псков, Ладога, Новгород здавна мали тісні торговельні зв'язки водним шляхом з Балтією, що значною мірою зумовило своєрідність етнокультурного розвитку псково-новгородців.

У другій половині XII ст. з остаточним усамотійненням Пскова і Новгорода встановилися тісні економічні зв'язки з Володимиро-Суздальською землею, звідки на Новгородчину надходило збіжжя. Ця економічна залежність Новгорода Великого мало не призвела до його підкорення суздальцями. Новгородську вольницю на деякий час врятувала татарська навала на Північно-Східну Русь. Однак через 200 р., а саме в 1478 р., Московське князівство поглинуло Новгородську республіку. Періодичні масові знищення та депортації новгородців (Карамзин, 1988, с. 588–594) призвели до їхньої остаточної асиміляції росіянами в кінці XVI ст.

Росіяни — наймолодший східнослов'янський етнос. Їхня прабатьківщина — Верхнє Поволжя. Перші слов'янські поселенці прийшли сюди з Середнього Подніпров'я ще у VII ст. Мається на увазі плем'я в'ятичів басейну Оки, які, скоріш за все, були сумішшю слов'янських колоністів з місцевою фінською людністю.

Однак справжня слов'янізація Верхнього Поволжя відбувалася у XI–XII ст., коли балтослов'янські племена кривичів, радимичів, словен посунули на схід на Верхню Волгу, споконвіку заселену фінськими лісовими племенами мордви, мурми, мері, весі тощо. У цей же час сюди ж прибували переселенці з Південної Русі.

Як відомо, торговельний шлях «із варяг у греки» по Дніпру та Волхову був тим економічним стрижнем, навколо якого землі праукраїнців, прабілорусів та псково-новгородців консолідувалися в єдиній державі Русь зі столицею в Києві. Воло-

димиро-Суздальщина лежить далеко на сході від згаданої торговельної магістралі. Вона мала власний напрямок зв'язків Волзьким річковим шляхом з Каспієм та Середньою Азією. Давні південно-східні контакти Суздальщини значною мірою зумовили своєрідність культурно-історичного розвитку регіону.

У другій половині XII ст. шлях «із варяг у греки» був перерізаний половцями на Нижньому Дніпрі. «У нас вже й Грецький путь ізотинають, і Соляний, і Залозний», — казав київський князь Мстислав Ізяславович 1170 р. Русь розпалася на практично незалежні князівства. Настала доба феодальної роздробленості, коли молоді східнослов'янські етноси (псково-новгородці, прабілоруси, праросіяни) відгалузилися від протодіючого етносу імперії — праукраїнців Південної Русі.

Суздальська земля з середини XII ст. очолила коаліцію Новгород, Полоцька, Смоленська за відокремлення від Києва. Саме в цей час виник тісний і тривалий антикиївський союз володимиро-суздальських князів з половцями. Його започаткував Юрій Долгорукий, одружившись із половецькою княжною. На думку російського історика П. Струве (1952, с. 84), саме ця суздальсько-половецька унія завдала смертельного удару столиці Русі Києву, призвівши до розпаду імперії на князівства. 1147 р. Північна Русь на чолі із Суздальщиною виступила єдиним фронтом проти централізованої церковної політики Києва.

Антикиївський курс Юрія Долгорукого посилили його сини Андрій Боголюбський та Всеволод Юрійович. Вони були організаторами і натхненниками погромів Києва 1169 та 1203 рр. Так, у березні 1169 р. союзне військо суздальців, половців, смолян, чернігівців жорстоко пограбувало Київ: «Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, інших брали в неволю... Церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали», — сповідає літописець. У 1203 р. суздальський князь Всеволод разом із половцями ще раз пограбував і спалив столицю Русі (Грушевський, 1991, с. 197, 226). Після цих погромів Київ втратив свою могутність — і центром Південної Русі стає Галицько-Волинське князівство, князь якого правив Києвом через своїх намісників.

Енергійні суздальські князі пробують розширити свої володіння за рахунок Новгородської землі. Але особливо показовим і визначальним для майбутньої історії Росії був погром Рязані князем Всеволодом Юрійовичем 1208 р. Непокірне

місто було спалене, а всі його мешканці знищені або виселені. Тим самим була започаткована стала і ефективна російська демографічна політика щодо завойованих народів.

Так, у другій половині XII ст. в Суздальсько-Московській державі сформувалося динамічне ядро молодого російського етносу. Провідні історики неодноразово підкреслювали своєрідність його ментальності порівняно із світосприйняттям південних русичів. Класики історичної науки М. Соловйов та В. Ключевський вважали, що говорити про окремих російський етнос можна не раніше доби князювання Андрія Боголюбського, тобто з другої половини XII ст. «В особі князя Андрія великорос вперше виступив на історичну арену», — писав В. Ключевський (1993, с. 113). Однак визначальними для формування російського етносу стали XIV–XV ст. Сталося це в сприятливих умовах першої власне російської держави — Московського князівства Івана Калити, Василя Темного, Івана III. Ця держава постала і розвивалася як улус Золотої Орди, під потужним впливом монгольської імперії Чингізидів. «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи», — зауважував російський історик П. Струве у 1952 р.

Отже, російський етнокультурний комплекс остаточно сформувався в XIV–XV ст. на ґрунті слов'яно-візантійських традицій Київської Русі у фінському оточенні в умовах залежності від татар. Внаслідок експансії Московського князівства на захід у XV–XVI ст. псково-новгородський субетнос був асимільований російським. Ось що писав фундатор офіційної історії Російської імперії М. Карамзін (1988, с. 592, 593) про жорстокий етноцид новгородців, здійснений узимку 1570 р. Іваном Грозним: «Судили Иоанн и сын его (на городище в Новгороде) таким образом: ежедневно представляли ему от пятисот до тысячи новгородцев; били их, мучили, жгли каким-то составом огненным, привязывали головою или ногами к саням, влекли на берег Волхова, где сия река не мерзнет зимою, и бросали с моста в воду, целыми семействами, жен с мужьями, матерей с грудными младенцами. Ратники московские ездили на лодках по Волхову с кольями, баграми и секирами: кто из вверженных в реку всплывал, того кололи, рассекали на части. Сии убийства продолжались пять недель и закончились грабежом общим: Иоанн с дружиною объехал все обители вокруг города: взял казны церковные и монастырские, велел опустошить двory и келии, истребить

хлеб, лошадей, скот; предал также весь Новгород грабежу; сам ездил из улицы в улицу, смотрел как хищные воины ломались в палаты и кладовые... Толпы злодеев были посланы и в пятины Новгородские, губить достояние и жизнь людей без разбора... Граждан и сельских жителей изгубло тогда не менее шестидесяти тысяч. Кровавый Волхов, запруженный телами и членами истерзанных людей, долго не мог пронести их в Ладожское озеро».

Внаслідок подібних акцій та численних депортацій на Верхню Волгу псково-новгородський етнос на кінець XVI ст. був асимільований росіянами, відомими за історичними джерелами того часу як московські люди, московіти.

Оскільки російський етнос упродовж останніх століть посідав панівне місце у Східній Європі, історія Російської імперії подавалася як історія всіх народів регіону. Тому час формування основ російського культурного комплексу (XIV–XV ст.) екстраполювали на історію найближчих сусідів, у тому числі українців, які почали формуватися значно раніше росіян. Отже, витоки згаданої пізньосередньовічної версії походження українського народу ховаються у тенденційній імперській історіографії.

Таким чином, якщо генетичне підґрунтя білорусів, псково-новгородців та росіян творилося в VI–IX ст. в процесі переселення праукраїнців Середнього Подніпров'я та Волині на північ у балтське та фінське середовище, то остаточне формування молодих східнослов'янських етносів відбулося вже в X–XII ст. у складі імперії Київська Русь, державотворчим етносом якої були праукраїнці Південної Русі. З позицій етнології добу феодальної роздробленості XII–XIII ст. можна розглядати як період боротьби за незалежність молодих східнослов'янських етносів (білорусів, псково-новгородців, росіян) з імперським Києвом, який їх породив у процесі етнокультурної експансії у завойовані провінції. Наслідком став розпад імперії Русь на фактично незалежні від метрополії удільні князівства, що полегшив завоювання території колишньої супердержави татаро-монголами.

ПОСТІМПЕРСЬКІ ЕТНОСИ

Як зазначалося, етногенетичні процеси, що призвели до становлення білорусів, псково-новгородців та росіян, не є чимось унікальним у світовій історії. Мається на увазі поява

в підкорених імперією провінціях нових етносів, споріднених з народом-завойовником. Відбувалося це в умовах потужного адміністративного, культурного, мовного впливу розвинутої метрополії на віддалену периферію.

Найдієвішим механізмом такого впливу була стимульована державою масове переселення представників панівного імперського етносу з центру в завойовані провінції. Воно протікало тим інтенсивніше, чим завойовані землі були відсталішими і менш заселеними. Класичний приклад — сталий напрям міграції з київської метрополії на лісову Північ у Русі. У процесі поширення етнокультури народу завойовника на аборигенне населення приєднаних територій виникав синтез етнокультур метрополії та аборигенів. Так у лоні імперій, у завойованих провінціях народжувалися нові, постімперські етноси зі своєю етнокультурною, що поєднувала в собі культуру та мову метрополії з етнічними традиціями завойованих народів.

В умовах невідворотного розпаду імперій і відокремлення провінцій від метрополії відбувався відрив нових етносів від батьківського імперського або, власне, їх народження. Зрозуміло, що всі ці постімперські етноси тією чи іншою мірою надовго зберігали мовно-культурну спорідненість з панівним народом загиблої супердержави, дітьми якого вони фактично були.

Яскраві приклади такого розвитку етнічних процесів дають численні імперії доби пізнього середньовіччя — Іспанська, Португальська, Бельгійська, Британська, Французька та ін. Внаслідок іспанізації аборигенів Латинської Америки за участю вихідців з Африки у XVI–XIX ст. зародилися численні іспаномовні етноси Нового Світу: мексиканці, аргентинці, чілійці, перуанці, венесуельці, колумбійці, кубинці та ін. Експансія португальців та англійців до Америки призвели до формування бразильців та американців США. Днем народження всіх цих молодих етносів Нового Світу можна вважати момент набуття колоніями незалежності від метрополії, що відбувалося в процесі розпаду колоніальних імперій.

Зазначимо, що народження нових, споріднених з імперськими, етносів відбувалося, як правило, у відносно відсталих та малозаселених провінціях. У випадку підкорення імперією вже сформованого народу з давньою історією та багатомовною культурою поневолений етнос стійко протривав нівелюючому впливу метрополії, зберігаючи власну етнічну сво-

ерідність. Тому молоді романомовні народи постали на варварській периферії Стародавнього Риму (французи, іспанці, португальці, румуни), а Греція, Єгипет, Близький Схід, що також входили до Римської Імперії, так і не романізувалися. В межах Британської імперії Індія лишилася Індією, а в слабкозаселеній первісними племенами індіанців Північній Америці постали споріднені англійцям молоді англомовні етноси — американці, канадійці, в Австралії — австралійці, у Новій Зеландії — новозеландці. Це відповідає класичній моделі розпаду Римської імперії, коли давні народи поновили незалежність, а у варварських провінціях постала група молодих споріднених етносів. Саме так 200 років тому від англійської метрополії відгалузились англомовні американці, а від Іспанської імперії — молоді іспаномовні етноси Латинської Америки.

У Російській імперії Польща, Литва, Україна, Грузія, Узбекистан зберегли своє етнічне обличчя, а первісний Сибір XVII–XIX ст. зрусифікувався. Відповідно, на руїнах Російської імперії крім народів, що повернули втрачену колись незалежність (поляки, литовці, українці, грузини, вірмени, узбеки тощо), у малорозвинених сибірських провінціях можуть постати споріднені росіянам постімперські етноси — західносибірський, далекосхідний, козацький Передкавказзя тощо. Такий сценарій розпаду Російської імперії передрікав Л. М. Гумільов, звернувши увагу на придушений більшовиками на початку XX ст. прояв сепаратистських тенденцій на Далекому Сході, на Кубані, на Дону.

Зрозуміло, що головними культурно-історичними спадкоємцями імперії лишалися її творці — мешканці земель метрополії. Іншими словами, якщо хтось і може претендувати на культурно-історичну спадщину Стародавньої Греції та елліністичної імперії Олександра Македонського, то це греки. Прямими спадкоємцями імперських Мадрида та Лондона є відповідно сучасні іспанці та англійці, а не мексиканці чи американці. Так само безпосередніми генетичними потомками панівного етносу Російської імперії є сучасні росіяни, а не примусово інкорпоровані до неї латиші, українці чи казахи. Відповідно, Київська Русь є органічною частиною етнічної історії народу метрополії — русинів-українців, хоча елементи руської культури стали невід'ємними складовими культури молодих східнослов'янських етносів, що близько тисячі років тому зародилися на периферії імперії внаслідок впливів

з київської метрополії на балтські та фінські племена лісової півночі Східної Європи.

Про сталість та універсальність законів етнотворення на постімперських просторах свідчить разюча подібність історичної картини зародження романських та східнослов'янських народів.

Під потужним впливом Риму постали іспанці та португальці — латинізовані племена іберів, кельтів, готів Піренейського півострова. Французи — латинізоване кельтське плем'я галів, а румуни — латинізовані фракійські племена даків, гетів, мезів, що також включили слов'янський компонент. Аналогічним був вплив київської метрополії на малозаселену лісову периферію імперії. Він зумовив русифікацію місцевих балтських та фінських племен і зародження на їх основі білоруського, псково-новгородського, російського етносів. Провідну роль праукраїнського Києва в постанні інших східнослов'янських народів добре розуміли русичі, називаючи княжий Київ «матір'ю міст руських».

Отже, на руїнах Римської імперії постали 5 споріднених великих романських народи, а по розпаді імперії Русь — 4 східнослов'янських. Генетично нові етнічні спільноти були пов'язані як з місцевими традиціями, так і з домінуючою культурою імперського етносу. В обох випадках етногенетичні процеси відбувалися в умовах потужного культурного та адміністративного впливу високорозвиненої метрополії на відсталу периферію. Важливу цементуючу роль в Римській державі виконувала латинська мова метрополії. У провінціях ця державна мова була не лише мовою адміністрації, але й культурного та духовного життя. Саме нею поширювалась з Риму державна релігія християнство разом із літературними та науковими надбаннями високої греко-римської цивілізації.

У Київській Русі культурні впливи праукраїнської київської метрополії поширювались на провінції державною старослов'янською мовою, яка все більше насичувалася давньоукраїнською мовною специфікою Південної Русі-України. Як стародавній Рим, романізуючи завойовані провінції, породив групу дочірніх романських етносів, так княжий Київ русифікував (від Русь, а не Росія) балтські та фінські лісові племена, породивши похідну від русинів-українців метрополії руську групу постімперських етносів.

Офіційні мова та культура потужно впливали на формування етнічної специфіки провінцій. З послабленням центру

та розпадом імперії, зароджені в її тілі етнічні спільноти розпочинали самостійне життя. Зрозуміло, що вони успадкували багато культурних надбань колишньої метрополії, надовго зберігаючи до неї певний пієтет. Творячи власні держави за взірцем метрополії, новонароджені етноси нерідко переїмали навіть її назву.

Римське право та державність були підґрунтям державотворення середньовічних народів, багато з яких постали безпосередньо на руїнах Римської імперії. Ностальгія за нею відчувалася в Європі протягом усього середньовіччя, виливаючись у періодичні спроби відновлення Священної Римської імперії, що формально проіснувала аж до 1806 р. Румуни навіть власний етнонім та назву своєї держави запозичили у римлян.

Відповідно, державність східнослов'янських народів (а також литовців) у пізньому середньовіччі творилася за взірцем Київської Русі, ностальгія за якою відчувалася протягом пізнього середньовіччя не лише в її колишній метрополії, але й у провінціях. На цьому історичному тлі стає зрозумілим запозичення росіянами як самоназви (етноніма), так і назви своєї національної держави у імперії Русь, творцями якої була корінна людність Південної Русі-України (Мал. 113).

Усе це не дає підстави вважати етноси, що зародилися в тілі імперії ані головними творцями культурних надбань метрополії, ані їх прямими спадкоємцями. Адже метрополія — батьківщина окремого етносу, який був будівничим відповідної імперії та її культури.

Тож іспанці, португальці, французи, румуни мають власну національну історію і культуру, які починаються з післяримського часу. Історія і культура стародавнього Риму була витвором перш за все латинян, найближчими нащадками яких є сучасні італійці. Однак, слід пам'ятати, що італійський народ формувався у V–VII ст. за умов змішування латинян з вандалами, лангобардами, готами, гунами тощо. Тому більшість вчених вважає італійців хоч і близько спорідненим з латинянами, але окремим етносом.

На відміну від Риму, де внаслідок змішування імперського етносу латинян з представниками підкорених ними провінцій, народився новий етнос — італійці, в інших імперських центрах (Лондон, Мадрид, Лісабон та ін.) народ-завойовник не зазнав радикальних етнічних впливів і продовжив своє історичне буття після розпаду своєї імперії (англійці, іспанці, португальці). Щось подібне сталося і в метрополії держави

Русь — у Південній Русі-Україні на чолі з княжим Києвом. Під час її розпаду у XII–XIV ст. зміни населення не відбулися, а корінна людність метрополії (русини-українці) не зазнали суттєвих етнічних впливів і продовжили своє існування на своїх етнічних теренах у пізньому середньовіччі.

Водночас, постімперські народи утворюють споріднені групи. Така спорідненість похідних від народу-завойовника постімперських етносів зумовлена тим, що кожен з них тією чи іншою мірою сприйняв і включив у свою традиційну культуру елементи етнокультури народу колишньої метрополії. Сказане дає підстави на висновок, що крім романської, англійської, іспанської груп постімперських етносів існує руська, яка формувалася за універсальними законами етнотворення в державах імперського типу внаслідок етнокультурних впливів з південноруської метрополії на завойовані балтські та фінські племена лісової півночі Східної Європи.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА КНЯЖОГО КИЄВА

Враховуючи сказане, зазначимо, що права Москви на історичну та культурну спадщину княжого Києва не більші й не менші, ніж права Мадрида, Лісабона, Парижа та Бухареста на спадщину латинського Рима. Як романські народи успадкували певні надбання римської культури, так і білоруси та росіяни увібрали у свій етновизначальний комплекс певні елементи культури княжого Києва. Однак, як перші не були безпосередніми творцями латинської культури Риму, так і другі мають опосередковане відношення до створення культури Київської Русі, оскільки переважна більшість її елементів посталала в межах Південної Русі, нехай частково і під зовнішнім впливом культури Візантії. До того ж, сталося це значною мірою ще до появи на історичній арені Східної Європи білорусів (X ст.) та росіян (XII ст.).

З київської метрополії руська культура поширювалась на північ нерідко разом з переселенцями з Південної Русі, формуючи прабілоруський, праросійський, псково-новгородський субетноси. На їхніх землях виникали вторинні центри культуротворення імперії, які функціонували за зразками київської культурної метрополії. Їхні надбання є органічною частиною культур відповідних східнослов'янських народів. У Римській імперії канонічна культура Рима теж грала роль взірця в про-

вінціях, але це не означає, що мешканці останніх творили канонічну культуру Риму нарівні з римськими митцями, архітекторами, літераторами, філософами.

Цікаво, що багато зразків класичного латинського мистецтва збереглося саме в провінціях, а не в Римі з його бурхливою історією. І це не стало підґрунтям для претензій відповідних романомовних регіонів на культурну спадщину стародавнього Риму. Разом із тим, збереженість билин київського циклу, ікон та літературних пам'яток давньоруського походження на лісовій півночі Східної Європи чомусь вперто наводиться як неспростовний доказ переважного права мешканців Архангельщини чи Підмосков'я на культурну спадщину княжого Києва.

Дивно і непереконливо звучить поширене навіть у науковій літературі твердження, що київська культура була рівною мірою витвором усіх східнослов'янських племен від Тмутаракані на півдні до Білого моря на півночі, від Карпат на заході до Верхньої Волги на сході. Тобто, у створенні в X–XII ст. канонічних зразків киеворуської архітектури (Десятинна церква, Софія Київська), літописання («Повість минулих років»), світської літератури («Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім») тощо київська метрополія відіграла не більшу роль, ніж слов'янські колоністи, які на той час щойно з'явилися (з тієї ж Київщини) в глухих лісах півночі Східної Європи.

Абсурдність цього твердження виступає ще рельєфніше, якщо врахувати факт, що ні в кого не викликає сумніву те, що переважна більшість згаданих шедеврів творилася безпосередньо в Києві або в інших містах Південної Русі. У канонічних зразках давньоруської літератури фігурують історичні та культурні діячі, а також прості мешканці саме руського Півдня. Та і як мешканці Верхнього Подніпров'я та Поволжя могли нарівні з людностю княжого Києва творити його культурні цінності, якщо культурно-економічний розвиток Південної Русі в X–XII ст. був на порядок вищий, ніж на лісовій Півночі імперії, слов'янська колонізація якої на той час лише розпочиналася? Нагадаємо, що росіяни з'явилися на історичній арені у другій половині XII ст., тобто вже після створення південними русичами більшості канонічних творів руського мистецтва і наприкінці самого існування Київської Русі.

Класичним прикладом абсурдних претензій на культурну спадщину України-Русі є проголошення «Слова о полку

Ігоревім» найдавнішим твором «староросійської літератури». І це попри те, що події твору протікають більш ніж за півтисячі кілометрів на південь від російських етнічних земель — у Південній Русі-Україні та в дикім полі. Безсумнівно українськими є не тільки місце дії, але й історичні реалії, лексика, художні образи, літературна форма твору (Белинский, 1900; Півторак, 1993, с. 170–176). Абсурдність твердження стає ще більш очевидною, коли пригадати, що саме під час антиполовецького походу південних русичів на чолі з князем Ігорем Володимиро-Суздальщина була найближчим союзником половців у боротьбі з Києвом. Отже, ні здійснити військовий похід на половців, ні оспівувати його суздальці не могли, а значить проголошувати «Слово о полку Ігоревім» творчим надбанням праросіян немає підстав.

Немає сумніву, що головним творцем киеворуської культури X–XII ст. було перш за все населення Південної Русі, тобто українці на давньоруському етапі розвитку. Звідси канонічні зразки культури княжого Києва поширювалися і на північну периферію імперії, впливаючи на розвиток прабілорусів, праросіян, новгородців.

Ще менше підстав вважати Київську Русь першим етапом російської державності, а історію Русі — першим етапом історії Росії. Адже, як уже зазначалося, на думку класика російської історичної науки В. Ключевського, «великорос вперше виступив на історичну арену» лише в другій половині XII ст., тобто через 300 років після виникнення держави Київська Русь. Це так само, як вважати першим етапом румунської чи французької історії історію стародавнього Риму, а першою державою американців — Англійське королівство X–XV ст.

Отже, державотворчим етносом ранньосередньовічної імперії Київська Русь були мешканці Південної Русі. Тяглість історичного розвитку від киеворуського часу до козацької України дає підстави вважати південних русичів праукраїнцями. Розпад держави Русь у XIII–XIV ст. не призвів до суттєвих змін населення на українських теренах, про що свідчить і антропологічний тип більшості українців, єдиний для княжого, козацької і сучасної України.

Усе ці факти дають підстави вважати Київську Русь IX–XII ст. продуктом творчості українського етносу у княжий період його історії.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що спільнота, яка в радянській історіографії фігурує як єдина давньоруська народ-

ність, була конгломератом споріднених, але окремих східнослов'янських народів, а також балтських, фінських, тюрських племен. Формувалася вона під потужним впливом праукраїнської метрополії на північну варварську периферію імперії Русь. Історичними аналогами руської групи східнослов'янських етносів є романська, латиноамериканська та інші постімперські етнічні спільноти, що поставали на руїнах великих імперій минулого.

Отже, науці відомо не три, а чотири східнослов'янські народи, з яких український — найстарший. Білоруський, псково-новгородський, російський етноси фактично постали як відгалуження від українського, і сталося це не пізніше середини XII ст., тобто майже за сто років до приходу татар. Пізніше псково-новгородці були асимільовані росіянами під час експансії Московського князівства на захід за Івана III та Івана IV Грозного.

Говорячи образно, якщо й існувала давньоруська колиска братніх східнослов'янських народів, то в ній лежали прабілоруси, праросіяни та новгородці, а колисав її їхній батько-праукраїнець з княжого Києва.

Простежуються два основні етапи впливу праукраїнців на формування інших східнослов'янських народів. Розселення праукраїнських племен у V–IX ст. з територій між Середнім Дніпром і Карпатами на північ призвело до постання в лісовій зоні Східної Європи своєрідного слов'яно-балто-фінського етнокультурного субстрату. Саме на ньому в X–XII ст. під потужним культурним, мовним, адміністративним впливом праукраїнської київської метрополії завершилася початкова фаза формування білорусів, псково-новгородців, росіян. У процесі колонізації балтських та фінських земель колоністи з Південної Русі зазнали суттєвого впливу місцевого неслов'янського населення, що відчутно змінило їхній етнокультурний комплекс і призвело до постання окремих, хоча і споріднених, східнослов'янських етносів. Первинна консолідація і народження білоруського, псково-новгородського та російського етносів відбувалися у складі праукраїнської держави Київська Русь, згідно з універсальними законами етнотворення — під потужним впливом метрополії на периферію імперії. Етнічна специфіка українців, білорусів, росіян пояснюється також своєрідністю історичного шляху, пройденого кожним з цих народів після розпаду Київської Русі протягом пізнього середньовіччя та нового часу.

20 КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОВІНЦІ УКРАЇНИ

Історична доля людності певного регіону завжди значною мірою визначається його розташуванням та природними особливостями. Тому окремі частини більшості великих європейських країн здавна мають різний напрямок культурно-історичних зв'язків. Наприклад, Південно-Західна Франція історично зв'язана з Піренеями, Прованс — із Середземномор'ям, а Бретань, Нормандія, Паризький басейн — з Північно-Західною Європою. Північ Німеччини здавна тяжіє до Скандинавії, а південь — до Центральної Європи. В культурному сенсі польське Помор'я більше пов'язане з Південною Балтією, ніж Малопольща, яка має давні й тісні зв'язки з Центральною Європою та Карпатським басейном.

Мал. 122.
Культурно-історичні провінції України

Україна — одна з найбільших країн Європи. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. На українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, етногенетичні зв'язки яких були спрямовані в різні напрямки (Мал. 122). Північно-Західна Україна (Полісся і прилеглі регіони Волині та Прикарпаття) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна Україна перебувала під балканським впливом, а степи Південного Сходу та частково Півдня нашої батьківщини здавна являли собою західну частину великого азійського світу скотарів-номадів. За домінуючим напрямком культурно-генетичних зв'язків три згадані великі регіони України отримали назви балтійської, балкано-дунайської та степової культурно-історичних провінцій України (Залізняк, 1997).

Спробуємо прослідкувати, коли почали формуватися три названі провінції, за даними археології.

БАЛТІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Поліська низовина, що займає північ України та південь Білорусі, у природно-географічному сенсі являє собою східну частину великих Середньоевропейських низовин, які простяглися на 2,5 тис. км від Англії до Середньоруської височини і характеризуються специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, низьким, пласким рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дозволяють говорити про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами згаданих низовин Південної Балтії, починаючи з кінця льодовикової доби.

Археологами простежено, що за останні 12 тис. років пройшло не менше 15 міграційних хвиль із заходу на Полісся, Волинь, Прикарпаття (Мал. 123). Наприкінці льодовикової доби із Західної та Південної Балтії в Полісся прийшли дві хвилі мисливців на північного оленя — носіїв культур Гамбург та Лінгбі (Залізняк, 1989). На основі традицій Лінгбі 11 тис. р. т. у верхів'ях Вісли та Прип'яті формуються красносільська та свідерська культури з крем'яними наконечниками стріл на пластинах (Мал. 33, I, II; 50). Свідерці та красносільці поступово розселялися далі на північний схід, колонізуючи басейни

Німану, Прип'яті, Десни Верхнього Дніпра та Волги. Саме це населення у зв'язку з таненням Скандинавського льодовика після різкого потепління 10 тис. р. т. вперше заселило безкраї обшири півночі Східної Європи від Балтійського моря до Північного Уралу. Тому мезоліт півночі європейської Росії, в якому вбачають старожитності далеких пращурів фінських народів Північно-Східної Європи, має витоки в свідерській та красносільській культурах Полісся та басейну Німану.

Танення Скандинавського льодовика внаслідок потепління 10 тис. р. т. призвело до затоплення значних територій Західної Балтії, що стимулювало міграційні процеси у східному напрямку. Протягом мезоліту відбулися дві великі міграції з заходу в Полісся — прихід лісових мисливців кудлаївської та янїславицької культур (Залізник, 1991) (Мал. 60). Про дальні міграції з Балтії на територію України в мезоліті свідчать антропологічні матеріали з могильників маріупольського типу. Близько тридцяти таких могильників досліджено в Надпоріжжі та на Лівобережжі Дніпра. У них знайдені випростані масивні кістяки північних європеоїдів (Телегін, 1991; Потехина, 1999), які мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI–IV тис. до н. е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) (Гохман, 1966; Кондукторова, 1973).

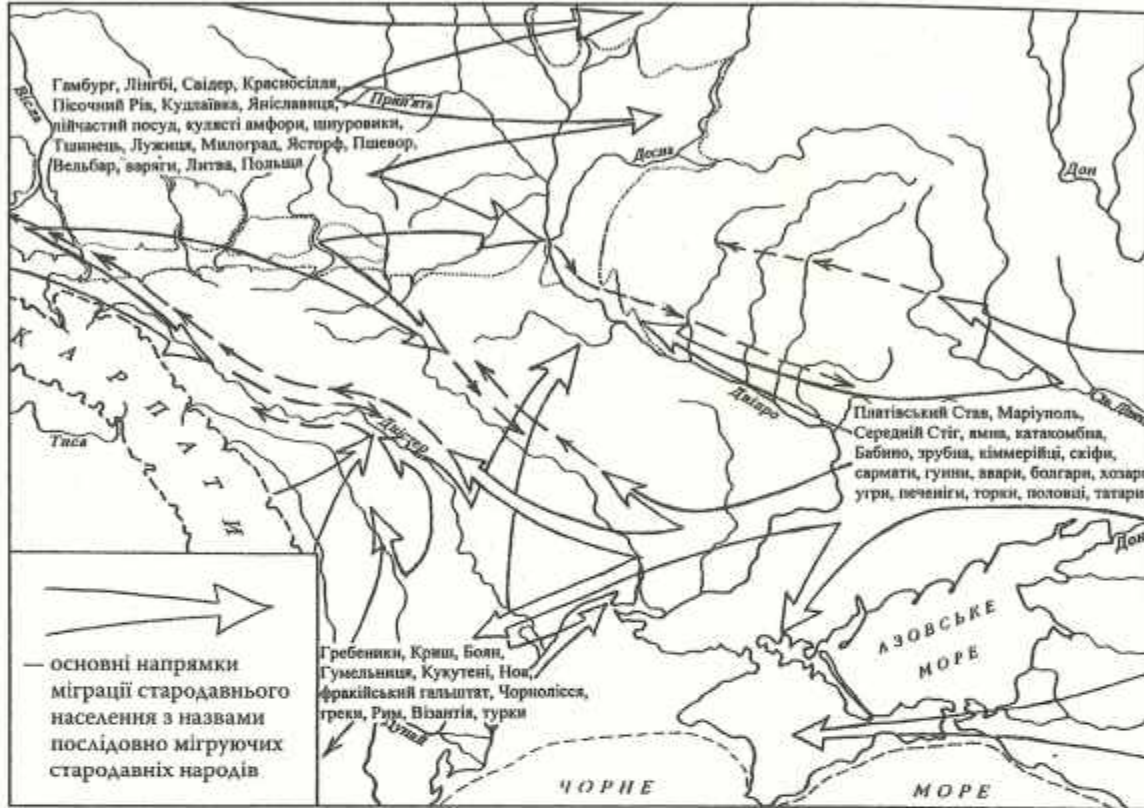
Західний напрямок культурно-історичних зв'язків Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті та мезоліті (культури Гамбург, Лінгбі, Коморниця-Кудлаївка, Янїславиця), зберігся майже до сьогодення. Він існував у формі міграційних хвиль, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід.

У наступну неолітичну добу (7–5 тис. р. т.) із заходу на Волинь та у Верхнє Подніпров'я просунулися племена культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду. За доби бронзи у тому ж напрямку котилися хвилі міграції індоєвропейських племен — населення культур кулястих амфор і шнурової кераміки (Мал. 83, 124), тшинецько-комарівська людність. До речі, від останньої деякі дослідники виводять слов'янство. У I тис. до н. е. з Південної Балтії у Полісся, на Волинь, Середнє Подніпров'я розселилися племена милоградської культури. У сарматську добу з Центральної Європи в Західну Україну просунулися кельтські племена.

Міграційні хвилі із заходу в Українське Полісся, на Волинь та Прикарпаття простежуються й у пізніші часи. Мається на увазі прихід сюди близько 2 тис. р. т. людності помор-

ської культури та східногерманських племен вандалів та готів (пшеворська та вельбарська культури відповідно) (Мал. 105). Практично всі археологічні культури басейну Прип'яті з фінального палеоліту по середньовіччя включно мають західне походження.

Переважна більшість славістів вважають батьківщиною слов'ян землі Північно-Західної України між Середнім Дніп-

ром на сході, Верхньою Віслою на заході, Прип'яттю на півночі і степами на півдні, звідки у I тис. н. е. відбувалося їх розселення. Окреслена територія якраз збігається з північно-західною провінцією первісної України, здавна пов'язаною з Центральною Європою та Південною Балтією. Недаремно найближчими етнокультурними родичами слов'ян є їхні північно-західні сусіди — балти та германці. Існує точка зору, що далекими пращурами слов'ян, як і їхніх найближчих родичів балтів та германців, були племена культури шнурової кераміки, які у III–II тис. до н. е. просунулися в Північну Україну з Центральної Європи (Максимов, 1994) (Мал. 83, 124).

За доби середньовіччя Північно-Західна Україна також розвивалася під потужним впливом з Балтії. Мається на увазі

Мал. 123.
Міграційні процеси на території України за останні 11 тисячоліть

військово-політична експансія на українські землі спочатку варягів Скандинавії IX–X ст., а пізніше Литви, Польщі і навіть Швеції. Лише на початку XVIII ст. Петро I та інші російські імператори насильницьким шляхом переривають традиційні північно-західні зв'язки України і поступово переорієнтовують її на схід, інкорпоруєчи в тіло Російської імперії (Дорошенко, 1991, с. 397–403).

Отже, постійний напрямок міграційних процесів із заходу в Полісся пояснюється входженням останнього до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин, що простяглися від Темзи до Десни. Саме це було визначальним для етнокультурних процесів, які проходили в Північно-Західній Україні, починаючи з кінця льодовикової доби. Особливості цього природно-ландшафтного регіону з однотипними природно-кліматичними умовами, що територіально збігається з зандровою смугою останнього зледеніння, сформувався у фінальному палеоліті, коли і встановився тісний культурний зв'язок Полісся з Балтією (Залізник, 1989; 2001а, с. 119–124; 2001б). Складається враження, що лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливсько-рибальським населенням грала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків людності з Центральної Європи та Південно-Західної Балтії.

ЄВРАЗІЙСЬКА СТЕПОВА ПРОВІНЦІЯ

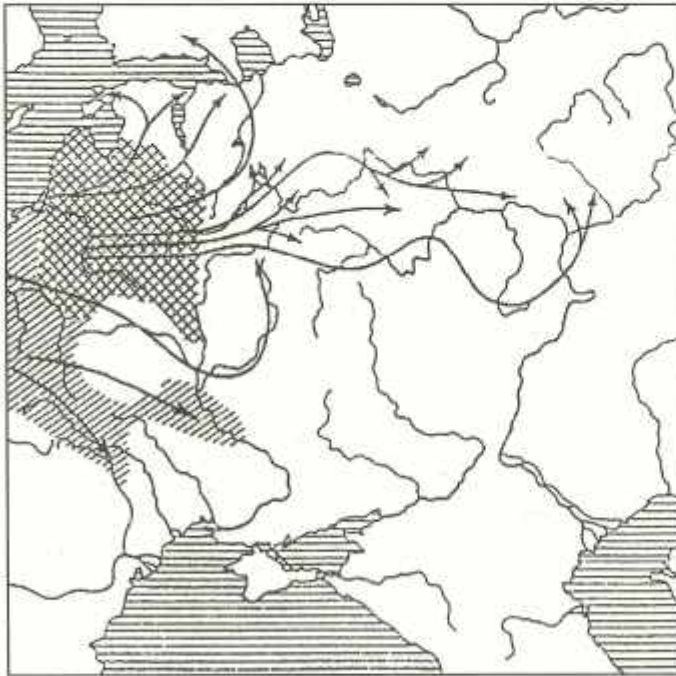
Стійкі східні культурно-історичні зв'язки українського степу зі скотарським світом Азії почали формуватися з часу виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки. Сталося це на південному сході України у IV тис. до н. е. в умовах аридизації клімату під впливом передової на той час трипільської культури. Цікаво, що перші скотарські спільноти склалися за участю мігрантів з Балтійського регіону, про що свідчить масивний, північноєвропеїдний антропологічний тип похованих у численних могильниках маріупольського типу межириччя Дніпра і Дону.

З постановням у IV тис. до н. е. у лісостепах та степах між Дністром та Дінцем найдавніших скотарських суспільств індоєвропейців (Середній Стіг, Нижня Михайлівка тощо) та їхнім поширенням степовою зоною далеко на схід (ямна культура) Південно-Східна Україна розвивалася в умовах тісних контактів з євразійським степом. Особливу роль в поширен-

ні скотарства відіграли саме племена ямної культури (Мал. 74, 77, 81). Вона сформувалася в українських степах ще наприкінці IV тис. до н. е. і протягом III тис. до н. е. поширилася на схід аж до Алтаю, де постала похідна від неї афанасіївська культура, та на захід у Середнє Подунав'я.

За доби енеоліту-бронзи (IV–II тис. до н. е.) в українських степах послідовно змінювали один одного найдавніші індоєвропейські степовики з архаїчною відгінною формою скотарства (середньостогівці, ямники, катакомбники, зрубники), які лишили після себе тисячі курганів на півдні України.

Отже, степова євразійська культурно-історична провінція України, за даними археології, почала формуватися в українських степах та лісостепах наприкінці VI тис. до н. е. і проіснувала у формі кочових скотарських суспільств та Кримсько-го ханства до XVIII ст. н. е. Її економічною основою були різні форми відгінного, а пізніше кочового скотарства. Як зазначалося, виокремлення скотарства в окрему галузь первісного господарства відбувалося у V–III тис. до н. е. в межиріччі Дніпра і Дону, тож саме тут і розпочалося формування культурно-історичної провінції України.

Мал. 124.
Розселення носіїв культур шнурової кераміки (прабалто-слов'ян) у III–II тис. до н. е.

турно-історичної провінції євразійського степу. Її зародження пов'язане з формуванням у степах та лісостепах між Дніпром і Доном маріупольської, середньостогівської, нижньомихайлівської, ямної культурних спільнот. Вони уособлюють собою становлення найдавніших скотарських суспільств зі специфічною культурою, способом життя, ментальністю. Їм притаманні важлива, якщо не провідна роль скотарства, мобільність, колісний транспорт, соціальна диференціація, патріархальність, войовничість, курганний поховальний комплекс, сакралізація війни, культу верховного бога-воїна і пастуха, зброї, коня, бика, вогню, сонця-колеса тощо.

Цей сформований на базі найдавнішого скотарства у степах Східної Європи праіндоєвропейський культурний комплекс був рознесений першими скотарями IV–III тис. з Дніпро-Донського межиріччя по всьому євразійському степу, а пізніше і за його межі (Шрадер, 1886; Child, 1925; Sulimirski, 1968; Gimbutas, 1970; Mallory, 1989; Залізник, 1994, с. 89–99; 1998, с. 248–265; 1999, с. 97–135; Zaliznyak, 1997, с. 117–125; 2005; Павленко, 1994). Значну роль у його поширенні відіграли ямні племена, які зі Східної України розселилися степовим коридором далеко на захід аж до осередку степів у Середньому Подунав'ї, в долину Тиси та на схід до Алтаю, де виникла похідна від них афанасіївська культура (Мал. 81, 83).

Пізніше індоєвропейські степовики принесуть свій скотарський культурно-господарський комплекс, мову та ментальність далеко за межі євразійського степу в Центральну Азію, Індію, Іран, на Балкани, в Анатолію, у Центральну та Західну Європу. У III тис. до н. е. їхній скотарський спосіб життя переймають народи алтайської мовної сім'ї Центральної Азії (тюрко-монголи).

З початком доби заліза (I тис. до н. е.) Надазов'ям та Північним Причорномор'ям зі сходу прокотилися хвилі скотарів-кочовиків (кіммерійці, скіфи, сармати), які належали до східної іранської, або арійської групи індоєвропейців (Мал. 123).

З IV по XVIII ст. н. е. з Азії українським степом на захід кожні 100–200 років плинули нові хвилі азійських номадів, але вже не індоєвропейців, а монголоїдів — тюрків. Перша тюркська орда гунів форсувала Дон та Керченську протоку 370 р. н. е. Після розгрому гунів римлянами та германцями в середині V ст. з півдня України їх витісняють тюрки — болгари. 558 р. зі сходу приходять авари. Рештки болгар були остаточно вигнані з Надазов'я та Надчорномор'я у Волзьку Булгарію та Захід-

не Причорномор'я хозарами у 670 р. Під час хозарського панування з Південного Уралу степами на захід на Середній Дунай пройшли угри. Після розгрому хозар київським князем Святославом 965 р. в українські степи зі сходу вдерлися печеніги. Близько 1036 р. вони поступилися місцем новій тюркській орді торків, яких змінили половці. У XIII ст. кипчаків-половців підкорили монголи. Кримські татари, які панували на півдні України до кінця XVIII ст., були уламком татаро-монгольської імперії Чингізидів. Останньою хвилею тюркських кочовиків зі сходу були калмики, які у XVIII ст. просунулися на захід до Кубані (Залізник, 1994, с. 122, 123, 131, 132) (Мал. 123).

Постійний напрямок руху скотарів-номадів протягом останніх трьох тисячоліть зі сходу на захід пояснюється тим, що європейський степ через вищу вологість клімату має значно густіший трав'яний покрив, порівняно із сухим азійським. Тому в пошуках кращих пасовищ для своєї худоби степові номади рухались з Азії в Європу, а не навпаки.

Зайве нагадувати, що всі ці хвилі воєвничих номадів зі сходу справляли потужний вплив на культурно-історичний процес у степовій та лісостеповій Україні. Однак, перебільшувати вплив тюрків на етногенез українців не слід. Антропологічні дослідження свідчать, що монголоїдні елементи в антропології українців представлені значно меншою мірою, ніж елементи центральноукраїнського (динарського) антропологічного типу у наших тюркських сусідів, зокрема кримських татар. Це свідчить про давній і потужний вплив осілих землеробів-праукраїнців на тюркських скотарів Північного Надчорномор'я. Пояснюється це тим, що татари пізнього середньовіччя виводили з України величезну кількість ясиру в Крим, де більшість полонених осідали на постійне проживання. Самі ж степовики-татари у лісову та лісостепову смуги України на постійне мешкання не переселялися.

Отже, Південно-Східна Україна, починаючи з постання тут у IV тис. до н. е. скотарства, розвивалася в умовах тісних культурно-історичних контактів з рухливими і агресивними скотарськими суспільствами євразійського степу. Як українські степи вважаються західною частиною степової смуги, що простяглася на 3 тис. км на схід від Надчорномор'я до Монголії та Китаю, так і скотарські суспільства півдня України слід вважати східною периферією євразійського світу степових номадів. Останні неодноразово нищили національні надбаня миролюбних землеробів-українців.

Традиційна агресивність кочовиків історично закладена в їхній економіці. Великі стада худоби швидко поїдають і ви́топтують траву, а тому вимагають постійної зміни пасовиськ. Це обумовлювало перманентні конфлікти з сусідами за місця випасу худоби. До того ж кочове скотарство настільки ефективна галузь господарства, що один чабан випасав стадо, яке могло прогодувати кілька сімей. Надлишок чоловіків при постійній загрозі військових сутичок перетворювався у фахових воїнів. Продуктивна скотарська економіка давала змогу кочовим суспільствам утримувати численні збройні підрозділи.

Крім того, рухливий спосіб життя не дозволяв номадам мати постійні ремісничі і культурні центри, які б забезпечували їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином тощо), які є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому кочовики були вимушені тісно контактувати з осілими, як правило, більш розвиненими, землеробськими суспільствами, які забезпечували їх здобутками цивілізації. Характер цих контактів далеко не завжди був мирним, часто здійснювався у формі грабіжницьких збройних нападів войовничих степовиків на миролюбних землеробів, ремісників, торгівців. Згадайте стосунки скіфів з грецькими колоніями Надчорномор'я, гунів та аварів з Європою, печенігів, половців, татаро-монголів з Україною-Руссю, кримських татар з козацькою Україною.

Фатальний вплив азійського степу на історичну долю України триває і в новітній час. Мається на увазі погляд російських істориків та філософів В. Ключевського, М. Покровського (1929), Г. Федотова (1936), М. Трубецького, А. Гумільова та їхніх сучасних послідовників на Російську імперію як різновид деспотії східного типу, що постала в умовах потужного впливу татаро-монгольської держави Золота Орда (Залізник, 1994, с. 208–227; 1997, с. 162–178). «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму», — писав К. Маркс.

БАЛКАНО-ДУНАЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Географічне розташування Південно-Західної України (Подністров'я, Поділля) обумовило тісні і дуже давні контакти цього регіону з Нижнім Подунав'ям та Балканами, а через них — із Середземномор'ям. Археологічно цей зв'язок простежуєть-

ся вже з кінця льодовикової доби. Однак особливо потужно він проявився в VI–IV тис. до н. е., коли Правобережну Україну колонізували балканські неолітичні землероби — людиність культур Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля (Залізник, 1994) (Мал. 62, 64). Саме завдяки їхньому прогресивному впливу на аборигенні мисливсько-рибальські племена Подніпров'я розпочався перехід мисливсько-рибальського населення України до відтворювальних форм господарювання (Залізник, 1999, с. 82–96).

Південно-західні впливи на територію України відчувалися в бронзову добу і особливо посилювалися у I тис. до н. е., коли у VII ст. до н. е. на північному узбережжі Чорного моря виникли перші колонії греків. На рубежі нашої ери тут з'являються римські військові гарнізони. У III–IV ст. н. е. всю Правобережну Україну аж до південного кордону Полісся і частково лівобережний лісостеп займала провінційно-римська черняхівська культура. На думку дослідників, це було переддержавне утворення, у складі якого праслов'яни засвоїли ідею державності.

Слід спеціально підкреслити важливість прогресивного впливу греко-римської цивілізації на українські терени. Завдяки їй населення України скіфо-сарматської доби не тільки познайомилося з ідеєю державності, а й взагалі було включене в європейський історичний процес. Адже сучасна європейська цивілізація постала на культурному підґрунті греко-римського античного світу і є його безпосереднім нащадком. Недаремно північно-східні сусіди праукраїнців фінно-угри, які здавна населяли величезні лісові простори від Верхньої Десни до Уралу, не маючи контактів з античною цивілізацією, затрималися на стадії первісності. Саме тому вони не створили власної держави, так і не трансформувались з народностей в націю.

Особливо потужно балканський світ впливав на Україну за середньовіччя. Мається на увазі Візантійська імперія, під впливом якої сформувалася перша історична українська держава Русь, були закладені підвалини української писемності, літератури та історії, складалося християнське світосприймання та європейські етичні цінності українців. З XV ст. характер південно-західних впливів на Україну різко змінюється у зв'язку із завоюванням Константинополя турками. Агресія Османської імперії на українські землі тривала до кінця XVIII ст. (Мал. 123).

Південно-західні впливи відбилися на сучасній етнополітичній карті Східної Європи. У скіфо-сарматську добу протягом I тис. до н. е. мала місце експансія фракійських племен з Трансільванії та Нижнього Подунав'я у північно-східному напрямку. На початку I тис. до н. е. фракійські впливи археологічно простежуються в лісостепах Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході. Мається на увазі чорноліська культура, на наявність фракійських елементів в якій вказувало багато відомих археологів. Нащадки латинізованих римлянами фракійців, румуни та молдавани, які здавна просувалися із Трансільванії на схід, зараз межують з українцями по Дністру.

Отже, маємо наукові підстави говорити про існування трьох культурно-історичних провінцій на теренах України (балтійська, євразійська степова та балкано-дунайська), кожна з яких здавна мала постійний напрям культурно-генетичних зв'язків з різними регіонами континенту (Мал. 122, 123). Такі зв'язки були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрями культурно-історичних контактів визначилися ще у первісну добу, але впливають на історичні долі українців навіть зараз. Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають три головні геополітичні провінції України-Русі, козацької та сучасної України.

Таким чином, Південно-Західна Україна здавна розвивалася під сильним впливом Подунав'я та Балкан. Традиційні західні зв'язки північно-західного регіону, який територіально співпадає з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на етногенез останніх. Більше 5 тис. років південно-східна провінція традиційно є східною периферією степового світу євразійських скотарів, який у пізньому середньовіччі породив у Східній Європі кілька надцентралізованих деспотій східного типу: Золота Орда, Османська та Російська імперії. Протягом української історії вони неодноразово руйнували українську державність, створюючи передумови для агресії на українські землі і західних сусідів (Польщі, Угорщини, Литви, Румунії).

Ці три великі культурно-історичні провінції України перегукуються з окресленими Є. Маланюком трьома складовими первнями української культури: варязька мілітарність, антична Еллада та азійський степ (Маланюк, 1992). Однак, визна-

чальну роль у формуванні української нації відіграли міграційні процеси з Північно-Західної України на південний схід, де постійно точилася боротьба українських колоністів з воювничими степовиками. З послабленням натиску кочовиків землероби з Волині, Прикарпаття та Полісся знову заселяли степ. Починалося чергове українське відродження, на які так багата наша історія. Показово, що і в новітні часи південь та схід України залишалися теренами нищення українства, а північний захід — невичерпним джерелом його відродження.

Зазначені провінції регіону не були незмінними, знаходилися в постійному розвитку, змінюючись внутрішньо і територіально під впливом міграційних потоків із Центральної Європи, Подунав'я чи євразійських степів. Додаткового драматизму історичним процесам на теренах первісної України надавали складні контакти різних провінцій між собою (Мал. 115).

Міграційні потоки в Україну з-поза її меж мали різну силу та інтенсивність. Очевидно, блискавична експансія була більше властива кочовикам степу. Прибалтійські та балкано-дунайські впливи частіше поширювалися в ході поступової інфільтрації населення на землі сусідів чи колонізації малозаселених земель. Значна їх частина лише досягала кордонів зазначених провінцій України, не проникаючи далеко вглиб їхніх територій. Однак, деякі міграційні потоки на територію України були настільки потужними, що охоплювали не тільки всю відповідну культурну провінцію, а й, пронизавши її, виходили далеко за її межі в сусідні регіони. Так, носії культур шнурової кераміки з Центральної Європи пройшли через басейн Вісли, Полісся і досягли Верхньої і навіть Середньої Волги (Мал. 83).

Навіть найпотужніші міграційні потоки, сягнувши відповідної культурно-історичної провінції України, набували тут специфічних культурних форм. Так, колоністи культури Кукутені з Трансільванії на Правобережній Україні породили цілу низку культур трипільської культурної спільноти. Носії шнурових традицій з Центральної Європи в Україні трансформувалися в окрему середньодніпровську культуру шнурової кераміки. На українських теренах існували і суто місцеві культурні явища, пам'ятки яких невідомі на сусідніх територіях (кукрецька культура мезоліту). А народжена в Україні ямна культура поширилася степами на схід до Алтаю, а на захід — до Середнього Подунав'я.

Немає потреби подовжувати перелік прикладів, які свідчать про складність функціонування окреслених культурно-історичних провінцій України. Воно не зводилося до простої зміни культурних традицій, принесених періодичними хвилями мігрантів з-поза меж регіону. Прийшла традиція синтезувалася з місцевою, породжуючи неповторний культурний комплекс, який у свою чергу взаємодіяв із сусідніми.

Самі кордони провінцій не були сталими і пульсували залежно від міграційних та культурно-історичних процесів, що відбувалися в регіоні. За доби бронзи (III–II тис. до н. е.) євразійський степ, Центральна Європа та Східне Середземномор'я стали ареною потужних міграцій, пов'язаних із розселенням індоєвропейських народів. Не була осторонь від цих процесів і територія України. На північний захід країни з Центральної Європи йшли далекі пращури германських, балтських, слов'янських народів (культури ліщастого посуду, кулястих амфор, шнуровики) (Мал. 83, 122). Степами і лісостепами України розселялися ямники, катакомбники та їхні нащадки. На думку більшості індоєвропейців, вони були пращурами іраноаріїв, індоаріїв, а також відіграли певну роль у формуванні індоєвропейських народів Анатолійського півострова, фракійців Подунав'я, а можливо, й еллінів Балкан.

Активізація надчорноморського та центральноєвропейського масивів праіндоєвропейців призвела, по-перше, до тимчасового послаблення і навіть припинення балкано-дунайських впливів на Україну, а по-друге, до тісних контактів і навіть зіткнення південної степової провінції з північною балтійською у лісостепах України (Мал. 115).

Євразійська культурно-історична провінція в бронзову добу небувало розширила свої кордони, поширившись на більшу частину євразійського степу та лісостепу. Сталося це і за рахунок балкано-дунайської провінції первісної України, яка після дезінтеграції Трипілля, судячи з археологічних матеріалів, фактично на певний час припинила своє функціонування (Мал. 115). Степовики Надчорномор'я у III–II тис. до н. е. активно просувалися у правобережний лісостеп, на Нижній Дунай, на Балканський півострів, в Анатолію.

Отже, кордони згаданих провінцій були умовними і неодноразово порушувалися експансією з боку сусідів.

Три головні культурно-історичні провінції України, зародившись у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті, функціонували протягом усієї подальшої історії України. У кожен іс-

торичну епоху вони набували властивих їй форм, зберігаючи сталий напрямок культурно-історичних зв'язків. Наприклад, у розвиненому середньовіччі північно-західні зв'язки балтійської провінції проявилися у формі експансії скандинавських варягів, Литви та Польщі на Русь-Україну. Балканські зв'язки України за доби середньовіччя спочатку мали форму візантійських впливів, які згодом трансформувалися в турецьку експансію. Євразійську степову провінцію у XV–XVIII ст. уособлювали Кримське ханство та ногайська орда, які здійснювали численні грабіжницькі походи в Україну.

Сталість і тривалість функціонування культурно-історичних провінцій України зумовлена геополітичною позицією останньої на карті Європи. Україна розташована в зоні контакту трьох потужних центрів етнокультуротворення Євразії — центральноєвропейського, євразійського степового та балкано-дунайського. Етнокультурні потоки з північного заходу, південного заходу та сходу здавна визначали культурно-історичний процес в регіоні. Певною мірою вплинули вони і на формування сучасного цивілізаційного вибору України.

Самуель Хантінгтон у відомій книзі «Зіткнення цивілізацій» відніс Україну до країн, що розташовані на порубіжжі двох цивілізацій — західнохристиянської, або європейської, та східнохристиянської, або євразійської, за термінологією російських геополітиків. Учений не звернув увагу на ще один цивілізаційний кордон, що проходить через південь України, зокрема, через Крим — кордон з мусульманським світом.

Європейська цивілізаційна орієнтація Північно-Західної України закорінена в давні зв'язки регіону з Центральною Європою та Південною Балтією. Євразійська ментальність південного сходу країни має також глибоке історичне коріння, особливо якщо врахувати, що Лев Гумільов та фундатор сучасного євразійства Микола Трубецькой вважали Московську державу та Російську імперію прямими генетичними нащадками степової імперії Чингізидів. Уже зазначалося, що середземноморські впливи з Балкан на Україну у пізньому середньовіччі набули форми мусульманської експансії туркоосманів. Отже, мусульманство на південних кордонах України — прямий наслідок потужних балканських впливів у пізньому середньовіччі.

Таким чином, в основі складної картини культурних процесів на теренах як первісної, так і сучасної України лежить тривала взаємодія трьох основних культурно-історичних

провінцій регіону, які почали формуватися у фінальному палеоліті та мезоліті 12–9 тис. р. т. Різна культурно-історична спрямованість цих трьох великих частин стародавньої та середньовічної України в наш час трансформувалася в сучасну геополітичну позицію держави Україна, яка, декларуючи європейський вибір, змушена рахуватися із євразійською ментальністю зрусіфікованого населення південного сходу країни та мусульманським світом на своїх південних кордонах.

ЕТНОГРАФІЧНА СТРОКАТИСТЬ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ

У межах трьох культурно-історичних провінцій України виділяється 15 земель та численні українські етнографічні групи: гуцули, лемки, бойки, поліщуки, слобожани тощо. Тож етнографічна строкатість України не викликає сумніву.

Наявність окремих культурно-історичних регіонів на українських етнічних землях та діалектних груп, з яких складається український етнос, давно помітили не лише етнографи та лінгвісти, але й політики. Ці наукові факти стали навіть об'єктом спекуляцій «проімперських» політиків, які використовують їх як аргументи на користь федералізації України, поділу її етнічних територій на окремі, відносно незалежні від Києва та одна від одної землі. Чи дійсно культурно-історична своєрідність окремих регіонів національних територій одного народу у світовій практиці є підставою федерального устрою держави цього народу?

За даними етнографії, археології, мовознавства, усі народи складаються з етнографічних груп, а їхні мови обов'язково діляться на діалекти, наріччя, говірки. Більше того, така складна структура є суттєвою ознакою окремішності народу та його мови. Іншими словами, якщо окрема етнічна спільнота не ділиться на етнографічні групи, то скоріш за все вона є не окремим народом, а етнографічною складовою якогось іншого етносу. Те саме лінгвісти кажуть про мову — вона повинна ділитися на діалекти. Якщо такий поділ відсутній, то швидше за все маємо справу не з окремою мовою, а з діалектною складовою якоїсь мови.

Стародавні народи лишили після себе групи поселень та поховань з однотипними речовими рештками, що свідчать про єдність їхньої матеріальної культури. Археологи називають такі сліди стародавніх етносів археологічними культурами.

ми. Цікаво, що однією з визначальних рис археологічної культури є наявність в її межах локальних варіантів. Тобто, при відносній однотипності речових решток однієї культури, в її межах виділяються групи археологічних пам'яток, знахідки з яких дещо відмінні від основної маси матеріалу. Є всі підстави вважати локальні варіанти археологічних культур слідами діалектних груп у межах стародавніх етносів. Іншими словами, з моменту виникнення етнічного поділу людства окремі народи склалися з діалектних або етнографічних груп.

Отже, поділ України на культурно-історичні регіони і українців на діалектні групи (лемки, гуцули, волиняни, поліщуки, слобожани тощо) не є чимось унікальним, а є нормальною характеристикою будь-якого великого, розвиненого етносу. Всі великі етноси сучасної Європи, до числа яких належать і українці, обов'язково діляться на етнографічні групи, а їхні мови мають чіткий діалектичний поділ. Французи поділяються на етнографічні групи бретонців, провансальців, гасконців, нормандців; складовими італійського народу є флорентійці, генуезці, сицилійці та ін. Польський етнос формувався з племен мазурів, підголян, вісян, слензян, кашубів, від яких лишилися 5 діалектів польської мови та етнографічна своєрідність окремих регіонів Польщі.

Більше того, такі великі європейські етноси як французи, німці, поляки тощо за деякими показниками ще більш строкаті, ніж українці. Так, за даними антропології, більшість українців належать до одного динарського антропологічного типу (Петров, 1992, с. 88, 101–103), тоді як північ Франції та Німеччини заселені переважно північними європеїдами, а південь цих держав — південними. Значно більшими, ніж в українців, неоднорідністю та розмаїттям антропологічних характеристик відзначаються поляки та росіяни.

Однак, незважаючи на етнічну своєрідність окремих регіонів, народи Європи створили не федеративні, а унітарні держави. То чому ж етнографічна строкатість України має бути підставою для її федерального, а не унітарного устрою? Така логіка суперечить європейським принципам державотворення. Які ж принципи утворення федерацій у сучасній Європі?

Федерація — рівноправне об'єднання сусідніх держав на засадах самоврядування. Автономія передбачає меншу ступінь незалежності від центру. Однак як федерації, так і автономії в Європі, як правило, об'єднують під одним державним дахом окремі народи з власними етнічними землями. Виняток

становить лише Німеччина, федеральний устрій якої склався історично, про що йтиметься далі.

Твердження, що федеральний устрій є нормою європейського державного будівництва, взагалі не витримує критики. Адаже в Європі переважають унітарні національні утворення (Польща, Фінляндія, Швеція, Чехія, Франція, Угорщина тощо). З чотирьох з половиною десятків європейських держав федеральний устрій мають лише кілька, що виглядає як виняток з європейської практики.

Федерації виникають внаслідок добровільного об'єднання рівноправних державних утворень (Швейцарія) або як запобіжний засіб остаточного розвалу багатонаціональних імперій (СФРЮ, СРСР, РСФСР, Чехословаччина, Бельгія). У другому випадку ці постімперські федерації, фактично являють собою пом'якшену форму колишньої імперії, в якій колонії набувають певної автономії, але не стають рівноправними з імперською метрополією (СРСР, СФРЮ, сучасна Російська Федерація). Ці квазіфедеративні держави приречені на розпад на держави окремих народів, оскільки фактично зберігають неефективний імперський устрій.

Отже, федеральний устрій або автономні утворення в Європі, як правило, мають держави, що об'єднують під одним дахом кілька народів з їхніми власними етнічними землями. Часто це модернізовані уламки імперій, визначальним принципом яких було насильницьке утримання в одній державі етнічних територій кількох народів. Наприклад, Російська Федерація охоплює землі не тільки росіян, але й татар, карелів, чувашів, калмиків, бурятів, численних народів Кавказу, однак править усіма народами російська метрополія. Федеративна республіка Югославія об'єднувала етнічні терени сербів, хорватів, словен, боснійців, косоварів та ін. Чехословаччина була уламком Австро-Угорської імперії, до якого увійшли чехи та словаки з їх етнічними землями. У Бельгії на власних землях живуть франкомовні валлони та автохтони фламандці. Спадщиною Британської імперії є певна автономія Шотландії та Північної Ірландії, а Іспанської — автономія Каталонії та країни басків. Але все це окремі народи на власних землях, а не частини одного спільного етносу чи діаспора сусіднього.

За взірцем для наслідування українцям пропонується федеральний устрій Швейцарії, де в єдиній державі живе кілька окремих народів з їхніми етнічними територіями (німці, французи, італійці). Ця модель федерального устрою непри-

йнятна для України, бо її землі є етнічною територією одного народу — українців. Певний виняток становить лише Крим, який є батьківщиною кримських татар. Оскільки в Європі автономією користуються окремі народи *на власних етнічних землях*, то автономія російськомовного населення Криму суперечить європейським нормам. Фактично вона є формою насилля колишньої імперської метрополії як над кримськими татарами, так і над молодого Українською державою.

Крім татар Криму, усі інші етнічні групи в Україні (навіть такі численні, як росіяни) за європейськими стандартами не є корінними в Україні, оскільки мешкають поза межами своїх етнічних земель. Тобто, за тими ж європейськими стандартами, вони не можуть претендувати не тільки на федеральний статус в межах України, але й на автономію. Їх статус має бути таким, як статус арабів чи поляків у Франції, українців в Англії, англійців в Іспанії, євреїв чи турків у Німеччині, шведів у Росії. Їм забезпечують можливість користуватися усіма громадянськими свободами, але не правом утворення територіальних автономій на етнічних землях корінного етносу.

Часи імперії минули, і в сучасній Європі кожен народ господарює у власному домі, а у сусідів його представники мають статус гостей. Тому, якою б численною не була турецька діаспора в Німеччині, арабська у Франції, українська в Англії, російська в Україні, вона не може претендувати ні на державний статус своєї мови, ні на автономію, ні, тим більше, на федеральний статус на частині території корінного народу країни проживання.

На відміну від Швейцарії, Російської Федерації чи колишньої Югославії, переважна більшість європейських країн є національними державами, межі яких у цілому співпадають з етнічними землями певного народу (Франція, Італія, Швеція, Чехія, Угорщина, Польща тощо). За сталою європейською традицією, національні держави є унітарними. До держав національного типу належить і Україна, яка розміщується в межах етнічних земель єдиного українського етносу. Отже, Україна повинна будуватися як унітарна, а не федеративна держава. Численні російська, болгарська чи єврейська національні меншини на українських землях не є підставою для федералізації України. Адже ні численна арабська меншина Франції, ні турецька Німеччини, ні українська Польщі не ставлять на порядок денний питання федералізації цих європейських держав.

Федеральний устрій Німецької держави має витоки не так в історичній традиції, як у побоюваннях сусідів перед Великою Німеччиною. Саме так берлінські історики пояснювали авторів цих рядків витоки німецького федералізму. Протягом середньовіччя німецькі землі були в стані феодальної роздробленості. Число суверенних герцогств сягало 365. Їхнє об'єднання 1871 р. в єдину державу настільки підсилило німців, що на порядку денному стало питання переділу світу. Дві світові війни, розв'язані Великою Німеччиною, змусили міжнародне співтовариство федералізувати країну, щоб зменшити загрозу з її боку.

Але ж Україна молода держава, яка нікому не загрожує. Навіщо ж послаблювати її федералізацією? Згадайте, кому вигідна слабка Україна і ви знайдете справжні витоки українського федералізму.

Отже, ідея федералізації України породжена не етнографічним розмаїттям її територій, а бажанням послабити молоду державу за принципом «розподіляй і владарюй». Українська історія свідчить, що спроби федералізувати Україну здійснювалися вороже налаштованими до неї зовнішніми силами або їхніми агентами в середині країни.

Виняток становить хіба що перша федералізація України-Русі XII ст. Мається на увазі феодальна роздробленість, яка не була накинута праукраїнцям ззовні, а постала як закономірний результат розвитку середньовічного суспільства. Так чи інакше, вона послабила першу українську державу настільки, що татарська навала змела її з арени історії.

Андрусівський поділ України між Росією та Польщею по Дніпру 1667 р. теж був своєрідною федералізацією, численні негативні наслідки якої даються взнаки і донині. Мається на увазі тривала громадянська війна (Руїна) та трагічний для українців поділ на східняків та західняків.

Більшовицька Росія федералізувала Україну, створивши на її землях маріонеткові Донецько-Криворізьку та Кримську автономію. Вона ж визнавала і підтримувала вільну республіку Нестора Махна, доки та була вигідна їй у боротьбі з УНР, денікінцями, німцями та французами за Україну. Спираючись на ці «незалежні» утворення, Москва придушила спробу українців відродити власну державу на початку XX ст., а потім ліквідувала створені нею ж псевдодержавні утворення. Тож Південно-Східна Республіка Є. Кушнарєва та В. Януковича часів Помаранчевої революції мала історичних поперед-

ників, сумну долю яких не зайве пам'ятати новим українським федералістам.

У міжвоєнний час Польща «федералізувала» загарбані західноукраїнські землі, переконуючи лемків, що вони не українці. У школах Лемківщини навіть українську літературну мову пробували замінити на її лемківський діалект. У наш час ця традиція продовжується у формі русинського сепаратизму. Переконаним українським федералістом був Адольф Гітлер. Він поділив Україну на чотири частини, приєднавши Галичину до Польського генерал-губернаторства, а Буковину та Одещину подарував союзній Румунії, назвавши їх Трансністрією. Центральна Україна увійшла у Рейхскомісаріат на чолі із ще одним прибічником федерального устрою України — Еріхом Кохом, а східні терени були підпорядковані військової адміністрації. Тож бачимо, що римське гасло «розподіляй і володарюй» було добре відоме всім окупантам України, які втілювали його у життя у формі федералізації.

Черговий раз «демократично» федералізувати Україну Москва намагалася за часів М. Горбачова, коли виникла реальна загроза відокремлення України від радянської імперії. Згадаймо, як поспідовно і відверто Москва стимулювала і підтримувала сепаратистські рухи в Закарпатті, Новоросії, Донбасі, Криму на початку 90-х. У наш час перелякана європейським вибором українців Москва та пов'язана з нею правляча верхівка України, як потопуючий за соломинку, чіпляються за вже згаданий старий імперський принцип. Саме в ньому слід шукати справжні витоки чергової спроби федералізації України та створення Південно-Східної Республіки.

Особливо непереконливо і облудно пропаганда децентралізованого, федерального устрою України звучить з вуст імперської Москви. Адже сучасна Росія, проголосивши себе добровільним федеративним об'єднанням різних народів з власними етнічними землями, насправді є осередком надцентралізованого імперського унітаризму. Така полум'яна відданість імперської Москви ідеї федералізації України непереконлива, тому дискредитує саму цю ідею в очах громадян України, які бачать її незалежною європейською державою, а не імперською провінцією.

Історія свідчить, що кожна федералізація України супроводжувалася тривалим кровопролиттям і закінчувалася її черговим поневоленням. Так, феодална роздробленість Київської Русі у XII ст. супроводжувалася князівськими міжусобицями

і закінчилася крахом давньоукраїнської державності через навалу Батия. Розчленування України за Андрусівським договором значною мірою спричинило Руїну кінця XVII ст. і врешті-решт призвело до загибелі козацької держави. Федералізація України на початку XX ст. — до загибелі УНР від більшовицької навали. Кривава фашистська агресія також супроводжувалася федералізацією українців. Безкровний вихід України зі складу СРСР значною мірою пояснюється провалом чергової спроби федералізації на зорі української незалежності.

Невже цей сумний історичний досвід нічому не навчив наших керманців, і вони за порадою кремлівських технологів у черговий раз готові наступити на історичні граблі федералізації України? Оскільки на Сході України живе на власних землях не якийсь окремих народ, а етнографічна група українців — слобожани, то за європейськими нормами їх відокремлення зветься не федералізацією, а розчленуванням єдиного цілого, тобто сепаратизмом. У цивілізованій Європі це явище не є предметом дискусій ні в парламенті, ні в масмедіа, як в Україні. Сепаратизм є одним з найтяжчих державних злочинів, бо загрожує будь-якій нації неминучим громадянським конфліктом. Народи та їх зверхники, які цього не розуміють, приречені зійти з арени історії.

Таким чином, ні складна культурно-історична структура українських етнічних земель, ні приклади з української та світової історії не дають підстав для встановлення федеративного устрою в Українській державі. Навпаки, більшість великих європейських етносів, з якими Україна тісно пов'язана історично, культурно, духовно, незважаючи на строкатість етнографічної структури, створили не федеративні, а унітарні держави (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Франція, Італія та ін.). Історія України свідчить, що всі спроби її федералізації накинута зовні за принципом «розподіляй і володарюй». Ці уроки історії повинні добре пам'ятати не тільки українські політичні лідери, але й усі мешканці України.

Буремне ХХ ст. відзначилось в історичній науці радикальною зміною концепцій. На зміну анахронічній історіософії стадіальності прийшло розуміння багатоваріантності людської історії. Однак, комуністичний світ і у ХХ ст. продовжував розглядати історію людства через призму марксистської концепції стадіальності.

Стадіальна, або формаційна концепція історії людства складалася в ХІХ ст. в умовах панування еволюціонізму в науці. Епохальне відкриття Чарльзом Дарвіном та іншими біологами закономірностей розвитку життя на Землі революційно вплинуло на тогочасне суспільство. Закони і принципи біологічної еволюції від найпростіших одноклітинних організмів до все більш складних форм життя почали переносити в інші галузі науки, зокрема в історію.

Еволюціонізм у поглядах істориків-марксистів проявився перш за все в баченні історії людства як безперервного, поступового, прогресивно-стадіального процесу. Іншими словами, марксистська історична концепція декларувала наявність глобальних і послідовних соціально-економічних етапів розвитку людства — історичних стадій, або соціально-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Історія уявлялася як безперервний і прогресивний процес розвитку від простого до складного, що із зрозумілих причин нагадував еволюцію життя на Землі за Ч. Дарвіном. Безальтернативність формаційної концепції світової історії в СРСР пояснюється двома причинами. По-перше, її фундаторами були класики марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс. По-друге, концепція декларувала неминучість приходу людства до комунізму як обов'язкової стадії історичного розвитку.

На початку ХХ ст. на Заході зародилася і бурхливо розвивалася історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток людства, відстоюючи багатоваріантність

історичного процесу. Тобто, виявилось, що ріка світової історії не є потужним єдиним потоком, а складається з окремих різноманітних рукавів. Людство постійно продукувало і продукує різноманітні форми історичного буття, які одні дослідники називають культурами, інші цивілізаціями. Існуючи синхронно і паралельно цивілізації розвиваються власним шляхом, взаємодіють і конкурують між собою.

Фундаторами цих поглядів на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі, а їх послідовником та популяризатором у СРСР — Лев Гумільов. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, зокрема стадіальність, праці О. Шпенглера та А. Тойнбі довго залишалися невідомими радянському читачеві. Лише після розпаду СРСР коротка версія десяти томного «Дослідження історії» А. Тойнбі була опублікована в російському (1991 р.) та українському (1995 р.) перекладах. Своєрідний історіософський підхід А. Тойнбі до історичного розвитку людства дає можливість у новому світі розглянути історію та сьогодення Східної Європи та України зокрема.

Перш ніж коротко викласти головні принципи історичної моделі Шпенглера-Тойнбі зазначимо, що новітні дослідження археологів, етнографів, істориків первісності дають підстави зробити висновок про багатоваріантність історичного розвитку людства не тільки з моменту виникнення найдавніших цивілізацій 5 тис. р. т., як це твердили згадані вчені, а й у первісну добу. Жорстка залежність первісних мисливських колективів від природного оточення, зумовлювала постання в кожній достатньо вираженій природно-ландшафтній зоні своєрідної господарсько-культурної системи пристосування первісної людини до оточуючого середовища, яка суттєво відрізнялася від способу життя в інших природних зонах.

Так, у прильодовиковій Європі, але в різних її кліматичних зонах, паралельно розвивались різні світи мисливців на мамонтів, степових мисливців на бізонів, тундрових мисливців на північних оленів. У післяльодовиковий час поширились суспільства лісових мисливців, мисливців гірських лісів, звіробойів та рибалок морських узбереж, мисливців та збирачів тропічних лісів тощо (Левин, Чебоксаров, 1955; Залізняк, 1989; 1991; 1994; 1995; 1997). Економіка, спосіб життя, культура цих мисливських суспільств суттєво різнилися між собою. Отже, маємо вагомні наукові підстави сумніватися в існуванні доісторичні часи всеохоплюючої і універсальної первісно-

общинної стадії історичного розвитку людства. Культурно-історична диференціація людства поглибилася в пізніші епохи, особливо з досягненням окремими суспільствами цивілізаційного рівня розвитку, який передбачає наявність держави, міст та писемності.

Двотомна праця **О. Шпенглера** «Присмерк Європи» 1918–1922 рр. справила велике враження на багатьох істориків, зокрема на А. Тойнбі. О. Шпенглер уявляв собі останні тисячоліття світової історії, як розвиток окремих культур, що підкорявся законам, які дещо нагадували біологічні. Культура народжувалась, коли пробуджувалась її Душа, і вмирала, коли Душа вичерпувала, реалізовувала себе до кінця. На життя кожної культури О. Шпенглер відводив близько 1000 років, за які вона переживала свої молодість, зрілість, старість і вмирала. Дослідник виділяв 8 культур: єгипетську, вавилонську, китайську, індійську, греко-римську, арабо-юдаїську, майя та західноєвропейську.

Не важко помітити, що підхід відомого радянського історика А. Гумільова до проблем розуміння етносу є лише злегка трансформованою концепцією О. Шпенглера, пізніше розвинутою А. Тойнбі. Саме з неї А. Гумільов запозичив біологічний підхід до пояснення соціально-економічних явищ, 1200-річний життєвий цикл етносу, так звану пасіонарність, яку О. Шпенглер називав Великою Душею, а А. Тойнбі — життєвою силою.

Надзвичайно глибокий вплив на світову історичну думку справила вже згадувана десятитомна праця послідовника О. Шпенглера англійця **А. Тойнбі** «Дослідження історії». Перші шість томів побачили світ у 1934–1937 рр., решта опублікована 1954 р.

Протягом останніх 5 тисячоліть світової історії дослідник розрізняв близько 20 вищих суспільств, які отримали назву **цивілізацій**. Нагадаємо, що О. Шпенглер виділяв лише 8 таких спільнот, які звав культурами. Сім цивілізацій А. Тойнбі не мали пращурів — єгипетська, андська, мінойська, шумерська, індська, давньокитайська, майя. П'ять останніх породили дочірні цивілізації: індська — індуїстську, давньокитайська — далекосхідну китайську та далекосхідну корейсько-японську. Мінойська цивілізація породила сирійську та еллінську. Від сирійської походять ісламські іранська та арабська. Еллінська цивілізація була матір'ю західнохристиянської та східнохристиянської, або православної, за А. Тойнбі. Остання

складається з двох споріднених цивілізацій — православно-візантійської та православно-руської.

За А. Тойнбі, найдавніші цивілізації виникли як відгук суспільства на зовнішній виклик природного оточення. Носієм життєвої сили, що породжує успішний відгук суспільства (тобто цивілізацію) є його *творча меншість*. Спочатку вона надихає і завойовує прихильність *пересічної більшості* суспільства завдяки чарам свого творчого дару. Саме завдяки ньому формується і реалізується успішна модель майбутньої цивілізації. Однак з часом нетворча більшість відвертається від колишніх натхненників і поводитирів суспільства. Стверджуючи своє лідерство, останні все частіше звертаються до сили і перетворюються з творчої на *панівну меншість* суспільства, що домінує над його більшістю, яку А. Тойнбі називає *внутрішнім пролетаріатом* цивілізації.

Так, внаслідок втрати життєвої сили творчою меншістю цивілізації всередині суспільства виникає глибокий розкол, побороти який панівна меншість старається силовими методами. Цивілізація вступає, за А. Тойнбі, в *добу лихоліть* — період глобальної соціальної, економічної, ідеологічної кризи, яка вибухає численними збройними конфліктами. Втомившись від війн, усі верстви суспільства схиляються до встановлення миру та порядку бодай силовими методами. Мілітарним шляхом цивілізація творить свою *світову державу*. В її лоні пригноблена більшість (*внутрішній пролетаріат*) творить світову релігію, яка поширюється за межі світової держави на її варварську периферію (*зовнішній пролетаріат*), яка, знаходячись під культурним впливом цивілізації, протистоїть її експансії.

При всіх зовнішніх ознаках величі і блиску цивілізації на стадії світової держави, вона є її «бабиним літом», що передвіщає скорий занепад і смерть суспільства. За А. Тойнбі, світова держава створюється панівною меншістю внаслідок її неспроможності побороти внутрішній розкол суспільства і керувати ним органічно, без насильства. Всі ці внутрішні негаразди за кількасот років руйнують світову державу, з якою вмирає і цивілізація. Заключним акордом в її існуванні є навала її зовнішнього пролетаріату (варварських племен) на руїни світової держави. Варвари, за А. Тойнбі, виконують роль стерв'ятників на тілі мертвої цивілізації. Нерідко, успадкувавши її надбання (перш за все її світову релігію), вони започатковують нову, похідну від попередньої дочірню цивіліза-

цію. *Дочірні цивілізації* зароджувалися в тілі вмираючої материнської, як відгук на внутрішній або зовнішній соціальний виклик.

Весь цей життєвий цикл цивілізації А. Тойнбі докладно дослідив на прикладі еллінської та похідної від неї (дочірньої) західнохристиянської цивілізації, екстраполюючи висновки на інші вищі суспільства світової історії.

Еллінська цивілізація постала як успішний відгук стародавніх греків на виклик суворої природи Еллади. В несприятливих для землеробства горах Аттики греки винайшли ефективну господарську систему, яка вдало поєднувала елементи землеробства, ремесла, торгівлі, мореплавства. Вони налагодили товарне виноградарство та вирощування оливок і торгували вином та олією у Середземномор'ї. Однак, внутрішній розкол еллінського суспільства у V ст. до н. е. призвів до Пелопоннеської війни між Аттикою та Спартою, що знаменувала собою початок тривалої доби лихоліть. Край цим негараздам поклала світова держава еллінської цивілізації — Римська імперія, яку А. Тойнбі назвав «монументальним симптомом розпаду еллінської цивілізації». У середовищі римського пролетаріату закоренилась, а потім поширилась на усю державу та її варварську периферію світова релігія еллінської цивілізації — християнство. Загибель еллінської, або греко-римської цивілізації супроводжувалася навалом варварів на її руїни.

З розпадом Римської імперії вмираюча еллінська цивілізація породила дві дочірні — **західнохристиянську** та **східнохристиянську**, або православну, які успадкували від своєї матері її світову релігію. Однак, Західна Європа переймала духовні надбання античності швидше, повніше та інтенсивніше, ніж православна Східна. Латина тісно пов'язала західнохристиянську цивілізацію з духовною спадщиною Риму. Адже знання латини давало змогу читати не тільки Святе Письмо, але й твори всіх мислителів Греції та Риму.

Інтелектуальний спадок еллінської цивілізації довго залишався недоступним Русі, бо на той час не був перекладений з грецької чи латини на старослов'янську. Це робило стартові можливості західнохристиянської цивілізації кращими порівняно з православно-руською. Не випадково європейська освіта, наука, культура (ренесанс, бароко) закоренилися в Україні у зв'язку з її латинізацією у XVI–XVII ст. Пізніше у XVIII ст. вестернізація докотилася через Україну та петербурзьке «вікно в Європу» і до Росії.

За А. Тойнбі, в наш час продовжують існувати 6 цивілізацій: західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська та ісламська. П'ять останніх проминули фазу своїх світових держав і знаходяться в стані згасання. Найвиразнішою ознакою їхнього занепаду є швидка асиміляція цих цивілізацій західнохристиянською. Повсюдно національний одяг витискується західноєвропейським, європейські канони краси перемагають місцеві естетичні традиції, європейський спосіб життя та елементи державного устрою поширилися по всьому світу, а європейські мови стають інтернаціональними. Мавпування світом не тільки фундаментальних європейських цінностей, але й формальних ознак європейської цивілізації (канони краси, архетипи поведінки тощо), на думку А. Тойнбі, є переконливим показником лідерства у сучасному світі європейської цивілізації разом з її філією у Північній Америці.

Всесвітній тріумф цих зовнішніх ознак європейської культури, за А. Тойнбі, зумовлений наявністю суттєвих, глибинних *переваг західноєвропейської цивілізації* над іншими. Вона виявилася найбільш економічно ефективним, динамічним, раціонально організованим і соціально комфортним для людини суспільством нашого часу. Серед її визначальних, суттєвих особливостей слід назвати ефективну і динамічну ринкову економіку, що базується на приватній власності. Вона робить виробника-власника багатим, а значить незалежним від влади і самодостатнім. Економічна незалежність виробника породила парламентську демократію з розподілом влади та високий статус вільної людини. Ринок зруйнував імперський державний устрій, який повсюдно замінюється національними державами європейського типу. Та ж ринкова економіка Європи здавна стимулює технічний прогрес, бурхливий розвиток якого породив сучасне індустріальне виробництво.

Отже, приватна власність, ринкова економіка, демократичний парламентаризм, гуманізм, національна державність, індустріалізм — визначальні риси сучасної західнохристиянської цивілізації. Саме вони забезпечують її переможну ходу по планеті в новітні часи.

В середні віки західнохристиянська цивілізація поширювалася, головним чином, шляхом збройної експансії на землі православної та мусульманської цивілізацій (хрестові походи); в Америку, Африку та Азію під час завоювання замор-

ських колоній у XV–XIX ст. Іспанією, Португалією, Англією, Францією, Німеччиною, Бельгією. В новітні часи розвиток ринкових відносин породив згадуваний комплекс переваг європейського суспільства над іншими, що зробило мирну експансію ефективнішою за збройну агресію.

З шести цивілізацій, які, за А. Тойнбі, дожили до нашого часу, лише західноєвропейська не увійшла у фазу занепаду, бо поки що не побудувала своєї світової держави. Як відомо, її постанню передують розкол та надлам суспільства, що веде до збройних конфліктів — так званої доби лихоліть. На думку А. Тойнбі, надлам західнохристиянського суспільства стався ще у середні віки. Добою лихоліть він вважав релігійні війни XVI–XVII ст. та національні конфлікти в Європі XIX–XX ст. Відомі три відчайдушні спроби створити світову державу західноєвропейської цивілізації, що потерпіли поразку. Маються на увазі спроби Наполеона на початку XIX ст. та німців у I та II Світових війнах. Нинішні зусилля по створенню єдиного Євросоюзу також можна розглядати як спробу побудови західноєвропейської світової держави. Однак, оскільки така держава лише будується, то західноєвропейська цивілізація знаходиться десь посередині свого історичного шляху і ще має певні перспективи.

Органічне існування **православно-руської цивілізації** завершилося, за А. Тойнбі, надламом Київської Русі у XII ст. Добою лихоліть для неї була феодална роздробленість XII ст. та агресія татар, Литви, Польщі, Угорщини XIII–XVI ст. Світова держава православно-руської цивілізації постала внаслідок зміцнення Московського князівства, завоювання ним Новгородської Русі у XVI та України в XVII–XVIII ст.

Доречно згадати альтернативну до поглядів А. Тойнбі точку зору євразійців на витоки східнохристиянської, або євразійської (за сучасною термінологією) цивілізації. *Євразійство* — ідеологічна течія, що зародилася в середовищі російської інтелігенції у 20-х роках XX ст. як реакція на більшовицьку революцію 1917 р. Його прибічники (М. Трубецької, П. Савицький, Г. Флоренський, А. Гумільов) вважали, що центром євразійського простору є Росія, для якої європейська демократія шкідлива, а управління споконвіку здійснюється шляхом державного насилля. Цей засадничий принцип є спадщиною імперії Чингізидів, прямим нащадком якої вважається євразійська цивілізація. Тому говорити про неї до приходу монголів у Східну Європу науково не коректно. Отже,

Київську Русь фундатори євразійства не включали до євразійської цивілізації.

Східнохристиянська цивілізація розвивалася в умовах наростаючого тиску з боку більш ефективної через динамічну ринкову економіку західнохристиянської. Остання, як зазначалося вище, неодноразово здійснювала збройну експансію на Схід — агресія Лівонського ордену в Литву, на Псков та Новгород, Польщі в Україну та в Білорусію, похід Наполеона 1912 р., німців у I та II Світових війнах. Світова держава євразійської цивілізації Російська імперія відповідала Європі збройними походами під час наполеонівських війн, Першої та Другої світових воєн. Ось уже 1000 років збройні сутички християнських Заходу та Сходу точаться переважно на землях українців, білорусів та балтів, чим пояснюється драматизм історичної долі цих народів та їхня довга бездержавність.

Однак, значно ефективнішою за збройну агресію виявилась технологічна, культурна та економічна експансія Західної Європи. Цей тиск на Схід особливо посилювався в добу творення світової держави православно-руської цивілізації в XVI–XVII ст. Саме у цей час на Заході бурхливо розвивалася ринкова економіка — рушійна і незборима сила західнохристиянської цивілізації на післясередньовічному етапі її розвитку. Не маючи вагомих економічних та технологічних контраргументів, православна цивілізація вдалася до самоізоляції, що лише поглибило її економічну, політичну, адміністративну, технологічну та культурну відсталість і призвело до глибокої кризи всього суспільства.

Реформи Петра I на початку XVIII ст. були не просто торжеством над консервативними ізоляціоністами-старовірами та переможним прорубуванням «вікна в Європу», а й офіційним і вимушеним визнанням православним суспільством переваг західнохристиянської цивілізації. Мавпування Петром I зовнішніх ознак західноєвропейського життя (камзоли, перуки, тютюн, кава тощо) свідчать про підсвідоме визнання ним переваг Європи над відсталою Росією. Це була перша велика стратегічна поразка православно-руської цивілізації в боротьбі із західнохристиянською. Фактично, Петро I почав перебудовувати незавершену світову державу східноєвропейської цивілізації у варварське наслідування європейських національних імперій. Інакше кажучи, недобудована православно-руська світова держава протягом останніх

300 років трансформувалася за канонами західноєвропейського державотворення в периферійно-європейську імперію російського етносу.

Незважаючи на поверхневу вестернізацію державного устрою Російської імперії в бік підсилення її національно-російського характеру, в традиційному російському суспільстві жеврів, зберігався і навіть офіційно культивувався архаїчний міф про її богообраність, наднаціональність, особливий, альтернативний західному шлях Росії, тобто зберігалася ілюзія цивілізаційної окремішності Росії. Ідеологічні характеристики світової держави всієї східнохристиянської цивілізації поступово ставали анахронізмом, що принципово суперечив російській дійсності, починаючи з Петра I, який перетворив Росію у периферійно-європейську національну державу.

Ці претензії Російської імперії на статус світової держави всієї православної цивілізації не були безкорисливими, оскільки виправдовували російську експансію на землі сусідів і перш за все слов'ян. У XIX ст. псевдонаціональні гасла російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, дійсна суть якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави російського етносу. Цей імперський зміст слов'янофільства влучно сформулював О. Пушкін:

*«Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос».*

Отже, з часів Петра I Російська імперія поступово втрачала свій наднаціональний характер світової держави східнохристиянської цивілізації. Однак, ілюзія останньої постійно культивувалася в імперських центрах з метою ідеологічного обґрунтування експансії імперії російського етносу.

Нового дихання реліктові гасла наднаціональності Російської імперії набули в XX ст. *Більшовицька Росія*, чи СРСР проголосила себе вже всесвітньою державою трудящих. Однак, як більшовизм є третьою формою російського імперіалізму, за М. Бердяєвим, так СРСР був імперською державою російського етносу на більшовицькій стадії розвитку. Про це, зокрема, свідчить грабіжницький по відношенню до «молодших братів» розподіл майна СРСР після його розпаду. Хоча метрополія офіційно проголошувала Радянський Союз наднаціональною державою всіх братніх народів, лівова частина його майна була захоплена старшим братом, який до того ж має територіальні претензії до всіх молодших.

Отже, розпочатий Петром I процес вестернізації Росії, тобто поглинення західнохристиянською цивілізацією останнього осередку східнохристиянської, так і не знищив претензії Російської імперії на особливий історичний шлях, світове панування, богообраність. Ганебна поразка Росії у I Світовій війні ще раз продемонструвала неефективність по-азійськи деспотичного режиму царської Росії. *Лютнева революція 1917 р.* символізувала перемогу західноєвропейських суспільно-економічних відносин в Росії і крах традиційних євразійських принципів улаштування російського суспільства, який був витлумачений російськими традиціоналістами як кара господня за гріх вестернізації, за підкорення Святої Русі західному Антихристу. Адаже відмова від православних цінностей на користь західноєвропейських виявилась даремною, бо не зробила Росію ні багатію, ні сильною.

Жовтневу революцію 1917 р. слід розглядати як потужну реакцію традиційної, православної свідомості на експансію західнохристиянської цивілізації, вибух євразійського фундаменталізму. Паростки західного способу виробництва (ринкова економіка) були жорстко знищені разом з її носіями-капіталістами. При чому більшовики боролися з впливами на Росію Заходу, використовуючи його ж досягнення, щоправда, трансформували їх до невпізнанності в традиціях православної цивілізації.

Західноєвропейську за походженням марксистську філософію було адаптовано до російських реалій в якості заміника православного християнства. Марксизм в Росії набув специфічних місцевих форм, став своєрідною релігією, в якій у ролі Мойсея виступав Маркс, Месії — Ленін, Святого Письма — їхні твори, а роль войовничої церкви виконувала комуністична партія.

У соціально-економічній сфері більшовики спробували здійснити нездійснене — відродити окрему східноєвропейську цивілізацію в чужих для неї, але більш ефективних західних лаштунках. Або, як писав А. Тойнбі, «побудувати суспільство, яке було б американським матеріально і російським духовно». Зриваючи з гаснучої православної цивілізації капіталістичні пута вестернізації, накинуті на неї Заходом у XVIII–XX ст. Ленін та Сталін запроваджували в Росії новітні європейські технології, індустріальне виробництво тощо. Фактично, відбувалася заміна старих пут Заходу на слабнучому тілі східноєвропейської цивілізації на нові, сучасніші і більш досконалі.

Урешті-решт більшовики стали жертвами закону, який так часто декларували: «Буття визначає свідомість». Західноєвропейські технології та виробництво стали невичерпним джерелом західної свідомості в радянському суспільстві, особливо серед радянської молоді. Пригадуються частівки, які співали з телеекранів гумористи 70-х років ХХ ст.:

*«На восток ездай, сынок», — говорит мне папа.
— Не хочу я на восток, я хочу на запад».*

Наприкінці ХХ ст. все це спричинило розпад вестернізованого релікту східноєвропейської цивілізації, яким був СРСР.

З розвитком ринкової економіки у ХІХ–ХХ ст. основним принципом державотворення в Європі став національний. Саме тому Р. Пайпс назвав ХХ сторіччя добою націоналізму. Як згадувалося вище, у цьому відношенні Російська імперія стала європеїзуватися давно — ще з часів Петра І, поступово перетворюючись зі світової держави православно-руської цивілізації на імперію російського етносу. Відчайдушна спроба більшовиків вийти за російські національні рамки і трансформувати більшовизм в наднаціональну світову релігію, а Російську імперію — в зародок нової цивілізації, зазнала поразки. Вже 1928 р. ідеолог вселенського комунізму Л. Троцький був розгромлений, а пізніше знищений фізично незчисленними російськими прибічниками консервативного національного комунізму Сталіна. С. Дмитрієвський у 1930 р. дав образний опис процесу трансформації більшовизму в новітню форму російського месіанізму: «Під тиском життя та російського народу мінялися погляди наших більшовицьких вождів. І ми побачили, що радянська влада не лише відновила неподільність імперії та захистила життєві потреби Росії, а й узагалі є владою національною, російською. Владою, що її створив російський народ для своїх потреб і за своєю подобою». Так, більшовизм, що претендував на роль наднаціональної світової релігії новонародженої у 1917 р. цивілізації, виявився пересічним різновидом європейського націоналізму, а згадана «нова» цивілізація — більшовицькою версією глибоко вестернізованої Російської імперії.

Видатний російський філософ М. Бердяєв у книзі «Витоки російського комунізму» переконливо показав, що більшовизм є новітньою формою російського імперіалізму, трансформацією російського месіанізму, російською національною ідеєю ХХ ст.: «Марксистська ж балаканина московської

інтелігенції в СРСР — це лише тимчасова данина моді, лише зовнішня тоненька плівка червоної фарби на дуже грубому історичному шарі російської національної духовності». Вибух російського шовінізму в сучасній пострадянській Росії — переконливий доказ сказаного.

Отже, спроба більшовиків започаткувати на руїнах православно-руського суспільства, похідну від останнього, дочірню цивілізацію потерпіла крах. Його головною причиною була надто потужна західноєвропейська альтернатива, глибинна вестернізація Росії та відсутність принципово нової ефективнішої, порівняно з ринковою економікою Заходу, соціально-економічної моделі. Більшовицька протидія наступу Заходу методами насилля, ізоляціонізму «залізна завіса» та запозичень окремих західних новацій була неефективною і недостатньою. Більшовики не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, ніж окремі запозичення з її ж арсеналу (марксизм, індустріальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї — атомна бомба, автомобілі, комп'ютери тощо). Більшовицький відгук на виклик Заходу виявився неефективним і надто слабким.

Що готує мешканцям пострадянського простору найближче майбутнє, якщо подивитися на нього через призму концепції цивілізацій А. Тойнбі? Останній вважав, що після падіння світової держави якоїсь цивілізації настає так зване міжцарів'я. Ця історична фаза характеризується війнами, нашествиям варварів та потенційною можливістю народження на руїнах загиблої цивілізації нової, дочірньої.

Однак, ці закономірності наврядчи стосуються Російської імперії, яка внаслідок посиленої і всебічної вестернізації протягом останніх 300 років по суті перестала бути світовою державою східнохристиянської цивілізації і перетворилася на периферійно-європейську національну державу росіян. А якщо так, то розпад Російської імперії слід розглядати за моделлю розпаду не світової держави, а периферійно-європейських імперських утворень, наприклад, Австро-Угорщини чи Великої Порту.

Усі європейські імперії, в тому числі і вищезгадані, були зруйновані ринковою економікою і розпалися на національні держави європейського типу (Березкин, 1991, с. 210; Залізняк, 1994). Приблизно це саме відбувається з певними відхиленнями через місцеву специфіку і на пострадянському просторі. Запорукою подальшого вкорінення принципів європейсько-

го національного державотворення на сході Європи є високий ступінь вестернізації або готовності до неї східноєвропейських суспільств, що було несподіванкою навіть для західних радянологів після падіння «залізної завіси».

Про глибинність і незворотність вестернізації Росії свідчить відчайдушна, але безуспішна спроба більшовиків повернути їй статус окремої цивілізації, альтернативної західноєвропейській. Після 75-річного кривавого і невдалого більшовицького експерименту Росія знову повертається на рейки європейської цивілізації. Зрушити її з цих позицій, які в наш час стають загальнолюдськими, неможливо, тому що супротивники Заходу в Росії не мають реальної альтернативи ринку та парламентській демократії. Комуністична ж утопія виявилась нежиттєздатною і була дискредитована в ході більшовицького експерименту. Насильство й ізоляціонізм, до яких можуть знову вдатися комуністи чи крайні націоналісти, прийшовши до влади в Москві, не зможуть ефективно протидіяти подальшій вестернізації Росії, як це показали останні 80 років російської історії.

Претензії імперських кіл Росії на відмінний від Європи, особливий євразійський шлях чи на орієнтацію на Схід не мають реального підґрунтя. Росія не може й далі серйозно претендувати на особливу історичну долю, тому що не тільки не має реальних контраргументів рушієм силам західної цивілізації (перш за все ринку та парламентській демократії), але й інтенсивно запроваджує ці західні цінності у себе. Розмови ж про орієнтацію на Схід взагалі абсурдні, бо Схід вже перейшов або інтенсивно переходить на рейки західної ринкової економіки та парламентаризму (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Китай).

До речі, японське, південнокорейське та інші східні «економічні дива» є прямим наслідком масового запозичення у повоєнний час прогресивних західних технологій, вільної ринкової економіки, індустріального виробництва.

Таким чином, переможна хода західноєвропейської цивілізації по планеті пояснюється тим, що вона виявилась найбільш динамічним, економічно ефективним, раціонально організованим, а також соціально комфортним суспільством нашого часу. Згасання інших сучасних цивілізацій через їх вестернізацію пояснюється відсутністю ефективних альтернатив вищезгаданим перевагам західноєвропейського суспільства. Не є виключенням і східнохристиянська цивілізація,

асиміляція якої західним сусідом є давнім, закономірним і невідворотним процесом.

Радянський Союз був глибоко вестернізованим реліктом східнохристиянської цивілізації. Під потужним впливом Заходу він давно вже трансформувався із зародка світової держави православної цивілізації в периферійно-європейську національну імперію російського етносу. Однак, через ряд обставин російське суспільство і в наш час зберігає релікти ідеології світової держави, наполягаючи на своїй наднаціональності і безпідставно претендуючи на альтернативний західному особливий шлях історичного розвитку.

Визнана світовою наукою історична концепція А. Тойнбі є перспективною для розуміння сучасної політичної ситуації та прогнозування майбутнього на пострадянському геополітичному просторі. Особливо, якщо врахувати відому концепцію зіткнення цивілізацій американського культуролога Самуеля Хантінгтона (2003). Як послідовник А. Тойнбі, дослідник запропонував переконливу модель взаємодії сучасних цивілізацій, яка відкриває широкі можливості для прогнозування світової історії XXI ст.

Слідом за своїм славетним попередником С. Хантінгтон бачив сутність сучасної історії у переможному наступі західнохристиянської цивілізації на сусідні. Однак їхні погляди на взаємодію сучасних цивілізацій не збігалися. А. Тойнбі та його послідовники (В. Нейпол та ін.) вважали західні цінності (приватну власність, вільний ринок, індивідуалізм, лібералізм, демократію, рівність, парламентаризм тощо) загальнолюдськими. Тому перемога західноєвропейської цивілізації у світі розглядалася як наближення до неї інших світових цивілізацій шляхом органічного засвоєння останніми згаданих переваг Заходу. Відповідно, сучасний історичний процес виглядав як формування універсальної, всесвітньої цивілізації на ґрунті запропонованих Західною Європою загальнолюдських цінностей. Френсіс Фукуяма у своїй праці «Кінець історії» стверджує, що європейська цивілізація випрацювала оптимальну соціально-економічну модель облаштування суспільства і подальший прогрес зведеться до її поширення на всіх континентах.

С. Хантінгтон не вважав європейську модель універсальною для всього людства. На його думку, поширення цінностей західноєвропейської цивілізації з її філією в Північній Америці веде не до органічного засвоєння іншими світовими

цивілізаціями європейських принципів, а лише до поширення європейського чи американського способу життя, звичаїв, індустріального виробництва, окремих зовнішніх елементів культури (одягу, канонів краси тощо). Іншими словами, європейцями за формою, сучасні цивілізації зберегли свою принципово відмінну від Європи суть. Тобто, на думку американського культуролога, універсальна, всесвітня цивілізація наврядчи сформується в найближчому майбутньому. Світ XXI ст. і надалі буде складатися з кількох цивілізацій, несхожість яких буде джерелом різноманітних конфліктів.

Крім західнохристиянської цивілізації, що охоплює Західну Європу та Північну Америку, С. Хантінгтон розрізняє японську, китайську, індійську, ісламську, православно-російську, латиноамериканську та африканську цивілізації. Відмінності між ними більш глибокі, суттєві та фундаментальні, ніж різниця між ідеологіями чи політичними режимами. В умовах зростаючої комунікабельності сучасного світу розвивається традиційна ідентифікація людей за місцем народження чи громадянства певної держави. На поверхню людської свідомості спливають глибокі, фундаментальні ознаки, властиві великим культурно-історичним людським спільнотам — цивілізаціям. На цьому ґрунті постає сучасний релігійно-цивілізаційний фундаменталізм, яскраві приклади якого маємо у мусульманському світі.

«Лнії розломів між цивілізаціями є лініями майбутніх фронтів», — писав С. Хантінгтон. Іншими словами, якщо в добу середньовіччя чи в новітні часи війни велись між державами, націями, ідеологіями, то в XXI ст. вони відбуватимуться між цивілізаціями. Згаданий дослідник вважає, що III Світова війна може спалахнути лише між цивілізаціями.

Прикладом такого давнього міжцивілізаційного конфлікту є затяжне протистояння західнохристиянської та східнохристиянської цивілізацій з мусульманським світом. Воно виникло разом із появою ісламу і розвивалося з перемінним успіхом. Спочатку у VIII ст. араби підкорили весь Піренейський півострів. У відповідь Європа не тільки відвоювала Іспанію, а й здійснила у XI–XIII ст. серію переможних хрестових походів на Близький Схід. У XIV–XVII ст. турки-османи відповіли потужною експансією на Балкани, в Центральну Європу, на Україну, двічі облягали Відень. Однак у XIX–XX ст. вони остаточно втратили контроль не тільки над півднем Європи, але й над Північною Африкою та Близьким

Сходом, де встановилися колоніальні режими Франції, Англії, Німеччини.

Цивілізаційні конфлікти по периферії величезного ісламського світу тривають і зараз: від Гібралтару на заході до Індії та Малазії на сході. Їх вогнища з різною інтенсивністю палають на індо-пакистанському кордоні, в Афганістані, Таджикистані, Карабасі, Чечні, Боснії, Кіпрі, Єгипті, Лівії, Алжирі. В наш час цей цивілізаційний конфлікт набуває нових, часом несподіваних форм, прикладом яких можуть бути численні терористичні акти, зокрема авіаційний напад на всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку. Війни ісламу з сусідами на думку С. Хантінгтона будуть тривати й у XXI ст.

Однак, найважливіший для Європи геополітичний розлом проходить не на півдні, а на сході: це не мусульманське пограниччя, а кордон з православно-російською цивілізацією Євразії. Встановився він з приходом татар і зародженням євразійської цивілізації, а у XX ст. проходив по західному кордону СРСР. Зупинимося на історичних перспективах країн, що опинилися у прифронтовій смузі глобального конфлікту двох християнських цивілізацій Європи, до числа яких належить і Україна. Драматизм їхньої історичної долі зумовлений перш за все невдалим розташуванням на геополітичному цивілізаційному розломі. Говорячи образною мовою відомої народної пісні:

*«Горе тій чайці, чаєчці небозі,
Що вивела діток при битій дорозі».*

Після глобальної поразки і розпаду Російсько-більшовицької імперії перед державами європейсько-євразійського порубіжжя (Україна, Молдова, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія) відкрилося два шляхи. Перший, яким скористалися країни Балтії, «скочити на підніжку поїзда переможної Європи» і, використовуючи її прогресивну технологію, вільний ринок, демократичний парламентаризм тощо, влитися в коло країн лідируючої західної цивілізації.

Другий шлях безнадійного протистояння Заходу обрав президент Білорусі О. Лукашенко. Цей вибір вимагає від правлячої еліти країни здійснити дві неможливі речі: відмовитись від вестернізації і протиставити останній ефективну альтернативу. Вже говорилося, що безперспективність цього шляху пояснюється повною відсутністю реальних альтернатив перевагам західноєвропейської цивілізації: ефективній

Мал. 125.
Цивілізаційний вибір українців на президентських виборах 1991, 1994, 2004 рр.

ринковій економіці, що базується на приватній власності, демократичному парламентаризму з розподілом влади, національній державності тощо. «Ті країни, які не хочуть чи не можуть приєднатися до Заходу, мають конкурувати з ним, нарощуючи власну економічну, військову та політичну потугу», — писав С. Хантінгтон. Однак, у зазначених сферах ані Білорусь, ні навіть Росія нічого не можуть протиставити західноєвропейському світові. Адже крах СРСР, як відомо, стався саме внаслідок повної поразки в змаганнях із Заходом у царинах економіки, озброєння, політики та ідеології.

За С. Хантінгтоном, імперії, які підкорили народи різних цивілізацій (типу СРСР, Югославії), приречені на розпад. У їхніх межах виділяються *розколоти країни*, які лежать в зоні безпосереднього контакту двох цивілізацій, тому їхня культура та суспільство поєднують елементи обох спільнот. Україна також належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Якщо в країнах Балтії перемагають прибічники європейського шляху розвитку, а в Білорусі навпаки, то в Україні маємо відносну рівновагу цих ворожих між собою сил, з певною тенденцією у бік руху на Захід. Очевидні переваги останнього все більше усвідомлюються українським суспільством, особливо молоддю, яка визначатиме історичний шлях України в майбутньому. Отже, незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян, частина яких продовжує симпатизувати найбільшій антиєвропейській силі України комуністичній, час працює на користь нашого повного і остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн.

На думку того ж С. Хантінгтона, враховуючи переконливі переваги західноєвропейських цінностей, найраціональнішим кроком з боку політичних еліт розколотих країн пострадянського простору була б спроба долучитися до Заходу. Однак для цього потрібна згода не тільки західного світу, але й більшості народу розколотої країни, цивілізаційне визначення якого відбувається повільніше, ніж його національної еліти.

Таким чином, Україна не має реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка (Польща, Швеція, Чехія, Угорщина, Фінляндія тощо). Адже сучасній Європі властивий саме національний принцип державотворення. Однак

швидкість цих перетворень дуже залежить від подій у Москві. Безнадійні в історичній перспективі зусилля російських шовіністів чи комуністів та їхніх прибічників в Україні протидіяти просуванню європейських цінностей на схід гальмують процес входження України в Європу, але їм не під силу зупинити його.

Про ріст європейських симпатій серед громадян України свідчать результати президентських виборів 1991, 1994, 2004 рр. (Мал. 125). З року в рік зростає підтримка орієнтованих на Європу націонал-демократів. Відхід від європейських цінностей на останніх президентських виборах є тимчасовим явищем, яке не заперечує генеральну тенденцію. Адже два останні роки показали, що відмова від європейського шляху була великою помилкою, бо не тільки не принесла обіцяного «покращення вже сьогодні», а навпаки привела Україну до комплексної соціально-економічної та політичної кризи, а також дипломатичної ізоляції.

Отже, зараз як ніколи для України актуальне гасло: «Геть від Москви, назад в Європу».

Захід є Захід, а Схід є Схід,
Гім не зійтися вдовох...

Р. Кіплінг

Ми є свідками прикінцевого акту грандіозної історичної драми, що останні три тисячоріччя була стрижнем історії людства. Протистояння між Заходом і Сходом завершується перемогою динамічних суспільств з ефективною економікою європейського типу. Мирне змагання нерідко переходило у криваву боротьбу між свободою і рабством, між вільною і примусовою працею, між європейським та азійським способами виробництва. Україна опинилася у прифронтовій смузі грандіозної битви між Європою та Азією. Це зумовило її драматичну історичну долю.

АЗІЙСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТИПИ ДЕРЖАВНОСТІ

Поняття азійського способу виробництва серед інших увів К. Маркс у середині XIX ст. (Маркс, Енгельс, 1962, т. 28, с. 174–267). Мається на увазі деспотичний, надцентралізований соціальний устрій, що базується на тотальній узурпації власності, влади та надексплуатації громадян через общину. Його основою є відсутність приватної власності на землю. Азійський спосіб виробництва зародився на стародавньому Сході (Шумер, Єгипет, Китай, Персія) і яскраво проявився у формі деспотичних комуністичних режимів XX ст. (СРСР, маоїстський Китай, Північна Корея), де відомий також під назвою тоталітарної командно-адміністративної системи (Васильєв, 2000; Павленко, 1989).

У 1965 р. в Москві відбулася представницька наукова дискусія, що узагальнила погляди різних дослідників на азійський та європейський шляхи історичного розвитку людства. Зазначалося, що основою європейського способу виробництва були приватновласницькі відносини, започатковані в Греції реформами Солон в VI ст. до н. е. Ознаками азійського способу виробництва названі відсутність приват-

ної власності на землю, надексплуатація виробників державою, бюрократичний, надцентралізований державний устрій.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що з виникненням найдавніших держав почали розвиватися дві форми землеволодіння: державна та приватна. Державна лягла в основу азійського способу виробництва, а приватна — європейського. К. Маркса називав останній «античним способом виробництва», деякі особливості якого успадкував «германський» спосіб виробництва раннього середньовіччя.

В основі всіх явищ на Сході «лежить відсутність приватної власності на землю... Вся земля — власність держави», — писав слідом за К. Марксом В. Ленін (1958, с. 160), характеризуючи **азійський спосіб** виробництва.

Оскільки власність на землю — основа всіх форм власності, то при належності землі державі відбувається одержавлення всіх елементів суспільства, у тому числі виробника. Уособленням держави є деспот, що монополізує державну власність на основу усіх багатств — землю. Виникає держава, що називається деспотією східного типу, або азійською деспотією.

Деспот, маючи землю, володіє всім, що є на ній. Тому всі його підлеглі, від вельможі до останнього раба, — холопи самодержця. Селянин чи ремісник не має ні землі, ні знарядь, ні майна і повністю залежить від володаря. Економічна залежність породжує рабство в різних формах. За класичним визначенням, раб — це людина без майна. Азійська деспотія не допускає приватної власності, бо економічна незалежність породжує особисту свободу і тим самим підриває основу азійської держави — неподільну владу фараона, царя чи імператора на все, що є на її території.

Оскільки ініціатива знизу придушена, влада бере на себе організаційні функції. Для збирання податків, передачі волі володаря до всіх підлеглих та контролю за їх виконанням створюється чиновницько-бюрократичний апарат. Військовою силою деспотії є служивий стан. Замість платні йому видають землю з прикріпленими до неї землеробами, але не у приватне володіння, а на час служби. Цивільне та військово-чиновницьтво — найбільш привілейований стан класу деспотії, без якого вона не може існувати. Адже бюрократія — це привідні паски будь-якої централізованої держави, що з'єднують верховну владу з народом. Однак, численна бюрократія робить управління деспотією недосконалим.

Суттєвою властивістю східного способу виробництва є не-ефективна економіка. Підневільна рабська праця не буває продуктивною. Зате військовий потенціал деспотій, як правило, високий через значний рівень експлуатації населення та всевладність самодержця. Тому держави деспотичного типу мілітаризовані, агресивні, проводять загарбницьку політику щодо сусідів. Унаслідок експансіонізму виникають політичні державні утворення імперського типу з деспотичною формою правління.

Сільська община — ще одна особливість східних деспотій (Маркс, Енгельс, 1962, т. 28, с. 486). Створена на засадах кругової поруки, вона полегшує експлуатацію виробників державою.

Надцентралізація влади зумовлює одержавлення не лише економіки, а й духовного життя. Церква перетворюється на державну структуру, освячуючи деспотію та самодержця. Держава стає найвищою цінністю суспільства, людина ж — цеглинкою, «людським матеріалом», з якого вона будується. Все це призводить до пауперизації населення — матеріального та духовного зубожіння людей, інтереси яких звучуться до задоволення елементарних потреб. Так, інтереси плебсу Римської імперії не йшли далі вимог «хліба та видовищ». Отже, властива громадянам СРСР «ковбасна» філософія не є специфічно радянським явищем. Вона характерна для громадян усіх деспотичних держав.

Такий тип державності отримав назву східнодеспотичного, бо виник на стародавньому Сході (Месопотамія, Єгипет, Китай) 5 тис. р. т. В умовах колективного зрошувального землеробства найдавніші східні деспотії постали на ґрунті об'єктивної необхідності централізованого будівництва складних іригаційних споруд. Як наслідок, держава в особі деспота концентрує в своїх руках всю владу і продукт колективної праці, монополюючи розподіляючи матеріальні блага і безконтрольно експлуатуючи підданих.

Так, у Стародавньому Єгипті держава в особі фараона монополюючи володіла всією землею і всім, що є на ній. Економіка базувалася на засадах державного кріпацтва. Землеробські общини вирощували врожай на землі держави, яка повністю відбирала його для перерозподілу між підлеглими. Обов'язковим елементом цієї системи є невеличка присадибна ділянка, яка забезпечувала землероба прожитковим мінімумом в умовах надексплуатації деспотичною державою, та-

ким чином підстраховуючи і стабілізуючи неефективну економічну систему.

Як і землероби, ремісники державних майстерень одержували за працю натуральну платню продуктами, одягом тощо. Численній бюрократії на час служби надавалися державні наділи з прикріпленими до них землеробами. Повна економічна залежність робила всіх підданих від останнього раба до першого вельможі холопами божественного уособлення держави — фараона, прахом під його ногами. Надлишки привласненого деспотією суспільного продукту матеріалізувалися в гігантських, економічно безглузких пірамідах.

Цікаво, що грандіозні піраміди будувалися на зорі історії Стародавнього Єгипту. Пізніше єгиптяни розпочали безкінечні завойовницькі війни і надлишок продуктів почала з'їдати армія. Як наслідок, годувати другу армію — будівельників пірамід — не стало чим.

В Османській імперії залежність громадян від держави теж була абсолютною. Навіть вищий вельможа за провину міг отримати від султана шовковий шнурок, на якому він був зобов'язаний повіситися. Велика Порта також не знала приватної власності на землю. Державна бюрократія отримувала за службу наділи і провінції у тимчасове користування, з яких службовці могли бути відізовані до Стамбулу у будь-який момент.

Усе це разюче нагадує наше недавнє радянське минуле. Отже, радянська державно-колгоспна система — це не вінець розвитку економічної думки людства, а історично збанкрутілий, архаїчний азійський спосіб виробництва часів єгипетських фараонів.

Європейський спосіб виробництва базується на економічній незалежності виробника, в основі якої лежить власність на землю, засоби та продукти виробництва. Регулятором економічних відносин між вільними виробниками та споживачами є вільний ринок. Ефективне ринкове господарство робить виробника — власника багатим. А багатство, економічна незалежність породжує політичну та духовну свободу людини, заважає верхівці узурпувати владу. Якщо для азійських деспотій характерна монополізація, одержавлення всіх сфер життя і концентрація усієї влади в одних руках, то в країнах європейського шляху розвитку, як правило, мав місце розподіл влади. Адміністративна та військова влада належала державі в особі короля чи президента, економічна — безпосередньо

виробникові, судова — незалежному суду, духовна — папі римському.

Європейський спосіб виробництва, на відміну від азійського, завдяки незалежності й конкуруванню виробників, характеризується ефективною, динамічною економікою. Відносно низький рівень експлуатації виробника державою, відсутність тоталітарної влади зумовлюють меншу мілітаризацію європейських суспільств порівняно з деспотіями азійського типу. Останні, незважаючи на застійну й непродуктивну економіку, були здатні зібрати численнішу армію, ніж країни Європи.

Якщо у східних деспотіях права особистості, як правило, приносять у жертву державним інтересам, то суттєвою рисою європейської цивілізації є традиційно високий статус прав людини. Економічна незалежність, що базується на приватній власності, підтримує особисту свободу і пріоритет прав особи перед правом держави.

Найдавнішим етапом європейського шляху розвитку К. Маркс вважав античний спосіб виробництва, хоча у ті часи приватна власність тільки формувалася (Маркс, Енгельс, 1962, т. 28, с. 465). У Стародавній Греції не існувало приватної власності на землю, але була власність на майно та засоби виробництва — будівлі, майстерні, кораблі, рабів, худобу. В античній Греції та Римі було досягнуто високого рівня свободи людини, а античне законодавство лягло в основу кодексів і законів європейської цивілізації.

Германський спосіб виробництва своїм корінням пов'язаний з античним. Економіка Європи I тис. н. е. базувалася на сімейній власності на землю, а отже, на певній економічній незалежності сім'ї як первинної ланки суспільства. На зміну первісній родовій общині приходять не сусідська, як це було в Росії, а індивідуальна община. Їй властиві рання форма приватної власності на землю, самоврядування, особисті свободи в умовах виборного незалежного суду (Криворотов, 1990, с. 28, 29).

Формування громадянського суспільства в Європі продовжилось в епоху розвинутого середньовіччя. Носіями прогресу стають міста, «повітря яких робить людину вільною». За магдебурзьким правом мешканці міста жили на засадах самоврядування і були незалежними не тільки економічно, але й значною мірою політично. Саме на міщан та їхні кошти спиралася монархія Європи в боротьбі з феодалською верхівкою за створення загальнонаціональних ринків. Міста були голо-

вним чинником гальмування надмірної централізації влади в абсолютних монархіях. Серед бюргерства середньовічних міст зародилася буржуазія, яка відкрила нову, капіталістичну еру в розвитку європейської цивілізації.

Суттєвою різницею між азійським і європейським типами державності є те, що за середньовіччя перший спирався на служивий люд, а другий — на феодалні стани. Служивий люд — чиновництво та військові, що отримували за службу від всевладного господаря як уособлення держави земельні наділи разом із селянами. Ділянки надавалися лише на час служби, і служиві люди, не будучи приватними власниками, знаходилися в повній залежності від держави.

Феодалні стани середньовічної Європи різнилися правами на приватну власність, насамперед, на землю. Різною мірою вони були приватними власниками, тобто користувалися певними економічними, політичними, адміністративними свободами. Останні закріплювалися договорами між станами та найвищою адміністративною владою, що регулювала правові відносини у феодалних державах. З цих договорів станового суспільства середньовічної Європи поступово розвинувся сучасний правовий тип держави.

Підкреслимо, що демократичні свободи можливі лише при певному рівні добробуту. Радянський досвід переконливо показав, що злиденне суспільство не може бути демократичним, а злидень — вільною людиною, бо за кусень хліба він готовий жертвувати свободою. У колись європейської демократії Стародавній Греції людина без майна мала статус раба. Демократичні свободи спочатку поширювалися лише на вільну верству громадян-рабовласників. На думку афінян V ст. до н. е., всі громадяни ідеального демократичного суспільства будуть мати рівну кількість рабів.

У середньовічній Європі свобода була привілеєм аристократа-землевласника. Розвиток капіталістичних ринкових відносин зумовив ріст добробуту широких верств пізньосередньовічного суспільства — ремісників, торгівців, рантє тощо. З постанням цього численного, матеріально забезпеченого третього класу демократичні свободи поширилися з аристократії на широкі верстви європейського суспільства. Отже, підґрунтям європейського демократичного суспільства є добробут, що базується на ефективній ринковій економіці.

Зауважимо, що терміни «європейський» та «азійський спосіб виробництва» умовні. Наприклад, у Японії, розташованій

на Далекому Сході, панує європейський спосіб виробництва, заснований на приватній власності. А європейська країна Албанія, де всі засоби виробництва ще недавно належали державі, — типовий зразок азійської економіки. Крім того, за незначним винятком, історія не знає країн, де була б лише державна або лише приватна власність на землю та інші засоби виробництва. Тобто, зазначені способи виробництва не існують у чистому вигляді. Залежно від панівного типу власності, внутрішнього устрою, економіки, політики, ідеології країни розвивалися явища, що зближували її або з азійськими деспотіями, або з європейськими державами.

Арнольд Тойнбі (1995) вважав, що в Європі протягом останніх сторіч конкурують між собою дві цивілізації — західнохристиянська та східнохристиянська (за сучасною термінологією — європейська та євразійська). Вони базуються на різних способах виробництва — європейському ринковому та азійському, що не визнає ринок та приватну власність. Яке ж місце України серед цивілізацій Європи?

УКРАЇНА І ЄВРОПА

Традиційне для радянської історіографії твердження про споконвічну приналежність України до євразійської цивілізації не таке однозначне, як про це говорять сучасні російські геополітики, бо суперечить численним історичним фактам. Їх неупереджений аналіз свідчить про дуже давні органічні зв'язки України з Європою. Їх підґрунтя заклали греко-римські впливи на територію України, початок яких сягає VII ст. до н. е. Як відомо, середньовічна Європа постала на римському фундаменті в межах поширення його культурно-історичних впливів. У Східній Європі вони територіально охоплювали й Україну, куди ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в розвиненому середньовіччі у Київській Русі одночасно з постанням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже, органічною частиною молодого європейської цивілізації (Залізник, 1997, с. 155).

Держава Київська Русь IX–XIII ст. мала із Заходом тісні економічні, політичні, культурні зв'язки. Зокрема, Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що являв собою східну частину загальноєвропейської торго-

вельної мережі. Торговий шлях «із варяг у греки» зв'язував по Дніпру Скандинавію з Візантією, інкорпоруючи Україну-Русь до європейського ринку.

Таким чином, Русь була включена в спільний європейський економічний простір з моменту свого виникнення. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» звали Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи (Швеція, Норвегія, Франція, Німеччина, Польща, Угорщина, Візантія).

Держава Київська Русь була влаштована за європейськими принципами і була місцевим різновидом європейської державності середньовіччя. Соціально-економічні процеси були аналогічні загальноєвропейським. Певна економічна й політична незалежність мешканців міст (ремісників, купців) та великих землевласників (бояр, церкви) не сприяли монополізації влади князем і перешкождали виникненню деспотичного режиму.

Княжа дружина була різновидом європейського лицарства, яке було становим хребтом середньовічної Європи. Тому дружинно-лицарська культура міцно прив'язувала Русь до Європи ментально та культурно.

Прийняття загальноєвропейської релігії християнства інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту. Наголос євразійців на споконвічній з часів Святого Володимира принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу, є явним перебільшенням. Адже православ'я декларувало своє відділення від західного християнства вже після виникнення і християнізації Русі — у 1054 р., а остаточно сформувалося лише у пізньому середньовіччі. По суті, Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні слова.

Татаро-монгольське нашествя 1237–1242 рр. перервало зв'язок північно-східної Володимиро-Суздальської Русі з Європою. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток в лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало двічі менше, ніж на Верхній Волзі — 126 років до поразки татар на Синіх Водах 1362 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебало Галицько-Волинське князівство,

яке було прямим нащадком та спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький встановив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з папою римським, представник якого коронував князя як європейського короля. Галицько-Волинське князівство економічно, політично та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко звалося в європейських хроніках королівством. Як і більшість королів країн Європи, Данило Галицький бореться з феодалною вольницею, спираючись на економічний, політичний та військовий потенціал міст. Саме з цією метою він будує нові міста, зокрема Львів. Тут поширюється латина, якою написані грамоти останніх галицьких князів (Грушевський, 1992, т. 2, с. 483–485).

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Тривалий час зберігалися старі місцеві порядки. Литва встановлювала контроль над Волинню та Київським Подніпров'ям «без гвалту і крику... бо старини не рушила, а новини не вводила». Незважаючи на бездержавність та національне гноблення, що особливо посилилося після заляття Литви з Польщею 1569 р., Україна з XIV по XVII ст. продовжувала розвиток у лоні європейської цивілізації. Адаже і Литва, і Польща були європейськими країнами.

З кінця X по XVIII ст. Україна територіально входила до сфери функціонування західноєвропейської монетної системи, що вказує на переважно західний напрям її торгово-економічних зв'язків. В XI–XII ст. основною монетою України-Русі був західноєвропейський срібний динарій, в XIII–XV ст. — празький грош. У XV – на початку XVIII ст. основу грошового обігу України становили талери та соліди західно- та центральноєвропейського карбування.

Грошовий обіг Московської держави з моменту зародження і до грошової реформи Петра I, на відміну від України, характеризувався тісним зв'язком з монетною системою не Європи, а Золотої Орди. Так, у XIV–XV ст. на Верхній Волзі поширилась золотоординська (джуджицька) монета. З XIV і до початку XVIII ст. Москва та інші міста Ростово-Суздальської землі карбували власну монету за татарською технологією та взірцями Золотої Орди.

Про західні зв'язки української економіки протягом розвинутого та пізнього середньовіччя переконливо свідчить і той

факт, що європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепи включно. Лише жорстка монетна реформа Петра I початку XVIII ст. зруйнувала товарно-грошові зв'язки України з Європою і переорієнтувала їх на Росію.

У козацькі часи зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися. У XVI–XVIII ст. стрижнем українського етносу стало козацтво. В Європі українців називали «козацькою нацією», а Україну «країною козаків». Як уже згадувалося, козацтво — це своєрідний український прояв традицій європейського лицарства, яке відіграло провідну роль на середньовічному етапі розвитку європейської цивілізації (Залізник, 1994, с. 163–180). Лицарство — суттєвий елемент, що відрізняє середньовічний Захід від східних деспотій (Кардини, 1987).

Аграрна колонізація українських степів XVI–XVIII ст. була спричинена потужним економічним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула специфічної збройної форми — козацтва (Мал. 126, див. кольоровий додаток). Отже, сам феномен українського козацтва зумовлений глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків та Гданськ. А чумакування — це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі. Тобто, в козацькій Україні відбувалося становлення ринкової економіки, зародження буржуазних відносин, формування ринкового господарства європейського типу.

Остаточне утвердження прогресивних європейських тенденцій в економіці України відбулося в середині XVII ст. Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI–XVII ст., сягнула й України. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси в Національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Показово, що лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель привітав Богдана Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що по суті була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується рушійна сила європейської цивілізації — ринкова економіка. На зміну феодальним помістям з кріпаками

прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Проголошення української гетьманської держави знаменувало початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало не властиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Полково-сотенний військовий устрій, що сформувався на Запорізькій Січі, поширився на всю територію України. Гетьман — це український президент, що демократично обирався вільними громадянами — козаками. Вибори гетьмана, полковників, сотників відбувалися на відповідних радах. Кожен з обраних уособлював верховну владу на певній території лише до наступних виборів. Посадовим особам на час обрання видавали рангові маєтності, які при переобранні відбиралися. Генеральна старшина (писар, обозний, суддя, осавул) були радою міністрів при гетьмані. Міста користувалися загальноєвропейським магдебурзьким правом. Регулярно вибирали вїята (сучасного мера міста). Судову владу здійснювали судді на основі давнього Литовського статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі (Дорошенко, 1991, с. 344–358).

Отже, українська гетьманська держава спиралася на прогресивне для свого часу ринкове сільське господарство, мала демократичний устрій з розподілом влади і перебувала на шляху становлення правового суспільства європейського типу та буржуазних відносин.

У козацькі часи Україна була країною високої європейської культури. Згадаймо свідчення іноземця Павла Алепського 1652 р.: «Мало не всі українці і більша частина їхніх жінок уміють читати... Козацькі малярі навчилися від франків і ляхів малювати зовсім схожі образи з живих людей. Ігумени київських монастирів — люди вчені, знавці права, або юристи, філософи і красномовці. У Лаврі є прехороший печатний дім, що обслуговує весь край той». Очевидці свідчать, що в козацькій Україні письменними були навіть селяни. Особливо вражали іноземців багатоголосий партесний спів і знання українцями нотної грамоти. До речі, багатоголосся — елемент музичної культури європейського Відродження, що інтенсивно проникає в Україну з XVI ст.

Першим вищим навчальним закладом у Східній Європі стала Києво-Могилянська академія, заснована на початку XVII ст. на зразок європейських університетів. Чимало було

в Україні і випускників західних університетів. Так, легендарний Морозенко (полковник Морозовицький з оточення Богдана Хмельницького) закінчив два університети. Переважна більшість гетьманів мали вищу освіту. До речі, цього не можна сказати про тогочасну європейську знать, не кажучи вже про московське дворянство. Навіть найближче оточення Петра I відзначалося низьким освітнім рівнем. Наприклад, О. Меншиков був неписьменним. Серед освічених людей України була поширена латина — мова науки та міжнародного спілкування в Європі (Огієнко, 1918, с. 12–58).

У мистецтві (живопис, гравюра, скульптура, музика, театр, література, архітектура) цього періоду панує загальноєвропейський стиль бароко, який, однак, набуває в Україні специфічних рис. Українське бароко, на відміну від західноєвропейського, має урочистий і життєрадісний характер. Це зумовлено загальнонаціональним піднесенням в Україні у середині XVII ст. До речі, ізольована від Європи Росія так і не створила власного стилю бароко і отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо з Європи у XVIII ст.

Указом 1801 р. Павло I заборонив будівництво церков у Малоросії у стилі українського бароко. Ця дата символізує початок рішучого відриву України від Європи і поглинання її Російською імперією. Про міцність різноманітних зв'язків України з Європою свідчить той факт, що для переорієнтації її на схід імперському уряду знадобилося більше 150 років цілеспрямованих, інтенсивних зусиль. Великий культурний та економічний потенціал України був загарбаний Російською імперією у XVIII ст., про що докладно пише І. Огієнко (1918, с. 59–110). Типовим прикладом є політика агресивного меркантилізму Петра I відносно економіки України.

На початку XVIII ст. Україна жваво торгувала з Європою зерном, сіллю, худобою, медом. З метою переорієнтації української торгівлі з Заходу на Схід та збагачення імперської казни Петро I обкладає українських купців великим митом. Вивозити товари на захід дозволялося лише через Архангельськ, Петербург та Ригу. В той же час стимулювали переселення в Україну російських купців, звільняючи їх від податків. Тому, щоб хоч якось вижити, українське купецтво намагалося прийняти у компаньйони росіянина.

Платили великі гроші візникам-росіянам, з яких при вивозі товарів не брали мита. Ще у 1835 р. російських купців, що забажають поселитися у Києві, на три роки звільняли

від податків. Внаслідок таких заходів національна економіка України була підірвана, а торгово-економічні зв'язки були штучно переорієнтовані з Заходу на Схід (Дорошенко, 1991, с. 397–403). Сумні наслідки цього дають про себе знати і зараз.

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим, видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а й навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинення України деспотичною імперією є скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати вже згаданий імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко. Разом з тим, Західна Україна, і перш за все Галичина та Волинь, входила до складу європейських держав аж до середини XX ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період — Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету, національний гніт, Західна Україна зберегла тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод в Галичині, порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорсткими репресіями проти свідомих українців Галичини, що протягом половини сторіччя проводила Москва після загарбання Західної України 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім катализатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинена східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямий спадкоємець СРСР, лише в середині XX ст. з приєднанням Галичини до СРСР. Неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну, як споконвічну частину східнохристиянської цивілізації, серцем якої є Москва. Навпаки, історичні факти переконливо свідчать, що опинилися ми в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно і далеко не з власної волі.

ЄВРАЗІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ І РОСІЯ

Якщо європейська цивілізація почала формуватися 1500 р. т. в ранньому середньовіччі і базувалася на ринковому виробництві, то євразійська значно молодша. В її основі лежав неринковий азійський спосіб виробництва, що, за К. Марксом, не визнавав приватної власності. Нединамічна економіка, яка базувалася на примусовій праці, створювала передумови для відставання, стагнації та неминучого краху суспільств, в основі яких вона була.

Азійський спосіб виробництва з відповідним йому деспотичним державним устроєм закорінився у Східній Європі лише в XIV–XV ст. з формуванням Московського царства. Певні передумови для цього виникли ще за Київської Русі. Річ у тім, що середньовічний світ Європи не був однорідним. Якщо захід континенту розвивався під латино-римським мовно-культурним впливом, то схід — під греко-візантійським. Важливо, що в цьому розмежуванні конфесійний аспект був вторинним, похідним від геополітичного, культурного та мовного факторів.

Як відомо, середньовічна Європа виросла на культурно-історичній спадщині стародавніх Греції та Риму. Західна Європа разом з латиною Стародавнього Риму успадкувала не тільки Святе Письмо, а й усю античну літературу. Біблія у слов'янському світі Східної Європи поширювалася з Константинополя староболгарською мовою. Багата антична література у Візантії зберігалася мовою класичної Греції, якою розмовляв константинопольський двір до його захоплення турками у 1453 р.

Отже, церковнослов'янська (староболгарська) мова певною мірою відгородила східне слов'янство від джерел античної культури. У той же час латина зв'язала ранньосередньовічну Західну Європу з античною спадщиною. Остання дала велику перевагу європейському Заходу порівняно зі Сходом, який постійно відставав у темпах розвитку. Згадаймо лише той факт, що в Західній Європі перші університети з'явилися у XII ст., а у Східній — лише на початку XVII (Кієво-Могилянська академія). Причому, остання створювалася за західними зразками, і виникла в ході «латинізації» України. Мається на увазі процес поступового входження України в коло західноєвропейської цивілізації, що відбувався в XVI–XVII ст. шляхом поширення в Україні латини, західноєвропейської культури

(ренесанс, бароко), європейських державних інститутів (магдебурзьке право) тощо. Без цих західноєвропейських новацій неможливо уявити козацьку Україну. Отже, вони є важливими, навіть визначальними, органічними складовими української національної культури, ментальності, історії порівняно з культурою та історією наших східних сусідів.

Крім церковнослов'янської мови, яка фактично була перпоною на шляху засвоєння Східною Європою культурно-історичної спадщини античного світу, Візантія прищепила східному слов'янству деякі негативні риси свого державного устрою. Мається на увазі елементи східного деспотизму, що здавна були властиві Східноримській імперії у вигляді беззастережної монополії константинопольського базилевса на всі види влади, у тому числі духовну. Золототканий одяг православних священників походить від царських риз константинопольського патріарха, які дарував йому візантійський імператор зі свого плеча під час призначення головою православної церкви.

З царським одягом православних патріархів, що символізує залежність духовної влади від централізованої держави, контрастує скромний одяг католицьких церковників, що підкорялися папі римському і прямо не залежали від світських правителів. Отже, традиційна залежність церкви від деспотичної держави, властива Російській імперії, глибоко закорінена у візантійську традицію цезаре-папізму. Ця негативна спадщина Візантійської імперії створила у Східній Європі певні передумови для закорінення тут з приходом татар деспотії східного типу, суттєві елементи якої збереглися в Російській імперії до нашого часу (Залізняк, 1994, с. 208–227).

Розглянемо головні етапи поширення та розвитку у Східній Європі азійського способу виробництва, що став підґрунтям східноєвропейської цивілізації.

Історичні умови виникнення та розвитку Московської держави принципово відрізнялися від умов України-Русі. Історична ситуація на Верхньому Поволжі в часи закладення підвалин майбутнього Московського царства сприяла зміцненню тут сильної і централізованої влади в особі князя-самодержця. Володимиро-Суздальське князівство як безпосередній попередник Московського сформувалося у XII ст. внаслідок колонізації Верхнього Поволжя ільменськими словенами і кривичами Верхнього Подніпров'я та цілеспрямованого переселення київським князем Юрієм Долгоруким за-

лежного населення з Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Слов'янські колоністи опинилися в оточенні чужого за культурою фінського населення Верхнього Поволжя. Затвердитися, зберегти свою культуру було можливо тільки за сильної необмеженої влади князя-самодержця. Уже син Юрія Андрій Боголюбський прибрав до рук усю політичну, військову та судову владу на землях майбутньої Московії. Так на східних землях Київської Русі виникло князівство із деспотичною, централізованою владою, що пізніше підірвало могутність Києва, спаливши та пограбувавши його 1169 та 1203 рр. (Солов'єв, 1989, с. 186–190).

Абсолютна влада, започаткована Андрієм Боголюбським, остаточно утверджується у Московському князівстві з приходом татар. Зародки необмеженого самодержавства стали благодатним ґрунтом для вкорінення тут золотоординської моделі деспотії східного типу. Перші кроки в цьому напрямку зробив легендарний для російської історії князь **Олександр Невський** (1220–1263 рр.), який першим зробив цивілізаційний вибір для майбутньої Московської держави між Заходом і Сходом на користь останнього.

Головний удар татарської навали прийняли на себе міста Русі. Крім того, що були зруйновані осередки ремесла і торгівлі, міста стали головним джерелом данини для хана. Відплив грошей загальмував розвиток ринкових відносин, призвів до відновлення натурального товарообміну. Припинилося накопичення капіталів і перетворення міщан на середньовічне бюргерство, далекого попередника середнього класу сучасного європейського суспільства. У бюргерському середовищі пізніше зародилися буржуазні відносини. Тобто, тоді, коли татари загальмували розвиток міст на Русі, у Західній Європі він продовжився в напрямку становлення ринкової економіки і правового суспільства (Криворотов, 1990).

Міста на Русі перешкождали встановленню абсолютної влади князя. У боротьбі з міщанами Олександр Невський привів на Русь татар. Він заходився стягати податки для Золотої Орди, за що отримав у своє розпорядження татарську кінноту. З її допомогою Невський жорстоко придушує антитатарські повстання в ряді міст Північно-Східної Русі, знищуючи паростки європейського способу виробництва, закладаючи підвалини азійської деспотії золотоординського зразка.

У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то Лівонський орден

у Балтії — Європу. Невський робить вибір на користь Азії. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, що розгромили Київську державу, в тому числі його рідну Володимиро-Суздальську землю, а проти експансії Європи на руські землі. Фактично, своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240 та 1242 рр. він захистив право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку (Криворотов, 1990, с. 28–30). Для цього він мав вагомі особисті причини.

Батько О. Невського князь Переяслава-Заліського Ярослав Всеволодович під час навали монголів на Верхню Волгу 1238 р. не чинив опору Батію і здався на волю переможця. За це отримав від монголів ярлик на княжіння. Його син Олександр зблизився і побратався зі старшим сином Батия Сартаком, фактично ставши прийомним сином хана (Гумилев, 1994, с. 132; Карамзин, 1993–1994, т. IV, с. 195). Цікаві факти колабораціонізму Олександра Невського з монголами зібрав В. Білінський (2009). Зокрема, він пояснює карколомну «кар'єру» сина упокореного князя в стані завойовників тим, що Олександр, відповідно до відомої монгольської практики, провів юність як заручник (аманат) у ставці Батия (Білінський, 2009, т. I, с. 139–147). Тут Олександр не тільки зблизився з Сартаком, але й пройнявся монгольським степовим духом, який пізніше приніс на Володимиро-Суздальщину. Італійський мандрівник П'єтро Карпіні (1911, с. 8) сповіщає, що 1246 р. юний Олександр виконував роль особистого перекладача хана під час мученицької смерті чернігівського князя Михайла в ставці Батия.

Коли Сартак прийшов до влади, Олександр доніс монгольському побратимові на рідного брата Андрія, який на той час правив у Володимирі, але повстав проти татар разом з Данилом Галицьким. У 1252 р. війська Сартака після жорстокої різанини скинули Андрія і посадили на великий престол свого ставленика Олександра. Навіть російські історики визнають, що «саме колабораціонізм Олександра Невського стосовно монголів, зрада ним братів Андрія та Ярослава в 1252 р., стали причиною встановлення на Русі ярма Золотої Орди» (Родина, 1993, №11, с. 30). Проякнутий монгольським духом і психологією агресивного степовика він приніс принципи східного деспотизму і ментальності імперії Чингізидів на Володимиро-Суздальщину, яка з XIII до XVI ст. розвивалася як абсолютно залежний від Орди улус. Князі не передавали владу у спадок, а отримували ярлик на неї після приниз-

ливої процедури у ставці хана (Карамзин, 1993–1994, т. IV, с. 291, 312).

Олександр ревно служив монгольському хану на Верхній Волзі. Він перший князь, який сам привів татар на Русь і робив це п'ять разів. У 1257 р. він провів перепис населення на підвладних землях для його тотального оподаткування татарами. Останнім не вдалося підкорити Псков та Новгород. Це зробив у 1257 р. їх вірний слуга князь Олександр, який не тільки зрадив своїх рідних братів Андрія та Ярослава, але й віддав татарам на вірну смерть сина Василя, що відмовився коритися загарбникам. Воюючи з німцями та шведами на заході, О. Невський захищав не незалежність Володимиро-Суздальського князівства, а цілісність монгольської імперії Чингізидів, улусом якого воно на той час стало, в тому числі і завдяки його власним зусиллям. Прямі нащадки Олександра Невського вірно служили татарам до XVI ст., за що мали пріоритет у ханів Золотої Орди на отримання ярликів на княжіння. Започаткувавши 300-річне татарське рабство у Північно-Східній Русі, «...О. Невський зробив доленосний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу» (Родина, 1993, № 11, с. 30).

За Олександра Невського княжа влада значно посилилась за допомогою татар. Ще сильнішою вона стала за **Івана Калита** (1325–1340 рр.), який на чолі 50-тисячного татарського війська вславився кривавими погромами повсталих проти татар Твері, Торжка, Кашина, за що став головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (придушення антитатарських повстань, збір податків) Калита отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так, за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких ставленики Орди — московські князі — ревно насаджували золотоординський варіант деспотії східного типу (Покровський, 1926, с. 116–119).

Московське князівство навіть після перемоги над Мамаєм на Куликовому полі 1380 р. фактично лишалося улусом Золотої Орди. В моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова за Василя II стала мало не державною. Державний устрій Московського князівства формувався значною мірою за зразком золотоординського. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, фінансової та грошової систем тощо. Навіть терміни «таможня»,

«казначейство», «ямська» служба, «деньги» — тюркського походження. На ранніх московських монетах присутні татарські написи. Грошову систему також запозичено з Орди. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Прийняття татарами 1312 р. під час правління хана Узбека мусульманства стимулювало приток на Верхню Волгу хрещених татар, що несли в Московське князівство татарські порядки. Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. В ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, що осідали в столиці та інших містах держави. Татарські батири стали провідним елементом московського війська. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових азійських структур. Наприклад, опричина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV з татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди подає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода»: «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами владарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква. Загальновідому віротерпимість Орди російський історик М. Покровський пояснював активним колабораціонізмом московської церкви з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молилася за хана». Правове становище церкви починають визначати ханські ярлики. Навіть після звільнення з татарської неволі московські церковники XV ст. підкреслювали свій високий статус, посилаючись на 7 ханських ярликів. Отже, Московська деспотія була створена значною мірою за допомогою маріонеткової церкви (Покровський, 1929, с. 162–171).

Однак, класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служивий стан, склалася в Росії не одразу. Значний внесок у її формування зробив Іван IV Грозний (1546–1584 рр.) (Криворотов, 1990, с. 53–66). Незважаючи на несприятливі умови XVI ст., у Росії почало розвиватися ринкове господарство. Багаті землевласники-бояри відпускають кріпаків на оброк. Селяни налагоджують товарне виробництво зерна, яке реалізують у Західній Європі через Псков та Новгород. Ці міста йшли європейським шляхом розвитку, мали самоврядування і тісні торговельні зв'язки з ганзейським союзом міст Північної Європи (Покровський, 1929, с. 206–224).

Свобода базується на незалежному від верхньої влади джерелі прибутків. Іван IV розумів, що економічна незалежність виробника породжує політичну свободу, а відтак, підриває абсолютну деспотичну владу великого князя. Щоб зберегти монополію на владу, він знищує перші паростки ринкової економіки в Росії.

Для цього за золотоординським зразком було створено «спецвійсько», своєрідну таємну поліцію — опричину. Її головним завданням було знищення товарного виробництва зерна на боярських землях, а також осередків товарного, європейського способу виробництва у Новгороді та Пскові. Все це швидко і по-азійськи жорстоко було виконано опричниками. Тим більше, що за указом великого князя майно жертви діставалося убивці (Селюнин, 1988, с. 216–224).

Отже, Іван IV надав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою. Результати не забарилися. Росія втратила вихід до Балтії, вся країна лежала в руїнах, міста і села спустошилися. Прямим наслідком переходу до примусової, кріпацької праці була економічна, політична, військова

та урядова криза початку XVII ст. У цей так званий «смутий час» Росія мало не втратила державності.

Після погромів Івана Грозного ринкова економіка поступово відроджується в середині XVII ст. за царя Олексія Михайловича. Розвивається торгівля, зміцнюються економічні зв'язки із Заходом, заснуються перші мануфактури, заводяться «полки іноземного строю» (Криворотов, 1990, с. 34). Незмірно зріс економічний та військовий потенціал Московського царства після приєднання України. В середині XVII ст. Україна за площею дорівнювала Московській державі, а за чисельністю населення навіть перевищувала її. Нові землі московської корони були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресурсами, але й мали розвинуту для свого часу ринкову економіку європейського типу, великий інтелектуальний потенціал. Освічені українці понесли набуток європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками Москви (Огієнко, 1918, с. 59–110).

Російська історична наука однозначно позитивно ставиться до реформаторської діяльності Петра I (1672–1725), що «прорубав вікно у Європу». Але чи справді його реформи були спрямовані на введення Росії до кола європейських держав? Він створив армію і флот за європейським зразком, європеїзував грошову систему, вдягнув мешканців столиці в європейські камзоли. Цар розумів значення промисловості для могутності держави і заснував численні заводи та мануфактури.

Однак усі ці заходи мали яскраво виражену мілітарну спрямованість. Петра I цікавила не розбудова економіки, а зміцнення військового потенціалу для експансії у західному та південному напрямках. Реформи проводили за рахунок надцентралізації влади, позаекономічного примусу до праці, посилення кріпацтва, а не шляхом розвитку ринкової економіки, як це робили в Європі.

Показово, що саме за царювання Петра I продуктивні сили країни були максимально одержавлені. Так, з 1700 по 1710 р. побудовано 14 казенних металургійних заводів і лише 2 приватних. В. Ключевський писав, що навіть приватні фабрики та компанії набули характеру державної установи. Характерна історія з мануфактурами, що виготовляли сукно для військових мундирів. З самого початку цар душив приватну ініціативу, надаючи пільги та фінансуючи з казни державні суконні підприємства. Незважаючи на суворі покарання, зловживан-

ня у галузі досягли небачених розмірів. А сукна для армії весь час не вистачало. До того ж, через низьку якість воно не могло конкурувати із сукном приватних підприємств чи закордонним. Всі спроби налагодити виробництво сукна на державних мануфактурах Росії у XVIII ст. не мали успіху. Лише у 1816 р. держава віддала цю справу у приватні руки, і через 6 років виробництво сукна перевищило попит на нього (Селюнін, 1988, с. 182, 183).

Індустріалізація країни за Петра I базувалася на примусовій праці та надексплуатації народу, що, як відомо, є суттєвою ознакою азійського способу виробництва. У кріпосницькій державі вільних рук не було, і самодержець вирішив проблему забезпечення нових промислових підприємств, приписавши до них кріпаків. Експлуатація на металургійних заводах Уралу набула нелюдських форм, коли робітників приковували до тачок і живцем ховали під землю.

Тотальний наступ здійснювався і на внутрішній світ людини. Надцентралізація призвела до одержавлення духовної сфери. За Петра I церква остаточно стала елементом імперського державного організму на чолі з окремим міністерством — Синодом.

Фактично, лідер деспотії східного типу з архаїчною і неефективною системою господарювання намагався побудувати європейську економіку азійськими методами. До речі, таку ж спробу, тими ж способами і з тим же негативним результатом повторив Сталін. Одразу після смерті імператора Петра I відбувається різкий спад виробництва, а господарство без економічних стимулів набуває застійного, інертного характеру.

Якщо у 1718 р. Росія вийшла на перше місце у світі по виплавці чавуну, то через 50 років Англія виробляла його у 15 разів більше. З 848 кораблів, що були у Росії на Балтиці за Петра I, після його смерті в море могли вийти лише кілька суден. Успіхи, досягнуті в результаті насильства над економікою, виявилися нетривкими й ілюзорними (Селюнін, 1988, с. 182).

У часи татарської неволі та необмеженої сваволі Івана Грозного Московська держава остаточно втратила незалежний аристократично-лицарський стан. Мається на увазі знищена опричниками верства незалежних землевласників бояр, які були прямими нащадками дружинно-боярського лицарства Київської Русі. Це мало для Росії фатальні наслідки. Адже **лицарство** було стрижнем середньовічного європейського суспільства. Феодальна аристократія середньовічної Європи

економічно не залежала від короля, бо спадково володіла значними земельними угіддями. Ця економічна незалежність від королівської влади була підґрунтям лицарських вольностей. Закріплені середньовічним законодавством у вигляді станових привілеїв вони започаткували розподіл влади, що лежить в основі сучасної парламентської демократії Європи.

Становлення сучасних численних свобод людини відбувалося в середньовічній Європі шляхом поступового поширення вольностей незалежного лицарського стану на інші суспільні верстви. Російський філософ Г. Померанц писав: «Європейська воля вся виросла з аристократичних і патриціанських вольностей».

У середньовічній Україні лицарство було представлене спочатку княжою дружиною, а пізніше шляхтою та певною мірою козацтвом. Пізньосередньовічна Московська держава XIV–XVIII ст. не знала лицарства в європейському розумінні, бо формувалася під потужним впливом східної імперії Чингізидів. Як відомо, східним деспотіям лицарський стан не властивий, адже лицарські вольності у Європі базувалися на економічній незалежності феодала від володаря. В основі цієї незалежності лежала спадкова власність на землю. Тож, у Росії, якій традиційно не властива приватна власність, зокрема на землю, не міг існувати економічно незалежний лицарський стан. Петро I казав іноземному дипломатові: «В Росії шляхтичем є той, на кого я зверну увагу, і лише так довго, як я мою увагу на нього звертаю». Московські дворяни були холопами царя, яких за провини шмагали батогами, чого навіть уявити не міг європейський лицар.

Зазначалося, що через відсутність лицарства Росія не знала ні співців лицарської слави (скальдів, труверів, кобзарів тощо), ні власного лицарського епосу, на основі якого формувалася європейська література, що в свою чергу стала підґрунтям європейської ментальності. Так, Тарас Шевченко заклав основи не тільки української словесності, але й свідомості. У відповідності з європейською традицією його творчість подала на козацькому епосі, про що промовисто свідчить назва його першої поетичної збірки — «Кобзар».

Відсутність власного лицарства і відповідно лицарського епосу зумовила відмінний від європейського шлях формування російської словесності та пов'язаної з нею ментальності. Якщо в Європі, зокрема в Україні, провідну роль у цьому процесі грали власні епічні лицарські традиції, то Росія, не маючи

власного елітного ґрунту, розвивалася під потужним впливом Заходу. Перш за все мається на увазі знаменита російська література XIX – початку XX ст., постання якої, значною мірою, пояснюється європеїзацією Росії, глобальним поширенням гуманістичних цінностей європейської цивілізації на Схід. Адаже інтерес до людини як найвищої суспільної цінності — характерна риса європейської духовної культури. В азієських деспотіях окрема людина не варта уваги, а є лише матеріалом для побудови держави або її щасливого майбуття.

Отже, цінності європейської цивілізації в Росії, на відміну від України, не мали місцевого підґрунтя і були отримані ззовні. Зрозуміло, що цей процес запозичення чужого не міг не викликати потужної протидії прибічників місцевих традицій.

Під європейським впливом в Росії постала верства західників, що ідейно протистоять російським традиціоналістам і в наш час. Так, у російському суспільстві виник розкол між все зростаючим прошарком носіїв європейського гуманізму та архаїчною колективістською свідомістю традиційного російського суспільства, яке було поживним ґрунтом як для деспотичного царського, так і для тоталітарного більшовицького імперіалізму.

Російська імперія з її архаїчними азієськими суспільними відносинами закоріненими в деспотичні традиції Золотої Орди та неринковим виробництвом не могла існувати поряд з розвинутою Європою, не сприймаючи її прогресивних впливів. Адаже з двох сусідніх країн відстала неминуче підпадає під вплив більш розвинутої. З кінця XVIII і до початку XX ст. в Росії відбувається складний, повільний процес засвоєння західних новацій. Це стосується не тільки культури, а й перш за все сфери виробництва.

Починаючи з кінця XVIII ст., у Російській імперії дедалі виразніше виявляються елементи європейської економіки. Легалізується приватна власність на землю. Катерина II своїм указом передала поміщикам у довічне володіння земельні угіддя, які раніше надавала їм держава лише на час служби у війську або бюрократичному апараті імперії. У XIX ст. відбувається поступове витіснення з Росії азієського способу виробництва капіталістичним, європейським.

Економіка імперії особливо інтенсивно переходить на європейські рейки після скасування кріпацтва і створення ринку робочої сили. Уральські заводи, засновані на кріпацькій

праці, занепадають, а на півдні України виникає нова промисловість, що базується на найманій праці, ринкових відносинах, передовій технології, західних інвестиціях. За короткий строк різко збільшується виплавка чавуну, і в 1899 р. Росія посідає за цим показником четверте місце в світі. Вражають темпи залізничного будівництва. Наприкінці XIX ст. Росія будувала за один рік стільки кілометрів залізниць, скільки СРСР будував за п'ятирічку.

Значно повільніше, ніж промисловість, європейський спосіб виробництва завойовував російське село. Скасуванню кріпацтва і проникненню буржуазних відносин на село довго заважала **російська община**. Її корені сягають стародавніх часів, коли землеробство у лісовій смузі вимагало концентрації зусиль кількох родин для спільної праці (розчищення від лісу сільськогосподарських угідь). Але остаточно російська община сформувалась в умовах сильної деспотичної влади як інститут кругової поруки, що полегшував експлуатацію селянина державою.

Після опричного перевороту Івана Грозного панщина стає основною формою експлуатації землеробів. Але кріпак повинен мати клаштик землі, щоб годувати сім'ю. Передання присадибної ділянки кріпакові у приватну власність було небезпечним через можливість розвитку товарного виробництва продуктів, а відтак, створенням конкуренції малоефективному господарству пана. Поміщику потрібні були не конкуренти, а дармова робоча сила, що не відволікатиметься для праці на своїй землі. Тому, щоб не давати землі селянину, її передали у власність общини, яка перебувала під повним контролем держави (Селюнин, 1988, с. 184, 185).

Більше того, община сама була частиною деспотичної системи. Вона розподіяла повинності й податки серед селянських господарств і стежила за їх виконанням. Не потрібні були державні чиновники, щоб примусити землероба працювати на пана та платити податки. Отже, російська община на засадах кругової поруки забезпечувала ефективну експлуатацію селянства державою, відповідаючи як за повну сплату податків, так і за виконання рознарядки по рекрутам для війська.

Після скасування кріпацтва 1861 р. община сприяла збереженню російського самодержавства в його азійських формах, заважаючи приватизації землі й поширенню буржуазних відносин на селі. Для переведення сільського господарства Росії на капіталістичні рейки треба було зруйнувати цей ре-

лікт деспотизму. «Доки селянин бідний, доки він не володіє особистою земельною власністю, доки він силоміць перебуває в лещатах общини, — він залишається рабом і жоден писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи», — писав П. Століпін. Його реформа, що базувалася на приватизації землі та визволенні селянина з пут общини, швидко дала нечуваний економічний ефект. У 1917 р. 63% селянських земель вже були у приватній власності землеробів, а Росія вишла на друге місце в світі по експорту зерна (Селюнін, 1988, с. 185). При цьому 90% товарного зерна на той час вирощували в Україні (Субтельний, 1991, с. 235).

Але на цьому історія сільської общини, як і історія деспотизму в Росії, не закінчилась. Жовтневий переворот 1917 р. знищив буржуазні економічні відносини на селі, скасував приватну власність на землю і фактично відродив архаїчну російську общину у вигляді колгоспів.

Радянські керівники, зокрема Ленін, наголошували, що община — це зародок колективного соціалістичного сільського господарства. Однак, спадкоємність між сучасними колгоспами та архаїчною російською общиною не раз підкреслювали різні дослідники.

Образне визначення суті та історичного коріння радянської колгоспної системи дав Є. Маланюк (1995, с. 190–191): «В історії Росії немає нічого нового, нічого, що хоча б у зародку, вже раніше не існувало... Ані „совхоз“, ані „колхоз“ не є наслідком „марксизму“ чи „комунізму“ чи вигадкою більшовиків. „Совхозом“, збенто маєтком державного сільського господарства, були поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до р. 1861. „Колхозом“ було кожне село („деревня“) на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж до сьогодні. „Колхози“ в постаті „воєнних поселеній“ культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої „європеїзації“ імперії підручний диктатор імператора Олександра I — славнозвісний Аракчєєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з „індустріалізацією“ Петра включно... Сам Карл Маркс... винахідник „наукового“ соціалізму прийняв, апробував і затвердив концепцію Чернишевського-Міхайловського, в якій московська комуністична „община“ мала уможливити безпосередній „стрибок“ до комуністично-марксівського соціалізму, омиваючи „страшенно довгу путь римсько-фєвдальної, міщансько-індустріалізованої Європи“».

Лютнева революція 1917 р. знаменувала перемогу капіталізму в Росії, тобто перемогу європейського способу виробництва над азійським, який, однак, бере реванш вже через півроку. Переможна хода європейської цивілізації на схід викликала в Росії потужну реакцію євразійського фундаменталізму, що вилилася в більшовицьку **Жовтневу революцію 1917 р.** Після Жовтневого перевороту були знищені основи економіки європейського типу: приватна власність на землю і засоби виробництва, ринкові відносини і навіть самі носії цього способу господарювання — сільська та міська буржуазія. Росія змилу повернулася до органічно властивих їй традицій азійської деспотії.

«В комиссарах — дух самодержавья,
Варывы революции — в царях...»,

— писав 1918 р. російський поет українського походження М. Волошин.

Більшовики знову одержали землю і всі засоби виробництва. Відсторонивши виробників від засобів і продуктів виробництва, радянське чиновництво стало повним господарем країни. Знову запанувала примусова праця з високим рівнем експлуатації виробника державою через військово-бюрократичну систему. Селян прикріплюють до землі шляхом невидачі паспортів, а жителів міста — до фабрик і заводів через прописку. Оскільки будь-який позаекономічний примус до праці вимагає наглядачів, бюрократизація суспільства досягає нечуваних розмірів. У 1983 р. армія управлінців досягне 17 мільйонів. Високий рівень експлуатації сприяв утриманню численної армії та активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої.

Так, рятуючи імперію від остаточної загибелі у 1917 р., більшовики повернулися до споконвіку властивого імперській Росії, але неефективного в нових історичних умовах азійського способу виробництва. Російська імперія, черговий раз змінивши форму, залишилася за своєю сутністю деспотією східного типу. Більшовики не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, ніж самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустріальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї).

Зрозуміло, що все це лише відістрибувало неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

З 70-х років ХХ ст. тоталітарна держава імперського типу з неефективною неринковою економікою не могла прогнати своїх громадян. Вона існувала за рахунок демпінгового продажу природних багатств (перш за все нафти і газу) в Європу. Падіння цін на нафту змусило М. Горбачова розпочати «перебудову» та ввести елементи ринку до несумісної з ним системи. Як відомо, саме поширення ринкових відносин у ХІХ–ХХ ст. зумовило розпад великих європейських імперій на національні держави. Зокрема поширення європейської ринкової економіки призвело до розпаду Російської імперії у 1917 р. Лише небувалим насиллям більшовикам вдалося загнути до «тюрми народів» її колишніх в'язнів. Радянський Союз повторив долю царської Росії. Він розпався, як і його попередниця, через неефективну архаїчну неринкову економіку та несумісність деспотичного імперського устрою з сучасною ринковою економікою.

М. Бердяєв у відомій праці «Истоки и смысл русского коммунизма» дійшов висновку, що «європейська ідея власності цілковито чужа і незрозуміла не лише російському мужикові, а й інтелігентові». Аналогічні думки неодноразово висловлювали як російські, так і зарубіжні мислителі. Так, відомий англійський учений Річард Пайпс вважає, що Російській державі з найдавніших часів не властива приватна власність. А за К. Марксом це є найсуттєвішою рисою азійської деспотії. У роботі «Таємна дипломатична історія ХVІІІ століття» він писав, що Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму. Так званий «особливий шлях Росії», що зараз завзято пропагують прихильники «єдиної та неділимої», це архаїчний, історично збанкрутілий і безперспективний азійський шлях розвитку, який несумісний не тільки з економікою ринкового типу, але й сучасним європейським цивілізованим суспільством.

Не Європа накинута Росії більшовизм у формі марксизму. Навпаки, більшовизм — це органічний і закономірний результат розвитку російської національної ментальності, який поширився у світі з Москви та Петербурга. Про це багато писали видатні російські філософи, історики, письменники М. Бердяєв, Г. Федотов, В. Розанов, Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, П. Чаадаєв, О. Герцен, О. Блок та багато інших.

Ще на початку ХХ ст. російський філософ М. Бердяєв писав, що «більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям..., методам управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством... Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея... трансформація російського месіанізму» (Бердяєв, 1991).

Йому вторить Г. Федотов: «Ґрунт більшовизму в Росії підготували: історичне, фізичне і духовне рабство, община і самодержав'я царів. Російський більшовизм є природним витвором російського народу. Витвором щиро російським, національним. А накидає Росія світові комунізм, керуючись лиш своїми державними інтересами».

Останнє варто добре пам'ятати прибічникам комуністичної ідеї в Україні. Не випадково для українських комуністів відданість Росії важливіша за комуністичні принципи. Вони давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників. Лідери КПУ самі стали багатими власниками і капіталістами, але затято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України. Українські комуністи солідаризуються з московськими шовіністами в питаннях державного статусу російської мови, входження України в новий союз з Росією або в ЄЄП чи євразійську єдність, ненавидять українських націоналістів-незалежників і саму незалежну Україну, яка хоче втекти від московських господарів до цивілізованої Європи.

Якщо європейська цивілізація розвивається по висхідній, то в азійських деспотіях відбуваються циклічні зміни. Держави східного типу, пройшовши у своєму розвитку певний історичний цикл, повертаються до точки, з якої він почався. Такі цикли зумовлені поступовим і невпевненим проникненням ефективнішого європейського способу виробництва в застійну економіку східного типу. Однак ринкове виробництво загрожує самому існуванню деспотичної влади, що і спричинює реакцію останньої на нововведення. Паростки нового виробництва знищуються, і відновлюється непродуктивна азійська економіка, що веде до нової кризи. Остання змушує колапсуючу деспотію рятуватися шляхом запозичен-

ня небезпечних для неї ринкових елементів, і все починається спочатку.

За 800 років російської історії простежуються три подібні історичні цикли. Перші паростки ринкової економіки в XVI ст. були придушені опричниками Івана Грозного. Наслідком стала загальнодержавна криза початку XVII ст. — «смутий час». Прогресивні віяння в економіці XVII ст. закінчилися жорстокою реакцією і надцентралізацією за Петра I, який знищив головний осередок європейських свобод у тогочасній відсталій Росії — козацьку Україну Івана Мазепи. Нищення паростків європейських ринкових свобод призвело до певного занепаду у середині XVIII ст. Новий наступ приватної власності й ринкових відносин в Росії почався наприкінці XVIII ст. і тривав близько 150 років. Лютнева революція знаменувала перемогу ринкової економіки в Росії. Жовтневий переворот був реакцією традиційно сильних у Росії азійських структур на експансію європейського способу виробництва, але непродуктивна примусова радянська економіка призвела до нової загальної кризи і розвалу радянського варіанту деспотичної Російської імперії.

Деспотизм та надцентралізація влади досягали апогею в Росії за Івана Грозного, Петра I та Сталіна. Звідси ідеалізація цих історичних діячів привілейованим класом деспотії — військово-бюрократичним апаратом, що єдиним фронтом виступає за збереження «єдиної і неділимної імперії» та «залізну руку» диктатора. З великою симпатією та інтересом ставився до своїх історичних попередників Сталін. На виконання його соціального замовлення в художній літературі, кіно та історичній науці героїзували Івана Грозного та Петра I.

У наш час євразійські фундаменталісти Росії проголошують Сталіна «ефективним менеджером». За цим принципом до числа ефективних менеджерів свого часу можна віднести не тільки кривавих тиранів далекого минулого Івана Грозного та Петра I, а й Адольфа Гітлера. Адже він підняв економіку Німеччини, побудував автобани, переміг кримінальну злочинність. Щоправда, ці вдалі управлінські рішення згаданих «менеджерів» реалізовані ціною злочинів проти людства. Можна уявити, яке райське майбутнє чекає на Україну в Євразійському Союзі на чолі з ефективними менеджерами такого типу, що так популярні у сучасній Росії.

Під страшним тиском всевладної деспотичної держави потворно деформується мораль суспільства та індивіда.

Інтереси останнього примітивізуються і зводяться до задоволення елементарних потреб. «Хліба й видовищ» вимагав плебс стародавнього імперського Риму. Типовий приклад зубожіння свідомості під тиском абсолютної влади дає так звана радянська людина з її ностальгією за дешевою ковбасою. Як вважає Г. Федотов, її формування почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: «...Світогляд російської людини спростився до крайності й навіть порівняно із середньовіччям москвич примітивний. Він не розмірковує, він приймає на віру кілька догматів, на яких тримається його моральне і суспільне життя... Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства...» (Федотов, 1936).

Про потужний вплив татар на формування російської державності та ментальності писали мало не всі провідні історики та філософи Росії. Однак, найбільш послідовними у цьому були відомі «євразійці». Московську імперію вони розглядали як органічного спадкоємця імперії Чингізидів. Фундатор євразійства білоемігрант князь Микола Трубецькой писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скинення татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті» (Трубецькой, 1926, с. 49).

На відміну від Росії, Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації, про що писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяка-Рудницького та Р. Шпорлюка (Голубенко, 1993). «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», — писав у 1883 р. Михайло Драгоманов.

М. Грушевський також дійшов висновку про потужні східні впливи на традиційну культуру та ментальність російського народу на відміну від українського: «Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом всім змістом своєї культури

і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європейований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури» (Грушевський, 1918, с. 9).

Ще різкіше на принциповій різниці між Південною та Північною Руссю наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша — Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь — Московська. Це — Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що Україна та Росія історично належали до різних типів цивілізації. Якщо Україна своєю історичною долею з часів Київської Русі до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, то Росія розвивалася як деспотія східного типу тому що генетично значною мірою була пов'язана з монгольською імперією Чингізидів. Тому не можна включати Київську Русь до російської історії як перший етап розвитку російської держави. Ці державні утворення принципово відрізняються генезою, способом виробництва, суспільними відносинами, напрямками економічних, політичних, культурних та духовних зв'язків.

Участь у формуванні російського етносу колоністів з України не є підставою для розгляду всієї її історії як частини російської. Сполучені Штати Америки значною мірою завдячують своєю появою колоністам з Англії. Але нікому не спадає на думку вважати історію Англії першим етапом історії США, і починати останню із завоювання туманного Альбіону римськими легіонами чи Британських островів норманами під проводом Вільгельма Завойовника. До речі, в американських істориків значно більше підстав поводитися у такий спосіб з історією країни, звідки походять їхні предки. Адже США та Англія належать до однієї європейської цивілізації, а Київська Русь та Московське князівство — до різних.

У наш час перевага ринкової економіки як основи європейського шляху розвитку очевидна. Азійські деспотії з їх архаїчним, застійним господарством, надцентралізованою, тоталітарною владою, державною власністю на засоби виробництва, антигуманним устроєм відходять у минуле: комуністичні

СРСР, Китай, В'єтнам, Куба, деякі режими арабського світу. Цей список скорочується на очах, а держави, що залишаються в ньому, перебувають у стані глибокої загальної кризи (Північна Корея).

ТОТАЛІТАРИЗМ

Продовжити життя Російській імперії як глибоко вестернізованому релікту православної цивілізації, більшовикам вдалося лише завдяки небаченому людством тотальному насильству. Тоталітаризм — це вища форма імперіалізму, коли держава встановлює всеохоплюючий контроль над суспільством, проникає в його первинні ланки — общину, сім'ю, і контролює кожну людину особисто.

До ХХ ст. низький рівень розвитку науки і техніки не дозволяв імперській машині встановити тоталітарний контроль над усіма громадянами держави. Сім'я та община віками зберігали традиції, що нерідко суперечили імперським ідеологічним цінностям. Однак, історія знає багато спроб встановити контроль деспотичної влади над первинними ланками суспільства.

Типовий приклад маємо в російській селянській общині, яка на засадах кругової поруки вірно служила царському імперіалізму. Реформатор П. Століпін, який намагався наділати селян землею, щоб перевести сільське господарство імперії на ринкові рейки, наполягав на знищенні сільської общини (Селюнин, 1988). Але вірні споконвічним російським традиціям більшовики побачили в ній зародки соціалізму. В роки військового комунізму відібрану у землевласників землю передали не у приватну власність селянам, а у колективне користування, відновлюючи російську общину як опору надцентралізованої держави на селі. І це зрозуміло. Адже більшовизм — це третя стадія російського імперіалізму. Саме більшовикам вдалося встановити повний, тотальний контроль над сільською общиною у формі колгоспів. Про пряму спадкоємність між цими двома первинними ланками російського села неодноразово писали різні дослідники (Селюнин, 1988, с. 186).

Завдяки технологічному прогресу ХХ ст. деспотична імперська форма державного устрою Росії наблизилася до свого ідеалу. Скорострільна зброя і танки зробили збройне повстання проти деспотичної влади безнадійною справою. Еле-

ктронний контроль за інформацією унеможливив будь-яку нелегальну діяльність. Монополізовані владою могутні засоби масової інформації дали змогу формувати і підтримувати в людині потрібний в державі імперський світогляд від народження до самої смерті. Досягнення соціології були спрямовані на організацію контролю над суспільством, так би мовити, на клітинному рівні. Одержавлюються всі сфери людської діяльності, навіть духовна. Якщо за Петра I російська православна церква стала державним департаментом, то в СРСР вона перетворилася на філію радянської охоранки — КДБ. Духовенство, вчені, письменники, митці стають державними службовцями й змушені провадити в життя політичну лінію наддержави. Імперія стала тотальною.

Символом проникнення держави в сім'ю та її руйнації є розпропагований в радянські часи образ піонера-донощика Павлика Морозова. Саме на таких прикладах через офіційну освіту та засоби масової інформації тоталітарна держава налагодила масове виховання «нової радянської людини», хомо советікусів з «ковбасною» філософією.

Усі імперії — це законсервовані, замкнені у собі наддержави. Прагнення вберегти загарбане штовхає їх до боротьби з новаціями, до застою і неминучого краху. Однак надцентралізація влади дає змогу імперіям концентрувати зусилля в одному вузькому напрямку. Як правило, це військова сфера. Тому тоталітарна імперія СРСР при загальній відсталості і злиденності мала найчисленнішу армію, могутні військово-виробництво, ракетобудування та космонавтику. Величезний військовий потенціал разом із агресивною імперською філософією, що завжди претендує на світове панування, робить тоталітаризм фактором глобальної небезпеки. Тоталітарні імперії ХХ ст., поглинувши дрібні держави, розв'язують військові конфлікти за глобальний контроль над всією планетою (світові війни). З поширенням зброї масового знищення у другій половині ХХ ст. протистояння тоталітарних наддержав стає небезпечним для існування всього людства (Березкин, 1991, с. 211–212).

Як відомо, Ленін і Сталін були фундаторами тоталітаризму у світовій історії. Лише пізніше він був запозичений з більшовицької Росії Гітлером, Мао Цзедунгом, Пол Потом. Однак управління методами сили не може бути тривалим, бо як казав Наполеон: «Багнетами можна зробити все, крім одного, — на них не можна сидіти». Тому крах Радянського Союзу як

більшовицького варіанту Російської імперії, за М. Бердяєвим, був закономірним і невідворотним.

Наприкінці XVIII–XIX ст. у Європі та Північній Америці утвердилася альтернатива імперській державності. Це національна держава, що являє собою органічну цілісність, а не стримуваний військовою силою конгломерат народів. Національні держави виникли з уламків імперій, що розпалися під час промислової революції, не витримавши конкуренції ринкової економіки. Їх державна територія, як правило, збігається з етнічною територією певного народу. На відміну від імперій економічною базою національних держав європейської цивілізації є приватна власність і ринок. Ідеї політичної демократії та гуманізму стародавніх Греції та Риму в незалежних національних державах трансформувалися в демократичний парламентаризм, правове громадянське суспільство, пріоритет прав людини. На відміну від імперій, визначальною рисою ідеології сучасних національних держав європейського типу є гуманізм.

Сучасне світове співтовариство складається з національних країн, серед яких відлунням минулих століть агонізують кілька багатонаціональних імперських монстрів. Усі вони рано чи пізно розпадуться на суверенні держави окремих народів. У кількох країнах Європи під єдиним державним дахом живуть декілька народів. Ця спадщина імперського минулого теж приречена піти у небуття. Менший народ або буде поглинений «старшим братом», як це сталося з шотландцями у Великобританії, або звільниться і створить свою незалежну державу, як це зробили словаки. Національні держави виявилися найбільш міцними, безконфліктними, економічно ефективними і найменш небезпечними для сусідів.

Оскільки міжнародне співтовариство визнає право всіх народів на самовизначення в межах своїх етнічних територій, то крах тоталітарних імперій ХХ ст. неминучий. Однак ментальність їх громадян деформована тиском наддержави, а первинні ланки суспільства (сім'я, община) зруйновані. Крім того, колишня імперська еліта, а також частина одурманених пропагандою мешканців пострадянського простору ностальгують за часами Радянської імперії. Тому на руїнах тоталітаризму довго зберігатиметься загроза відродження імперського монстра в новій формі. Неоімперські потуги Москви «інтегрувати» колишні провінції загиблої тоталітарної держави — прямий доказ цього.

І все ж, як вважає відомий американський дослідник Френсіс Фукуяма, розпад СРСР на мононаціональні країни відповідає генеральній тенденції історичного розвитку людства. Світова історія не знає випадків благополучного перетворення імперій, які завжди були тюрмами народів, у мононаціональні, стабільні держави. Всі імперії рано чи пізно розпадалися або втрачали свою національну периферію. Цей історичний закон — заповідь майбутньої незалежності українського народу.

СРСР був найбільшим у світі осередком азійського способу виробництва та тоталітарного деспотизму. Та маємо надію, що незабаром у його колишніх республіках переможуть ринкова економіка та європейський гуманізм. Існує реальна можливість повернення України на європейський шлях розвитку, що був силоміць перерваний поглинанням її Російською імперією.

Протягом усієї своєї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на карті Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід сталася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою невдачу геополітичну позицію опинилася у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на наших теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти — тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (II Світова війна) Україна втратила близько 11 млн. чоловік і майже всю інфраструктуру. Народи цивілізаційного порубіжжя не тільки втрачали державність, але й були вимушені постійно боротися проти асиміляції за власну етнічну ідентичність. Унаслідок цих несприятливих обставин Україна протягом останніх століть була брутально відірвана від європейської спільноти і загарбана Російською імперією.

Цивілізаційна орієнтація українства на Захід — це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Можна сказати без перебільшення, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо

свідчить, що політика етноциду була засадничим принципом існування Російської імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «замиренням» Чечні. Якщо на найвищому державному рівні у Кремлі всерйоз обговорюється перспектива переселення українців до Сибіру для стримування «китайської загрози», то можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці не переживуть.

Сучасній Європі, яка існує у формі національних держав, а не уніфікованих централізованих імперій, політика етноциду не властива. Отже, європейський вибір — єдина реальна перспектива існування української нації у XXI ст.

У зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед сучасною Україною стоїть проблема повернення в Європу, від якої її відірвали відносно недавно і всупереч її бажанню. Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу — єдиний шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для громадян України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, що базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом сучасних національних держав. У цьому запорука незалежності України.

Багатство України на різноманітні археологічні пам'ятки є наслідком мешкання на її теренах в давні часи сотень стародавніх народів, що були попередниками власне українців. На території України зустрічалися потужні міграційні потоки: з Середземномор'я у Східну Європу, з Центральної Азії українськими степами в Подунав'я. Сотні стародавніх народів лишили на українських теренах не лише німі свідчення свого перебування (стоянки, селища, кургани), а й культурні надбання, які пізніше стали складниками української культури. Тому вивчення первісної історії України є необхідною передумовою для адекватного розуміння української національної культури та історії.

На культурно-історичній карті первісної Європи Україна займає ключову позицію. Переважна більшість найдавніших стоянок кам'яної доби Східної Європи сконцентрована саме тут. Адже заселення Європи відбувалося з півдня, і перші людські істоти прийшли на схід континенту з Балкан коридором між Південними Карпатами та Чорним морем. Тож саме в Україні близько 1 млн. років тому з'явилися найдавніші в Східній Європі первісні люди, які пізніше розселилися далі на схід і північ.

Гори Криму багаті на печерні багатощарові стоянки неандертальців. Кінцем льодовикової доби датуються численні стоянки з унікальними житлами з кісток мамонтів, розкопані українськими археологами в басейні Дніпра. Тисячі палеолітичних та мезолітичних пам'яток та давні традиції їх дослідження дають підстави вважати Україну одним з найбагатших і найкраще вивчених в археологічному розумінні регіонів Європи.

Землеробство й тваринництво також були принесені в Східну Європу з України. Розташована на межі євразійських степів і близькосхідно-балканської землеробської працивілізації, Україна стала прабатьківщиною найдавнішої форми

скотарства. З її території перші індоєвропейські скотарі заселили безкраї обшири від Атлантики до Індії, від Балтії до Середземномор'я.

Північно-Західна Україна була прабатьківщиною слов'янства, яке розселилося звідси на Дунай, Одер, Ельбу, Верхній Дніпро, Оку, Волгу, на Балкани.

В останнє тисячоліття Україна опинилася у прифронтовій смузі жорстокої битви між європейською цивілізацією та східним деспотизмом. І у цьому двобої їй дісталася роль щита, яким середньовічна Європа відгороджувалася від агресивної Азії. Отже, унікальна геополітична позиція України зумовила її яскраву і трагічну історію, яка нерідко визначала історичні долі всієї Європи.

Ця книга є спробою доступного викладу основних проблем первісної історії України з урахуванням результатів новітніх досліджень археологів, істориків, етнографів, мовознавців, антропологів як в Україні, так і поза її межами.

Правдива історія — наріжний камінь міцної самосвідомості нації, без якої побудова дійсно незалежної, демократичної України неможлива.

1. *Алексеев В. П.* География человеческих рас. — М., 1974.
2. *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.
3. *Алексеева Т. И.* Адаптивные процессы в популяциях человека. — М., 1986.
4. *Алексеев Е. А.* Кеты: историко-этнографические очерки. — М., 1967.
5. *Андреев Н. Д.* Раннеиндоевропейский язык. — М., 1986.
6. *Арешян Г. Е.* Индоевропейский сюжет в мифологии между-речья Куры и Аракса II тыс. до н.э. // Вестник древней истории. — 1988. — № 4. — С. 38–48.
7. *Арсеньев В. К.* Сочинения. — Владивосток, 1948. — Т. V.
8. *Археологія.* — 1992. — № 4. — С. 110–147.
9. *Археологія.* — 1995. — № 2. — С. 94–119.
10. *Археологія.* — 1996. — № 2. — С. 103–120.
11. *Археологія Української ССР.* — К., 1985–1986. — Т. 1–3.
12. *Археологія України.* — К., 2005.
13. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
14. *Баран В. Д.* Черняхівська культура: За матеріалами верхів'я Дністра та Західного Бугу. — К., 1981.
15. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднепровья. — К., 1988.
16. *Баран В. Д.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV.
17. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К., 1998.
18. *Баран В. Д., Гороховский Е. А., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь. — К., 1990.
19. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. — К., 1991.
20. *Бартонек А.* Златообильные Микены. — М., 1991.
21. *Белинский В. Г.* Сочинения. — Пгб., 1900. — Т. II.
22. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.

23. Березкин Ю. Е. Инки. Исторический опыт империи. — Л., 1991.
24. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.
25. Білінський В. Б. Країна Моксель, або Московія. — К., 2009. — Т. 1.
26. Биляшевский Н. Ф. Археологическая летопись Южной России. — К., 1899. — Т. 1. — С. 45, 46.
27. Бобржинский М. Очерки истории Польши. — СПб., 1891. — Т. 2.
28. Браїчевський М. Ю. Конспект історії України // Старожитності. — 1991. — № 1.
29. Браїчевський М. Ю. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вип. 1 (4). — С. 72–82.
30. Браїчевський М. Ю. До проблеми походження українського народу // Хроніка. — 2000. — Вип. 27–28.
31. Браїчевський М. Ю. Кримська сесія 1952 р. // Ruthenica. — К., 2002. — С. 175–184.
32. Бурба Г. А. Шрамы на ликах планет // Вокруг света. — 2009. — № 3.
33. Васильев А. С. Восток и Запад в истории (Основные параметры проблематики). — М., 2000.
34. Веклич М. Ф. Проблемы палеоклиматологии. — К., 1987.
35. Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973.
36. Верецагин Н. К. Почему вымерли мамонты. — Л., 1979.
37. Винокур Й. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. — К., 1972.
38. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI–XVII вв. — К., 1976.
39. Вишняцкий А. Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
40. Вишняцкий А. Б. Неандертальцы. История несостоявшегося человечества. — СПб, 2010.
41. Воронай О. Звичаї нашого народу: В 2 т. — К., 1991. — Т. 1–2.
42. Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984.
43. Гемуев И. Н. Семья у селькупов. — Новосибирск, 1984.
44. Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. — Челябинск, 1992.
45. Герасименко Н. П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. — Автореф. док. дис. — К., 2004.
46. Геродот. Історія: В 9 кн. — К., 1993. — Кн. 1–9.

47. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
48. Горнунг Б. В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. — М., 1964.
49. Городцов А. А. Бытовая археология. — М., 1907. — С. 149–155.
50. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). — М., 1966.
51. Греков Б. Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975.
52. Гринблат М. Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. — Минск, 1968.
53. Грушевський М. С. Анти // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1.
54. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 11–24.
55. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1913.
56. Грушевський М. С. На порозі нової України. — К., 1918.
57. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
58. Гумилев Л. Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена. — М., 1960.
59. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Степь. — М., 1989.
60. Гумилев Л. Н. От Руси к России. — М., 1992.
61. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — М., 1993.
62. Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. — М., 1994.
63. Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. — К., 1967.
64. Гуревич А. Я. Походы викингов. — М., 1966.
65. Давня історія України: В 2 т. — К., 1994–1995. — Т. 1–2.
66. Давня історія України: В 3 т. — К., 1997, 1998, 2000.
67. Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969.
68. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
69. Дашкевич Я. Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 44–78.
70. Державин Н. С. Происхождение русского народа. — М., 1944.
71. Дзенискевич Г. И. Атапаски Аляски. — Л., 1987.
72. Довженко В. И. К вопросу о сложении древнерусской народности // Докл. VI науч. конф. Института археологии АН УССР. — К., 1953. — С. 26, 27.
73. Долгих Б. О. Кеты. — Иркутск, 1934.

74. *Долуханов П. М.* История Балтики. — М., 1969.
75. *Дорошенко Д. І.* Нариси історії України. — Львів, 1991.
76. *Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. — М., 1986.
77. *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты. — М., 1990.
78. *Дьяконов И. М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. — 1982. — №4.
79. *Дэвис Л.* Природные катастрофы: В 2 т. — Смоленск, 1996.
80. *Егоров В. А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1989.
81. *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — К., 1990.
82. *Єндик Р.* Антропология українців // Географія українських і суміжних земель. — Львів, 1938. — Т. 1.
83. *Зализняк А. А.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
84. *Зализняк А. А.* О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследования социально-исторических проблем. — К., 1987. — С. 59–71.
85. *Зализняк А. А.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.
86. *Зализняк А. А.* Население Полесья в мезолите. — К., 1991.
87. *Залізник А. А.* Образ воїна-звіра в козацькій міфології // Пам'ятки України. — 1991. — № 5.
88. *Залізник А. А.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
89. *Залізник А. А.* Походження українського народу. — К., 1996а.
90. *Залізник А. А.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. — 1996б. — №2.
91. *Залізник А. А.* Від склавинів до української нації. — К., 1997, 2004.
92. *Залізник А. А.* Передісторія України X–V тис. до н.е. — К., 1998.
93. *Залізник А. А.* Первісна історія України. — К., 1999.
94. *Залізник А. А.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999а.
95. *Залізник А. А.* Давньоруська народність. Історія проблеми // Наукові записки НаУКМА. — К., 1999б. — Т. 9. — Ч. 1.
96. *Залізник А. А.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // Наукові записки НаУКМА. — К., 2000. — Т. 18.
97. *Залізник А. А.* Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 42–57.
98. *Залізник А. А.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2003. — Вип. 11. — С. 82–94.
99. *Залізник А. А.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005а.

100. *Залізняк А.А.* Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // *Археологія*. — 2005б. — №3. — С. 3–12.
101. *Залізняк А.А.* Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // *Збірник наукових праць НДІУ*. — К., 2007. — Т. XV. — С. 223–241.
102. *Залізняк А.А.* Походження українців: між наукою та ідеологією. — К., 2008.
103. *Залізняк А.А.* Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // *Кам'яна доба України*. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 96–115.
104. *Залізняк А.А.* Мезоліт заходу Східної Європи // *Кам'яна доба*. — К., 2009. — Вип. 12.
105. *Залізняк А.А.* Древнерусская чи давньоукраїнська народність? // *Магістеріум. Археологічні студії*. — К., 2009. — Вип. 36. — С. 70–75.
106. *Залізняк А.А.* Про давньоруську народність та її прибічників в Україні // *Український Альманах*. — К., 2010. — Вип. 2. — С. 93–97.
107. *Залізняк А.А., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І.* Гравет Центральної України та його історичні долі // *Археологія*. — 2007б. — №2. — С. 3–9.
108. *Залізняк А.А., Беленко М.М.* Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // *Археологія*. — 2009. — №3. — С. 4–9.
109. *Ісаєвич Я.Д.* Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // *Етнічна самосвідомість: національна культура*. — К., 1991. — С. 78–82.
110. *Ісаєвич Я.Д.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // *Матеріали до української етнології*. — К., 1995. — Вип. 1 (4). — С. 103–114.
111. *Іванов К.И.* Трубадуры, труверы и минезингеры. — Петроград, 1915.
112. *Іванчук А.И.* Воины-псы. Мужские союзы и скифское вторжение в Переднюю Азию // *Сов. этнография*. — 1988. — №5.
113. *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского лесостепового Левобережья. — К., 1968.
114. *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII–IV до н.э. — К., 1983.
115. *Ильич-Свитич В.М.* Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // *Проблемы индоевропейского языкознания*. — М., 1964. — С. 3–12.
116. *Иордан.* О происхождении и деяниях готы. — М., 1960.

117. *Иохельсон В.И.* По рекам Ясечкай и Керкодону // Известия Императорского Русского географического общества. — СПб., 1898. — Т. XXXIV. — Вып. III. — С. 255–290.
118. *История Древнего Востока.* — М., 1988. — Ч. 2.
119. *История первобытного общества.* — М., 1983. — Т. 1; 1986. — Т. 2.
120. *Исторія Русовъ.* — М., 1846.
121. *Кабо В.Р.* Первобытная доземледельческая община. — М., 1986.
122. *Кавелин К.Д.* Мысли и заметки о русской истории // Собрание сочинений. — СПб., 1897. — Т. 1. — С. 598–600.
123. *Кандиба-Ольжич О.* Шипенці. — Прага, 1937; Чернівці, 2004. — С. 9.
124. *Карамзин Н.М.* Предания веков. — М., 1988.
125. *Карамзин Н.М.* История государства Российского: В 12 т. — М., 1993–1994.
126. *Кардини Ф.* Истоки средневекового рыцарства. — М., 1987.
127. *Карлов В.В.* Эвенки в XVII – начале XX вв. — М., 1982.
128. *Кац Я.Г. и др.* Кольцевые структуры лика планеты // Науки о Земле. — М., 1989. — № 5.
129. *Кларк Г.* Доисторическая Европа. — М., 1954.
130. *Клейн Л.С.* Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. — СПб., 2007.
131. *Клочко В.І.* Народи моря та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — №1.
132. *Ключевский В.В.* Курс русской истории. — М., 1925.
133. *Ключевский В.В.* О русской истории. — М., 1993.
134. *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
135. *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1990.
136. *Колосов Ю.Г.* Шайтан-Коба — мустьерская стоянка Крыма. — К., 1972.
137. *Колосов Ю.Г.* Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
138. *Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
139. *Кольцов А.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
140. *Комар О.В.* Кочовики эпохи великого переселения народов // Україна — хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. — К., 2009. — Т. 2. — С. 78–85.

141. *Комар О.В.* Кочові держави епохи великого переселення народів // Україна — хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. — К., 2009. — Т. 2. — С. 66–77.
142. *Комар О.В.* Східні слов'яни та кочовики степу // Україна — хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. — К., 2009. — Т. 2. — С. 570–624.
143. *Кондукторова Т.С.* Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.
144. *Копытин В.Ф.* У истоков гренской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
145. *Костомаров Н.И.* Две русские народности // Основа. — СПб., 1861. — № 3.
146. *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — СПб, 1872.
147. *Котляр М.Ф.* Историчне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. — К., 1974 а.
148. *Котляр М.Ф.* Чого вони шукають у сивій давнині // Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму. — К., 1974б.
149. *Котляр М.Ф.* «Щоб есми навіки всі єдино були» // Всесвіт. — 1979. — № 4.
150. *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. — М., 2002.
151. *Крейнович Е.А.* Из жизни тундровых юкагиров на рубеже XIX – начале XX вв. // Страны и народы Востока. — 1972. — Вып. 13. — С. 56–92.
152. *Кременецкий К.В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской Равнины. — М., 1991.
153. *Криворотов В.И.* Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание — Сила. — 1990. — № 8, 9.
154. *Кримський А.Ю.* Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // Нариси з історії української мови. — К., 1922. — С. 93.
155. *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986.
156. *Кузьмина Е.Е.* Откуда пришли индо-арии? — М., 1994.
157. *Кулемзин В.М., Лукина Н.В.* Васюганско-ваховские ханты к. XIX – нач. XX вв. — Томск, 1977.
158. *Ларькин В.Г.* Орочи. — М., 1964.
159. *Ларькин В.Г.* Удегейцы. — Владивосток, 1958.
160. *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. — М., 1947–1950. — Т. I, II.

161. Левин М. Г., Чебоксаров М. М. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // Советская Этнография. — 1955. — № 4. — С. 3–17.
162. Лелеков А. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // Вестник древней истории. — 1982. — № 3.
163. Ленин В. И. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса, 1844–1863 гг.». — М., 1959.
164. Літопис Руський (Переклад А. Махновця). — К., 1989.
165. Ли Дэвис. Природные катастрофы. — М., 1998. — Т. 1, 2.
166. Линдبلاد Я. Человек — ты, я и первозданный. — М., 1991.
167. Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. — М., 1949.
168. Лукьянченко Т. В. Материальная культура саамов Кольского полуострова конца XIX–XX вв. — М., 1971.
169. Мавродин В. В. К вопросу о складывании великорусской народности и формировании русской нации // Советская Этнография. — 1947. — № 4. — С. 84–103.
170. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — М., 1945.
171. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971.
172. Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы Истории. — 1950. — № 4.
173. Мавродин В. В. Происхождение русского народа. — А., 1978.
174. Мавродин В. В. Формирование русской нации // Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. — Ленинград, 1947.
175. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
176. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украины. — К., 1982.
177. Максимов Є. В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н. е. // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 69–83.
178. Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
179. Маланюк Є. Ф. Книга спостережень. — К., 1995.
180. Мандер Е. П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. — Минск, 1973.
181. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1962. — т. 28. — С. 174–267.
182. Масайтис В. А. и др. Геология астроблем. — Ленинград, 1980.
183. Масайтис В. А. и др. Попигайский метеоритный кратер. — М., 1975.

184. *Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976.
185. *Мозолевський Б.М.* Скіфський степ. — К., 1983.
186. *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. — К., 1979.
187. *Монгайт А.А.* Археология Западной Европы. — М., 1973–1974. — Ч. 1–2.
188. *Моуэт Ф.* Люди оленьего края. — М., 1963.
189. *Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX–XIII ст. — К., 1993.
190. *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
191. *Мурзін В.Ю.* Скіфсько-сарматський час // Давня історія України. — К., 1994. — С. 89–136.
192. *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951.
193. *Нидерле Л.* Славянские древности. — М., 1956.
194. *Ніколаєва Т., Щербій Є.* Народний одяг // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 94–110.
195. *Німчук В.В.* Про походження українських діалектів // Україна: Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 233–250.
196. *Німчук В.В.* Південні давньоруські говори — основа української мови // Історія української мови. — К., 1996.
197. *Нужний Д.Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992.
198. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1918.
199. *Оленковський Н.П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
200. *Оппенгеймер С.* Изгнание из Эдема. — М., 2004.
201. *Павленко Ю.В.* Етномовна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 118–136.
202. *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989.
203. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. — К., 1996.
204. *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
205. *Пазинич В.Г.* Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007.
206. *Пазинич В.Г.* Середньоантропогенний озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 86–94.
207. *Палеолит СССР.* — М., 1984.

208. *Пашуто В.Т.* Давньоруська спадщина і історична доля східного слов'янства // Український історичний журнал. — 1982. — № 4.
209. *Пелих Г.И.* Происхождение селькупов. — Томск, 1972.
210. *Пелих Г.И.* Селькупы XVII в. — Новосибирск, 1981.
211. *Петров В.П.* Походження українського народу. — К., 1992.
212. *Петрухин В.Я.* Начало этно-культурной истории Руси IX–XI веков. — М., 1995.
213. *Пидопличко Г.И.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
214. *Півторак Г.П.* Українці: Звідки ми і наша мова. — К., 1993.
215. *Півторак Г.П.* Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. — К., 1996.
216. *Плетнева С.А.* Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях. — М., 1958.
217. *Погодин М.П.* Записки о древнем русском языке (Письмо к И.И. Срезневскому) // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. — Спб., 1856. — Вып. 2. — Т. 5. — С. 70–91.
218. *Покровский М.Н.* Возникновение Московского государства и «великорусской народности». — М., 1932.
219. *Покровский М.Н.* Русская история. — М., 1929. — Т. 1.
220. *Полин С.П.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992.
221. *Полонська-Василенко Н.В.* Історія України: В 2 т. — К., 1992. — Т. 1, 2.
222. *Попов А.А.* Нганасаны. Материальная культура. — М. — Л., 1948.
223. *Попов А.А.* Тавгийцы // Труды Института этнографии. — Л., 1936. — Т. 1.
224. *Потехина И.Д.* Население Украины в эпоху неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.
225. *Пресняков А.Е.* Образование великорусского государства. — Петроград, 1918.
226. *Приходнюк О.М.* Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1969.
227. *Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі. — К., 1975.
228. *Приходнюк О.М.* Слов'яни та оточуючий світ // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 198–213.
229. *Пыпин А.Н.* Древний период русской литературы // Вестник Европы. — Спб., 1876. — Т. III. — С. 597.
230. *Пыпин А.Н.* История славянских литератур. — Спб., 1879. — Т. 1.

231. Резанов И. А. Великие катастрофы в истории Земли. — М., 1994.
232. Ригведа. — М., 1989.
233. Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
234. Родина. — М., 1993. — № 11.
235. Ромейко В. А. Тунгусский метеорит — загадка XX столетия // Тунгуска: обзор проблемы. — М., 2007.
236. Рыбаков Б. А. Древние руссы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности // Советская Археология. — 1953. — Вып. 17. — С. 28–40.
237. Рыбаков Б. А. К вопросу об образовании древнерусской народности // Тез. докл. сотруд. ИИМК АН СССР. — М., 1951.
238. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
239. Савватеев Ю. А. Залавруга. — Л., 1970.
240. Савур-Могила. — К., 1990.
241. Салларес Р. Языки, генетика и археология // Вестник древней истории. — 1998. — № 3. — С. 122–133.
242. Саножников И. В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины // Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вып. 3.
243. Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.
244. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. — К., 2001.
245. Сегеда С. П. Антропологічні особливості українського народу: етногенетичний аспект // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вып. 1 (4).
246. Сегеда С. П. Основи антропології. — К., 1995.
247. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — М., 1982.
248. Седов В. В. Древнеевропейцы // Российская археология. — 1993. — № 13.
249. Седов В. В. Древнерусская народность. — М., 1999.
250. Седов В. В. Славяне в древности. — М., 1994.
251. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995.
252. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
253. Селюнин В. И. Истоки // Новый мир. — 1988. — № 5.
254. Семенов Ю. И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 73–130.
255. Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966.
256. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. — М., 1974.

257. *Серебрянный А. Р.* Колебания уровня Черного моря в последниковоое время и их сопоставление с историей оледенения Кавказа // Колебания уровня морей и океанов за 15000 лет. — М., 1982. — С. 161–167.
258. *Симоненко О. В.* Кочовики раннього середньовіччя в причорноморському степу // Давня історія України: В 2 т. — К., 1995. — Т. 2. — С. 69–78.
259. *Симоненко О. В.* Сармати // Давня історія України: В 2 т. — К., 1994. — Т. 1 — С. 137–156.
260. *Симченко Ю. Б.* Культура охотников на северного оленя Северной Евразии. — М., 1976.
261. *Смаль-Стоцький С. Й.* Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови. — К., 1996.
262. *Смирнов К. Ф.* Сарматы. — М., 1964.
263. *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984.
264. *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е.* Происхождение индоевропейцев в свете новых археологических открытий. — М., 1977.
265. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — М., 1965. — Кн. XIII. — Т. 26.
266. *Соловьев С. М.* Чтения и рассказы по истории России. — М., 1989.
267. *Спицын А. А.* Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известия Арх. комиссии. — М., 1904. — Вып. 12. — С. 14.
268. *Старостин С. А.* Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток: Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 112–164.
269. *Старшая Эдда.* — М. — Л., 1963.
270. *Степанчук В. Н.* Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.
271. *Степанчук В. Н.* Нижний и Средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
272. *Стрижак О. С.* Серби й Україна // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 251–259.
273. *Струве П. Б.* Социально-экономическая история России. — Париж, 1952.
274. *Субтельний О. М.* Україна: історія. — К., 1991.
275. *Таксами Ч. М.* Охотники, рыболовы и собиратели Амурского бассейна и Сахалина // Охотники, собиратели, рыболовы. — Л., 1972. — С. 187–198.

276. *Тараненко О. О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // *Історія української мови*. — К., 1996.
277. *Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии. — М., 1970. — Т. 1.
278. *Телегін Д. Я.* Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите – энеолите // *Каменный век на территории Украины*. — К., 1990. — С. 6–16.
279. *Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
280. *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
281. *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. — К., 1976.
282. *Терехин Ю. В.* К проблеме сероводородного заражения Черного моря // *Экологическая безопасность прибрежной и шельфовой зон и комплексное использование ресурсов шельфа*. — Севастополь, 2001. — С. 124–128.
283. *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III–V вв. — К., 1984.
284. *Титов В. С.* Неолит Греции. — М., 1969.
285. *Ткаченко О. Б.* Українські прізвища з суфіксом -енко та споріднені утворення. (Питання походження) // *Слов'янське мовознавство*. — К., 1958. — Т. II.
286. *Тойнбі А.* Дослідження історії: В 2 т. — К., 1992. — Т. 1, 2.
287. *Толочко О. П.* Воображенная народность // *Ruthenica*. — К., 2002. — С. 112–117.
288. *Толочко П. П.* Від Русі до України. — К., 1997.
289. *Толочко П. П.* Древнерусская народность воображенная или реальная. — Спб., 2005.
290. *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970.
291. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980.
292. *Толочко П. П.* Київська Русь. — К., 1996.
293. *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
294. *Толочко П. П.* Чи існувала давньоруська народність? // *Археологія*. — 1993. — № 3.
295. *Толочко П. П.* Этническое и государственное развитие Руси XII–XIII вв. // *Вопросы истории*. — 1974. — № 2.
296. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.
297. *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности. — М., 1953.

298. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968.
299. *Трубачев О. Н.* Ранние славянские этнонимы — свидетели миграции славян // Вопросы языкознания. — 1974. — № 6.
300. *Трубецкой Н. С.* К проблеме русского самопознания. — Берлин, 1926.
301. *Туголуков В. А.* Кто вы, юкагиры? — М., 1979.
302. *Федотов Г. П.* Россия и свобода. — Нью-Йорк, 1936.
303. *Федоров П. В.* Основные проблемы плейстоценовой истории Черного моря // Стратиграфия и палеогеография антропогена. — М., 1982. — С. 117–187.
304. *Федосеев П. Н.* Київська Русь та її роль в історичній долі народів СРСР // Вісник Академії Наук Української СРСР. — 1982. — Ч. 8.
305. *Фельдман В. И.* Астроблемы — звёздные раны Земли // Софоровский образовательный журнал. — 1999. — № 9.
306. *Филин Ф. П.* Образование языка древних славян. — М.–Л., 1962.
307. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
308. *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура доисторического времени. — К., 1913.
309. *Хелм Д., Ликкок Э.* Североамериканские индейцы. — М., 1978.
310. *Хрянина А. П.* Метеоритные кратеры на Земле. — М., 1987.
311. *Черненко Е. В.* Скифо-персидская война. — К., 1984.
312. *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — К., 1968.
313. *Чабай В. П.* Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.
314. *Черныш А. П.* Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973.
315. *Черняков І. Т.* Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 5–19.
316. *Чубатий М. М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. — Нью-Йорк, 1964.
317. *Шахматов А. А.* Введение в курс истории русского языка. — Птб., 1916.
318. *Шахматов А. А.* Историческая морфология русского языка. — М., 1957.
319. *Шахматов А. А.* Очерки древнейшего периода истории русского языка. — Птб., 1915.
320. *Шевельов Ю. В.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова // Історія української мови. — К., 1996.
321. *Шилов Ю. А.* Прародина ариев. — К., 1995.
322. *Шилов Ю. О.* Победа. — К., 2000.
323. *Шилов Ю. О.* Праслов'янська Аратта. — К., 2003.

324. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989.
325. Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — Т. 2. — С. 236–426.
326. Шпенглер О. Закат Европы. — М. — Птб., 1923.
327. Шрадер О. Сравнительное языковедение и первобытная история. — Спб., 1886.
328. Щербаківський В. М. Формация української нації. — Прага, 1941.
329. Щербаков Ф. А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1983.
330. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* — К., 1985.
331. Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // Український історичний журнал. — 2001. — № 6. — С. 65–85.
332. Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). — Вінниця, 2005 а.
333. Юсова Н. М. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 40-х рр.). — К., 2006.
334. Юсова Н. М. Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л. Заизняком // История науки и техники. — Т. IV. — Сборник трудов четвертой Международной молодежной научной конференции. — Спб., 2005б. — С. 32–36.
335. Яковенко Н. В. Українська шляхта. — К., 1993.
336. Янин В. А., Заизняк А. А. Новгородские грамоты на бересте: из раскопок 1977–1983 годов. — М., 1986.
337. Ясперс К. Смысл и постижение истории. — М., 1991.
338. Anthony D. The Archaeology of Indo-European Origins // The Journal of Indo European Studies. — 1991. — Vol. 19. — № 3–4. — P. 193–222.
339. Anthony D. The «Kurgan culture», Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration // Current Anthropology. — 1986. — № 27. — P. 291–313.
340. Ballard R. D., Coleman D. F., Rosenberg G. D. Further Evidence of Abrupt Holocene Drowning of the Black Sea Shelf // Marine Geology. — 2000. — № 170. — P. 253–206.

341. *Birket-Smith K.* The Eskimos. — London, 1936. — P. 250.
342. *Birdsell J.B.* Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter — gatherers // *Man the hunter*. — Chicago, 1968. — P. 229–241.
343. *Bosh-Gimpera P.* Les Indo-Europeans: problems archeologiques. — Paris, 1961.
344. *Cavalli-Sforza L. e.a.* The History and Geography of human Genes. — Princeton, 1994; 1975.
345. *Clark G.* The Mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936. — P. 215.
346. *Child G.* The Aryans. — N. Y., 1926.
347. *Child G.* The prehistory of European Society. — London, 1950.
348. *Colledge S., Connolly J., Shennan S.* Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // *Current Anthropology*. — 2004. — Vol. 45. — P. 35–58.
349. *Devoto G.* Origini Indoeuropee. — Firenze, 1962.
350. *Djindjian F., Kozłowski J., Otte M.* Le paleolithique superieur en Europe. — Paris, 1999.
351. *Georgiev V.* Introduzione la storia delle lingue Indoeuropee. — Roma, 1966.
352. *Gimbutas M.* The kurgan culture // *Actes du VII CIPR*. — Prague, 1970.
353. *Gimbutas M.* Primary and secondary of the Indo-Europeans // *Journal of Indo-European studies*. — 1985. — № 13. — P. 185–202.
354. *Grossland R.A.* Immigrants from the North // *Cambridge Ancient History*. — 1967. — Vol. 1. — Pt. 2. — P. 234–276.
355. *Gubser N.* Nunamiut Eskimos. Hunters of Caribou. — New Haven — London, 1965. — P. 384.
356. *Hassan T.* Demographic archaeology. — N.Y., 1981. — P. 300.
357. *Hassan E.H.* Spread of Food Production in the Middle East // *A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World*. — January, 2000. — Issue № 1. — P. 7–28.
358. *Hausler A.* Kulturbeziehungen zwishen Ost und Mitteleuropa in Neolitikum // *Jahresschrift fur mitteledeutsche Vergeschichte*. — 1985. — № 68. — S. 21–70.
359. *Herrmann J.* Wikinger und Slowen. — Neumunster, 1982.
360. *Kozłowski S.K.* Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millenium b. c. — Warsaw, 1975.
361. *Kostrzewski J.* Pradzieje Polski. — Poznan, 1949.
362. *Mallory J.* In search of the Indo-Europeans. — London, 1989.
363. *Niderle L.* Slowanske starozitnosti. — Praha, 1902.
364. *Price T.D.* A proposed model for procurement systems in the

- Mesolithic of Northwestern Europe // The Mesolithic in Europe. — Warsaw, 1973. — P. 455–476.
365. *Rampino Michael R.* Super-volcanism and other geophysical processes of catastrophic import // Global Catastrophic Risks. Edited by Nick Bostrom. — Milan, 2008.
366. *Renfrew C.* Archaeology and language. — N. Y., 1987. — P. 340.
367. *Ryan W., Pitman W.* Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. — N. Y., 1999.
368. *Ross D.A., Degens E. T.* Recent sediments of the Black Sea // The Black Sea Geology, Chemistry and Biology. — 1974. — Vol. 20. — P. 183–199.
369. *Ruthenica.* — K., 2002.
370. *Sulimirski T.* Corded ware and globular amphorae North East of the Carpathians. — London, 1968.
371. *Zaliznyak L. L.* The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Wilkau-Hasslau, 1995.
372. *Zaliznyak L. L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye // BAR. — № 659. — Oxford, 1997.
373. *Zaliznyak L. L.* The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301–317.

А. Залізник
Стародавня історія України

Редактор: *Вікторія Олексієнко*
Дизайн та верстка: *Віктор Кузик*
Кольорові реконструкції: *Тарас Штик*

Підписано до друку: 23.06.2012
Папір офсетний
Друк офсетний
Умови, друк. арк.: 33,9
Облік-видавн. арк.: 37,3
Наклад: 1000
Замовлення №12-175

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ,
вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4,
тел./факс: (044) 234-46-40,
www.tempora.com.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006 р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня "Бізнесполіграф"»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8,
Тел./факс: (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2715 від 07.12.2006 р.

Леонід Залізник, доктор історичних наук, професор. Народився 1951 р. у Києві. У 1977 р. закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка. Останні сорок років — співробітник Інституту археології НАНУ. Завідувач відділу археології кам'яної доби. Керівник магістерської програми з археології Національного університету «Києво-Могилянська академія». Автор більше трьохсот наукових праць з археології, первісної історії та етнології України, в тому числі двадцяти двох наукових монографій, посібників для ВУЗів, науково-популярних видань. Живе і працює в Києві.

9 786175 690833

